

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВІННИКОВА НАТАЛІЯ АНАТОЛІЇВНА

УДК 321.7:005.53

ДИСЕРТАЦІЯ

ПОЛІТИЧНІ РІШЕННЯ
В КОНТЕКСТІ ПОСТДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Наталія ВІННИКОВА.

Науковий консультант:

ФІСУН Олександр Анатолійович
доктор політичних наук, професор

Харків – 2020

АНОТАЦІЯ

Вінникова Н. А. Політичні рішення в контексті постдемократичних трансформацій. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2020.

У дисертації досліджуються процеси творення політичних рішень в умовах трансформацій, яких зазнають сучасні форми політичного урядування. Стрижневою ідеєю пояснення суспільно-політичних трендів є девертикалізація і деєтатизація процесів творення політики, що розкрито крізь призму концепцій постдемократії, посткапіталізму, прекаріату і Четвертої промислової революції.

Дослідження ґрунтується на відході від усталеного трактування політичних рішень як складової винятково державного управління, тобто його концептуальному «роздержавленні», та зверненні до апріорної агональності політичної сфери.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим комплексним дослідженням процесів творення політичних рішень у контексті постдемократичних трендів розвитку суспільно-політичних процесів. Шляхом розкриття основних змін, яких зазнають компоненти процесів творення політичних рішень – цілепокладання, участь, інтерес, легітимація – в роботі представлено авторську інтерпретацію процесів полікотворення в умовах зміни форм і механізмів політичного урядування під впливом глобалізаційних чинників та розвитку цифрових технологій. У процесі дослідження були здобуті результати, новизна яких конкретизується у таких положеннях:

Уперше:

- сформульовано теоретико-методологічні засади дослідження політичних рішень в умовах трансформацій, яких зазнають сучасні форми політичного урядування під впливом глобалізаційних процесів:

запропоновано авторський концептуальний фрейм на основі розкриття найбільш значущих трендів, які відбуваються в політико-управлінських і соціально-економічних процесах, крізь призму концепцій постдемократії, Четвертої промислової революції, посткапіталізму і прекаріату;

- доведено, що в контексті тенденцій девертикалізації процесів полікотворення та нелінійності й відкритості середовища, у якому вони відбуваються, комбінування основоположних принципів мережевого аналізу й теорії хаосу є найбільш релевантним методологічним підходом для дослідження складових процесів вироблення політичних рішень;

- запропоновано авторські визначення понять «участь», «представництво інтересів» у контексті процесу ухвалення політичних рішень, розрізнення їх «легітимації» та «легітимізації» на основі понятійно-категоріальної матриці мережевого аналізу;

- розкрито типи плебісцитарних пасток («пастки суспільного розколу», «пастки російської рулетки», «пастки популізму», «фасилітації проблеми», «пастки автократії») для обґрунтування амбівалентності застосування форм прямої участі громадян в ухваленні політичних рішень;

- сформульовано авторське визначення ефекту «партисипаторного плацебо» як індіферентності конвенціональних форм політичної участі відносно впливу на ухвалення політичних рішень;

- запропоновано інтерпретувати цілепокладання і представництво інтересів в ухваленні політичних рішень на основі концепції партикуляризму, завдяки чому показано, що домінування партикулярних інтересів у процесах творення політики може мати як конструктивний, так і деструктивний ефект для політичного урядування;

- визначено факторну констеляцію, за якої може відбутися незворотній легітимаційний розрив у мережі вироблення рішень, коли структурна і змістовна інкапсуляція рішеннєвого процесу, на тлі послаблення щільності зв'язків усередині мережі, спричиняє трансформацію її модульності та ціннісну аномію серед її учасників;

- розкрито детермінанти посилення ентропії у перебігу світових політикотвірних процесів, серед яких найбільш значущими є девертикалізація і деєтатизація політичного урядування, що за відсутності розвинутих механізмів публічної підзвітності зумовлюють інкапсуляцію політичних рішень і можуть спричинити легітимаційний розрив всередині глобальних політичних мереж та виникнення загальносистемного конфлікту.

Удосконалено:

- трактування постдемократії шляхом авторського визначення цього терміну як трансформаційного тренду суспільно-політичних відносин, що втілюється в дисфункціональності інституційних механізмів забезпечення взаємодії влади й суспільства, їх взаємному відчуженні, деєтатизації політичного урядування внаслідок поширення аутсорсингу та клієнтарно-патронажних практик в організації владних відносин. Відмінність від раніше проведених досліджень полягає у тому, що постдемократія представлена в процесуальній інтерпретації як тренд, що охоплює країни з різноманітними політико-режимними характеристиками, а не лише держави з усталеними демократичними моделями урядування;

- розуміння амбівалентності діджиталізації політичного простору, що продемонстровано крізь призму екстремумів впливу на практики участі в політичних рішеннях та інтерпретації їх у конвенціональній та неконвенціональній формах. На основі авторської компаративної моделі «кібергромадянина» і “Номо dictyous” («людини мережевої») визначено переваги і ризики діджиталізованих форм участі у виробленні рішень. Розкрито роль технологій штучного інтелекту в процесах вироблення рішень і перспективи їхнього впливу на політичне урядування та демократичний розвиток зокрема;

- трактування трансформації усталених систем політичного представництва. Виявлено, що ерозійні тенденції в політичному представництві пов’язані з проблемою невідповідності сучасної множинності й різноманіття соціальних інтересів усталеним ідеологічним матрицям і

традиційним каналам репрезентації інтересів (політичним партіям), а також структурними суспільними трансформаціями. Встановлено, що демасовізація політичних партій (насамперед, центристських), спад довіри до них і до парламентів спричинені втратою ними ролі вузлів мультиплікованих зв'язків через обмеження спектра каналів делегування інтересів традиційними учасниками (електоратом) в ухвалення політичних рішень;

- визначення передумов виникнення суспільно-політичних криз. На основі концепції партикуляризму як основоположного принципу функціонування всієї державної системи доведено, що значний дисбаланс на користь певного учасника або обмеженого кола учасників (кількох родинних мереж і фінансово-промислових груп, залучених у мережі ухвалення рішень) зумовлює низький рівень легітимності ухвалюваних рішень з боку інших учасників полікотворення і в такий спосіб може спричинити політичну кризу.

Набули подальшого розвитку:

- теоретико-методологічне обґрунтування процесів творення політичних рішень як дослідницького об'єкта. Доведено, що запропонований методологічний підхід на основі мережевого аналізу дозволяє досліджувати процеси творення політичних рішень поза межами державної інституційної матриці, розкривати одночасно нормативно-процедурні та ціннісні аспекти полікотвірних процесів і є релевантним сучасним практикам мультиакторних форм політичного урядування;

- з'ясування ефективності нормативно-процедурних моделей і практик участі громадян у виробленні політичних рішень, зокрема й на наднаціональному рівні урядування. Виявлено чинники, що знижують дієвість конвенціональних механізмів залучення громадян до процесів вироблення рішень і зумовлюють тенденції інтенсифікації неконвенціональних форм партисипації;

- інтерпретація легітимації політичних рішень у контексті трендів постдемократичного розвитку. З'ясовано, що рішення, вироблені в

мультиакторних формах урядування, визначають через перформативну легітимність, яка досягається шляхом демонстрації результативності урядування, здебільшого через надання благ. У мультиакторному урядуванні відбувається фрагментація джерел легітимності, адже кожен учасник мережевого партнерства може відрізнитися за характеристиками легітимності з точки зору інших суб'єктів і суспільства в цілому та мати відмінні від інших учасників легітимізаційні стратегії;

- аргументи стосовно транснаціоналізації ухвалення політичних рішень. Виявлено, що наявні нормативно-процедурні механізми вироблення рішень у міждержавних організаціях та поширення клубних форматів управління закріплюють дисбаланс ресурсної спроможності обмеженого кола країн, які водночас використовують неурядові організації як додаткові ресурсні можливості, вибудовуючи численні мережеві зв'язки для впливу на інших учасників публічного й приватного секторів.

Практичне значення одержаних результатів ґрунтується на авторських висновках та запропонованих методологічних засадах дослідження процесів творення політичних рішень, що доцільно застосовувати в розробленні політико-управлінських стратегій як у сфері державного урядування, так і у міжнародних форматах співробітництва.

Узагальнення та основні положення дисертації можуть слугувати концептуальним підґрунтям для підготовки звітів і прогностичних розробок науково-дослідними установами України та аналітичними відділами органів державної влади.

Терміни, введенні в дисертаційній роботі для позначення окремих політичних явищ та процесів, класифікаційні та компаративні схеми, а також фактологічний матеріал можуть використовуватися в освітньому процесі під час підготовки навчальних курсів і навчально-методичної літератури.

Ключові слова: політичні рішення, постдемократія, девертикалізація, деєтатизація, мережевий аналіз, ентропія, партисипаторні практики, представництво інтересів, легітимація.

ANNOTATION

Vinnykova N. A. Political decisions in the context of post-democratic transformations. – Qualifying scientific work on the right of manuscript.

Dissertation for the Doctoral degree of Political Science in speciality 23.00.02 “Political Institutions and Processes”. – V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2020.

The dissertation examines the processes of political decision-making in the conditions of transformations, which are experienced by modern forms of political governance. The core idea for explaining the features of contemporary socio-political trends is the deverticalization and de-etatization of policy-making, that have been revealed through the prism of the concepts of post-democracy, post-capitalism and precariat, the Fourth Industrial Revolution. The study is based on a departure from the established interpretation of political decisions as a component of exclusively state governance, i.e. its conceptual “de-etatization” and a priori agonistic nature of the political sphere.

The scientific novelty of the obtained results is that the dissertation is the first complex research of political decision-making in the context of post-democratic trends in the development of socio-political processes. By revealing the main changes of the political decision making components – participation, goal setting and interest, legitimation – the research work presents a new conceptual interpretation of the processes of political formation in the conditions of transformation of forms and mechanisms of political governance under the influence of globalization factors and digital technologies. Within the research the following novel results have been obtained.

For the first time:

- theoretical and methodological principles of studying political decisions in the conditions of transformations, that happen to modern forms of political governance under the influence of globalization processes, have been formulated: the author's conceptual framework based on the disclosure of the most significant trends in socio-economic and political-administrative processes through the prism

of concepts of the post-democracy, the Fourth Industrial Revolution, post-capitalism and the precariat, has been presented;

- it has been proved that in the context of trends of the deverticalization of policy-making processes and nonlinearity and openness of the environment in which they occur, a combination of the basic principles of network analysis and chaos theory is the most relevant methodological approach to study the components of political decision-making;

- the author's definitions of the terms “participation” and “representation of interests” in political decision-making, as well as distinguishing between their “legitimation” and “legitimization” on the basis of the conceptual and categorical matrix of network analysis have been proposed;

- the types of plebiscite traps have been disclosed (“society-split trap”, “Russian roulette trap”, “populism trap”, “trap of over-facilitating the issue”, “autocracy trap”) in order to substantiate the ambivalence of forms of citizens’ direct participation in political decision-making in post-democratic politics;

- the author’s definition of the effect of “participatory placebo”, meaning the indifference of conventional forms of political participation in relation to the influence on political decision-making, has been formulated;

- it has been proposed to interpret the goal-setting and representation of interests in political decision-making via the concept of particularism, which shows that the dominance of particular interests in policy-making can have both constructive or destructive effects on the political governance;

- a factor constellation has been identified, which can lead to an irreversible legitimation rupture in the decision-making network, when the structural and substantive encapsulation of the decision-making process happens simultaneously to the weakening of the internal links inside the network that causes a transformation of its modularity and value anomie among its participants;

- the determinants of the increase of the entropy in the world policy-making processes have been disclosed, among which the most significant ones were a deverticalization and de-etatization of political governance, in the absence of

developed mechanisms of public accountability, cause the encapsulation of political decisions and may lead to a legitimization rapture within global political networks and the occurrence of a system-wide conflict.

The essential improvements have been made for:

- the interpretation of the post-democracy via Athour's definition of this term as a certain transformation trend of social and political relations, characterized by the disfunction of institutional mechanisms maintaining government-society interactions, their mutual alienation; de-etatization of political governance due to the spread of outsourcing and client-patronage practices in the organization of power relations. The difference from previous research is that post-democracy is presented in the procedural interpretation as a trend that covers countries with different political and regime characteristics, and not only states with established democratic models of government;

- the study of the ambivalence of the digitization of the political space, demonstrated through the prism of extremums of influence on the practices of participation in political decisions and their interpretation in conventional and unconventional forms. Based on the author's comparative model of "cyber-citizen" and "Homo dictyous" ("network man"), the advantages and risks of digitized forms of participation in decision-making have been identified. The role of artificial intelligence technologies in decision-making processes and prospects for their impact on political governance and democratic development in particular have been revealed;

- the interpretation of the transformations of established political representation systems. It has been revealed that erosion tendencies in political representation are related to the problem of the inconsistency of the modern multiplicity and diversity of social interests with the established ideological matrices and traditional channels of interest representation (political parties), as well as structural social transformations. It has been established that the demassification of political parties (primarily centrist ones), the irreversible decline in trust in them and in parliaments are caused by their loss of the role of nodes of multiplied ties due to

limitation of the range of channels of delegation of interests by traditional participants (electorate) in the political decision-making;

- the determining the preconditions for socio-political crises. Based on the concept of particularism as a fundamental principle of the functioning of the entire state system, it has been demonstrated that a strong imbalance in favor of a particular participant or a limited number of participants (several family networks and financial-industrial groups involved in the decision-making network) causes a low level of legitimacy in eyes of other decision-making participants, and thus may cause a political crisis.

Further development has been achieved in:

- theoretical and methodological substantiation of political decisions as a research object. The proposed methodological approach based on network analysis allows to explore the processes of political decision-making beyond the state institutional matrix, which is relevant to contemporary practices of multi-factor forms of political governance, as well as to reveal simultaneously the normative-procedural and value aspects of political-forming processes;

- the elucidation of the effectiveness of normative-procedural models and practices of citizen participation in policy-making, including at the supranational level of government. Factors that reduce the effectiveness of conventional mechanisms for involving citizens in decision-making processes and determine the tendency to intensify unconventional forms of participation have been identified;

- the issue of legitimation of political decisions in the context of post-democratic trends. It has been found that decisions made in multi-actor forms of governance are determined via the performative legitimacy that is achieved by demonstrating the effectiveness of the government, largely through the provision of benefits. In multi-actor governance the sources of legitimacy are fragmented, since each participant in a network partnership may differ in terms of legitimacy from the perspective of other actors and entire society and have legitimacy strategies, which are different from that in other participants;

- the analysis of transnationalization of decision-making due to the finding that the identified trend has an ambivalent effect on the representative capabilities of participants in global policy-making processes. It has been revealed that the existing regulatory and procedural mechanisms for decision-making in intergovernmental organizations and the proliferation of club formats in global processes of political formation reinforce the imbalance of resource capacity for the benefit of a limited number of countries, which at the same time use non-governmental organizations as additional resource opportunities, building numerous network links impact on other actors in the public and private sectors.

The practical value of the obtained results is based on the author's conclusions and the proposed methodological principles of research of political decision-making processes, that should be applied in the development of political and management strategies in the field of public administration and in international formats of cooperation.

The conclusions and main provisions of the dissertation can serve as a conceptual basis for the preparation of reports or prognoses by research institutions and analytical departments of public authorities of Ukraine.

Terms introduced in the dissertation to define particular political phenomena and processes, classification and comparative schemes, as well as factual material can be used in the educational process during the preparation of teaching courses and educational literature.

Keywords: political decisions, post-democracy, de-verticalization, de-etatization, network analysis, entropy, participatory practices, representation of interests, legitimation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Вінникова, Н. (2019). Парадокси політичних рішень в епоху постдемократії. Монографія. Харків. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. 424 с.

Статті в наукових фахових виданнях України

2. Вінникова, Н. (2010). Політичне рішення в системі багаторівневого управління. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 17, 24–33.

3. Вінникова, Н. (2010). Сутність політичного рішення: від традиції до новації. *Освіта регіону. Український науковий журнал «Політологія, психологія, комунікації»*, 4, 151–158.

4. Вінникова, Н. (2011). Інформаційні технології у процесі творення політичних рішень. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 984, 27–33.

5. Вінникова, Н. (2012). Партисипаторні практики інформаційної епохи: «мережа vs держава»? *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 1007, 24–30.

6. Вінникова, Н. (2012). Політичні рішення в розрізі соціального мережевого аналізу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 1013, 20–26.

7. Вінникова, Н. (2012). Політико-творчі тренди у системі глобального управління. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, №1031, 156–164.

8. Вінникова, Н. (2013). Аксіологічні засади формування політичних рішень. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 1073, 41–47.

9. Вінникова, Н. (2013). Вплив політичних мереж на прийняття політико-управлінських рішень. *Стратегічні пріоритети*, 1, 38–42.

10. Вінникова, Н. (2013). Політичне рішення у спектрі сучасних моделей політичного управління. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 1060, 72–82.

11. Вінникова, Н. (2014). «Гнучкі» форми політичного управління: між ефективністю та демократичністю. *Нова парадигма: журнал наукових праць*, 124, 94–102. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.

12. Вінникова, Н. (2014). Клубні механізми формування політичних рішень. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*, 10(114), 89–94.

13. Вінникова, Н. (2014). По той бік демократії: незмінність елітизму політичних рішень. *«Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць*. 87(8), 331–334.

14. Вінникова, Н. (2015). Проблема транспарентності політичних рішень. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 17, 93–98.

15. Вінникова, Н. (2015). Ентропійні чинники в ухваленні політичних рішень. *Збірник наукових праць. Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*, 7, 145–152.

**Статті в наукових фахових виданнях України,
що входять до міжнародних наукометричних баз, та
у закордонних наукових періодичних виданнях**

16. Вінникова, Н. (2015). Глобальні рішення «Jus Manuarium?». *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць*, 13–14, 215–222 (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. ICI Journals Master List 2015).

17. Вінникова, Н. (2015). Фракціоналізація ухвалення рішень в Європейському Союзі. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Вип. 1 (9), Ч. 2,*

24–34. (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. ICI Journals Master List 2015)

18. Вінникова, Н. (2015). Представництво соціальних інтересів у вимірі глобальних політичних процесів. *«Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць*, 102 (11), 377–379 (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. ICI Journals Master List 2015).

19. Вінникова, Н. (2015). Творення політичних рішень у спектрі режимних характеристик політичного управління. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць*, 1/2 (25/26), 51–57. (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. ICI Journals Master List 2015).

20. Вінникова, Н. (2016). До питання «дефіциту демократії» в Європі: практики громадянської партисипації і політичної репрезентації в ЄС. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*, 2(12), 32–44. DOI: 10.5281/zenodo.167240

21. Вінникова, Н. (2016). Трансформаційні виклики радикалізації європейської системи політичного представництва. *Науковий журнал «Politicus»*, 2, 48–54. Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. ICI Journals Master List 2016).

22. Vinnikova, N. (2017). On the edge of chaos: Irreversible consequences of the power legitimacy rupture. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 22(4), 36–41. Canada, Ontario, Ottawa. (ADVANCED SCIENCES INDEX, INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL, European Reference Index for Humanities (ERIH) PLUS, RootIndexing).

23. Vinnykova, N. (2017). Potential effects of power delegitimation: the attempt of methodological revision. *The European Journal of Law and Political Sciences*, 2, 63–66. Austria, Vienna: Premier Publishing s.r.o.

24. Vinnykova, N. (2017). Traps of plebiscitary decisions. *Evropsky Politicky A Pravni Diskurz*, 4(2), 21–30. Czech Republic, Praha: Berostav Druzstvo (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL ICI Journals Master List 2017).

25. Вінникова, Н. (2018). Дисфункціональність сучасних партійних систем як форм політичного представництва. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*, 2(16), 37–53. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2537746> (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. ICI Journals Master List 2018).

26. Вінникова, Н. (2019). Проблема легітимації політичних рішень у контексті деєтатизації політичного урядування. *Науковий журнал «Politicus»*, 1, 29–35. Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. DOI: 10.24195/2414-9616-2019-1-29-35 (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL, ICI Journals Master List 2019, Scilit)

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

27. Вінникова, Н. (2014, Листопад 14–15). Прерогативи «клубного» формату глобального управління. *Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (сс. 95–98). Одеса: Причорноморський центр досліджень проблем суспільства.

28. Вінникова, Н. (2015, Листопад 20–21). Політико-управлінські стратегії в контексті теорії хаоса. *Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (сс. 157–161). Херсон: «Гельветика».

29. Вінникова, Н. (2015, Листопад 26–27). Глобалізація vs демократія: проблеми ефективності механізмів політичної участі громадян у контексті глобального управління. *Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (сс. 51–53). Національний технологічний університет України «Київський політехнічний інститут», Київ: Талком.

30. Вінникова, Н. (2015, Грудень 11–12). Інклюзивні форми громадянської партисипації в ухваленні політичних рішень. *Чорноморські політологічні читання*. Матеріали IV науково-практичної конференції (сс. 34–37). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія».

31. Вінникова, Н. (2016, Квітень 7–8). Виклики наднаціональності: політичні кліважі в системі європейського урядування. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи*: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (сс. 115–117). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці: Букрек.

32. Вінникова, Н. (2016, Травень 24). Асиметрія політичного представництва в інституційній системі Європейського Союзу *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики*. Збірник наукових статей за матеріалами наукової конференції (сс. 140–145). Національний університет юридичний університет імені Ярослава Мудрого», Харків: Право.

33. Вінникова, Н. (2017, Червень 16). Практики політичного партикуляризму. *Політичні та правові дисонанси в сучасних українських реаліях*. Збірник матеріалів. XXX Харківських політологічних читань (сс. 86–90). Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харківська асоціація політологів, Харків: «Право».

34. Вінникова, Н. (2018, Лютий 23–24). Виклики «Епохи ЗП»: Посткапіталізм. Прекаріат. Постдемократія. *Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності*. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (сс. 15–19). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія».

35. Вінникова, Н. (2018, Квітень 16–17). Мережеве управління в Європейському Союзі: можливості для України. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів*. Матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (сс. 359–361). ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород: «Гельветика».

36. Вінникова, Н. (2018, Травень 25). Тенденції розвитку неконвенціональної партисипації у європейському політичному вимірі. *Європейські цінності та практики у політико-правовому дискурсі: Збірник матеріалів XXXI Харківських політологічних читань* (сс. 65–68). Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків: Право.

37. Вінникова, Н. (2019, Квітень 12). Мобілізація упередженостей як *modus vivendi* українського полікотворення. *Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів*. Матеріали Четвертої Всеукраїнської науково-практичної конференції (сс. 6–9). Одеса: ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Центр соціально-політичних досліджень «Politicus».

38. Вінникова, Н. (2019, Квітень 19). Електронна участь у політико-режимному вимірі політичного урядування. *Публічне управління: XXI століття: синтез науки і практики*. Збірник тез XIX Міжнародного наукового конгресу (сс. 426–429). Харківський регіональний інститут Національної академії державного управління при Президентіві України, Харків: «Магістр».

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

39. Вінникова, Н. (2011). Демократична легітимність нових форм урядування (європейський контекст). У Ю. Куц (Ред.). *Територіальна громада: знаннєвість, дієвість*. Монографія. Харків: «Апостроф». 83–98.

40. Вінникова, Н. (2013). «Демократія онлайн»: роль інформаційних технологій у формуванні інтерактивного простору територіальної громади. У Ю. Куц, О. Решевець (Ред.) *Територіальна громада: управління розвитком*. Монографія. Харків: «Константа».

41. Вінникова, Н. (2015). Легітимація політичних рішень в умовах постдемократичного розвитку. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, соціологія, політологія*, 2, 80–89.

42. Вінникова, Н. (2015). Гетерархія. Н. Хома (ред.) *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*, енциклопедичний словник-довідник. Львів: «Новий Світ – (2000)», 66.

43. Вінникова, Н. (2015). Гнучке управління. Н. Хома (ред.) *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*, енциклопедичний словник-довідник, Львів: «Новий Світ – (2000)», 73–74.

44. Вінникова, Н. (2015). Мережеве управління. У Н. Хома (ред.) *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори): енциклопедичний словник-довідник*. Львів: «Новий Світ – (2000)», 218.

45. Вінникова, Н. (2015). Постдемократія. У Н. Хома (ред.) *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори): енциклопедичний словник-довідник*. Львів: «Новий Світ – (2000)», 302.

46. Вінникова, Н. (2017). Переваги та ризики референдної демократії (європейський досвід). *Вісник Національного університету «Юридична академія України Ярослава Мудрого». Серія: Політологія*. Харків: «Право», 313–317.

47. Vinnykova, N. (2017). Particularism in decision-making: Constructive or descructive? *Studies of Changing Societies: Comparative and Interdisciplinary in Focus. Vol.1*. 61–83. DOI: 10.2478/scs-2018-0099.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. КОНТЕКСТУАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ	
ПОСТДЕМОКРАТИЧНОГО ПОЛІТИКОТВОРЕННЯ.....	35
1.1. Постдемократичні прояви політико-управлінських процесів.....	35
1.2. Економічні та соціальні структурні трансформації цифрової епохи.....	46
1.3. Девертикалізація політичного урядування як передумова його деетатизації.....	55
Висновки до розділу 1.....	63
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ РІШЕННЯ ЯК ПРОБЛЕМА НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТРЕНДІВ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ.....	
67	
2.1. Категорія політичного рішення у спектрі теоретичних інтерпретацій: запит на реконцептуалізацію.....	67
2.2. Інструментальна валідність мережевого аналізу в дослідженні політичних рішень.....	99
2.3. Концептуально-методологічні засади дослідження політичних рішень в умовах нелінійного розвитку політикотвірних процесів.....	121
Висновки до розділу 2.....	135
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ПРАКТИКИ УЧАСТІ В УХВАЛЕННІ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ: МІЖ ЕФЕКТИВНІСТЮ ТА ДЕМОКРАТИЧНІСТЮ.....	
139	
3.1. Тенденції розвитку політичної партисипації.....	139
3.2. Проблеми «демократичності» плебісцитарних рішень.....	159

3.3. Онлайнові технології у партисипаторному забезпеченні політикотвірних процесів.....	192
Висновки до розділу 3.....	220
РОЗДІЛ 4. ПРЕДСТАВНИЦТВО ІНТЕРЕСІВ У ПОЛІТИЧНИХ РІШЕННЯХ.....	224
4.1. Амбівалентність партикуляризму політичних рішень	224
4.2. Трансформація усталених систем політичної репрезентації інтересів.....	250
4.3. Транснаціональний вимір представництва інтересів у виробленні політичних рішень.....	286
Висновки до розділу 4.....	314
РОЗДІЛ 5. ЛЕГІТИМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ В УМОВАХ ПОСТДЕМОКРАТИЧНИХ ЗМІН.....	319
5.1. Багатоаспектність легітимації політичних рішень.....	319
5.2. Стратегії легітимізації політичних рішень у мультиакторному урядуванні.....	338
5.3. Передумови та наслідки легітимаційного розриву в ухваленні політичних рішень.....	359
Висновки до розділу 5.....	372
ВИСНОВКИ.....	376
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	385
ДОДАТОК 1. Список публікацій здобувача за темою дисертації.....	461

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У політичній науці та практиці відбувається безперервний пошук оптимальних моделей вироблення політичних рішень, які б забезпечували ефективне функціонування політичних інститутів незалежно від кон'юнктури або особистих преференцій суб'єктів, які беруть участь у цьому процесі. Попри накопичений доробок аналітичного узагальнення процесів ухвалення політичних рішень на основі різноманітних теоретичних інтерпретацій і концептуально-методологічних моделей, комплексні трансформації, що відбуваються у сфері політичного управління під впливом процесів глобалізації, зумовлюють потребу в новітніх підходах як до наукового осмислення означеної проблематики, так і до практичної реалізації.

Фрагментація державної влади між публічними і приватними акторами, посилення ролі міжнародних структур у внутрішній політичній діяльності не лише нівелює повноваження держави в регулюванні суспільно-політичними процесами, але й створює проблеми для легітимації політико-управлінських процесів, оскільки їм бракує прозорості, підзвітності та врахування множинності суспільних інтересів. Через залежність національної політики від глобалізаційних чинників усталені форми взаємодії влади та суспільства втрачають стабільність. Означені тенденції проявляються у кризі систем політичного представництва на тлі незворотного спаду довіри громадян до урядів.

Посилує фрустраційні ефекти деєтатизації політико-управлінських процесів діджиталізація різних сфер суспільного життя. Цифрові технології, надаючи широкомасштабні можливості доступу до різноманітної інформації і встановлення комунікаційних зв'язків, водночас створюють нові можливості для маніпулювання суспільною свідомістю. Найбільш комплексну наукову рефлексію означені тренди суспільно-політичного розвитку отримали в концепції постдемократії К. Крауча, в якій акцентовано на трансформаціях, яких зазнають моделі демократичного урядування, напрацьовані в

попередньому сторіччі, до складніших політико-управлінських форм із поступовою ерозією ключових демократичних імперативів в їх апріорному сенсі.

Оскільки основою політико-управлінських процесів є творення рішень, набуває актуальності завдання кардинального переосмислення методологічних стандартів дослідження процесів творення політичних рішень у контексті постдемократичних трансформацій.

У вітчизняних політологічних студіях концептуальне обґрунтування підготовки й ухвалення політичних рішень, насамперед у контексті державного управління, представлено в роботах В. Бакуменка, В. Бебика, О. Дем'янчука, І. Кресіної, Ю. Мірошніченка, Г. Музиченко, М. Нагорняка, В. Рубанова та ін.

Політико-режимний фрейм творення політичних рішень, зокрема в умовах трансформації політичних систем, розкрито в дослідженнях О. Бабкіної, Г. Зеленько, Ю. Мацієвського, С. Наумкіної, Л. Півневої, О. Романюка, О. Фісуна, М. Шаповаленко та ін.

На ролі комунікативно-інформаційних складових вироблення політичних рішень, а також на нормативно-процедурних і ціннісних аспектах їх легітимації фокусують увагу в своїх наукових працях О. Андрєєва, А. Башук, В. Бушанський, Є. Бистрицький, О. Висоцький, О. Голіков, С. Дерев'яно, А. Драшкович, А. Ємельянова, О. Коваль, А. Колосок, Д. Петренко, В. Степаненко, Х. Приходько, І. Поліщук, Л. Смола, М. Тур, Н. Хома, Д. Хуткий, В. Шамраєва, Є. Юрійчук та ін.

Найбільш дотичним до проблематики політичних рішень є дослідницький кластер праць, присвячених аналізу моделей і практик участі громадян у процесах полікотворення, серед авторів яких зокрема: О. Бєслюбняк, Д. Дзвінчук, З. Гаркавенко, А. Круглашов, В. Маркітантов, І. Милосердна, В. Нечитайло, Т. Панченко, Н. Ротар, В. Сергєєв, О. Скрипнюк, А. Ставнійчук, Т. Стешенко, О. Третьяк, О. Хижняк, А. Шуліка та ін.

Попри значущий теоретичний доробок означена проблематика залишається недостатньо концептуалізованою відповідно до чинних трендів суспільно-політичного розвитку

По-перше, категорія політичного рішення здебільшого виконує інструментальну функцію у концептуалізації політичних процесів, систем і явищ. Наукових праць, у яких політичне рішення є об'єктом цілеспрямованого дослідження і концептуалізації, порівняно з іншими предметними галузями політичної науки небагато.

Становлення теорії рішень і остаточне виокремлення її в самостійний науковий напрям відбулося у 50–70-ті роки ХХ сторіччя, коли в політичні дослідження активно впроваджувалися принципи, категорії, аналітичні моделі з математики, економічної теорії, кібернетики, психології. Теоретико-методологічні підходи, сформовані в цей період – теорія раціонального вибору, інкременталізм, біхевіоризм – розкривають окремі аспекти рішених практик: процедурні, мотиваційні, когнітивні тощо.

По-друге, теоретико-методологічні напрацювання з дослідження проблематики політичних рішень переважно розглядають як складову теорії державного управління. Політичні рішення інтерпретують як «державно-політичні» й аналізують у нормативно-процедурній матриці функціонування державних інститутів влади. Однак політичне рішення має набагато ширше предметне поле, ніж державне урядування. Політичні рішення відрізняються від інших типів рішень, наприклад адміністративних чи персональних. Вони охоплюють інтереси великої кількості людей і водночас ухвалюються в середовищі, яке є агональним за своєю природою. Ці характеристики є принципово важливими для визначення методологічних засад як дослідження, так і розроблення політичних рішень.

По-третє, політичні рішення переважно досліджують без урахування динаміки змін, яких зазнають суб'єкти ухвалення рішень і ті, кого прямо або опосередковано рішення стосуються. З огляду на різноманіття акторів, які беруть участь у сучасних процесах творення політики, доступність

інформаційних ресурсів для окремих індивідів, а також щільну взаємопов'язаність політикотвірних процесів між місцевим, національним та наднаціональним рівнями урядування, зміни в окремій системі на початковому етапі вироблення рішень можуть спричинити розвиток подій, що матимуть вплив у світовому масштабі.

Нарешті суттєвим обмеженням під час дослідження політичних рішень є домінування у теоретичному вимірі цієї проблематики нормативно-дескриптивного і нормативно-прескриптивного підходів, що залишають поза фокусом аналізу чинні тенденції розвитку суспільно-політичних відносин, а також вплив неформальних практик на політикотвірні процеси.

Отже, актуальність проблем, які постають перед сучасними суспільствами, у зв'язку з деєтатизації і девертикалізації політичного урядування, зумовлює необхідність переосмислення процесів творення політичних рішень в умовах постдемократичних трансформацій, що й визначило вибір теми та напрям дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідницької теми кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Реформування політичної системи України у глобальній та порівняльній перспективі» (№ 0119U102298).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є визначення, розкриття та систематизація детермінант творення політичних рішень у контексті постдемократичних трансформацій.

Досягнення означеної мети зумовило вирішення таких *дослідницьких завдань*:

- розкрити найбільш значущі контекстуальні чинники суспільного розвитку, що зумовлюють постдемократичні тренди сучасного політикотворення;
- визначити параметри дослідження політичних рішень шляхом аналізу науково-концептуального доробку з означеної проблематики;

- обґрунтувати експланаційний потенціал та інструментальну валідність концептуально-методологічного підходу на основі комбінування базових принципів мережевого аналізу й теорії хаосу в дослідженні політичних рішень у контексті постдемократичних трансформацій сучасних форм політичного урядування;
- з'ясувати причини інтенсифікації неконвенціональних практик участі громадян у процесах полікотворення;
- виявити проблемні аспекти процедурних механізмів залучення громадян у виробленні політичних рішень;
- з'ясувати дієвість онлайн-інструментів участі у полікотвірних процесах;
- розкрити причиново-наслідкові прояви партикуляризму в цілепокладанні й агрегації інтересів в ухваленні політичних рішень;
- виявити фактори зниження репрезентативної спроможності усталених механізмів представництва інтересів у виробленні політичних рішень;
- розкрити особливості репрезентації інтересів у транснаціональному вимірі вироблення політичних рішень;
- з'ясувати чинники легітимації політичних рішень в умовах постдемократичного перебігу полікотвірних процесів;
- визначити факторні констеляції делегітимаційних процесів творення політичних рішень крізь призму інтерпретації сформульованого концептуально-методологічного підходу.

Об'єктом дисертаційного дослідження є процеси творення політичних рішень.

Предметом дисертаційного дослідження виступають процеси творення політичних рішень у контексті постдемократичних трансформацій.

Методи дослідження. Визначення теоретико-методологічних засад дисертаційного дослідження одночасно зумовлене контекстуальними межами дослідження, міждисциплінарністю наукового дискурсу стосовно проблематики рішень та нелінійністю розвитку суспільно-політичних

процесів. Концептуальний фрейм дослідження побудовано на основі розкриття трансформаційних трендів, які притаманні сфері політичного урядування, крізь призму теорії постдемократії (К. Крауч), де узагальнено тенденції ерозії організаційних і нормативно-ціннісних засад функціонування сучасних демократій, а також концепцій Четвертої промислової революції (К. Шваб), посткапіталізму (П. Мейсон) і прекаріату (Г. Стендинг), що висвітлюють роль цифрових технологій у соціально-економічних структурних трансформаціях.

Методологічним підходом, який має експланаційний потенціал та інструментарій, релевантний дослідженню інституційно-процедурних, соціокультурних і поведінкових аспектів творення політичних рішень в умовах деєтатизації та девертикалізації політичного урядування, обрано мережевий аналіз. З огляду на комплексність і агональність політичного середовища, в якому відбувається творення політичних рішень, у дослідженні запропоновано застосування основоположних принципів теорії хаосу. Означений підхід дозволяє визначити факторні констеляції, що зумовлюють ризики поступальному розвитку політикотвірних процесів.

Методологічна стратегія дисертаційного дослідження ґрунтується на *категоріальному аналізі* шляхом визначення ключових складових процесу творення політичних рішень (цілепокладання, участі, інтересу, легітимації). *Компаративний аналіз* використано для з'ясування переваг та ризиків конвенціональних (електронних платформ офіційних установ) і неконвенціональних (соціальних мереж) форм залучення громадян у процеси вироблення політичних рішень.

Для емпіричного підтвердження трансформаційних тенденцій у складових процесів вироблення політичних рішень використані такі методи: *факторний аналіз* (для розкриття найбільш значущих чинників, що впливають на сучасні процеси політикотворення); *кореляційний аналіз* (для з'ясування взаємопов'язаності тенденцій, що зумовлюють динаміку змін у процесах

партисипації та легітимації політичних рішень); *статистичний метод* (для з'ясування динаміки національних референдумів з 2008 до 2018 рр.).

Джерельною базою кількісних даних обрано результати міжнародних моніторингових дослідницьких проєктів: Світового дослідження цінностей (англ. World Value Survey 4 wave 1999–2004, 5 wave 2005–2009, 6 wave 2010–2014), Барометра довіри Едельмана (англ. Edelman Trust Barometer), Євробарометра (англ. Eurobarometer), Афробарометра (англ. Afrobarometer), Латинобарометра (ісп. Latinobarómetro) Азійського барометра (англ. Asian barometer); дослідження аналітичних центрів Gallup, Pew Research Center (США) і дослідницьких установ України (Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва», Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, Центру «Соціальний моніторинг», Київського міжнародного інституту соціології, Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка», дослідницької агенції “Info Sapiens” та Соціологічної групи «Рейтинг»); міжнародних рейтингів електронного урядування й електронної участі ООН (англ. UN E-government and E-participation Index), Індексу розвитку демократії (англ. The Economist Intelligence Unit’s Democracy Index), аналітичні звіти Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Міжнародного валютного фонду та Міжнародного економічного форуму.

Збір і обробка статистичних даних щодо проведення національних референдумів у світі по країнах у період з 1998 до 2018 рр. є авторським дослідницьким напрацюванням.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим комплексним дослідженням процесів творення політичних рішень у контексті постдемократичних трендів розвитку суспільно-політичних процесів. Шляхом розкриття основних змін, яких зазнають компоненти процесів творення політичного рішення – цілепокладання, участь, інтерес, легітимація – в роботі представлено авторську інтерпретацію процесів полікотворення в умовах зміни форм і механізмів політичного урядування

під впливом глобалізаційних чинників та розвитку цифрових технологій. У процесі дослідження були здобуті результати, новизна яких конкретизується у таких положеннях:

Уперше:

- сформульовано теоретико-методологічні засади дослідження політичних рішень в умовах трансформацій, яких зазнають сучасні форми політичного урядування під впливом глобалізаційних процесів: запропоновано авторський концептуальний фрейм на основі розкриття найбільш значущих трендів, які відбуваються в політико-управлінських і соціально-економічних процесах, крізь призму концепцій постдемократії, Четвертої промислової революції, посткапіталізму та прекаріату;

- доведено, що в контексті тенденцій девертикалізації процесів політикотворення та нелінійності й відкритості середовища, у якому вони відбуваються, комбінування основоположних принципів мережевого аналізу й теорії хаосу є найбільш релевантним методологічним підходом для дослідження складових процесу вироблення політичних рішень;

- запропоновано авторські визначення понять «участь», «представництво інтересів» у контексті процесу ухвалення політичних рішень, розрізнення їх «легітимації» та «легітимізації» на основі понятійно-категоріальної матриці мережевого аналізу;

- розкрито типи племісцитарних пасток («пастки суспільного розколу», «пастки російської рулетки», «пастки популізму», «фасилітації проблеми», «пастки автократії») для обґрунтування амбівалентності застосування форм прямої участі громадян в ухваленні політичних рішень у постдемократичному перебігу процесів творення політики;

- сформульовано авторське визначення ефекту «партисипаторного плацебо» як індіферентності конвенціональних форм політичної участі відносно впливу на ухвалення політичних рішень;

- запропоновано інтерпретувати цілепокладання і представництво інтересів в ухваленні політичних рішень на основі концепції партикуляризму,

завдяки чому показано, що домінування партикулярних інтересів у процесах творення політики може мати як конструктивний, так і деструктивний ефект для політичного урядування;

- визначено факторну констеляцію, за якої може відбутися незворотній легітимаційний розрив у мережі вироблення рішень, коли структурна і змістовна інкапсуляція рішенневого процесу на тлі послаблення щільності зв'язків усередині мережі спричиняє трансформацію її модульності та ціннісну аномію серед її учасників;

- розкрито детермінанти посилення ентропії у перебігу світових політикотвірних процесів, серед яких найбільш значущими є девертикалізація і деетатизація політичного урядування, що за відсутності розвинутих механізмів публічної підзвітності зумовлюють інкапсуляцію політичних рішень і можуть спричинити легітимаційний розрив всередині глобальних політичних мереж та виникнення загальносистемного конфлікту.

Удосконалено:

- трактування постдемократії шляхом авторського визначення цього терміну як трансформаційного тренду суспільно-політичних відносин, що втілюється в дисфункціональності інституційних механізмів забезпечення взаємодії влади й суспільства, їх взаємному відчуженні, деетатизації політичного урядування внаслідок поширення аутсорсингу та клієнтарно-патронажних практик в організації владних відносин. Відмінність від раніше проведених досліджень полягає у тому, що постдемократія представлена в процесуальній інтерпретації як тренд, що охоплює країни з різноманітними політико-режимними характеристиками, а не лише держави з усталеними демократичними моделями урядування;

- розуміння амбівалентності діджиталізації політичного простору, що продемонстровано крізь призму екстремумів впливу на практики участі в політичних рішеннях та інтерпретації їх у конвенціональній та неконвенціональній формах. На основі авторської компаративної моделі «кібергромадянина» і “Homo dictyous” («людини мережевої») визначено

переваги та ризики діджиталізованих форм участі у виробленні рішень. Розкрито роль технологій штучного інтелекту в процесах вироблення рішень і перспективи їхнього впливу на політичне урядування та демократичний розвиток зокрема;

- трактування трансформації усталених систем політичного представництва. Виявлено, що ерозійні тенденції в політичному представництві пов'язані з проблемою невідповідності сучасної множинності й різноманіття соціальних інтересів усталеним ідеологічним матрицям і традиційним каналам репрезентації інтересів (політичним партіям), а також структурними суспільними трансформаціями. Встановлено, що демасовізація політичних партій (насамперед, центристських), спад довіри до них і до парламентів спричинені втратою ними ролі вузлів мультиплікованих зв'язків через обмеження спектра каналів делегування інтересів учасників (електорату) в ухвалення політичних рішень;

- визначення передумов виникнення суспільно-політичних криз. На основі концепції партикуляризму як основоположного принципу функціонування всієї державної системи доведено, що значний дисбаланс на користь певного учасника або обмеженого кола учасників (кількох родинних мереж і фінансово-промислових груп, залучених у мережі ухвалення рішень) зумовлює низький рівень легітимності ухвалюваних рішень з боку інших учасників полікотворення і в такий спосіб може спричинити політичну кризу.

Набули подальшого розвитку:

- теоретико-методологічне обґрунтування процесів творення політичних рішень як дослідницького об'єкта. Доведено, що запропонований методологічний підхід на основі мережевого аналізу дозволяє досліджувати процеси творення політичних рішень поза межами державної інституційної матриці, розкривати одночасно нормативно-процедурні та ціннісні аспекти полікотвірних процесів і є релевантним сучасним практикам мультиакторних форм політичного урядування;

- з'ясування ефективності нормативно-процедурних моделей і практик участі громадян у виробленні політичних рішень, зокрема й на наднаціональному рівні урядування. Виявлено чинники, що знижують дієвість конвенціональних механізмів залучення громадян до процесів вироблення рішень і зумовлюють тенденції інтенсифікації неконвенціональних форм партисипації;

- інтерпретація легітимації політичних рішень у контексті трендів постдемократичного розвитку. З'ясовано, що рішення, вироблені в мультиакторних формах урядування, визначаються перформативною легітимністю, яка досягається шляхом демонстрації результативності урядування, здебільшого через надання благ. У мультиакторному урядуванні відбувається фрагментація джерел легітимності, адже кожен учасник мережевого партнерства може відрізнитися за характеристиками легітимності з точки зору інших суб'єктів і суспільства в цілому та мати відмінні від інших учасників легітимізаційні стратегії;

- аргументи стосовно транснаціоналізації ухвалення політичних рішень. Виявлено, що наявні нормативно-процедурні механізми вироблення рішень у міждержавних організаціях та поширення клубних форматів управління закріплюють дисбаланс ресурсної спроможності обмеженого кола країн, які водночас використовують неурядові організації як додаткові ресурсні можливості, вибудовуючи численні мережеві зв'язки для впливу на інших учасників публічного й приватного секторів.

Практичне значення одержаних результатів ґрунтується на висновках та запропонованих методологічних засадах дослідження процесів творення політичних рішень, що доцільно застосовувати в розробленні політико-управлінських стратегій як у сфері державного урядування, так і у міжнародних форматах співробітництва. Узагальнення та основні положення дисертації можуть слугувати концептуальним підґрунтям для підготовки звітів і прогнозних розробок науково-дослідними установами України та аналітичними відділами органів державної влади.

Терміни, введенні в дисертаційній роботі для позначення окремих явищ та компонентів політикотвірних процесів, класифікаційні та компаративні схеми, а також фактологічний матеріал використовувався в освітньому процесі під час підготовки навчальних курсів «Глобальне управління і міжнародні організації» (2014–2018 рр.), «Основи євроінтеграції» (2014–2018 рр.), «Global Governance: інститути, режими, актори» (2019 р.), «Глобальні проблеми сучасності» (2018–2020 рр.) у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна (акти про впровадження результатів дисертації в освітній процес: від 01.06.2020р.; від 02.06.2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Аналіз і систематизація теоретичних положень, емпіричних даних та результатів дисертаційного дослідження, формулювання наукового напрямку, вибір об'єкта і постановка наукового завдання дисертації виконано здобувачем особисто. У дисертації викладено авторську позицію стосовно розв'язання теоретико-методологічних проблем дослідження політичних рішень в умовах девертикалізації і деєтатизації політичного урядування. На ідеї та результати досліджень інших авторів є відповідні посилання.

Матеріали кандидатської дисертації Н. А. Вінникової «Інституційний вимір зовнішньої політики Європейського Союзу (політологічний аспект)» (2007 р., спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси) при підготовці докторської дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертації здійснювалася на наукових всеукраїнських і міжнародних конгресах, конференціях та семінарах: Четвертому міжнародному науковому форумі «Україна–Європейський Союз: новий рівень кооперації» (м. Харків, 29 травня 2014 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього» (м. Одеса, 14–15 листопада 2014 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (м. Одеса, 13–14 березня 2015 р.); міжнародній науково-практичній

конференції «Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну» (м. Київ, 26–27 листопада 2015 р.); IV науково-практичній конференції «Чорноморські політологічні читання» (м. Одеса, 11–12 грудня 2015 р.); VI міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи» (м. Чернівці, 7–8 квітня 2016 р.); науковій конференції «Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики» (м. Харків, 24 травня 2016 р.); всеукраїнській науково-теоретичній конференції XXX Харківські політологічні читання «Політичні та правові дисонанси в сучасних українських реаліях» (м. Харків, 16 червня 2017 р.); V міжнародній науково-практичній конференції «Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності» (м. Одеса, 23–24 лютого 2018 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів» (м. Ужгород, 16–17 квітня 2018 р.); всеукраїнській науково-теоретичній конференції XXXI Харківські політологічні читання «Європейські цінності та практики у політико-правовому дискурсі» (м. Харків, 25 травня 2018 р.); Четвертій всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (м. Одеса, 12 квітня 2019 р.); міжнародному науковому конгресі «Публічне управління: XXI століття: синтез науки і практики» (м. Харків, 19 квітня 2019 р.); міжнародному науковому семінарі «Cultural rights and cultural security in the age of globalization» (укр. «Культурні права і культурна безпека в епоху глобалізації») (м. Краків, Польща, 9–13 березня 2020 р.).

Крім того, основні ідеї дисертації пройшли апробацію на теоретико-методологічних семінарах кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено у 47 наукових публікаціях, у тому числі 1 одноосібній монографії, 26 наукових статтях: 23 – у фахових періодичних виданнях України, з яких 8 включено до

міжнародних наукометричних баз даних, 3 – у закордонних періодичних наукових виданнях; 12 тезах доповідей на наукових конференціях, що засвідчують апробацію результатів дисертації; 8 публікаціях у наукових виданнях, що додатково відображають результати дисертації, у тому числі розділах у 2 колективних монографіях.

Структура й обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, 5 розділів, що загалом включають 15 підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Робота містить 11 таблиць. Загальний обсяг дисертації становить 467 сторінок, з них основного тексту 364 сторінки, список використаних джерел нараховує 709 найменувань.

РОЗДІЛ 1. КОНТЕКСТУАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОСТДЕМОКРАТИЧНОГО ПОЛІТИКОТВОРЕННЯ

1.1. Постдемократичні прояви політико-управлінських процесів

Турбулентні й непередбачувані за своїми наслідками світові події початку XXI сторіччя – від терактів 11 вересня 2001 року до глобальної економічної кризи 2008 року і пандемії коронавірусу Covid-19 та багатьох інших потрясінь, які людство пережило лише за дві декади – виявили інституційну слабкість і вразливість як державних, так і міждержавних регуляторних механізмів до проявів глобалізації. За останні роки усталені демократії та країни, чії політичні системи зазнають демократичних перетворень, зіткнулися з частковою або повною кризою легітимності своїх режимів, що виражається в частих змінах урядів, деконструкції представницьких систем, волатильності електоральних настроїв, масштабних протестних рухах, піднесенні радикально-популістських політичних сил.

Посилення соціальних фрустрацій пов'язано з повсюдним зниженням довіри до інститутів влади. За наявності демократичних механізмів урядування (виборність та підзвітність керівних органів) їх функціонування не дає очікуваного ефекту. Крім того, усе більше рішень ухвалюються у форматах, у яких домінують актор наднаціонального рівня урядування, отже, громадяни втрачають можливість впливу на формування політичного курсу.

Концептуальною рефлексією означених трендів стала теорія постдемократії британського дослідника Коліна Крауча (2010), згідно з якою розвиток демократії відбувається не лінійно чи циклічно, а за параболою. Префікс «пост-» у цьому терміні означає перехідний етап від піка розквіту демократії у західних суспільствах другої половини XX сторіччя до складніших політико-управлінських форм із поступовою ерозією ключових імперативів демократичного урядування в їх апріорному сенсі (Вінникова, 2015є, с. 302). На початку XXI сторіччя при збереженні всіх формальних

компонентів демократичного управління, їх функціонування не забезпечує справжнього народовладдя.

Постдемократію Крауч визначає як «систему, в якій політики все сильніше замикаються у своєму світі, підтримуючи зв'язок із суспільством за допомогою маніпулятивних технік, заснованих на рекламі й маркетингових дослідженнях, тоді як усі форми, притаманні здоровим демократіям, залишаються на своєму місці» (Крауч, 2010, с. 7).

Пояснюючи обране визначення постдемократії, автор підкреслює, що чинні моделі урядування не можна назвати *не-* або *антидемократичними*, тому що їх результати багато в чому визначаються прагненням політиків зберегти гарні відносини з громадянами, однак роль останніх зводиться до пасивних об'єктів маніпулювання. Постдемократія не є трактуванням певного типу політичного режиму управління, зокрема недемократичного. Науковець акцентує, що мова йде про період переходу на іншу гілку демократичної параболи (Ibid, сс. 38–39).

У розкритті змісту й ознак постдемокраїї Крауч не обмежується виключно політичною сферою. Постдемократичний стан зумовлений комплексними трансформаціями, які відбуваються в економічній і соціальній сферах сучасних суспільств як-от (Ibid, сс. 7–8):

- змінами в класовій структурі постіндустріального суспільства через появу безлічі професійних груп, які, на відміну від промислових робітників, селян, державних службовців і дрібних підприємців, так і не створили власних автономних організацій для вираження своїх політичних інтересів;
- величезною концентрацією влади і багатства в мультинаціональних корпораціях, здатних чинити політичний вплив, не вдаючись до участі в демократичних процесах, за наявності величезних ресурсів для маніпулювання громадською думкою;
- зближенням політичного класу з представниками корпорацій і виникненням єдиної еліти, надзвичайно далекою від потреб простих людей, особливо беручи до уваги зростання нерівності в XXI сторіччі;

- трансформацією відносин влади і суспільства на клієнтарно-патронажний формат, у якому «політики з правителів перетворюються на крамарів, які у прагненні зберегти свій бізнес намагаються з'ясувати всі побажання своїх клієнтів» (Ibid, с. 37).

З огляду на наведені тенденції, дещо суперечливим вбачається обраний Краучем системний підхід до трактування постдемократії. Адже окреслені ним ознаки постдемократії радше мають процесуальний і антисистемний характер, оскільки підривають структурно-функціональні засади усталених моделей демократичного урядування.

Постдемократію, на наш погляд, доцільніше визначати не як систему, а як політико-режимний тренд трансформації суспільно-політичних відносин, який характеризується дисфункціональністю інституційних механізмів забезпечення взаємодії влади й суспільства, їх взаємним відчуженням через вихолощення змістовної складової залучення громадян до полікотворення, деєтатизацію політичного урядування внаслідок поширення аутсорсингу та клієнтарно-патронажних практик в організації владних відносин.

Попри світову легітимність демократії як форми політичного режиму дедалі більш очевидними є кризові тенденції демократичного урядування. Спільною рисою для сучасних демократій є усвідомлення громадянами того, що один з основних демократичних принципів – народ як основне джерело політичної влади – не працює у повній мірі. Згідно з результатами крос-національного дослідження, проведеного в 38 країнах 52 % опитаних громадян незадоволені якістю демократичного урядування в їхній країні (Wike, Simmons, Stokes & Fetterolf, 2017).

Стагнація демократії виявляється в зменшенні середніх балів у рейтингах демократичного розвитку для США та країн Європи протягом останніх років. Основними проявами спаду демократії є такі: «зростання акценту на елітному/експертному управлінні, а не на партисипаторній демократії; збільшення впливу невиборних, непідзвітних установ та

експертних органів; виведення найбільш суттєвих питань національного значення з політичної арени, які повинні вирішувати політики, експерти чи наднаціональні органи за зачинені двері; зростання розриву між політичними елітами та партіями, з одного боку, та національними електоратами з іншого; зниження громадянських свобод, включно із свободою ЗМІ та свободою слова» (The Economist Intelligence Unit, Democracy Index 2019, 2020, p. 6).

Хоча Крауч застосовує ідею постдемократії насамперед до країн з усталеними демократичними інститутами і розвинутим громадянським суспільством, прийнятною вбачається її екстраполяція на загальносвітові тренди розвитку полікотвірних процесів. Зокрема Едріан Пабст указує, що «демократія часів постмодерніті більше не визначається територіальністю, національною приналежністю або самовизначенням народів, що складаються з конкретних громадян» (Пабст, 2010, с. 240). Основним призначенням сучасної демократії, на думку науковця, є «регулювання ризиків і максимізація індивідуального вибору й економічних можливостей споживачів матеріальних благ» (Ibid).

Апелюючи до ідеї постдемократичного розвитку сучасних форм урядування, Пабст (2010, с. 241) привертає увагу до того, що країни, які набули незалежність після процесів деколонізації в Африці та після розпаду соціалістичного блоку на євразійському просторі, також стали частиною системи глобалізованого капіталу й наднаціонального розподілу влади, підкоряючись рішенням глобальних регуляторних структур.

У зв'язку з зазначеним необхідно вказати на виразну постдемократичну ознаку сучасних форм урядування, а саме суттєве звуження спектра рішень, які підпадають під громадянський контроль. Основною причиною неврівноваженості політичного впливу в демократичних системах, наслідком якого виступає домінування еліт і відсутність адекватного представництва непривілейованих соціальних груп, є масштабний розрив у володінні ресурсами (Вінникова, 2015i, с. 53). Як стверджує Гай Стендинг, «демократія руйнується рантьє-капіталізмом, у якому еліти збагачуються не за рахунок

виробництва товарів та послуг, а завдяки власності на активи, включно із інтелектуальною власністю, за допомогою субсидій, податкових пільг, боргових механізмів, що обертаються між політикою та бізнесом та приватизацією державних послуг» (Standing, 2017, р. 41). Результатом такого симбіозу між рантє-капіталістами і політиками є «роз'єднаність громадян, занепад голосування і колапс членства в політичних партіях» (Ibid, р. 242).

Відірваність традиційних політичних партій від запитів суспільства, їхня орієнтація на забезпечення інтересів лобістських груп, які надають фінансову підтримку під час електоральних кампаній, призводять до делегітимації парламентаризму і слугують підтвердженням непропорційності представництва інтересів на користь потужних бізнесових структур. Партикуляризація процесів формування державної політики, яка виявляється у зрощенні й переплетенні інтересів представників державних установ і фінансово-економічних груп у багатьох сферах суспільного життя, а також делегування розробки політичних рішень вузькоспеціалізованим експертним колам та/або наддержавним установам, призводять до того, що ухвалені подібним чином рішення не відповідають громадським інтересам (Вінникова, 2019в, сс. 28 – 29).

Варто зазначити, що в оцінюванні тенденцій розвитку політико-управлінських і соціально-економічних процесів після глобальної економічної кризи 2008 року Колін Крауч ставить під сумнів твердження про універсалістську роль національних держав у представництві загального інтересу, а не колективних інтересів мешканців певної території, через втрату спроможності впоратися з наслідками дій, які відбуваються у межах національних кордонів (Crouch, 2017, р. 63).

Неефективність діяльності центральних органів влади у розв'язанні економічної та міграційної кризи, високий рівень безробіття, а також корумпованість панівних еліт сприяли стрімкій радикалізації суспільних настроїв. Стан суспільного невдоволення вдало використовують популістські політичні сили з метою приходу до влади. У країнах Європи за останні роки

наочною виявилась пряма кореляція між рівнем довіри до національних органів влади й підтримкою радикальних політичних партій (Вінникова, 2016в, с. 51).

Окреслені прояви дисфункціональності компонентів демократичного урядування ефектом доміно формують загальносвітовий тренд постдемократичних трансформацій. Як слушно зазначає Олександр Романюк «дефекти демократії в одній режимній частині тією чи іншою мірою відбиваються й на інших, пошкоджуючи демократичне функціонування усього політичного організму» (Романюк, 2017, с. 120).

Діджиталізація суспільно-політичних відносин також робить свій внесок у постдемократичні тренди розвитку політикотвірних процесів. Ейфорійні очікування настання ери електронної демократії, яка має посилити партисипаторні можливості громадян і покращити якість демократичного урядування, змінилися критичними оцінками й застережливими судженнями щодо використання політичними елітами цифрових технологій для контролю за суспільством, аж до аспектів приватного життя, та з метою конструювання громадської думки в потрібному напрямі для провладних сил або тих, що прагнуть набути влади.

Розкриття означених суперечливих тенденцій і взаємопов'язані зміни в сучасних суспільствах, спричинені масштабним впровадженням цифрових технологій, онлайн-комунікацій і роботизацією виробництва та сфери послуг, представлено в концепції Четвертої індустріальної революції Клауса Шваба (Schwab, 2016). Ґрунтуючись на ідеї технологічних змін як рушія соціально-економічного розвитку людства, автор визначив три революції, що передували нинішній. Перша промислова відбулася у другій половині XVIII сторіччя з появою парових машин, які дозволили перейти від ручної праці до машинної. Друга індустріальна революція пов'язана з освоєнням електрики та розвитком масового конвеєрного виробництва. Бурхливий розвиток цифрових технологій у другій половині XX сторіччя ознаменували Третю промислову революцію. Впровадження штучного інтелекту та кіберфізичних систем у

сервісні та виробничі галузі є ознаками Четвертої промислової революції. Роботи, хмарні технології, 3D-друк, криптовалюта трансформують не лише функціонально, а й змістовно спектр професійної зайнятості, моделі економічного й політичного управління, роль індивідів у соціально-економічних і політико-управлінських процесах. Водночас означені зміни мають амбівалентний ефект на функціонування соціуму (Табл. 1.1)

Таблиця 1.1

**Переваги та ризики трансформаційних трендів у контексті
Четвертої промислової революції**

Сфера функціонування соціуму	Переваги	Ризики
Економіка (бізнес)	Зниження логістичних витрат, відкриття нових ринків та нові можливості для клієнтоорієнтованої економіки, покращення якості продуктів і послуг	Руйнація чинних виробничо-збутових ланцюгів
Професійна зайнятість і соціальна структура	Талант перетворюється на більш впливовий фактор виробництва, ніж капітал	Доступ до глобальних цифрових платформ для досліджень, розробок, маркетингу, продажів витісняє робітників і спричиняє Сегментація ринку праці й зростання соціальної нерівності й напруженості
Культура комунікації і	Соціальні медіа і динаміка обміну інформацією створюють можливості міжкультурного розуміння та згуртованості	Поширення нереалістичних уявлень про життєвий успіх, радикальних ідеологій
Політичне урядування	Нові технології та платформи покращують можливості громадян взаємодії з урядами, висловлювання своєї думки, координації зусиль	Уряди отримують додаткові інструменти контролю над життям громадян

Клаус Шваб привертає увагу до проблеми, яка є ключем до пояснення дисфункціональності сучасних систем політичного урядування. Моделі ухвалення рішень цих систем розвивались у контексті Другої промислової революції, коли урядовці встигали проаналізувати конкретне питання та розробити необхідну відповідь чи відповідну нормативну базу. Увесь процес був побудований лінійно і механістично, дотримуючись суворого низхідного підходу. В умовах швидких змін, що відбуваються під впливом Четвертої промислової революції, органи влади стикаються з беспрецедентними проблемами і виявляються не здатними впоратися з ними (Schwab, 2016). Супутнім дестабілізуючим фактором є зменшення центральної ролі урядів у політичному управлінні через нові джерела конкуренції та децентралізацію влади, що зумовили цифрові технології, а також запит на зміну підходів до залучення громадськості у вироблення політики. Порушена Клаусом Швабом проблема впливу штучного інтелекту на людську поведінку й ціннісні установки, зокрема в контексті творення політики, є гостроактуальною. Зауважимо, що увагу вчених привертає не лише питання, як впливають цифрові технології на рішення людей, а хто (що) тепер ухвалює ці рішення.

У нормативному визначенні штучний інтелект трактують як «машинну систему, яка може для заданого набору визначених людиною цілей робити прогнози, рекомендації чи рішення, впливаючи на реальне або віртуальне середовище. Системи штучного інтелекту розроблені для роботи з різним рівнем автономії. Крім того, штучний інтелект – це машини, що виконують людиноподібні когнітивні функції» (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2019b, p. 22).

Втіленням штучного інтелекту у віртуальному вимірі є боти, системи розпізнавання обличчя або голосів, у реальному – він вбудований у різноманітні прилади, як-от роботи-андроїди, автономні автомобілі, дрони тощо. Державні установи також збільшують використання штучного інтелекту. Тоді як наукові дослідження переважно зосереджені або на технічній специфіці, або на використанні штучного інтелекту в бізнесі: з

майже 1700 досліджень лише 59 (3,5%) присвячені використанню штучного інтелекту в державному секторі (Gomes de Sousa et al., 2019).

Впровадження технологій штучного інтелекту в організацію суспільного життя й урядування має неоднозначні оцінки в експертному і науковому середовищі. Перспективи впливу штучного інтелекту на системи демократичного урядування представляють у дихотомії сценаріїв «Пандори», за якого можновладці використовують технології штучного інтелекту з метою стандартизації, контролю чи репресій, та «Джефферсоніанівському», в якому використання штучного інтелекту сприяє поінформованості громадян, контролю за прозорістю полікотвірних процесів та залученню до них маргіналізованих груп (Savaget, Chiarini & Evans, 2018, p. 2).

Експерти виявляють застережливе ставлення до потенційних наслідків використання технологій штучного інтелекту та їх впливу на демократію. 49% з 979 експертів (представників технологічної сфери, бізнесу, дослідників, політиків і безпосередніх розробників технологій), зазначили, що використання технологій до 2030 року послабить основні аспекти демократії та демократичного представництва, 33% дотримались протилежної думки, вважаючи, що цифрові технології навпаки посилюють демократичність урядування, і 18% вказали, що не буде суттєвих змін у наступному десятиріччі (Anderson & Rainie, 2020, p. 4). Найбільшими загрозами цифрового розриву вважають такі (Ibid, pp. 5–7):

- *«дисбаланс влади і посилення могутності можновладців* (широкі соціальні верстви не володіють високою цифровою обізнаністю, щоб протистояти посиленню важелів впливу шляхом використання технологій штучного інтелекту;

- *стримування керованих* (цифровий мережевий нагляд за капіталізмом створює недемократичну класову систему, яка протиставляє контролерів контрольованим);

- *експлуатацію цифрової необізнаності* (відсутність у громадян вільного володіння цифровими даними та їх апатія породжують погано інформовану

і/або неупереджену публіку, послаблюючи демократію і структуру суспільства);

- *ведення інформаційних війн* (спрямування технологій на вразливі групи населення і вплив на вибори);

- *створення плутанини* (технологічне викривлення реальності руйнує довіру громадськості до інститутів демократії);

- *ослаблення журналістики* (розквіт соціальних медіа спричиняє занепад незалежної журналістики);

- *дуже повільне реагування* (швидкість, масштаби та вплив технологій маніпулювання буде важко подолати, оскільки темпи змін прискорюються)».

Уряди, політичні лідери і партії використовують певні версії алгоритмів розробки текстів, щоб бути в курсі інтересів і пріоритетних проблем громадян. Технології штучного інтелекту, наприклад такі як інтернет-файли cookie, надають темпоральну й просторову інформацію про користувачів, історію перегляду, залучення до соціальних мереж. Хоча використання маніпулятивних технологій у політиці не є винайденням сьогодення, соціальні медіа забезпечують персоналізовані підходи до формування думки окремих громадян і політичних настроїв суспільства в цілому. Збір персональних даних про користувачів соціальних мереж і використання ботів під час електоральних кампаній забезпечує мікротаргетинг (англ. microtargeting) – технологію індивідуалізованого впливу на свідомість виборців, що забезпечує прямий зв'язок людини з адаптованим повідомленням і може спонукати громадян ухвалювати бажані для політичних акторів рішення.

Ілюстративним прикладом мікротаргетингу стала діяльність компанії «Кембридж Аналітика» зі збору даних про користувачів соціальних мереж під час президентських перегонів у США в 2016 році й референдуму щодо виходу Великої Британії з ЄС. Можливості штучного інтелекту дозволяють формувати суспільну думку за допомогою персоналізованого формату подання інформації для кожного окремого громадянина. Виборча політика тепер повністю інтегрована з комерційними цифровими медіа та маркетингом.

Медіатизація і персоніфікація політикотвірних процесів (фокусування уваги виборців на особистісних рисах і аспектах приватного життя політиків) перетворюють владу на симулякри й створюють ефект політики постправди, що характеризує подання інформації через апеляцію до емоцій, при одночасному ігноруванні перевірки фактів. Введений американським новелістом Стівом Тесічем (Tesich, 1992) і розкритий Ральфом Кейсом у праці «Ера постправди: нечесність і обман» (Keyes, 2004), цей феномен актуалізувався у зв'язку з піднесенням політичного популізму насамперед у США і в європейських країнах. Оксфордський словник оголосив постправду словом 2016 року (Oxford Dictionaries, 2016).

У реалізації політики постправди, зокрема з використанням гібридних медійних платформ вбачають причини результатів референдуму щодо Брекзиту, перемоги Дональда Трампа, надзвичайно швидке набуття популярності радикальних політичних сил в Європі та впливу РФ на інформаційний простір всередині країни і в міжнародних відносинах. Постправда не є обманом, вона «складається з релятивізації правди, у банальності об'єктивації даних, що надходять, і домінуванні емоційних виступів» (Zarzalejos, 2017, p. 11). Особливістю подання фактів у контексті постправди є не різноманіття їх інтерпретації, а «заперечення фактів як таких або продукування псевдофактів і конструювання вигаданої сфальсифікованої реальності на їх основі» (Степаненко, 2018, с. 12). Ситуацію постправди, на думку Євгена Бистрицького, загострює «зіткнення культурних світів у просторі відкритої комунікації» під дією глобалізації, адже сучасні методи пропаганди формують штучну реальність на основі образу спільноти (Бистрицький, 2018, сс. 56–57).

Як це не парадоксально, але політиці постправди сприяє тенденція домінування в сучасному урядуванні ухвалення рішень на основі аналітичних даних і кількісних показників, яку називають «новим емпірицизмом» (Kelly & McGoeu, 2018, p. 5). На можливість маніпулювання суспільною думкою шляхом використання результатів соціологічних досліджень громадської

думки вказує Олександр Хижняк, зазначаючи, що «в умовах зниження наукової об'єктивності, панування прагматичної мотивації, політичної і мас-медійної кон'юнктури масові опитування не стають елементом інформаційної демократії» (Хижняк, 2014, сс. 68–69).

Дослідники технологій мікротаргетингу вказують, що рішення, ухвалені на основі алгоритмічно вирахованому електораті, залежать від природи зібраних даних (Papaqiakopoulos et al., 2018). Оскільки інформації у соціальних медіа притаманний певний ступінь упередженості, та її продукують активніші користувачі мереж, навіть якщо вони не презентують населення загалом, то передвиборчі кампанії можуть бути розроблені на основі невірно оцінених настроїв виборців (Papaqiakopoulos et al., 2018, pp. 11–12).

Алгоритми розмивають розділення між рішенням і процесом, за допомогою якого один варіант переважає над іншими. Якщо фактичний процес ухвалення рішень надзвичайно автоматизований, без встановлення правових та законодавчих механізмів нагляду, то уряди та їхні суспільства будуть відчужені від рішень, створених алгоритмами. Це призведе до довгострокових структурних проблем підзвітності, контролю і демократичного представництва.

Зазначимо, що фактор діджиталізації у постдемократичних трансформаціях викривається, насамперед, в контексті проблем функціонування сучасної цифрової економіки, якій притаманна слабка урегульованість і сенситивність до будь-яких дестабілізаційних впливів.

1.2. Економічні та соціальні структурні трансформації цифрової епохи

Лейтмотивом сучасних наукових досліджень в оцінюванні тенденцій розвитку економічних процесів є зміни принципів і організаційних форм ринкових відносин під впливом впровадження цифрових технологій. Випробовування капіталістичної моделі економіки діджиталізацією стало

ідейною основою аналітичної праці Пола Мейсона (Mason, 2016). Шляхом розкриття причиново-наслідкових зв'язків світової економічної кризи 2008 року дослідник визначив ключові чинники нестійкості глобальної економіки.

По-перше, технології знизили потребу в праці, розмили межі між роботою та вільним часом і послабили зв'язок між роботою та оплатою праці.

По-друге, інформаційні товари роз'їдають здатність ринку до правильного ціноутворення. Ринки виходять з принципу дефіциту, тоді як інформація присутня в надлишку.

По-третє, довільний підйом спільного виробництва: поява товарів, послуг і організацій більше не відповідає диктату ринку й управлінської ієрархії (Mason, 2016, p. 15).

Якщо капіталізм, за визначенням Пола Мейсона, це «комплексна адаптивна система з високою здатністю до пристосування» (Mason 2016, p. 13), то прояви посткапіталістичного розвитку наразі не піддаються систематизації і мають радше спорадичний характер. Ознакою неврегульованості сучасної економіки є її фрагментарна динаміка, що ґрунтується на мікрорішеннях, тимчасовій роботі й множинності навичок. Можливості до переходу до нової стадії – посткапіталізму – Мейсон вбачає у спільному виробництві на основі використання мережевих технологій для виготовлення товарів і надання послуг. «Мережі відновлюють фрагментарність посткапіталістичного проєкту. Вони можуть служити основою для неринкової системи, яка відтворює саму себе» (Ibid, p. 16).

Попри те, що окремі ідеї Мейсона в проєктуванні майбутнього, як-от безкоштовний товарообмін через мережі або повсюдне запровадження універсального базового доходу вбачаються дещо спірними, зазначені характеристики чинного стану функціонування глобальної економіки наочно виявляють вичерпність усталених моделей ринкового регулювання.

Домінування ІТ-сектора в топових позиціях міжнародних рейтингів капіталізації компаній підтверджує остаточний перехід до цифрової економіки. Такі гіганти цифрової індустрії та електронних послуг як Amazon,

Google, Apple, Microsoft, Facebook, AT&T, VISA, Tensent, IBM, Version уже не перший рік складають верхню десятку глобального рейтингу 100 найпотужніших компаній у світі (Global Top 100 Brandz, 2019). Проте можливості, які надає посткапіталістична економіка окремим індивідам для просування власної інтелектуальної чи матеріальної продукції на ринки національного і міжнародного масштабів, закладають тенденцію підриву епохи панування транснаціональних корпорацій. Поява і використання криптовалют, на кшталт біткоїна або етера, не підлягає державному чи міжнародному контролю і дозволяє в обхід фіскальних і монетарних регуляторів здійснювати розрахунки в онлайн-режимі. Пересічні громадяни мають можливість безпосередньо здійснювати операції на глобальних фінансових ринках. Головну роль тепер відіграє не фахова підготовка та знання з економічної науки, а навички користування цифровими технологіями, креативність та аналітичні здібності, особливо в роботі з величезними обсягами інформації.

Цифрова економіка надає шанси швидкого збагачення, про що свідчать рейтинги видання «Форбс», особливо в частині появи імен молодих мільярдерів (“Forbes. The youngest billionaires”), які, на відміну від старшого покоління «заможних світу», блискавично швидко заробили свої статки шляхом виробництва й продажу цифрових технологій. Водночас індивідуалізація можливостей створення капіталу в посткапіталістичній економіці виявляється у надконцентрації матеріальних ресурсів у руках окремих осіб, що створює небезпечно велику асиметрію у розподілі благ і збільшує прірву між прошарками суспільства. Згідно з даними МВФ, за останні три десятиріччя у 53 % країн спостерігається зростання нерівності доходів, причому ця тенденція особливо виражена в країнах з розвинутою економікою (International Monetary Fund, 2017). Зокрема в найсильнішій економіці світу, США, 73 % опитаних громадян указують на зростання прірви між багатими і бідними. 86% американців занепокоєні тим, що політичні

лідери не здатні вирішувати найбільші проблеми країни (Parker, Morin & Menasce Horowitz, 2019).

Оцінюючи вплив цифрових технологій на розвиток економічних процесів, Мейсон указує на небезпеку підміни вільного ринку алгоритмічними механізмами (Mason, 2019). Крім дисбалансу в матеріальному добробуті «завдяки інформаційним технологіям, велика асиметрія в знанні породжує велику асиметрію у владі» (Mason, 2019, p. 3).

ІТ-сектор і робототехніка, онлайніві системи і транснаціональні виробництва за останні чверть століття суттєво змінили характер професійної зайнятості. Роботизація виробництва й електронізація послуг витісняє «сині комірці» з ринку праці. Згідно з даними звіту аналітичної кампанії “Oxford Economics”, технологічні зміни у виробництві й сфері послуг призведуть до втрати понад 20 мільйонів робочих місць до 2030 року (Cone & Lambert, 2019).

У межах дослідницького проєкту з вивчення впливу роботизації на сферу зайнятості в 29 країнах Джон Хауксворт, Річард Берріман і Салоні Гоель (Hawksworth, Berriman & Goel, 2018, pp. 6–8) виділили три хвилі, у яких втілюватиметься автоматизація до 2030 року.

Перша – алгоритмічна хвиля – пов’язана з автоматизацією простих обчислювальних завдань та аналізі структурованих даних, уже охопила фінансовий, страховий, комунікаційній та науково-технологічний сектори.

Друга – хвиля збільшення – зосереджена на автоматизації повторюваних завдань, таких як заповнення форм, комунікації та обміні інформацією за допомогою динамічної технологічної підтримки (повітряні дрони й роботи) та статистичного аналізу неструктурованих даних у напівконтрольованих середовищах, триває і досягне піку в 2020-х роках.

Третя – хвиля автономії – орієнтована на автоматизацію фізичної праці та вирішення проблем у динамічних ситуаціях у реальному світі. Ці технології вже розробляються, але набудуть масового впровадження в масштабах економіки в 2030-х роках і з появою повністю автономних транспортних

засобів та робіт суттєво вплинуть на такі сфери як будівництво, управління водопостачанням та відходами, транспортування та зберігання.

Згідно з прогнозами дослідження у найближчі десять років вразливим до автоматизації буде фінансовий сектор. У подальших хвилях орієнтовна частка робочих місць з високим ризиком автоматизації у 2030-х років більша для чоловіків-робітників (34%), ніж для жінок – 26%. Це пов'язано з тим, що працівники чоловічої статі здебільшого представлені у високоавтоматизованих галузях транспортування та виробництва й будівництва. Жінки представлені переважно в секторах освіти та охорони здоров'я, що вимагають соціальних навичок, які менше піддаються автоматизації (Hawksworth, Berriman & Goel, 2018, p. 27).

Фактор освіти буде ключовим у зайнятості, оскільки вищий рівень освіти дає можливість працівникам обирати різні професії та переміщуватися між галузями, уникаючи ризиків автоматизації (Ibid). Загалом, трендом розвитку світового ринку праці стала «флексибілізація і дестандартизація зайнятості» (Туленков, 2019, с. 151).

Зауважимо, що автоматизація виробничих процесів поступово знижуватиме попит на дешеву робочу силу в країнах, які розвиваються. Діджиталізація виробництва збільшила попит на пізнавальні навички та зменшила попит на рутинні завдання. Якщо рутинна діяльність автоматизується, то креативна усе частіше передається через краудфандингові платформи фрилансерам. Найбільшу динамку в зростанні надходжень від фрилансерства демонструють ринки США (78 %), Великої Британії (59 %), Бразилії (49 %), Пакистану (47 %), України (36 %), Філіппін (35 %), Індії (29 %), Бангладеш (27 %), Росії (20 %), Сербії (19 %) (Pofeldt, 2019).

За віковим складом найбільше фрилансерів серед осіб від 18 до 34 років – 64 %. Серед людей віком 35–44 роки фрилансерство практикують 23 %, 45–54 роки – 9 %; найменша частка фрилансерів серед людей віком понад 55 років – 5 % (Ibid). Однак означений сектор також не убезпечений від автоматизації.

Попит на висококваліфікованих робітників збільшився, тоді як попит на робітників з меншою освітою та нижчою кваліфікацією зменшився. Результатом є ринок робочих місць із великим попитом на верхніх і низьких рівнях, але порожній всередині (Schwab, 2016). Такі тенденції зумовлюють зрушення в соціальній структурі, адже фактично виносять на периферію ринку цілі професійні категорії. Зважаючи на ще один важливий тренд – інтенсивну динаміку міграційних потоків, – яка з міграційною кризою в Європі набула гостросоціального значення, окреслюється проблема маргіналізації великих професійних груп, пов'язаних із виробничою сферою й окремими галузями обслуговування. Водночас лави таких маргіналізованих груп поповнюють випускники закладів вищої освіти, які не можуть працевлаштуватися, проте мають виплачувати кредити за отриману освіту, і молодих людей, які не можуть її собі дозволити взагалі.

Означені групи – представники робітничих професій, які більше не є популярними на ринку праці, молоді освічені люди, які не можуть працевлаштуватися, мігранти та біженці з конфліктних зон – формують новий великий соціальний прошарок, – прекаріат (від англ. precarious – нестабільний, нестійкий, – об'єднаного зі словом пролетаріат), концептуалізацію якого запропонував британський дослідник Гай Стендинг (Standing, 2011).

Стендинг виділяє прекаріат як одну з груп, що виражають класові відносини в глобальній ринковій системі XXI сторіччя. Групи класів не визначаються лише доходами, але можуть бути перераховані у порядку зменшення середнього доходу (Standing, 2015, pp. 4–5):

- *плутократія*, яка знаходиться на верхівці соціальної структури і включає обмежене коло осіб з надконцентрацією статків, відокремлених від національної держави. Найбільшою прерогативою плутократів є можливості впливати на політику цілих держав;
- *еліта*, яка має багато спільного з плутократією, однак її повноваження переважно сконцентровані в межах державного урядування;

- *сalarіат* – представники державної бюрократії і топ-менеджери корпорацій з довгостроковим гарантіями зайнятості, високими зарплатами й корпоративними пільгами, які отримують частку свого доходу від капіталу у формі акцій. Із приватизацією державного сектора, а також з аутсорсингом та скороченням зайнятості корпораціями та державними установами цей соціальний прошарок зменшується;
- *професіонали*, – самозайняті або найняті на основі контракту працівники – «товарна робоча сила», підприємці, які продають свої знання та навички.
- *старий пролетаріат*, який стрімко втрачає свої соціальні позиції і поповнює ряди соціально невлаштованих представників прекаріату.
- *прекаріат* – соціальний прошарок, представники якого заздалегідь не забезпечених робочими місцями і крім безпосередньої оплати праці, не отримують додаткових соціальних гарантій як-от пенсія чи допомога по безробіттю;
- *люмпен-прекаріат*, що складається з людей, вигнаних з суспільства (безхатченків). Оскільки вони не грають активної ролі в економічній системі, на думку дослідника, на них не варто фокусувати увагу, хоча деякі елементи можуть активізується в моменти народного протесту (Standing, 2015, р. 4).

Чисельне зростання прекаріату зумовлено глобальними економічними потрясіннями останнього десятиріччя, зокрема масштабними хвилями трудової міграції і біженців, що спричинило збільшення кількості тимчасових робочих місць. Ставлення прекаріату до виробництва визначається як часткова участь у трудовому процесі в поєднанні з т. зв. «праці за роботу» – постійно висхідного обсягу неоплачуваної діяльності, здійснювати яку необхідно для того, щоб не втратити робоче місце. Прекарії часто позбавлені певних цивільних прав, які є в інших членів суспільства.

Намагаючись визначити генераційні характеристики прекаріату, Алекс Фоті (Foti, 2017) стверджує, що від прекарності потерпають покоління X, Y та Z, які вийшли на ринок праці після бeбi-бумерів, тобто люди у віці 18–45 років. Прекарністю також охоплені люди середнього віку, звільнені з постійної

роботи (Foti, 2017, p. 10). Якщо покоління X бореться за збалансування небезпечних робочих місць та іпотечних платежів (за умови, що банки ще не повернули свої будинки), а покоління Y відчуває або підвищену прекарність або абсолютне безробіття (оскільки періоди бездіяльності збільшуються, а частота робочої сили за потребою зростає), покоління Z стало поколінням «NEETs» (англ. Not in Employment, Education or Training – укр. Без роботи, освіти і практики), існування якого поза сферою зайнятості, можливо, буде постійним (Ibid, p.66)

У мережевій інформаційній економіці, яку Фоті визначає як «прекаріономіку» (Foti, 2017, p. 69), саме представники прекаріату, а не капіталісти контролюють стратегічні засоби виробництва – обчислювальну потужність смартфонів та комп'ютери – і дозволяють виробляти та поширювати інформацію, культуру та знання через мережі, що робить епоху мас-медіа застарілою. Нематеріальна робоча сила ставить новий, неринковий і безмайновий сектор у центр створення багатства (Foti, 2017, p. 147).

Попри критику на адресу деяких положень зокрема через звуження географічного та історичного аспектів дослідження (Scully, 2016), ідеї Стендинга та запропонована термінологія вплинули на дискусії не лише про трансформації у сфері зайнятості, а й про прекарність як стан перманентної невизначеності щодо перспектив і відчуженості від залучення у політикотвірні процеси (див. Шуліка, 2019).

Прекаріат ще не є класом *для себе*; поки що це клас *у собі*, проте він є небезпечним з точки зору конфліктогенності, зумовленої рисами, які Стендинг визначив у формулі 4A. Прекаріям притаманна постійна тривога (англ. anxiety) – через невизначеність; відчуженість (англ. alienation) – у тому сенсі, що вони займаються не тим, чим хочеться, і роблять багато такого, чого не хотіли б; аномія (англ. anomie) – відчай, спричинений відсутністю виходу з ситуації, що склалася, і злість (англ. anger) як результат попередніх трьох пунктів (Standing, 2011, pp. 19–24). Гнів виявляється у зростанні кількості протестних рухів, масових акцій непокори і найрадикальнішому варіанті – рекрутування

прекаріату, насамперед його молодіжного прошарку, у фундаменталістські релігійні угруповання.

Зазначимо, що терористичні акти останніх років у європейських країнах були справою саме молодих людей, вихідців із родин мігрантів, які попри своє уже європейське громадянство свідомо погодилися на вербування терористичними угрупованнями. Аномія і гнів прекаріїв насамперед зумовлені відсутністю каналу артикуляції своїх потреб та інтересів у суспільно-політичному просторі. У межах комплексного дослідження політичної прекарності Адрій Шуліка (2019) вказав на гранично важливу характеристику цього феномену, як-от виключення соціально-політичних груп з системи ухвалення рішень.

На відміну від пролетаріату – індустріального робітничого класу, – існування якого послужило основою для соціал-демократичної політики ХХ-го сторіччя, прекаріат не має визначеної політичної платформи, що зумовлено його еkleктичним складом. До прекаріату належить маргіналізований «старий» пролетаріат, люди здебільшого старшого віку – працівники робітничих професій, які через неадаптованість до нових реалій цифрової економіки опинилися на узбіччі глобалізаційних процесів. Інша група прекаріату – об'єкт ненависті «старого» пролетаріату – мігранти, які є носіями іншого соціокультурного коду й релігії зокрема, не завжди легко інтегруються в нове соціальне середовище; і нарешті освічена і працевлаштована молодь, яка має почуття озлобленості проти ідеологій соціалізму чи неолібералізму.

Не вбачаючи в «старих» політичних партіях і програмах того, що відображало б їхні інтереси, представники прекаріату перетворюються на об'єкт маніпулювання з боку радикальних політичних сил. Політики-популісти, граючи на страхах і невпевненості людей у завтрашньому дні, будують свої передвиборчі програми на основі культивування негативного образу мігрантів чи наднаціональних інститутів, які нібито є причиною безробіття та економічного спаду. На противагу вони пропонують ілюзорні обіцянки, що

звільнення країни від чужинців і відмова від допомоги міжнародних структур допоможуть розв'язати соціально-економічні проблеми.

Радикалізація політичних настроїв, особливо наочно проявилася в останні роки в європейських країнах і вивела на політичний олімп не тільки державного, а й наднаціонального рівня представництва популістські політичні сили. Супутнім фактором, що зумовлює соціальну аномію і зниження суспільної довіри до інститутів державної влади, є структурно-організаційні трансформації у процесах творення політики, а саме фрагментація владних повноважень держави між приватними й публічними акторами субнаціонального, національного і транснаціонального вимірів.

1.3. Девертикалізація політичного урядування як передумова його деєтатизації

Одним із провідних сучасних трендів є трансформація політичного управління від ієрархічно організованого до горизонтальних мережевих структур. Хоча державна політика, за визначенням, знаходиться у веденні органів державної влади і спрямована на забезпечення «суспільного блага», натомість, її реалізація все частіше відбувається крізь певні гібридні канали приватних і громадських структур. Зміст цього процесу полягає в тому, що суспільство більше не контролюється виключно централізованими структурами (Вінникова, 2012а, с.161).

Сучасні держави взаємодіють з великою кількістю різноманітних суб'єктів, які беруть участь у процесах творення політики і впливають на ухвалення рішень будь-якого рівня урядування: міжнародні структури й наддержавні утворення з різним ступенем інтегрованості та інституціоналізації, глобальні клуби, транснаціональні компанії і фонди, неурядові організації. Розподіл публічної влади серед безлічі державних і недержавних акторів у світовій політиці створює набагато складнішу мережу політичних установ, ніж ті, що втілені в розподілі гілок державної влади.

Гетерогенність політичного урядування підсилена тим, що державні суб'єкти все частіше використовують міжнародні організації та інститути для вирішення суто внутрішньополітичних проблем. Водночас полікотвірні процеси характеризуються ущільненням зв'язку між рішеннями, які ухвалюють у міжнародних організаціях та установах, і діяльністю державних (зокрема й місцевих) органів влади. Численні приклади, коли місцеві громади отримують матеріальну підтримку (гранти, кредити) для реалізації локальних проєктів безпосередньо від міжнародних інститутів, викривають, з одного боку, зміну ролі національного рівня урядування у бік звуження його значущості, а з іншого – мультиплікацію форм взаємодії й рух від ієрархічно організованого політичного управління до його девертикалізації.

Для пояснення означеного тренду варто звернутися до концепцій адхократії та гетерархії, представлених в теорії управління. Запропонована американськими дослідниками в галузі соціальної психології Уореном Беннісом і Філіпом Слейтером (Bennis & Slater, 1968), та розвинута в теорії організацій Генрі Мінцбергом (Mintzberg, 1983) і екстрапольована у сфері політичного урядування Елвіном Тоффлером (Тоффлер, 2009) концепція адхократії (з лат. *ad hoc*, «з метою», і *-cracy* – з давньогр. *kratein* (κρᾶτεῖν) – управляти) ґрунтується на дослідженні змін в управлінських підходах, коли традиційні бюрократичні моделі замінюються дрібними тимчасовими «адхократичними» командами.

Адхократія має забезпечувати баланс між потребою в дії у короткостроковій перспективі й необхідністю довгострокового уявлення про зміни, що відбуваються у зовнішньому середовищі. Означені характеристики дозволяють адхократіям бути більш відкритими для нових ідей і реагувати швидше, ніж традиційні бюрократичні організації. Проблемним аспектом адхократичних форм урядування є домінування тактичних реакційних рішень над стратегічними. З точки зору терміновості, керівники адхократії можуть швидко заплутатися у величезній кількості варіантів розв'язання конфліктів, реагуючи на поточні проблеми, а не шукаючи нові, революційні напрями

(Вінникова, 2014а, с. 98). Зростання значення технічних рішень «призводить до утворення неформальних організаційних одиниць, а вони все більше руйнують уряд, конкуруючи з офіційною демократією і виснажуючи її» (Тоффлер, 2009, с. 316).

Тренд деієрархізації в управлінні сучасними організаціями Девід Старк визначає як гетерархію – «новий режим організації, що не є ані ринком, ані ієрархією: якщо ієрархії містять відносини залежності, а ринки – незалежності, то гетерархії містять відносини взаємозалежності» (Stark, 2001, р. 24).

На відміну від ієрархії, заснованої на принципі вертикальної підпорядкованості, гетерархії властива горизонтальна підпорядкованість. Мінімізація ієрархії властива гетерархічним структурам, реалізується через порушення формальних правил, які регулюють відносини між підрозділами й центром, а посилення горизонтальних зв'язків і взаємозалежності підрозділів усередині організацій ґрунтується на неформальних практиках і міжособистісних контактах. Саме неформальний характер гетерархій забезпечує можливість виживання в економічно складних умовах із поширенням неформальних практик як у середині організаційних взаємодій, так і у відносинах із зовнішніми партнерами. Поява гетерархічних принципів управління викликана, з одного боку, стрімкістю технологічних змін, а з іншого – граничною нестабільністю політичних і ринкових умов (Вінникова, 2015б, с. 66).

Більш комплексної концептуалізації девертикалізовані форми управління набули в концепції мережеве управління (Blatter, 2003; Bressers & O'toole; Kenis & Raab, 2003; Junki, 2006; Koliba, Meek, & Zia, 2011 та ін.).

Мережеве управління розуміється як сукупність організаційних форм управління, заснованих на деієрархізованих відносинах супідрядності, горизонтальних механізмах вироблення рішень і високій здатності адаптуватися до змін зовнішнього середовища (Вінникова, 2015е, с. 218).

Цей термін є релевантним формам управління в публічній і непублічній площинах, а також дозволяє розкривати особливості взаємодії учасників

процесу вироблення рішень на будь-якому рівні урядування: місцевому, національному, глобальному. Глобалізаційні процеси практично унеможливають творення державної політики без залучення транснаціональних структур. Згідно з концепцією мережевого управління, яка найбільш комплексно розкрита в працях Ульриха Бека (2011), Мануеля Кастельса (Castells, 2000), Антоніо Негрі та Майкла Хардта (Hardt & Negri, 2000), Анни-Марі Слотер (Slaughter, 2017), сучасні полікотвірні процеси можна представляти у вигляді багаторівневих переплетень, у яких розподіл благ відбувається на основі зв'язків. Зокрема, як зазначає Мануель Кастельс (2016, с. 36) «в умовах багаторівневої глобалізації держава перетворюється на вузол певної мережі (політичної, інституційної або військової), що перетинає інші мережі». Анна-Марі Слотер пропонує концептуальну інтерпретацію глобальних полікотвірних процесів на основі «моделі павутини». Як зазначає дослідниця, «павутинний погляд на міжнародну систему демонструє перехресні мережі людей, груп, бізнес-установ і урядів» (Slaughter, 2016, р. 2).

Головна ідея мережевого урядування полягає в тому, що у процесі ухвалення рішень ієрархічна модель відносин держави й суспільства заміщується відносинами взаємозалежності між акторами, які діють у різноманітних державних, бізнесових і громадських структурах. Політичні мережі можуть визначати варіативність опцій ухвалення рішень шляхом формування власного середовища (Вінникова, 2013б, с. 40). Водночас, як зазначає Валентина Шамраєва, «впровадження в організаційну структуру мережевих елементів дозволяє підсилити взаємодію між окремими ланцюгами і сприяє їх інформаційному насиченню» (Шамраєва, 2017, с. 65).

Зміни в моделях взаємодії державних, приватних і громадських акторів значною мірою пов'язані зі складністю, динамікою та різноманітністю соціально-політичних процесів та усвідомленням того, що державний сектор не завжди може ефективно забезпечувати реалізацію політичних рішень. Мережеві моделі управління формуються, стабілізуються і перетворюються під впливом своїх учасників і функціонують доти, доки задовольняють їхні

потреби. У реаліях політичного урядування організаційні форми, які виникають, можна схарактеризувати радше як певний симбіоз ієрархічних та мережевих структур, подальша трансформація якого визначається розвитком зовнішньої ситуації та інституційного середовища (Вінникова, 2014а, с. 99).

Найбільш наочним прикладом девертикалізації політико-управлінських процесів виступає Європейський Союз, де розщеплення державних повноважень між різними рівнями й акторами творення політики є нормативно закріпленим. Європейський Союз має оригінальні процеси творення політики, відмінні від традиційних державних регуляторних практик і міжнародних форм співробітництва. Аналіз координації процесу вироблення рішень між інституціями Європейського Союзу, різноманітними групами інтересів і національними державами представлено в концепції багаторівневого урядування (англ. *Multilevel Governance*) (Piattoni, 2009; Marks & Hooghe, 2001) і багаторівневого переплетення (англ. *Multilevel Networks*) (Börzel & HeardLauréote, 2009; Eising & Kohler-Koch; Maggetti & Gilardi, 2014; Scharpf, 2003). Означені підходи є взаємопов'язаними й інтерпретують вироблення рішень крізь мережеву природу багатосторонньої системи творення європейських політик. У цьому ракурсі детально аналізується ступінь впливу загальноєвропейських рішень на різні сфери суспільного життя і вивчається тиск, що чинить законодавство ЄС на нормативні системи держав-членів.

Концепція «багаторівневого урядування» інтерпретує комплексні багаторівневі структури ЄС, враховуючи не тільки законодавство щодо співпраці між Радою ЄС, Європейським парламентом та Європейською комісією, а й щодо підготовки рішень у переговорах між представниками всіх рівнів та груп інтересів. У межах цього підходу наголошується, що процедура вироблення рішень не обмежується урядовою сферою повноважень, тому що інші сфери, приватна і публічна одночасно, відіграють певну роль в урядуванні (Falkner, 2000).

Формати «багаторівневого переплетення» виникають, якщо актори різних рівнів під час виконання своїх завдань досягають спільних рішень або координують політику. Учасники «багаторівневого переплетення» мають враховувати потенційну можливість блокування державними та наддержавними інстанціями вироблення рішень. «Це може як призвести до компромісу, так і стати перешкодою для цього» (Scharpf, 2003, р. 213). На регіональному або на міжрегіональному рівні співпраця в мережевій структурі між різними учасниками розглядається як важливий інструмент розв'язання інфраструктурних проблем територіальних одиниць, а також як механізм сприяння інноваціям для покращення конкурентних позицій регіонів (Maggetti & Gilardi, 2014).

У фокусі уваги дослідників «урядування в мережах» – питання демократичності, легітимності політико-інституційної системи ЄС, також політична боротьба за владу між різноманітними політичними акторами, зокрема вплив партійних змагань на творення спільних політик у Європейському Союзі (Eising & Kohler-Koch, 1999; Köchler, 2000).

Принципи мережевого урядування у ЄС втілені у функціонуванні європейських агентств – децентралізованих органів ЄС, створених для допомоги головним владним інститутам Євросоюзу у формуванні й реалізації спільних політик (від космічної до сфери охорони здоров'я), а також забезпечення зв'язку між наднаціональними і державними органами управління. Особливістю цих інституційних утворень є гнучкість формату участі й управління. Адже кожна держава-член самостійно вирішує, в якій мірі (ресурсно й організаційно) і в яких проєктах конкретного агентства брати участь. Європейські агентства функціонують на постійній основі; мають власний юридичний статус, мережеву структуру й фінансуються коштом членських внесків (відповідно до ВВП учасника). Європейські агентства відкриті для залучення до своєї діяльності на основі асоціативних угод держав, які не є членами ЄС, що свідчить про лабільність і дисперсність цього горизонтального формату управління (Вінникова, 2018в, сс. 359–361).

Показово, що в європейських агентствах вузлові інституційні органи координації діяльності можуть бути локалізовані у різних містах різних держав-членів. Наприклад, штаб-квартира Європейського космічного агентства знаходиться в Парижі (Франція), наукові місії в Ноордвійку (Нідерланди), обсерваторії у Фраскати (Італія), місія контролю в Дармштадті (Німеччина), Європейський центр астронавтів у Кельні (Німеччина), Європейський центр космічного обладнання та телекомунікацій у Гарвеллі (Велика Британія), а Європейський центр космічної астрономії у Мадриді (Іспанія) (Ibid).

На гетерогенності девертикалізованих політикотвірних процесів, що передбачає взаємодію і взаємозалежність між державними і недержавними суб'єктами, а також між різними видами публічних акторів, зокрема приватними та громадськими, акцентовано в концепції *мультиакторного урядування* (англ. multi-stakeholder governance) або дослівно «урядування багатьох зацікавлених сторін». Мультиакторне урядування визначають як добровільні механізми співпраці між представниками громадськості, бізнесу та громадянського суспільства, які мають мінімальний ступінь інституціоналізації, спільні неієрархічні структури вироблення рішень та розв'язують питання державної політики (Steets, 2010, pp. 6–7).

Такі горизонтальні форми партнерства ефективно виявляють себе під час кризових подій, коли є потреба в оперативному й цільовому забезпеченні доступу постраждалих громадян до соціальних благ. Діяльність волонтерських організацій, що поширились в Україні під час військових дій у Донецькій і Луганській областях, є прикладом того, яким чином мережеві механізми взаємодії представників громадянського і приватного секторів можуть доволі ефективно виконувати функції державного сектора у сфері забезпечення матеріальними та логістичними ресурсами.

Прибічники означеного підходу (Gleckman, 2018; Schleifer, 2018) фокусують увагу на виробленні рішень у девертикалізованих форматах управління, розподілу повноважень і впливі, які здійснюють стейкхолдери з

різними ресурсами (міжнародні організації, транснаціональні корпорації, державні установ і громадські організації) на рішеннєві процеси. Попри прикладну спрямованість на пошук механізмів, що можуть забезпечити баланс впливу між учасниками мультиакторного урядування, означена концепція викриває важливу характеристику постдемократичного перебігу процесів полікотворення, як-от брак механізмів представництва й підзвітності. Поширення горизонтальних управлінських моделей спричиняє питання демократичної легітимності, тобто в який спосіб громадяни можуть впливати на процеси творення політичних рішень, що відбуваються в мультиакторних форматах поза межами держави, у міжнародних організаціях або в транснаціональних об'єднаннях із залученням недержавних (приватних) стейкхолдерів, і водночас впливають на життєдіяльність суспільства. Адже особи, які ухвалюють рішення, мають справу з політичними питаннями, на які впливають чинники з різних рівнів урядування і потребують узгодження з різними учасниками.

У цьому контексті звернімо увагу на позицію Коліна Крауча щодо «вичерпності» наявних моделей державного урядування. Науковець (Crouch, 2018) стверджує, що амортизувати негативні прояви глобалізаційних процесів і дестабілізаційні ризики економіки, можна лише шляхом розроблення організаційно-регуляторних форм, заснованих на демократичному транснаціональному управлінні.

Узагальнюючи тенденції розвитку політичного та соціально-економічного аспектів життя сучасних суспільств під впливом глобалізації і впровадження цифрових технологій, *деєтатизацію* політичного урядування можна визначити як *фрагментацію функцій і повноважень держави між різноманітними публічними та приватними акторами у процесах полікотворення*.

Окреслені тренди політичних, економічних і суспільних процесів виявляють дисфункціональність моделей управління, напрацьованих у попередньому сторіччі, і ставлять перед політиками й державними діячами

завдання напрацювання адекватних стратегій. Для науковців – це виклик з точки зору пошуку методологічних підходів, за допомогою яких можна було б пояснити і спрогнозувати динаміку подій у комплексному середовищі, яким є сучасний світ.

Висновки до розділу 1

Огляд чинних глобалізаційних трендів крізь призму концепцій Четвертої промислової революції, посткапіталізму і прекаріату дозволив комплексно розкрити контекстуальні змінні, які зумовлюють постдемократичні трансформації у процесах політичного управління й ухвалення політичних рішень зокрема. Концепція постдемократії найбільш комплексно розкриває трансформаційний тренд перебігу політикотвірних процесів, коли за наявності всіх формальних ознак та інститутів розвинутої демократії відбувається фактична монополізація елітами сфери політичного управління та реалізація ними влади в обхід демократичних механізмів урядування. Попри апріорну інтерпретацію постдемократичного урядування на основі змін, яких зазнають усталені демократичні системи, масштаби технологічних й соціально-економічних глобалізаційних трендів уможливають екстраполяцію ключових характеристик постдемократичного розвитку на перебіг світових політикотвірних процесів.

Діджиталізація, як глобальний тренд, має застережливу оцінку в контексті наукового трактування, експертної думки й суспільного сприйняття. Узагальнюючи їх, можна виділити найбільші ризики, які несе масштабне застосування технологій штучного інтелекту та кіберфізичних систем.

По-перше, недостатня нормативна урегульованість функціонування штучного інтелекту і цифрових технологій спричиняє небезпеку неконтрольованого їх використання, зокрема зі зловмисними цілями, а також ризики застосування їх для посилення контролю над особистим життям громадян державними установами. Активне впровадження технологій

штучного інтелекту в майже всі сфери функціонування соціуму артикулювало проблему суб'єктності ухвалення рішень.

По-друге, технології збору інформації про громадян та індивідуалізованого впливу на них виводять на новий рівень можливості маніпулювання суспільною свідомістю, а отже, й ширші перспективи набуття та реалізації владних повноважень. Замість очікуваного ефекту посилення демократичності процесів полікотворення від цифрових технологій, їх застосування свідчить про зворотну тенденцію концентрації владних ресурсів у руках політичних й бізнесових еліт, навіть у країнах з усталеними демократичними традиціями.

По-третє, впровадження цифрових технологій посилює наявні та спричиняє нові фактори соціальної нерівності, пов'язані з ІТ-компетентністю та комп'ютерною грамотністю. Найбільш наочно ця проблема виявляється в соціально-економічному вимірі, де з одного боку відбувається активна роботизація виробництва і сфери послуг, що призводить до зміни структури зайнятості й зникнення з ринку праці цілих професійних кластерів, а з іншого – диверсифікація запиту на нові кваліфікаційні навички, релевантні вимогам цифрової економіки.

Можливості, які надають цифрові технології окремим індивідам для виходу на глобальні ринки у сфері виробництва, послуг, інвестування тощо поряд з транснаціональними компаніями і фондами трансформують усталені організаційні моделі й принципи ринкового ціноутворення та зумовлюють надзвичайну сенситивність посткапіталістичної економіки до будь-яких дестабілізаційних чинників. Супутнім трендом індивідуалізації можливостей швидкого створення капіталу за рахунок ІТ-сектора є надконцентрація матеріальних ресурсів у руках окремих осіб, що зумовлює дисбаланс в розподілі матеріальних благ і посилює соціальне розшарування, а головне спричиняє структурні зміщення зокрема й у суспільствах з усталеною стратифікаційною матрицею.

Витіснення на периферію затребуваності ринку праці професійних груп, які традиційно складала основу середнього класу, з одночасним його насиченням іноземною трудовою силою через посилення міграційних потоків, призвело до формування прошарку суспільства – прекаріату – без стійкого статусу в суспільстві, гарантій соціального забезпечення і чітких перспектив майбутнього. Нестабільність матеріального положення, соціальна незахищеність і відчуженість від традиційних каналів артикуляції своїх інтересів, як-от партії чи профспілки – перетворюють прекаріат на джерело соціальних фрустрацій, радикалізації політичних настроїв і протестної активності.

Зміни в економічній і соціальній сферах в умовах поширення цифрових технологій загострюють глобалізаційні виклики, з якими мають оперувати держави. Ґрунтуючись на трактуванні трансформаційних тенденцій організації взаємодії влади і суспільства, представленого в концепції постдемократії, та з урахуванням окреслених технологічних і соціально-економічних трендів, можна визначити низку ключових факторів, що зумовлюють специфіку сучасних практик політичного урядування й ухвалення політичних рішень, як-от:

- девертикалізація рішеннєвих процесів, яка відбувається внаслідок фрагментації державної влади між акторами публічного і приватного секторів через аутсорсинг і розповсюдження державно-приватних партнерств;

- поширення мережових мультиакторних форм урядування та щільне переплетення інтересів представників державного і приватного секторів зумовлюють тенденцію, за якої виконавчі та законодавчі органи державної влади радше виконують функцію імплементації вимог недержавних учасників;

- зміщення вироблення політичних рішень до недержавних акторів і/або делегування їх вузькоспеціалізованим експертним колам зумовлюють фактичне відчуження громадян від реальних процесів полікотворення, і як

наслідок суспільну делегітимацію статусу інститутів урядування і політичного представництва;

- вихолощення змістовної складової в комунікації між владою і суспільством через медіатизацію політики і використання технологій штучного інтелекту для фреймінгу суспільної думки;

- залежність урядів від глобалізаційних процесів і зовнішнього впливу недержавних акторів та одночасне перетворення механізмів залучення громадян у вироблення політичних рішень на «декоративні» атрибути демократичного урядування спричиняє фрустраційний стан суспільств, навіть з усталеними демократичними традиціями.

Окреслені трансформаційні тренди актуалізують завдання переосмислення процесів творення політичних рішень як стрижневого компонента політичного урядування, зокрема ревізію теоретико-методологічних засад їх дослідження.

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях Вінникова (2012а), Вінникова (2013б), Вінникова (2014а), Вінникова (2015б), Вінникова (2015е), Вінникова (2015є), Вінникова (2015і), Вінникова (2016в), Вінникова (2018в), Вінникова (2019в).

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ РІШЕННЯ ЯК ПРОБЛЕМА НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТРЕНДІВ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

2.1. Категорія політичного рішення у спектрі теоретичних інтерпретацій: запит на реконцептуалізацію

Кожен науковий напрям має свої фундаментальні категорії і поняття, які визначають сутність і методологічну матрицю дослідження конкретного природного або соціального виміру буття. Для політичної науки такими категоріальними стовпами є поняття влади, політичних режимів, політичних інститутів та ідеологій. Означені та багато інших політологічних категорій ґрунтуються на виробленні й ухваленні рішень. Також дослідження набуття й реалізації влади, становлення та взаємодії політичних інститутів, визначення характеристик політичних режимів, вивчення процедурних моделей і практик політичної участі, психолого-когнітивних аспектів політичного лідерства і політичної культури та вихідних принципів конкретної політичної ідеології пов'язано з розкриттям специфіки ухвалення рішень. Така доцентрова позиція політичного рішення в тематичному спектрі політичної науки є цілком природньою: політика як сфера зіткнення інтересів і пошуку компромісів передбачає ухвалення рішень щодо попередження і розв'язання складних соціальних проблем.

Політичне рішення як центральна категорія політичного процесу і як продукт діяльності певних політичних суб'єктів виступає у двох іпостасях. Для тих, хто його ухвалює, рішення є усвідомленим вибором напряму і способу дії, а для тих, кому воно адресоване, рішення є директивною вказівкою, яку належить виконувати. Рішення – це вузловий момент, навколо якого вибудовуються дії і реакції соціальних акторів. Отже, в дослідженні політичних рішень усі чинники є релевантними: нормативно-процедурні,

соціокультурні, когнітивно-психологічні. Зазначимо, що процес ухвалення рішень як дослідницький об'єкт представлений у межах «рішених студій» (англ. decision-making studies), або «рішеннєвої науки» (англ. decision science), предметна сфера якої охоплює застосування кількісних та якісних методів до вирішення проблем окремих осіб, організацій та суспільства. Хоча теорія рішень є одним із провідних напрямів суспільного знання, проблема чіткої ідентифікації предметного поля дослідження саме політичних рішень залишається нерозв'язаною. Можна виділити три парадигмальні платформи, на яких ґрунтується політична наука в дослідженні політичних рішень: етатистську, менеджеріальну і біхевіористську.

У політичній науці етатистський підхід є панівним, оскільки концептуалізація державного урядування фактично вибудовувалася навколо ідей про унормування та інституалізацію процесів вироблення рішень як технології перетворення політичної влади. З античної традиції до сучасних наукових теоретизувань більшість наукових пошуків формується навколо питань: хто і завдяки яким інституційно-нормативним механізмам бере участь в ухваленні рішень; яким чином представлені інтереси різних соціальних верств; якими є оптимальні механізми регулювання соціальних процесів і розподілу соціальних благ. Попри різноманітність теорій у політичній науці, явно чи опосередковано, усі вони збігаються в одній функціональній точці – вироблення рішень. Тому огляд теорій, у яких категорія рішення відіграє основоположну експланаційну роль, дозволить з'ясувати ключові складові політичного рішення як дослідницького об'єкта.

У найбільш загальному змісті *ухвалення політичних рішень* визначають як «технологічне перетворення політичної влади в управління соціальними процесами» (Соловьев, 2009, с. 418). Вихідними поняттями в цьому визначенні є влада й управління, проте, на наш погляд, найважливішою складовою є «соціальні процеси». На відміну від адміністративних рішень, мета і результати яких окреслені структурно-функціональними характеристиками організації чи установи, і які мають достатньо чіткі

прогностичні межі реалізації, політичні рішення орієнтовані на досягнення певних цілей у гетерогенному соціальному середовищі з високим ступенем невизначеності розвитку. Крім того, таке трактування дозволяє враховувати весь спектр офіційних і неформальних практик вироблення рішень на будь-якому рівні реалізації владних відносин і в будь-якому політико-режимному вимірі політичного управління. Іншим важливим змістовним компонентом політичного рішення, закладеним ще в античній політичній думці, є цілепокладання. Адже аристотелівське визначення мети політики як забезпечення «блага для всіх», з одного боку, відмежовує політичні рішення від інших типів за масштабами свого впливу, а з іншого, підводить до питання представленості інтересів тих, кого ці рішення стосуються.

Фундаторами етатистського трактування ухвалення політичних рішень у політичній науці можна по праву вважати Ніколо Мак'явеллі й Карла Шмітта. Власне праця Мак'явеллі «Державець» (1513) (2013 – укр. вид.) є обґрунтуванням технології вироблення ефективних рішень. Відокремивши політику від моралі й релігії, він виявив чинники її розвитку – інтереси осіб, які ухвалюють рішення. Політика, з точки зору Мак'явеллі, є діяльністю з цілепокладання, у якій люди намагаються реалізувати свої інтереси і потреби. Природа політичних змін визначається тим, якою мірою задоволені інтереси тих чи інших соціальних груп. Ухвалення та реалізація політичних рішень повинні враховувати принцип відносності. Зміст принципу відносності полягає в постійній взаємодії мети, засобів і ситуації. У кожен конкретний момент вони відносні один до одного: вибір засобів відносний ситуації, оцінка результату відносна коштів, нарешті мета, засоби і ситуація повинні співвідноситися між собою. Мак'явеллівська артикуляція на цілепокладанні та інтересі виявила ще одну важливу характеристику політичного рішення, зокрема його партикулярність. Попри масштаб охоплення і впливу, політичні рішення завжди містять партикулярну складову.

Концептуальну «етатизацію» політичного рішення здійснив Карл Шмітт. Фактично він першим вивів політичне рішення у статус дослідницького

об'єкта, адже з німецької *Entscheidungslehre* – це «вчення про рішення». Творення політичних рішень представляє ядро його теоретизувань у працях «Політична теологія» (2000 – рос. перекл.), «Теорія партизана» (2007 – рос. перекл.). Ключовим положенням його концепції стало ототожнення політичного суб'єкта, який ухвалює рішення, з державою. Саме держава є останньою інстанцією рішенневої влади. Продовжуючи мак'явеллівську традицію винесення етичних норм за межі політики, Шмітт вважав, що держава як суб'єкт ухвалення рішень не може орієнтуватися на моральні принципи. Ідея децизіонізму знаходиться в основі концепції «суверена». Сувереном слід вважати того, хто ухвалює рішення у стані розриву юридичних і соціальних норм, тобто в період політичної кризи або надзвичайного стану. Суверен як суб'єкт державного суверенітету володіє монополією останнього рішення. Суверен ухвалює рішення безвідносно до етичної складової попередніх умов або потенційних наслідків. Шмітт вбачає політичні рішення екзистенціальною сферою. Він відкидає дихотомічну валідність «кращих» і «гірших» рішень. Існує лише дієва вісь «ухвалити рішення» або «не вирішувати». Для Шмітта питання компетенції щодо ухвалення політичних рішень – це питання про те, хто здатний ухвалювати рішення взагалі, а не хто здатний ухвалювати найкращі рішення.

Шмітта можна вважати провісником теорії раціонального вибору. Його нормативна вимога полягає у тому, щоб захищати «чистоту» політичних дій як реалізовану в самому акті ухвалення рішень, усупереч уявленням про політику як сферу, що продукує ідеологічні обґрунтування для цих рішень. Раціоналізація природно ірраціональної сфери політичного не означає усунення рішень від неї, а усунення всіх етичних чи пов'язаних факторів, які можуть впливати на ці рішення. Зрештою залишається «чиста раціональність» суверенного акту рішення про те, хто є другом і хто є ворогом. Суверенітет такого рішення ґрунтується на тому, що немає вищої інстанції – норми, правила чи етичного принципу, – що дозволить визначити це рішення. «Негативна» раціональність рішення полягає у тому, що відсутні критерії

оцінювання жорсткості чи хибності такого рішення. Суверенне рішення завжди є правильним, оскільки воно не підкорюється будь-якій іншій формі раціональності, ніж власній. Інакше кажучи, суверенне рішення встановлює певну раціональність, але ні в якому разі не поступається їй. Загалом же, попри певну суперечливість децизіоністської концепції Шмітта, зокрема в питанні інтерпретації суб'єктів ухвалення рішень, а також звуження контексту вироблення рішень виключно до надзвичайних подій, його теоретичний доробок є першим комплексним розкриттям політичних рішень як складової політичного процесу й самостійної категорії політичної науки.

Загалом теоретичний доробок політичної науки побудований навколо питань: джерела (хто?) і способів (яким чином?) ухвалення політичних рішень; пошуку найкращих форм правління; типологізації на правильні й «хибні» форми владарювання. Більшість теорій сконцентровані на питаннях як кількісного, так і якісного доступу до вироблення і ухвалення рішень, що регулюють розподіл соціальних благ. Отже, основоположними чинниками побудови дескриптивних і прескриптивних концепцій політичної влади є участь і представництво інтересів в ухваленні політичних рішень (Вінникова, 2010б).

Питання урахування різноманітних суспільних інтересів у політичних рішеннях заклало основи формування теорій і вироблення моделей представницької демократії, що наочно простежується у контексті теоретичних дебатів між елітистами та плюралістами.

Представники елітистського напрямку виходять з постулату про те, що на практиці вироблення політичних рішень здійснюється елітними угрупованнями. З позицій класичного елітистського трактування (Hunter, 1953; Lasswell & Lerner, 1952; Mills, 1999), еліта втілює у політичні рішення передусім власні інтереси, водночас, зважаючи на свою мудрість та інформованість, враховує інтереси інших верств населення: «Влада є просто здатністю або потенціалом осіб у певних ролях ухвалювати рішення, які впливають на поведінку інших у соціальній системі» (Dye, 2002, р. 2). Тобто

володіння можливістю ухвалювати рішення є важливішим за їх ухвалення. Народ делегує елітам право ухвалювати стратегічні рішення, дозволяє інкорпорувати в державну політику власні інтереси (Вінникова, 2014в, с. 332).

Основна ідея плюралістичного вироблення політичних рішень полягає у конкурентній боротьбі множинності соціальних груп, де держава виступає арбітром, а рішення ухвалюють з огляду на баланс перехресних впливів, що веде до більш оптимального перетворення різноманітних приватних інтересів на єдиний суспільний інтерес. Представники плюралістичного напрямку, зокрема Йозеф Шумпетер (Schumpeter, 1976) і Роберт Даль (Dahl, 1984, 1961), визначали ефективність демократії ступенем політичної участі й рівнем розвитку громадянських інститутів. Звернімо увагу, що і в елітистській, і в плюралістичній візії реалізації влади політичне рішення розглядається як технологія інкорпорації групових інтересів.

Дослідження партисипаторних практик ґрунтуються на твердженні про те, що політична участь і демократія є нероздільними, адже «чим більше участі в ухваленні рішень, тим більше існує демократії» (Verba & Nie, 1972, р. 1). Означена ідея виступає концептуальним ядром сучасних теоретизувань відносно партисипаторної демократії. Сформована в другій половині ХХ сторіччя в американській політичній науці ідея партисипаторної демократії розглядалася як альтернатива ліберальній, оскільки «свідоме політичне переслідування суспільних благ приватними акторами (фірмами не менш, ніж окремими особами) руйнує громадянські права та цінності» (Barber, 2003, р. 253). Замість цього потрібна «сильна демократія», яка «вимагає безпосереднього самоврядування зацікавленими громадянами» (Ibid, р. 261), така собі «політика аматорів, де кожна людина змушена зустрічатися з іншою без посередництва» (Ibid, р. 152).

Партисипаторну демократію визначають як «процес колективного вироблення рішень, який поєднує елементи з прямої і представницької демократії: «громадяни мають владу вирішувати щодо політичних проєктів, а політики передбачають роль політичної імплементації» (Aragonès & Sánchez-

Pagés, 2008, p. 56). Залучення громадян до державного урядування за допомогою участі у виробленні політичних рішень розглядають як передумову належного функціонування демократії (Linssen, Schmeets, Scheepers & te Grotenhuis, 2011).

Втілена у доктрині субсидіарності, проблема безпосередньої участі громадян у процесі формування і реалізації політичних рішень, залишається однією з топових дискурсивних практик наукового аналізу політичних процесів. Науковці зосереджують увагу на проблемах ефективності наявних нормативно-процедурних механізмів залучення громадян у політикотвірні процеси, зокрема й в умовах багаторівневого урядування (Granat, 2018; Roughneen, 2017; Colombo, 2012; Панченко, 2011).

Іншою теоретичною рефлексією практик залучення громадян до політикотвірних процесів стала концепція контрдемократії, запропонована П'єром Розанваллоном (Rosanvallon & Goldhammer, 2008). За допомогою поняття контрдемократії науковець розкриває причини поширення неконвенціональних форм політичної активності в умовах системної недовіри до інститутів влади. Контрдемократична партисипація виявляється в застосуванні громадянським суспільством практик контролю за політикотворенням, зокрема поза інституційним контекстом. Контрдемократія передбачає «комплексний набір практичних заходів, стримувань і противаг, неформальних, а також інституційної соціальної контр-влади, розвинутої з метою компенсації зруйнованої довіри» (Rosanvallon & Goldhammer, 2008, p. 4).

Концепція контрдемократії порушує два гранично важливі аспекти участі в рішеннєвих процесах: по-перше, виведення їх за межі традиційного інституційно-процедурного трактування, а по-друге, привертає увагу до селективного регулювання політикотворення шляхом використання партисипаторних форм, спрямованих на недопущення ухвалення інститутами влади рішень, деструктивних для суспільства.

Еволюція форм політичного урядування і диференціація владних відносин вивела на порядок денний питання балансу повноважень між основними інститутами влади в процесі вироблення рішень. Спроби концептуалізації політико-організаційних і конституційно-правових форм правління заклали нормативно-інституційне трактування політичних рішень, яке й до сьогодні залишається панівним у політичній науці. Політичні інститути розглядають як топцентри ухвалення рішень, а всі політичні партії і групи тиску як автономні рішенневі центри в поліархічному суспільстві, у той час, як лідери – особи, які фактично ухвалюють рішення, беруть участь або впливають на їх формування (Sidjanski, 1973, pp. 3–4). Ключовими моментами політичного рішення в такому трактуванні є тиск, впливи, ролі й позиції тих, хто бере участь у його ухваленні.

Найвагоміший внесок в інституційно-процедурне трактування політичних рішень зробили представники системно-функціональної теорії (Easton, 1965; Lipset, 1959; Luhmann, 2000; Merton, 1957). Розробники теорії політичних систем виділили ухвалення рішень як сутність політичного процесу. Інтерпретація політики як функції у соціальній системі дозволила сконструювати модель, у якій політичні рішення є наслідком переробки вимог громадян владними установами. Політична система функціонує на основі конвертаційного процесу «входу-виходу» (англ. input-output) з метою підтримки стабільності. Входи – це вимоги, які виникають у навколишньому середовищі. Громадяни формулюють свої вимоги системі, спрямовані на її вхід, а на виході система виробляє рішення та дії, які, зі свого боку, викликають нові вимоги громадян. Тобто з позицій структурно-функціонального підходу політична участь є одним зі способів підтримання рівноваги соціальної системи. За допомогою цього механізму забезпечується широкий доступ до ухвалення рішень для різних груп.

У політичній науці ухвалення рішень здебільшого розглядається крізь призму взаємодії держави й суспільства в контексті реалізації публічної політики. Проте чимало державних рішень формуються поза публічним

контекстом. Тому в теоретичній інтерпретації політичних рішень важливою складовою є не тільки публічні, але й латентні форми цілепокладання. Принцип включення/виключення конкретних проблем, питань, суб'єктів з політичних процесів є умовою асиметричності відносин владарювання/підкорення. Селективність щодо ухвалення рішень має доволі ґрунтовну наукову концептуалізацію, започатковану в теорії «нерішень» Пітером Бахрахом і Мортонем Барацем (Bachrach & Baratz, 1970; 1963; 1962) і розвинуту в дослідженнях Метью Кренсона (Crenson, 1971), Фредеріка Фрея (Frey, 1971), Реймонда Вольфінгера (Wolfinger, 1971), Ентоні МакГрю і Майкла Джона Вілсона (McGrew & Wilson, 1982), Рональда Ранта (Ranta, 2015); у дослідженнях встановлення порядку денного (англ. agenda-setting) (Birkland, 1997; Riker, 1986) і концепції селективного регулювання соціальних ризиків Даніло Дзолло (Zolo, 1992).

Піддавши критичній ревізії плюралістичний підхід, представники цього напрямку вказували на його обмеженість і одномірність, оскільки він залишає поза фокусом уваги процеси ініціювання рішення та їх ветування. Дослідники стверджували, що влада втілена не тільки у формі наявної поведінки і в публічних рішеннях, але й також у вигляді невидимих форм – у вимушеній бездіяльності й превентивних рішеннях не діяти. Комплекс нерішень розглядається як друге обличчя влади. «Якщо у першому (видимому) обличчі – влада втілена і відображена в конкретних рішеннях або в діяльності, спрямованій безпосередньо на ухвалення цих рішень, то в другому (прихованому) – влада є можливістю, коли окрема особа чи асоціація можуть обмежувати ухвалення рішень до відносно неконтраверсійних питань, впливаючи на цінності громади та політичні процедури й ритуали, незважаючи на те, що в суспільстві існують серйозні, але приховані конфлікти влади» (Bachrach & Baratz, 1962, p. 949). Отже, «нерішення» – це «рішення, результатом інтересам того, хто ухвалює рішення, або перешкоджання таким викликам» (Bachrach & Baratz, 1970, p. 44).

Сутність неухвалення рішень полягає в запобіганні потраплянню конкретної проблеми у сферу ухвалення рішень для уникнення необхідності вирішити певну проблему. Селективні практики вироблення політичного порядку денного можна віднести до різновиду політичного партикуляризму, оскільки вони передбачають введення одних і невведення інших суспільнозначущих проблем у формулювання політичних рішень з метою гомогенізації політичного простору. Панівна еліта може звужувати контекстуальні аспекти ухвалення рішень відповідно до своїх партикулярних інтересів: «Усі комплексні політичні формації, міжнародні організації, політичні партії, соціальні рухи або підпільні суспільства підтвердили без винятку цю діалектику “включення-виключення”» (Zolo, 1992, р. 41). У такий спосіб політичній системі вдається виключати з колективних очікувань частину ризиків суспільного життя, які можуть провокувати соціальні потрясіння. Зокрема однією з функцій влади, визначених Стівеном Льюксом (Lukes, 2005) є передбачення будь-якого ступеня незадоволення людей, формуючи їхні уявлення, пізнання та пріоритети в такий спосіб, щоб вони погодилися з відведеною їм роллю в наявному порядку речей.

У контексті проблематики нерішень порядок денний розуміють як «сукупність проблем, розуміння причин, символів, рішень та інших елементів суспільних питань, які привертають увагу представників громадськості та посадовців» (Birkland, 1997, р. 8). Для визначення селективних технік формування політичного порядку денного Вільям Райкер (Riker, 1986) впровадив поняття «герестетики» – стратегії, мета якої – одержати перевагу через маніпулювання обставинами, за яких здійснюється політичний вибір. Методи герестетики поділяють на дві категорії: ті, якими оперують через порядок денний, і ті, якими оперують через критерії оцінювання. Творці порядку денного є найважливішими учасниками політичного процесу. Той, хто формує порядок денний, є «архітектором вибору», створюючи альтернативи або безальтернативність конкретного політичного рішення. Представники органів влади можуть безпосередньо маніпулювати політичним

порядком денним. Вони можуть переформувати процес ухвалення рішень на користь своїх інтересів, відмовляючись від розгляду альтернатив, наприклад, виправдовуючи свої дії потребою докладніше ознайомитись із питанням, або визначаючи порядок розгляду альтернативних варіантів. Метью Кренсон (Crenson, 1971), дослідивши ставлення місцевих органів влади до забруднення атмосферного повітря у містах, з'ясував, що там, де домінують партикулярні інтереси, зокрема великих виробництв, політичні діячі стримані та не висловлюють своєї позиції з означеного питання.

Інструментальним підходом у герестетиці є мобілізація на свою користь учасників політичного процесу в такий спосіб, щоб блокування альтернативних пропозицій вимагало суттєвих трансакційних витрат від суб'єктів ухвалення рішень. «Визначення альтернатив є верховним інструментом влади» (Schattschneider, 1960, p. 66). Ті, хто успішно впливає на наявні альтернативи, можуть легко керувати тими, хто може ввійти в поле встановлених альтернатив.

Ефективність мобілізації упередженостей залежить від здатності влади фільтрувати питання, які можуть загрожувати системі. Використовуючи засоби масової інформації та соціальні медіа як інструменти фреймінгу інформаційного середовища, можна вилучати певні проблеми з порядку денного публічної політики. Мобілізація упередженостей забезпечує природну селекцію питань, що сприймаються як проблеми, і в такий спосіб генерує відбір потенційних відповідей. Існують різноманітні методи, за допомогою яких можна досягнути неухвалення рішень, забезпечуючи мобілізацію упередженостей: від використання нормативно-інституційних механізмів і конвенціональних процедур до маніпулятивних практик, орієнтованих на ціннісні установки. Явні та латентні аспекти селекції політичних рішень забезпечені не лише політичними й економічними ресурсами суб'єктів, які визначають критерії включення/виключення, а й соціально-психологічними характеристиками індивідуальної і масової свідомості. Дослідження політичних маніпулятивних практик пов'язують

селективну функцію політичного рішення пов'язують з ефектами селективної експозиції у масовій свідомості, зокрема в контексті впливу масмедіа на ухвалення індивідуальних рішень (Chong & Druckman, 2007; Fischer, et al., 2008; Kim & Seo, 2014; Lawrence, Sides & Farrell, 2010; Marquart, Öhman & Rapp, 2016; Mojzisch et al. 2008; Weymiller & Larimer, 2019).

Селективна експозиція – прагнення людей мати справу з тими повідомленнями, які відповідають їхнім думкам та інтересам, і водночас уникати того, що може викликати когнітивний дисонанс. Люди надають перевагу інформації, яка не конфліктує з їхніми рішеннями, а отже, обирають інформаційні джерела, які, за зауваженням Лідії Смоли «підтверджують те, у що вони звикли вірити і що їм подобається» (Смола, 2011, с. 92). Процеси полікотворення визначаються не так раціональним усвідомленням інформації, як когнітивними упередженнями. Через такі ефекти селективної експозиції люди схильні до навіювання як формі впливу на особу, що «спричиняє появу в людини всупереч її бажанню певних почуттів або спонукання до певних дій» (Поліщук, 2014, с. 127). Увага до контексту та занепокоєння справедливістю є основним рушієм наслідків ухвалення рішень у соціальних ситуаціях (Weymiller & Larimer, 2019).

Теорія «нерішень» як «доказ від протилежного» окреслила ключову характеристику політичного рішення, яка відрізняє його від усіх інших типів рішень (особистих чи адміністративних), зокрема можливість впливу на перебіг політичних процесів через відсутність імплементації.

Виділення ключових категоріальних параметрів дослідження політичного рішення з точки зору політико-етатистського трактування буде не повним, якщо не зупинитися на понятті, яке є сполучною ланкою між виробленням і реалізацією політичних рішень, зокрема легітимності політичної влади як визнанні політичних рішень законними й допустимими в суспільстві. Лейтмотивом експланаційних теорій походження держави, взаємодії влади та суспільства, який ми зустрічаємо і в гоббсівському «Левіафані» (укр. перекл. 2000), і в концептуальних основах «суспільного

договору» Жан-Жака Руссо (укр. перекл. 2001), є проблема легітимності політичної влади, як визнання керованими права управління і готовність до добровільного підкорення.

Від «класичної» моделі легітимного панування Макса Вебера (Weber, 1978), яка містить три типи: традиційне, легально-раціональне, харизматичне як віддзеркалення різних процесів інституціоналізації влади – до аналізу економічних, соціальних, культурних чинників, легітимність здебільшого трактується в поняттях довіри і згоди, незалежно від того, аналізують її з позицій системно-функціонального (Easton, 1965; Lipset, 1959; Luhmann, 2000) або ціннісно-символічного (Bourdieu, 1991; Habermas, 1975; Putnam, Leonardi & Nanetti, 1994) підходів. Сучасний науковий дискурс інтерпретує легітимність як невіддільну складову демократичних форм правління, оцінюючи її у спектрі як нормативних, так і перцептивних аспектів легітимації політичних рішень (Бистрицький, 2009; Висоцький, 2006; Розанвалон, 2009; Тур, 2006; Юрійчук, 2012; Arnesen & Peters, 2018; Beetham, 2013; Blount-Hill 2017; Bexwell, 2014; De FineLicht, 2013; von Haldenwang, 2016; Hechter, 2009; Jagers, Matti & Nordblom, 2016; Peter, 2019; Pierre, Røiseland & Gustavsen, 2011; Gilley, 2006; Weigand, 2015).

Політична участь, представництво інтересів, легітимність є усталеними категоріями в теорії державного управління. Утім, на нашу думку, етатизація політичних рішень, ототожнення їх виключно з нормативно-інституційними механізмами реалізації державної влади залишає поза фокусом аналізу поліакторність, характерну для сучасних політичних процесів, і у такий спосіб суттєво обмежує дослідницьке поле розкриття причинно-наслідкових зв'язків щодо ухвалення конкретного рішення. Труднощі в інтерпретації сутності політичних рішень зумовлені особливостями функціонування сучасної держави, зокрема поширенням аутсорсингових практик та посиленням ролі громадянського суспільства в політико-управлінських процесах. Означене змушує вийти за межі етатистської моделі, зосередженої на діяльності урядових органів і методах централізованого регулювання, та звернутися до

чинників, які, знаходячись поза інституційною оболонкою держави, здійснюють вагомий вплив на ухвалення політичних рішень.

Ускладнює окреслення предметного поля політичного рішення вносить його управлінська природа. Більшість досліджень з проблематики політичного рішення ґрунтується на теоретичних засадах адміністративного менеджменту, що на перший погляд видається цілком логічним. Зрештою, у межах цього наукового напрямку і почала формуватися теорія рішень. Управління є актом здійснення влади і процесом ухвалення рішень, який визначає очікування у вигляді цілей, наділення відповідними повноваженнями для реалізації задуманого та оцінки результатів діяльності. Поняття управління може бути використано в таких контекстах як корпоративне управління, глобальне управління, державне управління та місцеве самоврядування. У випадку бізнес-підприємств або некомерційних організацій до управління належать процеси і права ухвалення рішень для конкретної сфери відповідальності.

Точкою відліку і найбільшим теоретико-методологічним пластом у дослідженні управлінських рішень є теорія раціонального вибору, згідно з якою ухвалення рішень обумовлено раціональними розрахунками і вигодою. Особи, які ухвалюють рішення завжди ранжують свої уподобання, орієнтуючись на максимізацію бажаного результату. У такий спосіб раціональний вибір є установкою на індивідуальну користь. Відповідно, ухвалення рішень можна трактувати у двох аспектах: з одного боку, це вибір на користь тієї або іншої дії, моделі поведінки; з іншого – це поетапна реалізація вибору, що містить власне вибір і етапи, які його супроводжують. У результаті вибору одного з можливих варіантів складається певна послідовність дій задля бажаного результату. Методологічною основою такого підходу стало застосування кількісних методів дослідження, запозичених з теорії ігор (Neustadt & May, 1986; Rapoport, 1998).

Розроблення алгоритмів для вирахування ймовірнісних вподобань учасників вироблення групових рішень закладено маркізом де Кондорсе ще в XVIII ст. (Condorcet, 1785). Ключовою ідеєю положень «Парадокса Кондорсе»

(Condorcet, 1785), «теорема неможливості Ерроу» (Arrow, 1951) та методу Шульце (Shulze, 2011) став принцип нетранзитивних уподобань, який виникає внаслідок агрегування індивідуальних транзитивних переваг за правилом більшості, що дає можливість для маніпулювання вибором під час голосування за певну кількість кандидатів.

Прикладну спрямованість у контексті політичного урядування принцип раціонального розрахунку отримав у теорії суспільного вибору, найбільш відомі представники якої – Джеймс Бьюкенен, Гордон Таллок (Buchanan & Tullock, 1962; 1980), Ентоні Даунс (Downs, 1957), Мансур Олсон (Olson, 1965) акцентували на формах рентаорієнтованої поведінки політиків і чиновників.

Екстраполяція принципів теорії раціонального вибору на політикотвірні процеси зумовили трактування інтересу в ухваленні рішень на основі рентаорієнтованого цілепокладання (Congleton & Hillman, 2015; Friedman, 1996; Krueger, 1974; Pasour, 1987). Процес отримання чиновниками прибутку і його захисту за допомогою урядових механізмів, а також зменшення витрат у близьких до влади фінансових установах і комерційних компаніях, отримав назву політичної ренти. Посадовці як брокери політичного ринку і постачальники цілей прагнуть максимізувати власні інтереси. Вони можуть реагувати на запити шукачів ренти й одночасно бути рекетирами, які вимагають ренти, погрожуючи ухвалювати рішення не вигідні для певних груп інтересів. Політики й чиновники, які займаються державним регулюванням, діють з метою максимізації власної вигоди, яка виражається як збільшення податків або хабарництва.

Ґрунтуючись на принципах раціонального вибору, уявляється неможливим скомпонувати єдиний перелік інтересів і пріоритетів, перетворити їх на суспільні, оскільки рентаорієнтована поведінка груп інтересів постійно перекошує процес цілепокладання. Так, у дослідженнях співвідношення суспільного та індивідуального в інтересах як мотиваційного розрахунку для витрат на організаційні зусилля у функціонуванні малих і великих груп інтересів Олсон (Olson, 1965) акцентував на тому, що попри

мажоритарні принципи демократичного урядування саме малі групи перерозподіляють національний продукт на свою користь.

Теорія раціонального вибору зазнала низку критичних ревізій. Інтерпретуючи ухвалення рішень у публічному адмініструванні, Герберт Саймон (Simon, 1976) увів концепцію обмеженої раціональності, акцентувавши на когнітивних та ситуативних аспектах ухвалення рішень. Він інтерпретував цілепокладання як динамічний процес, механізми якого залежать від використання людьми особистих станів і персонального досвіду який є призмою для оцінювання зовнішніх впливів. Відповідно до концепції обмеженої раціональності особа, яка ухвалює рішення, не завжди володіє повною інформацією, отже, оптимальність вибору не завжди враховується. Цей принцип став основою досліджень вироблення рішень в умовах невизначеності. Даніель Канеман і Амос Тверські (Kahneman & Tversky, 1979) («теорія перспектив») та Рейд Астье і Робін Доуз (Hastie & Dawes, 2010) акцентували, що люди схильні переоцінювати низькі ймовірності виникнення альтернатив і недооцінювати високі під час ухвалення рішень. Звернімо увагу, що в межах менеджеріальної парадигми рішеннєвий процес передбачає одночасно акт ухвалення рішення і його реалізацією.

Джонатан Барон (Baron, 2000) і Скотт Плаус (Plous, 1993) звернули увагу на те, що в багатьох випадках суб'єкти, які ухвалюють політичні рішення, знаходяться в ситуації дефіциту часу й обмеженої інформації. Центральну роль у цьому підході відведено здатності того, хто ухвалює рішення, розпізнати ситуацію, виходячи з попереднього досвіду, оцінити курс дій за допомогою уявлення про спосіб реалізації рішення.

Мультиплікація альтернатив вибору відповідно до конкретної ситуації розкрита в контексті теорії інкременталізму. Замість комплексного підходу до вирішення проблеми, інкременталістська модель розбиває процес ухвалення рішень на невеликі кроки. Ключова ідея інкременталізму полягає в тому, що необхідно виробляти рішення, адаптовані до особливостей конкретних конфліктів. Так, у роботі «Наука про плутанину» Чарльз Ліндблом (Lindblom, 1959) довів, що адміністративна бюрократія США використовує обмежений аналіз політики, обмежену раціональність і обмежене або взагалі відсутнє

теоретичне обґрунтування формулювання політики. Ліндблом і ті, хто виявив інтерес до спрощеного ухвалення рішень у бюрократії, сфокусували увагу на тому, як люди ухвалюють оперативні рішення, використовуючи дуже мало інформації. Не існує єдиного раціонального підходу, який працюватиме у всіх ситуаціях. Кожна ситуація створює різні комбінації проблем, що вимагають різних комбінацій розв'язання. Невелику кількість альтернатив та наслідків розглядають на кожному етапі процесу ухвалення рішень. Як результат, витрати на ухвалення рішення мінімізовані. Оскільки кожен крок пропонує лише невелику зміну, негайний ефект мінімальний і зазвичай не руйнівний. Різниця між статус-кво та запропонованим рішенням на кожному етапі є невеликою: у такий спосіб легше досягти консенсусу між різними зацікавленими сторонами й уникнути конфлікту. Однак обмеження альтернатив та наслідків, що розглядаються, спричиняє можливість втрати потенційно найкращого рішення.

Згідно з методом «гілок», запропонованим Ліндбломом, керівники зазвичай розглядають лише ті політичні стратегії і програми, які не дисонують із чинним політичним курсом, що спричиняє звуження спектра альтернатив (Lindblom, 1959, р. 82–86). Інакше кажучи, вони дивляться на найближчі прилеглі «гілки», а не на все дерево. Послідовно обмежене порівняння – «плутанина» – вважається головною причиною інкременталізму в політиці. По-справжньому нові політичні курси розробляються дуже рідко. Натомість управлінці як в державному, так і в приватному секторах схильні ухвалювати рішення на основі чинних політик, оптимізуючи їх до актуальної конфігурації обставин.

Критичну позицію щодо моделі Ліндблома зайняв Єхезкель Дроп (Dror, 1964). Науковець вважав, що модель гілок Ліндблома є консервативною та незадовільною. Поступальний підхід є несправедливим, оскільки створює розрив між можновладцями та тими, хто має мало влади. Останні не можуть вплинути на ухвалення рішень. Дроп запропонував альтернативну модифіковану модель раціонального вибору, яка мала покращити процеси

політикотворення. Оптимізаційна модель Дрора (Dror, 1964) містила 18 етапів у межах трьох стадій:

1) попередній процес політикотворення (вироблення цінностей; оцінювання реальності; оцінювання проблем; дослідження, оцінювання і розроблення ресурсів; перепроєктування системи формування політики; закріплення проблем, цінностей і ресурсів; визначення політичної стратегії);

2) безпосередній процес творення політики (сублокація ресурсів, визначення операціональних цілей з певним порядком пріоритетів; розроблення альтернативних політичних стратегій; підготовка головних альтернативних стратегій із визначенням найкращих; прогнозування витрат і зисків різних опцій політикотворення; порівняння витрат і зисків від реалізації альтернативних стратегій і визначення найкращих з них; оцінювання зисків і витрат від реалізації найкращих стратегій);

3) стадія постполітикотворення (мотивування щодо виконання політики; здійснення політики; комунікація і забезпечення каналів зворотного зв'язку на всіх стадіях).

У моделі Дрора, на першій стадії вироблення рішення має містити виявлення й упорядкування цінностей для того, щоб ними керуватися під час визначення проблем і творення політики. Друга стадія раціонального вибору передбачає збір інформації щодо здійсненності й вартості можливостей. Під час останньої фази має відбуватися оцінювання рішень, торги й набуття навичок формування коаліцій (Dror, 1964). Науковець продемонстрував, що окремі функції рішень розподіляються між різними типами агентів: індивідами, малими групами й організаціями. Отже, індивідуальні (інтелектуальні, мотиваційно-ціннісні) установки перетинаються з груповими особливостями акторів, формальними і неформальними відносинами, соціально-психологічними груповими ефектами, особливостями корпоративної культури тощо.

Вивчення ухвалення рішень в умовах «організованої анархії», тобто в плюралістичному середовищі з різноманітними акторами, цілями й поглядами

стало поштовхом для розробки моделі «сміттьового баку» (англ. “the garbage can mode”) (Cohen, March & Olsen, 1972). Згідно з означеним підходом фрагментовані та хаотичні рішення в організації є результатом декількох відносно незалежних потоків завдань і учасників, які зустрічаються під час вибору варіантів. Коли рішення буде ухвалено, «сміттьовий бак» видаляється. Оскільки учасники створюють «сміття», тобто проблеми, ухвалене рішення повністю залежить від складу команди та взаємозв'язків між її учасниками.

В аналітичній моделі Річарда Снайдера увагу сфокусовано одночасно на центрі вироблення рішень, а також на особах, відповідальних за них. Відповідно ухвалення рішень – це «процес, результатом якого є вибір із соціально визначеної, обмеженої кількості проблемних альтернативних проєктів одного, який має забезпечити конкретний майбутній стан речей, передбачений тими, хто ухвалює рішення» (Snyder et al., 2003, p. 78).

Для обґрунтування запропонованого визначення було висунуто низку аргументів. 1. Ухвалення рішень веде до курсу дій, заснованого на проєкті. Адаптація проєкту означає, що суб'єкти ухвалення рішень вмотивовані досягнути результатів. 2. Організація ухвалення рішень є послідовністю дій. Окрема послідовність є подією. 3. Подію можна розглядати в цілому і за окремими елементами, зокрема діяльність перед рішенням, вибір та імплементація. 4. Деякі опції вибору роблять на кожному етапі творення рішень. На останньому етапі рішеннєвого процесу остаточне рішення ухвалюють уповноважені особи. Тоді рішення стає офіційним і пов'язує всіх, незалежно від того, брала особа або ні участь у самому процесі його вироблення. 5. Вибір передбачає оцінювання й аналіз альтернатив. 6. Нагода для рішення виникає через невизначеність, тобто коли певний аспект ситуації більше не є зрозумілим. 7. Проблема, яка потребує рішення, може знаходитися всередині самої рішеннєвої системи або в зовнішньому чи внутрішньому середовищі. 8. Спектр альтернативних проєктів, який розглядає суб'єкт ухвалення рішень, є обмеженим і в засобах, і в цілях (Snyder et al., 2003, p. 80).

Компліментарною до підходу Снайдера є модель «мультиплікованих перспектив» Гарольда Лінстоуна (Linstone, 1984), розроблена в межах концепції необмеженого системного мислення, згідно з якою будь-яка проблема є частиною іншої проблеми. Як наслідок, процес ухвалення рішень є спробою зібрати всі можливі перспективи бачення проблем, згрупованих у три групи: технічні, організаційні та індивідуальні. Дані, що є основою розуміння системи, підпадають під технічні перспективи. Для виявлення організаційних та індивідуальних перспектив, необхідно дослідити якомога більше акторів та зацікавлених сторін в ухваленні рішення, при цьому дані мають збиратися з різноманітних сфер і з багатьох джерел.

На відміну від досліджень ухвалення управлінських рішень, які використовували лише статичні моделі вибору, де альтернативи фіксовані й апріорі відомі тим, хто ухвалює рішення, у моделі динамічного вибору оцінюють вплив альтернатив, які з'являються під час процесу вироблення рішення (Mintz, Geva, Redd & Carnes, 1997). Динамічний вибір означає, що особи, які ухвалюють рішення, використовують суміш рішеннєвих стратегій у двоетапному процесі, який складається з початкового скринінгу доступних альтернатив та вибору найкращої з підмножини інших варіантів.

Отже, з позицій менеджеріального підходу політичне рішення є результатом взаємодії урядових структур, які керуються рутинними інтересами (Вінникова, 2013г). Утім ані теорія раціонального вибору, ані інкременталізм не дають повної картини взаємодії учасників під час процесу вироблення рішень, оскільки вони не визначають впливу соціетальних аспектів процесу ухвалення рішень. На нашу думку, аналітичні моделі формування політичних рішень мають враховувати особливості конкретно-історичної ситуації і соціокультурного контексту, в якому вони розробляються і реалізуються.

Цю тезу підтверджують приклади екстраполяції менеджеріальних теорій (зокрема раціонального вибору та організаційної моделі) на реальні прецеденти ухвалення рішень, представлені в роботі Грема Аллісона

«Сутність рішення: пояснення кубинської ракетної кризи» (Allison, 1971). Науковець презентував результати дослідження процесу ухвалення рішень під час розв'язання Кубинської ракетної кризи між США та СРСР крізь призму теорії раціонального вибору, організаційної та бюрократичної моделей. Аллісон дійшов висновку, що політичні рішення ухвалюють завдяки організаційним і бюрократичним зв'язкам та комунікаціям. В організаційній моделі вчений підкреслив специфіку функціонування організацій, кожна з яких відповідальна за свою ділянку міжнародної взаємодії, що має враховувати керівництво держави під час вироблення рішень. Усе ж найважливішим, на наше переконання, було його звернення до держави не як до монолітного суб'єкта, який діє раціонально, а як до сукупності бюрократичних структур і організацій з безліччю обмежувальних компетенцій.

Загалом сфера міжнародних відносин, зовнішньої політики і національної безпеки стала плідним підґрунтям для розвитку прикладних досліджень і наукової концептуалізації ухвалення політичних рішень. Зокрема поява кібернетичної теорії ухвалення рішень також була викликана сумнівами дослідника проблем міжнародної безпеки Джона Стайнбрунера (Steinbruner, 1974) щодо методологічної валідності моделі раціонального вибору в аналізі зовнішньополітичних проблем. Підібрані ним приклади (дії бджоли або футболіста, який готується вдарити по м'ячу, принцип зворотного зв'язку) демонструють спрямованість на єдину мету, досягнення якої залежить від інтуїції та здатності застосувати накопичений досвід за умови функціональної грамотності особи, що ухвалює рішення.

У виокремленні предметної сфери теорії політичних рішень необхідним вбачаємо окреслити відмінності між поняттями публічного адміністрування й політичного управління. Політика складається з процесів, за якими групи людей (з різними інтересами) досягають колективних рішень, що є об'єднувальним стимулом у реалізації спільної мети. Адміністрування складається переважно із заздалегідь визначених процедурних елементів, на

відміну від антагоністичних у політичному полі. Науковці неодноразово піддавали сумнівам пряму екстраполяцію менеджеріальних моделей ухвалення рішень на політичну сферу. Зокрема Дебора Стоун (Stone, 2011) доводить: принципи економічної сфери не мають бути прототипами для конкретної моделі ухвалення політичних рішень. Дослідниця стверджує, що економічна раціональність заміщує політичну реальність з її акомодациєю конфлікту інтересів, пошуку компромісів, цінностями, відмінними від економічної ефективності, як-от: свобода, справедливість тощо.

У політиці процес вироблення рішень ніколи не закінчується і є безперервною боротьбою між різними групами інтересів і коаліціями. Тому, на наш погляд, важливим є виведення політичного рішення й пов'язаних з ним понять за межі суто нормативно-процедурного тлумачення. Необхідно зважати на весь спектр факторів впливу незалежно від управлінського рівня (місцевого, державного, наднаціонального чи міжнародного) і формату (відкритого або закритого) ухвалення рішення, а також масштабу його наслідків.

Комплексні трансформації, що відбуваються у сфері політичного управління під впливом процесів глобалізації, виявляють чинники, які потребують новітніх підходів як до наукового осмислення означеної проблематики, так і до практичної реалізації політичних рішень. З урахуванням особливостей розвитку соціальних систем у теорії рішень набула розвитку біхевіористська модель, заснована на вивченні інтелектуальних, психологічних, соціокультурних чинників в ухваленні рішень. Відповідність політичних рішень ціннісно-культурним нормам як віддзеркалення характеру суспільних взаємодій стала основою досліджень Гарольда Лассуела (Lasswell 1977, 1971, 1956). Оскільки «політика – це процес, за допомогою якого виходить назовні ірраціональна основа суспільства» (Lasswell, 1977, p. 184), політичну діяльність слід розглядати як перенесення приватних афектів на публічні цілі, а «ухвалення рішення виглядає насамперед як формулювання альтернатив, які простягаються в майбутнє» (Ibid, p. 16).

Важливою складовою досліджень Лассуела є акцент на контекстуальності та міждисциплінарності. Умови, в яких виробляється рішення, є не менш значущим чинником за індивідуальні характеристики суб'єктів, які його ухвалюють. Методологія Лассуелла спрямована на вивчення поведінки індивідів і груп у політиці. При цьому він вважав обов'язковою умовою політичного дослідження врахування специфіки соціального контексту, що відображає розподіл цінностей у суспільстві, а й відповідно необхідності залучення методів з економічної науки, психології, статистики. Усе ж, на нашу думку, найбільшою заслугою Лассуела є привернення уваги до проблемної спрямованості політичної науки, тобто її орієнтації на вивчення діяльності, пов'язаної з ухваленням рішень. Запропоновані ним сім категорій функціонального аналізу рішень («розвідка», «просування», «приписування», «виклик», «застосування», «припинення» та «оцінка») (Lasswell, 1956) фактично є складовими дослідження процесу вироблення рішень: з'ясування ціннісних цілей, на досягнення яких спрямований соціальний процес; опис тенденцій коливань рівня досяжності цих цілей; аналіз чинників, які зумовлюють тенденції; проектування майбутніх подій; створення, оцінювання й вибір стратегічних альтернатив (див. Lasswell, 1971, p. 42).

Вплив особистісних характеристик (ціннісних установок, мотиваційних чинників, когнітивних здібностей) на ухвалення політичних рішень став фокусом уваги вчених у предметному полі дослідження політичного лідерства (Farnham, 1997; George, 1980; Holsti, 1989; Leites, 1953, 1951). Зокрема модель «операціонального коду», запозичена Алексом Джорджем з дослідницьких робіт у галузі політичної психології Нейтона Лейтса («Операціональний код Політбюро» (Leites, 1951) і «Дослідження більшовизму» (Leites, 1953), застосовувалась для аналізу практик вироблення рішення президентами США. «Операціональний код», за визначенням Джорджа, «є набором установок і переконань щодо політики, а не комплексом правил і засобів, які механічно застосовуються до вибору дії» (George, 1980, p. 96). Операціональний код

містить епістемологічні переконання та інструментальні установки. Саме тоді, коли перші стосуються припущень і уявлень про фундаментальний характер політики, природу політичного конфлікту, роль особи в історії, другі сконцентровані на причиново-наслідкових зв'язках у контексті політичної дії (George, 1980, p. 199–216). Епістемологічні переконання допомагають у визначенні ситуації, натомість інструментальні впливають на формулювання відповідного рішення.

Джордж також визначив два способи виявлення впливу «операціональних кодів» на рішення: «процедура конгруентності» встановлює відповідність між змістом певних переконань і змістом рішення(нь); процедура «відстежувального процесу» розкриває процес ухвалення рішень покроково, де переконання впливають на визначення ситуації, виявляючи опції, а потім оцінюючи найбільш оптимальні для обрання. На відміну від припущення класичного варіанту теорії раціонального вибору про однаковість підходів до раціональності в умовах невизначеності особами, які ухвалюють рішення, аналітична модель «операціонального коду» акцентувала на їхніх особистісних характеристиках.

Значущість розуміння політичними лідерами імперативів політичної ситуації для ухвалення адекватних рішень розкрито в роботі Барбари Фарнхем (Farnham, 1997) «Рузвельт і Мюнхенська криза. Дослідження ухвалення політичного рішення». На основі аналізу діяльності Франкліна Рузвельта під час і після Мюнхенської кризи дослідниця дійшла висновку, що в умовах зіткнення соціетальних цінностей особи, які ухвалюють рішення і розуміються на політичному контексті, замість компромісу шукають розв'язання, яке б деякою мірою задовольняло вимоги рішення.

Окрім дослідження політичного лідерства, біхевіористський підхід до ухвалення рішень розвився через розкриття патернів електоральної поведінки. Дослідження виборчих процесів у США виявили, що ключовими компонентами в ухваленні рішень є афективні реакції виборців на образи партійних лідерів і кандидатів у президенти, а не раціональні міркування

(Campbell, Converse, Miller & Stokes, 1960; Miller & Jackson, 1973; Miller et al., 1976; Nimmo, 1975).

Так, у праці «Американський виборець» (Campbell, Converse, Miller & Stokes, 1960) науковці продемонстрували, що партійна самоідентифікація виборця є перцептивним екраном, що впливає на те, як кожен виборець оцінює кандидатів. Факторами, що зумовлюють електоральне рішення, є партійна та ідеологічна самоідентифікація виборців, проблемні орієнтації електорату та іміджі кандидатів і політичних партій. Кореляційний аналіз означених чинників дозволяє описати вплив кожного компонента на ухвалення рішень під час голосування (див. Nimmo, 1975, р. 771–782).

Вивчення когнітивних аспектів ухвалення рішень, зокрема їхніх мотиваційних складових, пов'язане з дослідженнями у сфері нейрофізіології (Bechara & Damasio, 2005; Dror, Basola & Busemeyer, 1999; Klein, 1993; Pomerol, 2012).

Визнання інтуїтивних відчуттів частиною процесу ухвалення рішень розкрито у моделі «базового розпізнавання» (англ. recognition-primed decision model), розробленої групою вчених на чолі з Гарі Кляйном (Klein, 1993) під час дослідження управління у військових організаціях. Вихідним припущенням Кляйна було те, що організаційні процедури вироблення рішень працюють краще, коли систематично розвиваються всередині групи. У певній ситуації особа, яка ухвалює рішення, збирає сигнали та індикатори, що дозволяють їй обрати оптимальний і результативний сценарій дій. Інтуїтивне ухвалення рішень ґрунтується на досвіді розпізнавання образів конкретної ситуації, наприклад, з бойових операцій, – місцевості та оборонних позиціях ворога. Завдяки «іграм розуму» особи, які ухвалюють рішення, зазвичай шукають найперший автентичний протокол дії, що має спрацювати в конкретній ситуації. Досвід та інтуїція забезпечують уявлення про те, як може спрацювати рішення. У результаті досліджень Кляйн довів, що такий спосіб ухвалення рішень є природним для більшості людей.

Емоційно-когнітивні аспекти вироблення рішень стали фокусом дослідницької уваги Ітеля Дрора. У проведеному під його керівництвом дослідженні взаємозв'язку між швидкістю оброблення інформації та ухваленням рішень з'ясовано, що «тиск часу» не має однорідного впливу на ймовірність вибору (Dror, Basola & Busemeyer, 1999). «В умовах темпорального дефіциту ті, хто ухвалює рішення, є більш консервативними за умов нижчого рівня ризику, але більш схильні до нього при вищому рівні ризику. За відсутності зовнішнього тиску швидкість ухвалення рішення зростає» (Ibid, p. 713).

Нейробіолог Антоніо Дамасіо експериментальним методом довів, що в ухваленні рішень суттєву роль відіграють емоції. У роботі «Помилка Декарта: емоції, розум та людський мозок» (Damasio, 2004) науковець спростував усталене переконання, що свідомість може ухвалювати рішення без участі несвідомих механізмів. Згідно з його концепцією соматичного маркера, мозок запам'ятовує (маркує) стан тіла (емоцію) у момент його реакції на певний стимул, тобто в певній ситуації. Емоції, що мають відношення до розв'язуваного завдання, сприяють більш ефективним рішенням. Отже, знання без емоційних підказок призводить до дисоціації між тим, що людина знає або говорить, і тим, що вона вирішує робити (Bechara & Damasio, 2005, p. 337–338).

Загалом же дослідження ухвалення рішень у контексті електоральної поведінки чи політичного лідерства, партисипаторних практик переважно проводять на стику менеджеріальних теорій раціонального вибору й біхевіоризму. Варто визнати, що обидва теоретико-методологічні напрями можуть надати цінну інформацію про ухвалення політичних рішень. Популярність теорії раціонального вибору можна пояснити передбачуваністю поведінки суб'єкта ухвалення рішень, що беруть за основу прибічники означеної моделі. Однак стикаючись зі складністю реальних політичних процесів, стає зрозумілим, що людська поведінка є ідіосинкратичною. На відміну від менеджеріальних концепцій, побудованих на прескриптивних моделях, дослідження політичних рішень в аксіологічному вимірі спираються

на емпірично-дескриптивні моделі пояснення того, яким чином поведуться політичні актори, а не як вони повинні поводитися через спрощення припущень про реальність.

У сучасних дослідженнях науковці прагнуть поєднати обидва підходи для розроблення моделей, які б забезпечували оптимізувальний ефект на ухвалення рішень. Жан-Шарль Помероль (Pomerol, 2012) визначив принципи ефективного вироблення рішень на індивідуальному й організаційному рівнях, ґрунтуючись на результатах досліджень у галузі нейрофізіології, психології та штучного інтелекту зокрема. Орієнтуючись насамперед на управлінців, учений запропонував низку параметрів, якими варто послуговуватися успішним ухвалювачам рішень (англ. “good decisionmakers”), як-от: рівнозначність рішення і дії, оперативність імплементації рішення, обов’язковість передбачення наслідків рішення, пояснювальність рішення, транспарентність рішеннєвого процесу й довіра між його учасниками (Pomerol, 2012, p. 235–237). Лейтмотивом рекомендацій Помероля є мультиплікованість критеріїв як визначальна основа для ухвалення й оцінювання рішень у контексті сучасних соціальних процесів. Механізми поведінкових інтервенцій для покращення вибору в ухваленні рішень запропоновані в теорії наджів (англ. nudges – підштовхування).

Термін запозичений з кібернетики і запропонований лауреатом Нобелівської премії в галузі економіки 2017 року Річардом Талером і науковцем та експертом у законодавчій сфері Кассом Санстейном (Талер і Санстейн, 2017). Концепція підштовхування пропонує позитивне підкріплення та непрямі пропозиції як способи впливу на поведінку та ухвалення рішень групами або окремими особами. Підштовхування вбачаються альтернативними способами досягнення відповідності на противагу освіті, законодавству або примусу. Підштовхування забезпечує вищий ступінь ймовірності, що людина буде робити певний вибір або поводитися у такий спосіб, змінивши оточення для того, щоб автоматичні когнітивні процеси викликали бажаний результат. Підштовхування змінюють архітектуру вибору, не обмежуючи залучених варіантів. Побудова вибору

може допомогти людям зробити вдалий вибір на користь своїх інтересів. Типові альтерації архітектури вибору містять (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2018, pp. 48–49):

- зміну формулювань, назв і комунікацій;
- зміну фізичного оточення;
- зміну процедур і форм;
- використання зворотного зв'язку та інтеракцій;
- винагороди, цілепокладання й зобов'язання.

Форма надання альтернативи вибору може змінити наслідки рішення. Підштовхування змінює середовище у такий спосіб, що при застосуванні евристичного ухвалення рішень вибір матиме найбільш позитивний результат.

З огляду на ключові ідеї концептуального доробку й прикладних досліджень процесів творення рішень аксіологічні параметри останніх можна об'єднати в три групи: *когнітивно-психологічні* (особистісні характеристики та професійний досвід осіб, які ухвалюють рішення); *соціокультурні* (особливості політичної культури та історичного досвіду); *ціннісно-нормативні* (характеристики політичного режиму, політична ідеологія, механізми легітимації політичних рішень і форми політичної участі) (Вінникова, 2013а, с. 46).

Розглянуті теоретико-методологічні платформи дослідження політичних рішень дозволяють зробити певні висновки про їхній експланаційний потенціал і взаємну компліментарність, а головне – визначити базові параметри політичного рішення як дослідницького об'єкта, як-от: цілепокладання, участь, інтерес, легітимація. Вони є взаємопов'язаними і визначають змістовні та процесуальні характеристики політичного рішення як стрижневого елементу політичних процесів. Важливо, що попри взаємопов'язаність, означені параметри не є прямо залежними.

На відміну від менеджеріальних концепцій, у яких раціональність інтересу зумовлює мету рішення, а також участь у його ухваленні, та біхевіористських, де інтерес і мета пов'язані ціннісно-когнітивними

чинниками, в політичній науці категорія інтересу не є взаємозалежною із цілепокладанням.

Політичні теорії акцентують на процедурних аспектах представленості інтересів, а не на змістовному втіленні у цілепокладання рішення. Мета політичного рішення не завжди охоплює мультиплікованість інтересів усіх учасників політичного процесу. Крім того, участь в ухваленні політичного рішення не гарантує його легітимності як для тих, хто його ухвалює, так і для тих, на кого воно орієнтоване. У менеджеріальних концепціях, які є похідними з економічної науки, принциповим моментом у творенні рішень є їх імплементація. Тому більшість досліджень у межах теорії раціонального вибору й адміністративного менеджменту пропонують моделювання як базовий методологічний прийом. Легітимацію рішень оцінюють через їх відповідність адміністративним діям. Нагадаємо, що в політичному трактуванні відсутність впровадження рішення в дію, або навіть невведення в публічну сферу, не відмінює його впливу.

Біхевіористські інтерпретації сфокусовані на когнітивних і ціннісних чинниках політичних рішень, що є важливим для розуміння їхньої перцептивної легітимності. Однак вони не дають комплексного уявлення про структурні й функціональні характеристики участі в ухваленні рішень, а саме: взаємозв'язок між ресурсами, позиціями та ролями учасників процесу творення політики. У межах і менеджеріальної, і біхевіористської теоретичних платформ недостатньо артикульований зв'язок між особами, які ухвалюють рішення, і тими, на кого воно впливає.

У політичній науці дослідницьким полем зазвичай виступає нормативно-інституційна матриця державного урядування. Менеджеріальні й біхевіористські концепції побудовані на дослідженнях функціонування публічних і бізнесових установ, зокрема чимала частка прикладних досліджень проводилась у військових структурах. Також не можна не помітити, що в процесуальному вимірі найбільш поширеним методологічним прийомом є моделювання. Останнє задає структуровані межі інтерпретації

процесу творення політичного рішення, у такий спосіб дозволяючи науковцям ґрунтуватися на передбачуваності контекстуальних або поведінкових патернів. Фактично зазначені підходи базуються на трьох концептуальних моделях інтерпретації процесів творення рішень, обумовлених науковою сферою походження, а саме: “Homo politicus”, “Homo economicus”, “Homo psychologicus” (авт.). (Табл. 2.1) (Вінникова, 2019в, с.59).

Таблиця 2.1

**Параметризація дослідження політичного рішення у спектрі
політичних, менеджеріальних і біхевіористських моделей**

Компоненти політичних рішень	Homo politicus	Homo economicus	Homo psychologicus
Цілепокладання	Окреслює масштаби й формат включеності інтересів осіб, на яких поширюється вплив рішення	Визначається раціональним інтересом особи/осіб, які ухвалюють рішення	Зумовлено ірраціональними чинниками
Інтерес	Зумовлений прагненням до участі в управлінні та розподілі соціальних благ	Втілює уявлення про результат раціональних розрахунків і переваг	Визначається ціннісними й соціокультурними установками
Участь	Канал доступу до управління соціальними процесами та розподілу соціальних благ	Зумовлена раціональним розрахунком від потенційної вигоди результатів рішення	Зумовлена індивідуальними когнітивними чинниками (потребами, прагненням)
Легітимація	Зумовлена нормативно-інституційною матрицею управління, добровільність згоди на суб’єктність, процедуру і потенційний результат рішення	Відповідність цілепокладання імплементації рішення	Зумовлена перцептивними факторами – відповідність потенційного результату рішення і ціннісним установкам

Зазначимо, що попри відмінності в трактуванні складових політичного рішення, усі три підходи інтерпретують його в жорстко окреслених структурно-функціональних межах, як з точки зору дослідницького поля, так і в процесуальних аспектах. Утім політичну сферу і процеси, які в ній відбуваються, не можна лише з позицій нормативно-інституційної оболонки. Політика є реальністю мультиплікованих сценаріїв розвитку подій із високим ступенем непередбачуваності поведінки учасників політичного процесу. Крім того, жодна з представлених теоретико-методологічних платформ не дає конкретного уявлення про наслідки рішень. Означені характеристики, на нашу думку, є методологічними обмеженнями для повноцінного розкриття політичного рішення як дослідницького об'єкта, особливо на тлі сучасних трендів трансформації форм політичного управління й розвитку суспільно-політичних процесів.

Зауважимо, що представники менеджеріальної (Bennet & Bennet, 2008) і біхевіористської (Cadet, 2018) парадигм також вказують на обмеженість панівних методологічних підходів та їх нерелевантності комплексності середовища, в якому ухвалюють рішення. У побудові експериментів і розробці сценаріїв початковий вибір, навіть якщо він ґрунтується на гіпотезах і спостереженнях, є визначальним фактором. Визначені змінні часто випробовуються ізольовано одна від одної, а потім штучно застосовуються поза природним середовищем. Певні тенденції можуть бути непомітними та погіршені через затримку в часі, нелінійності та безліччю циклів зворотного зв'язку, тому процеси не повинні зводитися до видимих та спостережуваних аспектів вибору одного курсу дій, віддаючи перевагу іншим можливим (Bennet & Bennet, 2008, р. 2).

Суб'єкт ухвалення рішення зважає на розрив між реальним та бажаним станом і має мотивацію та потенціал для зменшення цього розриву. Ухвалення рішень відбувається за наявності більше ніж однієї можливостей, яка може бути недоступною одразу, вимагає незворотного розподілу ресурсів

(пізнавальний), тоді як вигоди (наслідки), пов'язані з кожним вибором, є абсолютно невизначеними (MacCrimmon, 1974).

Бернард Кадет (Cadet, 2018) визначає два фактори, які мають бути враховані в дослідженні рішених процесів. По-перше, ухвалення рішень відбувається в середовищі чи контексті, які є невід'ємною частиною проблеми, але роль якої занадто часто зводиться до мінімуму, якщо не повністю прихована. По-друге, гносеологічно ухвалення рішень має конструктивістський характер, а це означає, що воно прогресивно розвивається і стає більш доопрацьованим на основі уявлень про світ, які стають все більш оперативними, коли випадки помножуються та інформація стає різноманітнішою.

Політичні рішення на відміну від інших типів рішень одночасно впливають на велику кількість людей і мають враховувати складність соціального середовища та взаємопов'язаність локальних, державних і глобальних процесів. Як зазначає Дмитро Шевчук, «політичні рішення вплетені в мережу політичних відносин» (Shevchuk, 2017, p. 11).

Дослідження політичного рішення в контексті сучасних тенденцій розвитку суспільно-політичних процесів має бути достатньо інтегрованим теоретично і ґрунтуватися на методологічних засадах, за допомогою яких можна окреслити одночасно характеристики й взаємозв'язок визначених нами параметрів: цілепокладання, інтересу, участі, легітимації і наслідків рішення. Зважаючи на нашу вихідну позицію щодо необхідності «роздержавлення» категорії політичного рішення, особливо на тлі тенденцій девертикалізації політичного урядування, доцільним вважаємо звернення до мережевого аналізу, власне розкриття його методологічного потенціалу в дослідженні політичних рішень.

2.2. Інструментальна валідність мережевого аналізу в дослідженні політичних рішень

Дослідження політичних рішень ґрунтується на різноманітні теоретико-методологічних підходів і аналітичних моделей. Водночас залучення недержавних акторів в урядування й посилення ролі горизонтальних зв'язків зумовлює ускладнення політичного середовища й підштовхує науковців до пошуку нового дослідницького інструментарію, який відповідав би запитам сучасності. У політичній науці ухвалення рішень здебільшого розглядається крізь призму взаємодії держави й суспільства в контексті реалізації публічної політики. Проте чимало державних рішень формуються поза публічно-суспільним контекстом. Тому під час дослідження процесів вироблення і реалізації політичних рішень необхідно враховувати не тільки публічні, але й латентні форми цілепокладання. Окремі особи та організації застосовують значні ресурси, щоб впливати на політичний порядок денний з метою забезпечення партикулярних інтересів. Це кореспондує з визначенням політики як «продукту складних взаємодій між урядами та неурядовими організаціями, кожен з яких намагається вплинути на колективно зобов'язувальні рішення, що мають наслідки для їхніх інтересів» (Laumann & Knoke, 1987, р. 5). З огляду на тренд девертикалізації політичного управління і розшарування функцій держави між приватними суб'єктами й міжнародними та наднаціональними інституціями вбачаємо доцільним звернення до методологічних стратегій мережевого аналізу.

Міждисциплінарне підґрунтя мережевого аналізу, сформоване на перехресті досліджень у сферах соціальних і точних наук, як-от соціометричні дослідження Якоба Морено (Moreno, 1953), гештальт-психологія Фріца Хейдера (Heider, 1958), соціологічна концепція «феномена маленького світу» Стенлі Мілґрема (Milgram, 1967), дослідження поширення інформації в соціальних мережах і концепція сили слабких зв'язків Марка Грановеттера (Granovetter, 1973), теорія графів Дарвіна Картрайта і Френка Харарі

(Cartwright & Harary, 1977), теорія мережевого капіталу і структурних дір Рональда Берта (Burt, 1980, 1992), забезпечили широкий спектр методологічних можливостей застосування цього підходу.

У політологічних дослідженнях проблематика мереж опинилася у фокусі уваги вчених, коли стало очевидним, що держава втрачає свої незалежні позиції і має справу з вимогами сильніших суспільних акторів, що ускладнює ієрархічне ухвалення і реалізацію політичних рішень.

Теорія політичних мереж і власне політичний мережевий аналіз розвивався на основі теорії ресурсної залежності, нового інституціоналізму та концепції багаторівневого переплетення. Теорія ресурсної залежності передбачає, що раціональні, відносно автономні актори взаємодіють у політичному полі в силу взаємозалежності у формуванні політичних рішень поза ієрархічними колективними цілями (Aldrich & Pfeffer, 1967). Кожен актор, публічний або приватний, зацікавлений у максимізації власних ресурсів (матеріальних і нематеріальних), для того щоб впливати на результати процесу ухвалення рішень. Це надає гарантії власного виживання і стабільності відносин з іншими акторами. Членство в мережі є об'єктом торгу між доміантними акторами і тими, хто хоче набути впливу в мережі, або увійти в мережу, пропонуючи ресурси, які є важливими для втілення рішення у політичному полі.

У теорії нового інституціоналізму ключовим об'єктом аналізу виступає організація, яка встановлюючи правила, обумовлює послідовність дій (March & Olsen, 1984). Поведінка обмежується тим, що вважається нормативно коректним стосовно завдань та зобов'язань, пов'язаних з конкретними ролями. Прогнозування результатів політичних рішень залежить від розуміння процесу трансформації зовнішнього впливу та індивідуальних преференцій. Інституції обмежують способи дій людей та змушують їх обирати шляхи, які відшкоднують трансакційні видатки для досягнення результатів. Новий інституціоналізм поєднує ідею мереж між макро- та мікрорівнем аналізу та відкриває діалектичні відносини між структурою та діяльністю, індивідом та суспільством. Зосереджуючись на проміжних відносинах, які забезпечують

інститути, він дозволяє не обмежуватися індивідуальними зв'язками або виключно державно-суспільними відносинами: «політична мережа містить ідентифікований та зосереджений на політиці набір державних і приватних акторів, які залежать один від одного в плані ресурсів, як інформація, експертиза, доступ та легітимність» (Marsh, 1998, p.167).

Визначальною майже у всіх дослідницьких теоретичних і прикладних напрацюваннях є думка про те, що мережі як форма правління здатні розв'язувати складні проблеми сучасного суспільства, які не можна розв'язати ані в рамках формальної ієрархічної структури державних бюрократій ані територіальних меж. Завдання мереж полягає в об'єднанні державних установ, партій, груп інтересів, компаній, громадянських рухів для впровадження життєздатних рішень. У мережі можна об'єднати різні інтереси та ресурси для забезпечення єдиної мети. У такий спосіб можна уникнути негативних наслідків діяльності державної бюрократії з її обмеженістю ресурсів і негнучкістю інформаційного обміну, або ринків з надвисокими трансакційними видатками і чинниками соціальної нерівності. Зокрема Фріц Шарпф використовує поняття мережа для визначення умов, які зменшують трансакційні витрати переговорів і ризики опортунізму (Scharpf, 1997, p. 137). Мережевий аналіз орієнтований на визначення суб'єктів політичного процесу, як урядових, так і неурядових організацій та структуру їхньої взаємодії для опису, пояснення та прогнозування наслідків європейської політики.

Вихідним методологічним алгоритмом мережевого аналізу є інтерпретація всіх соціальних відносин, взаємодій, організаційних форм як мережевих, тобто горизонтально побудованих. Категорія мережі використовується у різноманітних контекстах і на різних рівнях аналізу: від дослідження конкретної організації до створення мережевої концепції сучасного суспільства (Castells, 2000) або інтерпретації глобалізаційних процесів. Водночас Олександр Голіков зауважує на редуційному ефекті від метафоричного застосування категорії мережа до опису суспільства (Голіков, 2018, с. 339).

Об'єднавча ідея досліджень у межах теорії політичних мереж (Börzel, 1998; Bressers & O'toole, 1998; Hay, 1998; Hecllo, 1978; Heywood, 2007; Rodes, 2006, 1997; Wright, 1988; Богуславська, 2007; Сергєєв, 2011) полягає в тому, що процеси полікотворення відбуваються в децентралізованій та відносно регульованій і скоординованій взаємодії між державними та суспільними суб'єктами. Цей концептуально-методологічний підхід зосереджений на структурних і процесуальних характеристиках функціонування мереж, а також на результатах/наслідках їхнього функціонування. Загалом у застосуванні мережевого аналізу до вивчення процесів вироблення політики, дослідники опираються на такі категорії, як інтерес, членство (участь), взаємозалежність (вертикальна та горизонтальна), ресурси, взаємодія, що майже повністю корелює з категоріальною дослідницькою матрицею, визначеною нами для дослідження політичних рішень.

Мережі у контексті полікотвірних процесів трактують як форми управління, альтернативні ринку та ієрархії, й орієнтовані на вироблення рішень з конкретних суспільно-значущих проблем. Згідно з твердженням Родеріка Родеса, «формування політичних мереж прив'язане до різних секторів державної політики і є комплексом структурних взаємин між політичними інститутами держави та суспільства» (Rodes, 1997, p. 97).

Міжгалузеві мережі є особливим і структурованим набором автономних суб'єктів, які взаємодіють на основі відкритих та неформальних контрактів, або співробітництва з метою мінімізації трансакційних витрат. Політичні мережі також розглядаються як інструмент оптимізації партисипаторних практик у виробленні політичних рішень (Heaney & Mcclurg, 2009). Мережі широкої громадської участі покликані сприяти відкритості й гнучкості управлінських механізмів та посилювати їхній комунікативний потенціал.

Отже, наша вихідна гіпотеза про доцільність застосування методів мережевого аналізу для дослідження політичних рішень потребує аргументації щодо методологічної валідності його центральної категорії, а саме *мережі*. Дослідницький фрейм мережевого аналізу визначає наукові

пошуки в трьох напрямках. Перший стосується структурних характеристик мережі, другий – процесів творення і поділу спільних мережевих цінностей. У третьому увагу зосереджено на внутрішніх мережевих процесах завоювання, розподілу й утримання влади. У науковій літературі панівним є структурне трактування мереж.

За визначенням Тані Бьорцель, «політичні мережі є набором відносно стабільних взаємовідносин, за природою неієрархічних і взаємозалежних, що пов'язують різноманіття акторів, які поділяють спільні інтереси відносно політики та обмінюються ресурсами для того, щоб просунути ці інтереси, визнаючи, що кооперація є найкращим способом досягнення спільних цілей» (Börzel, 1998, p. 254).

Ендрю Хейвуд (Heuwood, 2007, p. 103) вказує на спільні інтереси учасників мережі й визначає політичні мережі як «більш-менш цілісні утворення, що зв'язують між собою політичних акторів, які дотримуються схожих політичних позицій і переконань».

Родерік Родес і Девід Марш (Rhodes & Marsh, 1992, p. 182) інтерпретують мережі як «структури ресурсної залежності» підкреслюючи структурні зв'язки між інтересами, включеними у мережі. Взаємодію акторів вони розглядають як «гру, у якій центральні й локальні учасники маневрують за перевагу розгортання своїх конституційно-правових, організаційних, фінансових, політичних та неформальних ресурсів, щоб максимізувати свій вплив на результати» (Ibid).

Спільним для наведених визначень є твердження, що структурні властивості мереж впливають на діяльність акторів у реалізації їхніх інтересів. Загалом категорія «інтересу» в мережевому аналізі прямо корелює з визначенням, пропонуваним у теоретичних трактуваннях політичних рішень, зокрема в теорії раціонального вибору. Мережі – це результати діяльності учасників, які мають контролювати невизначене оточення і задовольняти потреби в ресурсах. Мережевий підхід досліджує взаємозв'язок вузлів

(мережеву архітектуру) та можливості, які існують серед цих з'єднань для обміну ресурсами (мережевий потік).

Визначення потоку ресурсів через учасників мережі запропоновано Наном Ліном (Lin, 2017) крізь призму концепції соціального капіталу. Джерелами соціального капіталу є *колективні блага* або загальний соціальний контекст – довіра й колективні норми взаємодії, і *структурні* особливості мереж, які визначають відмінності в позиціях учасників (в освіті, посадах, місця проживання). Лін розрізняє два прояви соціального мережевого капіталу: доступ до ресурсів і мобілізацію (використання) ресурсів. Доступність ресурсів визначається положенням індивіда в мережі відносин. Використання залежить також від наявності корисних ресурсів у тих, з ким пов'язаний індивід, від їх готовності поділитися цими ресурсами, а також від готовності індивіда звернутися за допомогою (Lin, 2017, p. 15).

Мережевий капітал є формою соціального капіталу, що забезпечує доступність ресурсів через міжособистісні зв'язки. Для суспільства мережевий капітал виробляє ресурси, підтверджує ідентичність, впливає на поведінку й укріплює інтегративні зв'язки між індивідами, домашніми господарствами та групами (Wellman & Frank, 2017, p. 233).

У межах менеджеріального підходу мережа є організаційною формою управління, яка дозволяє мінімізувати трансакційні витрати. Формування мережі є відповіддю на зовнішню невизначеність. Учасники мережі співпрацюють на основі стратегічних розрахунків для досягнення спільної мети. Як зазначили Майкл Аткінсон і Вільям Коулман (Atkinson & Coleman, 1992, p. 172), «мережі регулюються наборами правил, що визначають, як ухвалюються рішення та хто бере участь у виробленні політики». Структурні характеристики мережі зумовлюють поведінку її учасників.

Попри багатоаспектність застосування мережевого аналізу, *мережу* можна визначити як *сукупність акторів, пов'язаних відносно стабільними неієрархічними й взаємозалежними відносинами*.

В аналітичному вимірі розрізняють два типи мережевих координаційних процесів: координацію через взаємне узгодження та координацію через спільну мету (van Boetzelaer & Princen, 2012). Актори мережі, які здійснюють функцію медіації, економлять видатки на доступ і вплив, створюючи відносини довіри та ресурсної залежності. Актори діють раціонально, оскільки вони визначають проблеми і обирають співробітництво як стратегію. У термінології Чарльза Ліндблома (Lindblom, 1965) це приклад «адаптивних коректив», де учасники коректують свою поведінку, не спілкуючись з іншими. Крім того, він розрізняє «маніпулятивні коригування», коли учасники активно прагнуть отримати бажану поведінку з боку іншого учасника, наприклад, шляхом участі в переговорах (Lindblom, 1965, р. 3), або те, що Фріц Шарпф (Scharpf, 2007, р. 259) назвав «торговельним стилем» в ухваленні рішень. Ефективність мереж залежить від залучення «суб'єктів, які мають відповідні ресурси і які досягли достатньої довіри у взаємовідносинах» (Börzel & HeardLauréote, 2009, р. 143).

Ступінь перцептивної взаємозалежності є необхідною передумовою ефективною координації в мережах (Schout & Jordan, 2005, р. 209), тому для вироблення спільних рішень «актори повинні визнати свою взаємозалежність» (Börzel & Heard-Lauréote, 2009, р. 143). Остання є важливим параметром функціонування мережі, оскільки вищий рівень взаємозалежності призводить до більшої залежності від загальної мети, а не від взаємної адаптації як методу координації (van Boetzelaer & Princen, 2012).

Проаналізувавши форми інтеракцій всередині мережі, Дуг МакАдам і Ронелл Паулсен (McAdam & Paulsen, 1993) з'ясували, що саме прихильність до певної ідентичності, підкріпленої зв'язками з учасниками із публічного чи приватного сектора, має вирішальне значення для ухвалення рішення приєднатися до неї. У такому ракурсі політична мережа трактується як «певне коло акторів та потенційних учасників, які поділяють спільну ідентичність або інтерес у конкретному секторі політики» (Wright, 1988, р. 606).

Ідеологічна й соціокультурна орієнтація мережі дає змогу прогнозувати особливості політичних преференцій електоральної партисипації її членів. Фізичні особи ухвалюють рішення не в ізоляції, а в контексті того, що роблять інші учасники мережі (див. Passy, 2003, pp. 23–27). Мережевий аналіз розширює інструментальні можливості вивчення аксіологічних аспектів формування політичних рішень. Адже якщо включеність у певну мережу зумовлена поділеним набором цінностей та норм, то і ціннісна спрямованість мережі визначає нормативні установки її членів. Довіра та згода у взаємодії членів мережі відображають важливу складову творення рішень, а саме їхню легітимність. Рішення, які виробляються в мережі, легітимуються, насамперед, її учасниками. У дослідженні політичних рішень та їх наслідків ці параметри є гранично значущими, оскільки руйнація згоди всередині мережі щодо конкретного рішення або відсутність довіри до учасника чи групи учасників мережі може спричинити проблеми з легітимацією рішень і навіть призвести до легітимаційного розриву між членами мережі.

Особливістю мереж є відсутність вертикальних або чітко централізованих моделей творення рішень. Організаційна модель мережі може бути поліцефальною або ацефальною. Ефективність діяльності такої моделі залежить від спільності принципів, інтересів і цілей, яким віддані члени мережі (Вінникова, 2012в, с. 24). Ці фактори є важливими з точки зору визначення справжніх центрів ухвалення рішень, адже, як демонструють дослідження Грема Аллісона (Allison, 1971) і Річарда Снайдера (Snyder et al., 2003), політичні рішення виробляються під час перемовин у бюрократичних мережах. Стратегічні або оперативні рішення, які ухвалюють перші особи й державні діячі, є результатом перемовин і узгоджень, здійснюваних мережею бюрократичних, політичних, економічних та інших зацікавлених учасників. За кожним президентським указом, постановою уряду, законом чи будь-яким іншим нормативним документом державних інститутів влади або міжнародних організацій існує мережа інтересів різноманітних акторів: держслужбовців, політиків, лобістських груп, представників приватного та

громадянського сектора. Як зазначає Валерій Бебик, у політичній практиці існує багато прикладів, коли формальні політичні структури, які мають нести відповідальність за процес ухвалення політичних рішень, є «маріонетками зовсім інших, неформальних центрів влади» (Бебик, 2009, с. 11).

Для комплексного розкриття методологічної валідності мережевого аналізу в дослідженні політичних рішень доцільно звернутися до базових параметрів, за якими характеризуються організаційно-структурі та процесуальні аспекти функціонування мереж, а саме: центральність, модульність, кластери, кліки, гомофілія, транзитивність, взаємопов'язаність, щільність, згуртованість. *Центральність* визначає учасників мережі, які мають найбільшу кількість зв'язків з іншими суб'єктами, і загальну зв'язаність вузла. Проміжок до центральної позиції вказує на стратегічну важливість кожного учасника з точки зору його здатності виступати координатором дій інших членів мережі.

Ступінь поділу мережі на дрібніші кластери зв'язаних вузлів – *кліки* – визначає її *модульність*. Оперуючи класичною концепцією первинної групи, Рональд Берт визначає кліку як «сукупність акторів у мережі, які пов'язані один з одним міцними відносинами» (Burt, 1980, р. 97). Ця характеристика дозволяє визначати позиції і поведінку акторів, залучених у певні групи.

Мережі формуються на основі тенденції встановлювати зв'язки з людьми, схожими за основними характеристиками, як-от: стать, освіта, соціально-економічний статус, ціннісні установки – гомофільії відносин, і спільною локалізацією – сусідством. Така схильність до *гомфільії відносин* – схожістю пов'язаних між собою людей і міцнішими зв'язками між схожими людьми – сприяє консервації нерівності.

Інша характеристика, як *транзитивність*, передбачає поширення мережевих зв'язків через учасників і водночас може зумовлювати кластеризацію мережі. Як зазначає Марк Ньюман, «якщо метаболічна мережа поділена на групи, то це може служити підставою для модульного перегляду динаміки мережі, причому різні групи вузлів виконують різні функції з певною

мірою незалежності» (Newman, 2006, p. 8577). Так, лідери клік мають найвищу центральність, що свідчить про їхню здатність об'єднувати менші організаційні кластери в мережі. Стійкість клік визначається їхньою здатністю контролювати основний спектр взаємодії всередині мережі, використовувати можливості мережі для перерозподілу ресурсів на свою користь.

Для аналізу структурних характеристик мереж дослідники звертаються до такого параметру як *взаємопов'язаність* членів мережі. Цей параметр стосується як контактів у процесі формування політики, так і взаємозв'язку між акторами за межами реального процесу політики. Окрім можливості того, що ці ж актори стикаються один з одним в інших процесах. Виникнення таких відносин може залежати від наявності посередницьких груп або організацій, призначених для покращення контактів у мережі (Bressers & O'toole, 1998, p. 219).

У разі відсутності зв'язку між учасниками або кліками особистої мережі індивіда утворюються *структурні діри*, термін введений Рональдом Бертом (Burt, 1992) для позначення мережевих комунікативно не зв'язаних просторів. Згуртовані групи володіють у надлишку тривіальною інформацією. Актор мережі, який зв'язує між собою групи й угруповання, має доступ до нових і кращих ідей. Посередник (брокер) отримує можливість контролювати поведінку інших, вибірково приховуючи або надаючи інформацію. Індикаторами структурних дірок є обмеження (міра того, скільки ресурсів его інвестує в людей, які також інвестують ресурси в учасників його его-мережі) та ієрархія (концентрація обмежень на одному учаснику особистої мережі).

Людам, які з'єднують через структурні діри, надається можливість координувати роз'єднаних людей, що дозволяє отримувати нові ідеї або ресурси. «Структурна діра – потенційно цінна контекстна взаємодія, посередництво – дія координації по всій лінії мосту зв'язків між людьми на протилежних сторонах діри, і мережеві підприємці, або, простіше кажучи, брокери – це люди, які будують мости. Відносини з контактами в роз'єднаних

групах забезпечують конкурентну перевагу у виявленні можливостей та переваг» (Burt, Killduf & Tusselli, 2013, p. 531).

Взаємопов'язаність обумовлює *щільність* мережі, яка демонструє кількість зв'язків у мережі, виражену як пропорція до всіх можливих мережеских відносин. Наявні зв'язки між акторами є аналітично релевантними, оскільки вони формують структуру мережі. Зв'язки визначають поведінку учасників мережі, їхню згуртованість, а також структурні характеристики розподілу влади. Остання з позицій мережевого аналізу визначається як результат структури відносин і залежить від наявних зв'язків. «Позиція актора є престижною у тій мірі, в якій він є об'єктом міцних відносин з боку інших акторів, які самі знаходяться в привілейованому положенні» (Burt, 1980, p. 90).

Важливим параметром дослідження політичних мереж виступає розподіл цілей серед учасників мережі. Цілепокладання як основа формування мереж вироблення рішень розкрито в концепції «проблемних мереж» Хьюга Хекло (Heclo, 1978), що формуються для вирішення конкретної проблеми та характеризуються постійною зміною учасників на різних фазах функціонування мереж. Зазначимо, що у процесах творення політичних рішень цілі можуть варіюватися від конфліктних через сумісність до взаємодоповнювальних. Оскільки в межах кожної мережі різні суб'єкти можуть мати як взаємсприятливі, так і суперечливі цілі, потрібна більш загальна змінна – *згуртованість* – міра толерування акторами мережі один одного. У щільно згуртованій мережі консенсус ухвалюваних рішень базується на поділюваності фундаментальних цінностей. Якщо існує надзвичайно високий ступінь згуртованості, актори схильні самоідентифікуватися як кластер. Учасники однієї структурно еквівалентної групи (кластера) схильні слідувати однакової стратегії поведінки. У такий спосіб взаємопов'язаність можна розглядати як структурну характеристику мережі, а згуртованість як її аксіологічний компонент. З'ясування типу зв'язку в мережескій політичній структурі дозволяє виділяти центральні й периферійні підгрупи, центри тяжіння, щільність взаємодій, лобістські можливості мережі.

Мережа може містити центральні та проміжні вузли. Всередині мереж існують вузли з великою кількістю зв'язків – *хаби* (від англ. hubs), які значною мірою визначають властивості мережі. Хаби характеризуються більшими можливостями щодо обміну й отримання капіталу, інформації і утримують владно-координаційні позиції. Через хаби транспортуються матеріальні й нематеріальні ресурси, зокрема фінансові, інформаційні та інші. Обмін ресурсами може мати характер стимулювання, переговорного формату або командно-контрольних стратегій. Залежно від формату вироблення рішення і того, як його імплементують у життя, залежить подальше функціонування політичної мережі. У поліцентричних мережах зазвичай використовують консультативні й консенсусні механізми ухвалення рішень.

У науковій літературі мережі зводяться до трьох базових типів:

- *ланцюгова, або лінійна мережа*, (наприклад, мережа контрабанди), у якій люди, товари або інформація йдуть по лінії окремих контактів і для того, щоб пройти її від одного кінця до іншого, потрібно пройти через проміжні вузли;
- *зіркоподібна, центральна, або колісна*, (франшиза або картель), у якій координація зв'язків між учасниками відбувається через центральний вузол;
- *загальноканална чи повноматрична мережа*, у якій кожен учасник пов'язаний з усіма іншими (Арквілла, 2005, с.19).

Мережевий аналіз процесів творення політики у поєднанні з методологічними принципами фреймінгу дозволяє висвітлювати конкурентні інтереси й визначати найбільш впливових учасників мережі. Фреймінг визначають як «процес, за допомогою якого люди розвивають певну концептуалізацію проблеми або переорієнтують свої міркування щодо проблеми» (Chong & Druckman, 2007, р. 104). Один зі способів, за допомогою якого зацікавлені сторони формують політичний порядок денний, полягає у формуванні політичного дискурсу. Емпіричні дослідження доводять, що зв'язки між різними підгрупами в мережі можуть впливати на формування й керування політичним дискурсом (Browne et al., 2017). Як зазначав Девід

Істон, «політика складається з мережі рішень і дій, які містять цінності» (Easton, 1971, p. 129–130).

Розроблений Родеріком Родесом (Rhodes, 2006) методологічний алгоритм спирається на три ключові змінні, що дають змогу визначити, який тип політичної мережі існує в конкретному секторі, та як це впливає на процес вироблення політичних рішень, а саме: 1) відносна стабільність членства мережі (цей фактор дає змогу виявляти варіативність конфігурацій мережі та формат членства всередині неї); 2) відносна ізольованість мережі (змінна, за якою можна визначити ступінь відкритості мережі для інших, її однорідність або внутрішню різноманітність); 3) сила ресурсної залежності (цей показник характеризує міру залежності учасників мережі один від одного щодо цінних ресурсів, таких як фінанси, знання тощо).

Отже, мережевий аналіз є методологічною основою, що дозволить розкрити взаємозв'язок між цілепокладанням, партисипаторними практиками, представленістю інтересів і наслідками ухвалення/неухвалення рішень. Мережі виконують різні функції, починаючи від соціалізації до створення конкретних можливостей для участі та впливу на рішення учасників. Мережі полегшують обіг інформації та швидкість процесу ухвалення рішень. Методологічна актуальність цього підходу зумовлена тим, що мережі є однією з найпоширеніших форм суспільної організації. Їм притаманні всеохоплюваність і одночасно невиразність, латентність, здатність співіснувати як з внутрішніми, так і з зовнішніми ієрархіями, що надає більшої ефективності процесу ухвалення рішень. У дослідженні політичних мереж науковці фокусують увагу на таких характеристиках як неформальність, існування поза офіційними інституційними межами із залученням публічних і непублічних учасників, децентралізація ресурсних потоків. Зокрема Катерина Богуславська вказує на компенсуючу функцію політичних мереж, як-от надання можливості політичним учасникам здійснювати свою тактику та стратегію поза інституційними межами завдяки неформальним контактам (Богуславська, 2007, с. 23).

Мережевий аналіз демонструє як частини цілого зумовлені їх взаємодією в мережі, і як сама мережа продукує нові можливості або обмеження для її учасників. Відповідно влада і вплив залежать не так від ресурсів, позицій, персональних характеристик осіб, як від міжособистісних зв'язків з частинами мережі, і мережею в цілому (Вінникова, 2012в).

Важливою рисою мереж є лабільність, яка дозволяє оперативно змінювати організаційні форми і забезпечувати їхню міцність і життєздатність. У мережевому аналізі характеристики мереж розкриті в багатьох аспектах, однак майже всі вони стосуються відмінностей у критеріях інтеграції та фрагментації. Членство й позиції всередині мережі знаходяться у фокусі постійних переговорів і боротьби між наявними і потенційними учасниками. Із трансформацією соціального, політичного, культурного та економічного контексту, в якому відбувається взаємодія в мережі, змінюється сприйняття стратегічних інтересів окремими партнерами мережі та баланс стратегічних ресурсів між ними. Якщо мережа не застаріла, що призведе до її передчасного розпаду і потенційного припинення існування, вона має довести здатність адаптуватися до зміни зовнішніх умов.

Коллін Хей виділяє два потенційні варіанти деконструкції мереж: 1) «провал мереж – ситуація, коли колективний стратегічний порядок денний (конституційований з мережі) підривається в переслідуванні окремого інтересу»; 2) «криза в мережі – ситуацією, коли сприйняття несправності мережі загрожує самій безперервності мережі (що, в свою чергу, може розглядатися як збій внутрішнього управління в мережі)» (Нау, 1998, р. 50).

Розвиток мереж шляхом адаптації або загальної трансформації зумовлений конструкцією провалів, що виникають і стають гегемонічними в мережі та можуть мати незначний зв'язок з об'єктивними суперечностями самого режиму. Криза мережевого режиму згідно з висновками Коліна Хей може виникнути внаслідок:

«1) підриву загального інтересу мережевим гегемоном або мережевим ядром. Такий діагноз може спричинити загрозу домінуванню провідної

організації або ядра, що призведе до появи нового гегемона, нового ядра або негегемонічного режиму внутрішнього управління;

2) провалу стратегій, сформульованих у мережі з переслідування колективних стратегічних цілей, зокрема через їх застарілість у мінливому контексті. Цей діагноз може призвести до модифікації стратегічного мислення – форми форсованого стратегічного навчання;

3) провалу та / або застарілості стратегічного порядку денного та побудови загальних інтересів, на яких він спирався. Такий діагноз може спричинити спробу повторного обговорення стратегічного порядку денного, щоб відобразити зростання інтересів учасників мережі в мінливому зовнішньому контексті;

4) провалу через невідповідність структури мережі для успішного переслідування та просування її стратегічних цілей та завдань. Цей діагноз може спричинити процес набору та звільнення партнерів та прийняття нових режимів організації, спілкування та координації у межах нового мережевого режиму;

5) поєднання вищезазначеного, що на думку, науковця є найбільш вірогідним сценарієм» (Нау, 1998, р. 50).

Хей також не виключає можливості швидкого припинення функціонування мережі через вплив зовнішніх чинників, які знаходяться поза контролем учасників мережі. Еволюція мережі має тенденцію до поступової адаптації до змін зовнішніх обставин, які схиляють баланс сил всередині мережі в певних напрямках, сприяючи стратегічним інтересам одних партнерів перед іншими. «Результатом є поступова і кумулятивна переартикуляція мережевих цілей, повторна або контргегемонізація мережевого ядра, а також відмова та/або набуття стратегічних партнерів» (Ibid, р. 51).

Теоретико-методологічна значущість мережевого аналізу полягає у використанні категорії мережі як інструменту вивчення процесу вироблення, ухвалення і реалізації політичних рішень. Отже, нашим наступним кроком має

бути визначення мережевих параметрів дослідження політичного рішення. Вибір мережевого аналізу в дослідженні політичних рішень аргументується протиставленням державно-ієрархічному підходу: якщо в ієрархічному підході центральним проєктувальником рішень виступає держава, інтерпретуючи спільні інтереси, то в мережевих конфігураціях її місце займає або окремий актор, або група акторів, кожен з яких має власні потреби. У такий спосіб хід дій суб'єктів, які ухвалюють рішення, визначають не так формальні повноваження, як ресурсні позиції в мережі, наближеність до хабів та ступінь адаптації до інших учасників. Зауважимо, що в дослідженнях політичного рішення мережевий аналіз часто розглядається як альтернатива етатистському трактуванню, менеджеріальним і біхевіористським концепціям. До нього апелюють як до експланаційного інструментарію в дослідженнях девертикалізованих форм управління у сфері публічної політики з акцентом на залученні недержавних акторів (приватних і громадянських структур) та неформальних практиках вироблення рішень, зокрема в клієнтарно-патронажних мережах.

Огляд теоретичних напрацювань з означеної проблематики виявляє дві поширені методологічні вади. З одного боку, у дослідженнях часто зустрічається підміна дослідницького об'єкта, коли фокусом аналізу виступають не рішення як такі, а мережі. З іншого боку, в застосуванні мережевого підходу до аналізу процесів творення політичних рішень, поза увагою залишаються такі параметри, як легітимація та наслідки рішень.

Варто зазначити, що теоретико-методологічні підходи до політичного рішення та його інтерпретації у тому чи іншому аспекті прямо кореспондують з експланаційними категоріями мережевого аналізу. Останній охоплює увесь понятійно-категоріальний арсенал теорії політичного рішення. Це дозволяє використовувати його як універсалістську методологічну основу для розкриття базових параметрів політичного рішення як самостійного дослідницького об'єкта, а також концепцій, в яких воно слугує центральною експланаційною категорією. Значущою характеристикою мережевої

інтерпретації політичного рішення є акцент на процесуальності вироблення рішень. Пріоритет надається не просто вирішенню конкретного завдання, а встановленню і підтримці постійної комунікації між сторонами.

Експериментальні наукові напрацювання доводять потенціал мережевого аналізу в дослідженні рішеннєвих стратегій на основі теорії раціонального вибору, зокрема у вивченні кореляційних зв'язків між цілепокладанням і темпоральними показниками (Pan & Chen, 2018). З позицій цього підходу рішення вважаються процесом, що рухається від початкової стадії через кілька проміжних стадій, щоб досягти мети. Етапи та з'єднувальні контури можна розглядати як вузли та зв'язки в мережі. «Рішення – це серії вибору зв'язку, що з'єднує поточний вузол з наступним вузлом до прибуття до цільового вузла. Цей процес еквівалентний ходьбі по побудованій мережі, яка згодом перетворюється на матрицю» (Pan & Chen, 2018, p. 2)

Використання мережевого підходу в аналізі залежних від часу результатів рішень дозволяє інтерпретувати два аспекти в теорії перспектив (1) ефект фреймінгу та (2) нелінійну преференцію. «Для раціонального рішення в умовах ризику потрібно враховувати досягнення бажаної мети протягом конкретного періоду в майбутньому, а не максимізувати очікувану корисність у теперішньому» (Pan & Chen, p.16).

У аналітичній моделі вироблення рішень у сфері публічного адміністрування з метою оптимізації участі суб'єктів (зацікавлених сторін та/або експертів) в ухваленні рішень, акцент робиться саме на мережево-процесуальній інтерпретації політичного рішення (Giurroni et al., 2006). Дослідники визначають рішення «як процес, у якому вибір має бути зроблений шляхом вивчення наявної інформації з конкретного питання» (Giurroni et al., 2006, p. 4). Сама проблема, інформація та вибір визначаються внесками різних акторів, які можуть бути фахівцями з різних сфер, що мають відношення до розв'язання певної проблеми, або зацікавлених сторін та осіб, які ухвалюють рішення, формально або неформально включених у процес вироблення рішень. Такий підхід охоплює і структурні, і когнітивно-афективні

характеристики функціонування мережі, фокусуючись на статусно-рольових і мотиваційних чинниках суб'єктів вироблення рішень.

Як уже з'ясовано нами в розкритті параметрів мережі, регулювальний вплив усередині мереж поширюється через різноманіття каналів, які мінімізують ризики й трансакційні видатки в досягненні цілей, зокрема – в розподілі й перерозподілі ресурсів. Тобто взаємодію учасників мережі з метою розподілу ресурсів (матеріальних і нематеріальних) можна розглядати як технологічну основу ухвалення рішень. Мережева природа політичного рішення демонструє, що складовою інтересу кожного агента є інтерес його контрагента. Це є важливим для пояснення партисипаторних практик і забезпечення інтересів у політичних рішеннях.

Залучення до мережі вироблення рішень і центральність, тобто положення (периферійне/наближене) відносно мережевих вузлів, характеризують умови участі акторів у виробленні політичного рішення і масштаби охоплення інтересів (вузьких партикулярних/широких публічних). Можна припустити, що політичні рішення, засновані на залученні великої кількості й різноманітні акторів, відповідають плюралістичним моделям, оскільки передбачають урахування мультиплікованості інтересів з розподілу різноманітних ресурсів.

Мережеві характеристики політичного рішення як участь формальних і неформальних суб'єктів, які обмінюються ресурсами, кореспондує з визначенням політичного режиму як «певного формату взаємодії політичних акторів з їхніми ресурсами, стратегіями й видами капіталу в межах певного набору формальних і неформальних правил» (Фисун, 2006, с. 132). Отже, мережевий підхід вбачається прийнятним інструментарієм у розкритті політико-режимних чинників формування політичних рішень.

Ще одним аналітичним параметром мережі, за яким можна здійснювати аналіз політичного рішення, є *участь або членство в мережі*. Взаємозв'язок між окремими суб'єктами (фізичні особи, публічні й приватні установи, держави) та мережами, в які вони включені, має вирішальне значення для

координації колективних дій. Дослідження рекрутування в мережі доводять важливість мережевих зв'язків. Якщо різноманітні актори поділяють поведінкові стратегії один одного і мають спільні цілі, то між ними з'являються мережеві відносини. Згодом відбувається кристалізація мережевої структури, а у випадку публічного управління – інституціоналізація мережевих зв'язків. Саме відносини між акторами, а не атрибути окремих акторів, відіграють ключову роль у характеристиці процесу творення політичних рішень. Зв'язки між акторами формують структуру мережі, визначають поведінку та щільність мережі (Вінникова, 2013б, с. 41).

Процеси ухвалення політичних рішень залежать від суб'єктності мереж, характеру взаємодії учасників і ступеня відкритості. Мережі з відкритим доступом забезпечують канали прямої комунікації між органами влади і громадянами, у такий спосіб розширюючи спектр партисипаторних практик для суспільства у формуванні політичного порядку денного. У такому форматі ухвалення рішень політичний партикуляризм збалансований якщо не включенням широкого кола громадських інтересів, то принаймні, залученням громадян до процесу творення політики. Це може сприяти підвищенню легітимності ухвалюваних рішень.

У закритих мережах комунікаційні зв'язки виникають між окремими акторами й мають неформальний характер. У цьому випадку процес вироблення політичних рішень відбувається у вузькому колі еліти або в межах земляцьких, етнічних, родинних мереж шляхом набуття ними бюрократичного капіталу. Мережеві взаємодії можуть набути клієнтарно-патронажних форм, у яких корупція виступає альтернативним засобом висунення політичних інтересів. Такі формати вироблення рішень опосередковані вузьким спектром інтересів учасників мережі. Як наслідок, рішення мають низький рівень легітимності у сприйнятті громадянами чи то іншими політичними акторами, які не входять до мережі.

Легітимація політичних рішень, особливо в її перцептивному аспекті, тісно пов'язана з об'єднувальними нормами й уявленнями, заснованими на

довірі між учасниками мережі. Тому мережеві принципи вироблення рішень відкидають нейтральність як антипод зацікавленості сторін, або «чисту раціональність» у досягненні спільної мети. Вони дозволяють розкривати цілепокладання політичного рішення, яке забезпечується не тільки раціональними міркуваннями, а й когнітивно-поведінковими чинниками. Багато факторів, які зумовлюють вироблення рішення, не можуть бути структуровані ієрархічно, оскільки вони пов'язані із взаємодією та залежністю елементів вищого рівня від елементів нижчого рівня. Структура зворотного зв'язку не має лінійної верхньої і нижньої форми ієрархії. Вона виглядає як мережа з циклами, які з'єднують компоненти між собою. Останні в означеному контексті вже не можна інтерпретувати як рівні, а скоріше як петлі.

Мережевий аналіз шляхом вивчення зв'язків між індивідами, групами й організаціями дозволяє аналізувати структури інтеракцій у суспільстві. Крім того, мережевий підхід передбачає дослідження різноманітних акторів – державних і недержавних – як рівноцінних учасників; виявлення мотивів, цілепокладання, інтересів, формату взаємодії між ними, а відповідно і реальних агентів впливу на процес творення політики.

Мережеве трактування процесів творення політичних рішень, на наш погляд, чіткіше виявляє узгодження інтересів, оскільки мережа вироблення рішень функціонально інтегрує акторів з їхніми ресурсами і перевагами. Членам мережі не потрібно висловлювати свої переваги шляхом маніфестації через створення представницьких механізмів. Вони взаємодіють відповідно до займаних позицій у мережі і своєї ресурсоспроможності. Провідниками висунення й узгодження інтересів є комунікаційні зв'язки та підтримка контактів між суб'єктами ухвалення рішень. Це звільняє нас в інтерпретації політичного рішення від необхідності апеляції до механізмів представництва інтересів у суто нормативно-інституційному ракурсі, який видається дещо одномірним, оскільки охоплює лише сферу публічної політики.

Мережевий підхід забезпечує комплексне розуміння репрезентації інтересів через їхнє складне поєднання, яке враховує переваги різноманітних учасників мережі. Зауважимо, що неінституціоналізовані мережеві комунікації, у яких беруть участь актори з різних рівнів і сфер управлінської діяльності, мають не менший вплив на процес ухвалення та реалізації рішень, ніж офіційні процедури політичного управління. В умовах загальносвітового тренду комерціалізації політичних практик політичні рішення часто ухвалюють не в інтересах громадян, а радше в інтересах економічних еліт, що мають тісні зв'язки з політичним істеблшментом.

Екстраполяція принципів мережевого аналізу на дослідження процесуальних особливостей ухвалення політичних рішень у режимних моделях політичного управління дозволяє визначити ключові аналітичні категорії політико-режимного забезпечення ухвалення політичних рішень, як-от суб'єктність у процесі ухвалення рішень, рекрутування в процес ухвалення рішень та інкорпорація в систему владних відносин (Вінникова, 2015і, с. 55).

Попри визнаний методологічний потенціал мережевого аналізу в поясненні процесів вироблення політичних рішень, варто зазначити інструментальне обмеження в його використанні. Стосується воно доступу до інформації про учасників мережі, які беруть участь у виробленні політичних рішень. Адже актори, які мають реальний вплив на цілепокладання рішення, можуть знаходитися поза сферою публічної політики, що ускладнює з'ясування їхніх ресурсних характеристик, позицій і ролей.

Методологічні параметри опису й пояснення функціонування мереж кореспондують із визначеними нами параметрами дослідження політичного рішення. Необхідним вбачаємо розроблення методологічної моделі, яка має одночасно розкривати процес вироблення рішень, пояснювати роль його учасників і зацікавлених сторін, виявляти його вузлові точки, зокрема момент фактичного ухвалення рішення, визначати чинники, що найбільше впливають на рішення. На основі розкритих методологічних параметрів мережевого аналізу, структурних і функціональних характеристик категорії мережі,

пропонуємо інструментальну матрицю дослідження політичного рішення (Табл. 2.2) (Вінникова, 2019в, с. 85).

Таблиця 2.2

Мережеві параметри дослідження політичного рішення

Параметри дослідження політичного рішення	Мережеві параметри	Похідні мережеві змінні	Похідні змінні політичного рішення
Цілепокладання	Ступінь ресурсної взаємозалежності членів мережі	Згуртованість	Наслідки реалізації політичного рішення
Інтереси	Взаємопов'язаність інтересів членів мережі	Продовження функціонування мережі	Партикуляризм політичного рішення: плюралістичні/ корпоративістські/ елітистські (неопатрімоніальні) моделі
Участь	Залученість/ центральність/ модульність/ щільність	Відкритий/ закритий формати мережі	Масштаб і форми партисипації: відкритий/закритий формати вироблення рішень
Легітимація	Взаємопов'язаність членів мережі через довіру, згоду, поділюваність цінностей і норм	Міцність мережі	Перцептивний аспект легітимації рішення; обумовлює наслідки його імплементації

Отже, мережевий аналіз володіє інструментарієм, необхідним для опису взаємовідносин між учасниками ухвалення політичних рішень, що дозволяє виявляти структуру і систематизувати процес творення політики, у такий спосіб створюючи умови для його прогнозування. Водночас мережевий аналіз дозволяє усунути методологічні обмеження інших дослідницьких підходів, залучити якомога більше аналітичних параметрів, і найважливіше – мережева інтерпретація політичного рішення є релевантною нелінійному характеру рішених процесів.

2.3. Концептуально-методологічні засади дослідження політичних рішень в умовах нелінійного розвитку політикотвірних процесів

Зміни в суспільстві вимагають від політиків ухвалювати рішення стосовно складних ситуацій які суттєво відрізняються від тих, які традиційно складала частину їх сфери діяльності. Визначення ризиків і реагування на шоківі події завжди було складовою політичного управління. Однак сьогодні ухвалення політичних рішень має враховувати кон'юнктуру глобального контексту.

Як демонструє наш аналіз, основи теоретико-методологічних підходів до вивчення політичних рішень сформовано у 1950–70-ті роки ХХ сторіччя на засадах кібернетичної парадигми, що передбачає розгляд об'єкта дослідження як системи, здатної обмінюватися інформацією та енергією з середовищем крізь канали входу та виходу. Послідовність і лінійність як характеристики цієї експланаційної платформи зумовили периферійне положення в наукових пошуках проблеми потенційних наслідків політичних рішень. Наукові дослідження періоду становлення теорії політичних рішень основну увагу приділяли стійкості, порядку, рівновазі, однорідності – параметрам, які характеризують замкнуті системи і лінійні співвідношення елементів структури. З огляду на ущільнення простору та прискорення соціальних змін у фокусі досліджень постають зовсім інші системи – відкриті, дизбалансовані та нелінійні.

У складних системах надзвичайно важко контролювати потенційні сценарії розвитку подій після ухвалення конкретних рішень (Vinnikova, 2017a, p. 38). Методологічним інструментарієм вирішення цієї проблеми може бути застосування теорії хаосу, що походить від наукового доробку в галузі нелінійної динаміки і дозволяє за допомогою математичних інструментів (фрактальних об'єктів, графічних і кількісних методів) пояснювати непередбачувані природні явища, кризові події суспільного життя й управляти

ситуаціями, що виникають у складних динамічних системах (Lorenz, 1995; Cramer, 1993; Ruelle, 2004).

Введення поняття хаосу (з давньогр. $\chi\acute{\alpha}\omicron\varsigma$ від $\chi\acute{\alpha}\iota\nu\omega$ – «розкриваюся, розверзаюся»), запозичене з математичних і фізичних наук, у дослідження соціально-політичних явищ дозволяє краще зрозуміти динамічний розвиток нелінійних систем. Хаос визначають як «абсолютну ситуацію, яка не набуває форми» (Cramer, 1993, р. 195), в іншій інтерпретації – це «сукупність багатьох випадковостей у певному обсязі або збігу» (Ruelle, 2004, р. 4). Водночас хаос не є безладом, на чому акцентує Світлана Куцепал (2005, сс. 98–99), адже «будь-яка дія в системі нелінійної динаміки детермінована певною формулою».

Загалом хаос можна визначити як динамічну систему, що демонструє складну, нерегулярну та неповторну поведінку, з випадковими проявами. Наявність хаосу на певному етапі розвитку політичної системи має забезпечити надмірність можливостей для еволюційної гнучкості, змінності та адаптивності.

Еволюція будь-якої системи, за визначенням Жоана-Пера Плаца Фонта та Регіса Дандоя може бути описана ланцюжком послідовних точок у її фазовому просторі, який називається траєкторією. «І навіть траєкторія може також показувати випадкову поведінку, вони зазвичай слідуєть деякій тенденції еволюції, навіть якщо вона набагато складніша аперіодична, ніж можна було б спочатку уявити» (Plaza y Font & Dandoy, 2006, р. 5).

Мірою хаотичності в поведінці системи є ентропія (з давньогр. $\acute{\epsilon}\nu\tau\rho\omicron\pi\acute{\iota}\alpha$ – «поворот, перетворення»), яку трактують як міру ймовірності набору мікростанів (Boltzmann, 1974).

У широкому розумінні – це міра невпорядкованості системи: чим менше її елементи підпорядковано певному порядку, тим вище її показник, що означає суттєве скорочення здатності системи до реалізації свого завдання. У термодинамічній системі досягнення ентропійного максимуму призводить до її знищення, аналогічні наслідки можуть статися у політичній, економічній,

інформаційній системах. Так, у теорії управління ентропію трактують як міру невизначеності стану або поведінки системи в конкретних умовах (Coleman, 1975; Theil, 1969). За визначенням Стівена Коулмена «значення ентропії для соціальної системи аналогічно показнику температури для термодинамічної системи, наприклад, обсягу газу» (Coleman, 1975, p. 37).

Найбільш концептуалізована ентропія в теорії інформації, яка є мірою швидкості трансляції інформації в повідомленні, т.з. *ентропія Шеннона* (Shannon, 1948), названа на честь Клода Шеннона, який ввів це поняття, а також мірою невизначеності будь-якого досвіду, що може мати різні результати.

У соціальних науках інформаційну ентропію предстає як деградація інформації. Чим більший обсяг оброблюваної чи розповсюдженої інформації, тим більше шансів на те, що інформація погіршиться до безглузлого різноманіття, наприклад, шуму чи інформаційного перевантаження чи стерильної рівномірності (Klapp, 1986, pp. 2–3). «Люди під тиском потоку інформації, яку можна охарактеризувати як безглузду різноманітність, шум, перенапруження, швидко досягають точки насичення, де, як засіб самозахисту, вони розвивають здатність багато ігнорувати та ставати вибірковими» (Pye, 1963, p.126).

Інформаційна ентропія, описуючи тенденцію переходу всіх об'єктів у закритих системах від найменш до найбільш ймовірних шаблонів, обов'язково передбачає втрату інформації (статистичною мовою найвірогідніша похмура подія забезпечує мінімальну кількість інформації про конкретні події, які її складають) (Schweller, 2010, p. 151).

Визначення поточного стану ентропії дозволяє оцінити перспективи функціональної спроможності системи і можливості її руйнації. Під час дослідження соціально-політичних явищ учені мають справу з науковим об'єктом, який характеризується високим ступенем непередбачуваності, більшість систем у реальному житті є нестійкими, а їх розвиток відбувається нелінійно. Стан політичної системи на кожному етапі розвитку

характеризується певним співвідношенням у ній порядку і хаосу. Адже «системи навіть з подібними стартовими умовами в своїй еволюції можуть з часом розходитися до дуже різних систем і структур» (Kiel & Elliot, 1996, p. 25).

Усі ці траєкторії неявно відносяться до ідеї атрактора, тому що будь-яка траєкторія системи, що працює на довгостроковій перспективі, «притягується» точкою чи замкненою областю у фазовому просторі (Plaza у Font & Dandoy, 2006, p. 5).

Нелінійність є необхідною, але не достатньою умовою виникнення хаотичного руху. Властивість нелінійної системи розділяти початково близькі траєкторії з експоненціальною швидкістю є джерелом нерегулярності (Brown, 1996, p. 119), або джерелом «ефекту метелика» (Lorenz, 1995), коли незначний рух на початку, навіть за оптимальних умов стабільності всієї системи, може призвести до величезного непередбачуваного за наслідками резонансу.

Цей принцип чутливості до початкових умов знаходить свою паралель у порівняльній політиці в намаганнях показати, як обмежують формувальні характеристики структур та рішень наступні процеси та події, оскільки певні напрямки дій, щойно були введені, можуть бути необерненими, і політичний розвиток часто перемежується критичними моментами або стиками, які формують основні контури суспільного життя.

Біфуркація передбачає зміну поведінки системи від одного атрактора до нового. Окрім порушення чинного порядку, а також пропорційності між причиною та наслідком, точки біфуркації виявляють другу важливу властивість хаотичного поведінки: «у кожній точці біфуркації траєкторія системи стає незворотною» (Plaza у Font & Dandoy, 2006, p. 8).

У хаотичних системах введені одного разу конкретні напрями дій, майже неможливо змінити. Теорія хаосу зміщує акценти на динаміку інтерактивної поведінки на мікрорівні. У дослідженнях із застосуванням методологічного інструментарію теорії хаосу важливо зрозуміти не швидкість, з якою

траєкторії подій стануть відмінними, а оцінити як швидко і як далеко одна від одної вони відхиляться (Brown, 1996, p. 129).

У політичній науці до теорії хаосу насамперед звертаються в дослідженнях перебігу світових політичних процесів (Santo, Ercetin & Ali 2014; Schweller 2010) і міжнародної безпеки (Saperstein, 1996); політичної та електоральної поведінки (Weisberg, 1998; Brown, 1996).

Обґрунтуванню методологічної валідності принципів теорії хаосу та математичного інструментарію в дослідженні політичних явищ і процесів присвячені роботи Лоуела Дугласа Кіла та Еуля Елліотта (Kiel & Elliott, 1996), Алона Пеледа (Peled, 2000), Алі Фаразманда (Farazmand, 2003), Хейона Бйеона (Byeon, 2005).

Алон Пелед (Peled, 2000, p. 24) виділяє системи хаосу з-поміж двох інших типів систем, кожен з яких може бути безпосередньо пов'язаний з політичною наукою. Перший містить системи, що сходяться у рівновазі або на стаціонарному стані, а другий – системи, що відображають стабільні коливання поведінки відповідно до повторюваних патернів, як-от виборчі цикли. «Хаотична система відображає нерегулярний коливальний процес, наприклад країни, які перебувають у стані то анархії, то громадянських війн, то в умовах демократичного урядування, то під авторитарним режимом» (Ibid, p. 27).

На перевагах методологічної валідності теорії хаосу у визначенні нестабільності, що передуює кризовим явищам, акцентував Елвін Сперштейн (Saperstein, 1996, pp. 149–155), обґрунтувавши шляхом математичного моделювання потенційні ризики для міжнародної безпеки триполярного світового устрою порівняно з біполярним.

Інше дослідження кореляції структури світового порядку та рівня ентропії доводить, що остання надзвичайно збільшується в однополярному управлінні (Schweller, 2010). Однополярна динаміка є випадковою, оскільки структура не обмежує вибір полюса, а лише визначає ступінь обмежень для будь-кого іншого. Рандалл Швеллер довів, що ентропія у міжнародній

політиці передбачає вимірювання зміну ступеня системних обмежень. Коли системні обмеження високі, система буде працювати передбачувано; коли системні обмеження низькі або відсутні, система буде вести себе випадково та хаотично. Це відбувається тому, що «в міру збільшення ентропії макростан складається з дедалі більш специфічних конфігурацій і має все менше інформації про них» (Schweller, 2010, p. 150).

Вихідним методологічним посилом аналізу міжнародного середовища як нерівноважної системи є відхід від прогнозування його динаміки виключно на основі екстраполяції попередніх трендів. Новітні форми організаційної еволюції характеризуються нестабільністю, хаотичними змінами, системними розривами з біфуркаціями у нових порядках і негативних зворотних зв'язках, а саме недетермінований перехід системи на одну з якісно нових траєкторій розвитку. Міжнародна політика перетворюється із системи, сформованої за передбачуваними й відносно стійкими принципами, на систему безладну, нестабільну і позбавлену поведінкових закономірностей, що зумовлено зростанням чисельності й різноманіття акторів світових процесів. Кожен учасник у міжнародній системі прагне змінити/зберегти статус-кво мирними або насильницькими методами, створюючи тим самим передумови критичного стану (Вінникова, 2015ж, с. 158).

Обґрунтування методологічного потенціалу теорії хаосу в дослідженнях рішеннєвих процесів у політичній сфері переважно побудовані на методах моделювання й зосереджені на динаміці індивідуальних рішень та реакційних результатів систем (Brown, 1996; Kyriazis, 2008; Pakhomov & Sudin, 2013). Політичний простір дозволяє автоматично ініціювати реакції збереження системи як результат змін поведінки суб'єкта ухвалення рішень. Коли останній пропонує або змінює політичну позицію, система намагається автоматично перевстановити попереднє відхилення. Ця активність системи може спричинити місцеву пертурбацію і в наслідок хвилювань у суміжних зонах політичного простору змінити його. Ухвалювач рішення стикається зі зміною політичного середовища в наступній ітерації. Тед Браун зауважує, що

«система знаходиться в хаотичному стані за двох умов: швидкого зменшення інформації про те, де буде наступний усталений момент і дилеми щодо перспективних дій» (Brown, 1996, p. 134).

Застосовавши принципи термодинамічного підходу до ухвалення рішень, Антон Пахомов і Наталія Судїна (Pakhomov & Sudin, 2013) припускають, що емоція виконує енергетичну функцію в системі, забезпечуючи можливість незворотних змін у системі та збільшення ентропії. Завдяки флуктуаціям, що супроводжуються збільшенням ентропії, можна спостерігати досягнення порядку в системах на будь-якому рівні – від молекулярно-клітинних процесів до соціальних змін у більш масштабних групах.

«При ентропійному впливі, зумовленому впливом емоцій, на закриту систему – людський мозок – спочатку породжує хаос, потім після коливань можливих альтернатив, що тривали, – реакції зон мозку у відповідь на зовнішній вплив, формується порядок і є вибір альтернатив, відповідно до первинних умов входу та стану закритої системи» (Pakhomov & Sudin, 2013, p. 449). Дослідники виявили два важливих чинника, які впливають на ухвалення рішень і можуть спровокувати індивідуальні й соціальні фрустрації: стан визначеності/невизначеності середовища й ефект фреймінгу. «В умовах рівноваги векторний внесок певної емоції призведе до ухвалення рішення вищого і більш конструктивного порядку, аніж рішення, ухвалене в умовах біфуркації або періоду дуже неврівноваженого стану» (Ibid, p. 459). «Фреймінг вводить додаткові коливальні рухи в системі вибору альтернатив, уповільнюючи процес, роблячи його більш хаотичним із збільшенням ентропії петлевої системи. Ефект фреймінгу ускладнює ситуацію однозначного вибору (незалежно від полярності), змушує систему перейти поріг стійкості й приводить її до нерівноважної умови» (Ibid).

Політичне рішення створюється на основі визначеності, зумовленої наявною інформацією, і невизначеності, пов'язаної із браком інформації про стан системи. Отже, політичне рішення містить складову як порядку, так і

хаосу. Грунтуючись на теорії хаосу, можна стверджувати, що процес ухвалення рішень є складною, відкритою, динамічною і нелінійною системою. У цьому контексті привертає увагу екстраполяція принципів ентропійності на дослідження процес ухвалення рішень в управлінні політичною системою, запропонована Демосфеном Кириазісом (Kyriazis, 2008). Оскільки ухвалювати й реалізовувати рішення здатна кожна людина, в ідеалі, порядок існує тоді, коли всі громадяни можуть брати участь в управлінні політичною системою. З цієї точки зору, «політична ентропія була мінімальною за умов прямої демократії античних часів, оскільки всі громадяни мали статус правителів і владу було розосереджено між ними. Тому обмеження інформації взагалі втрачає сенс» (Kyriazis, 2008, р. 47).

Якщо ж влада сконцентрована в руках певної групи осіб або однієї особи, ентропія набуває максимального значення, тому що доступ до інформації мають лише ті, у кого є влада, і вони не бажають ділитися нею із пересічними громадянами. У всіх інших формах урядування ентропія залежить від чисельності осіб, які здійснюють владу, її показник зростає зі збільшенням концентрації влади і навпаки (Ibid, pp. 49–60). Так Елвін Саперстейн довів, що автократичні режими більш схильні до розв'язання війни, ніж демократичні (Saperstein, 1996, pp. 155–157).

У представницьких демократіях ентропія знаходиться між монархією і прямою демократією: влада, принаймні, теоретично, зосереджена в руках представників громадян, на практиці ж часто виявляється, що вона в руках однієї особи (наприклад, президента, як у деяких пострадянських країнах), водночас концентрація політичної влади виявляється у багато разів більшою від задекларованої у конституції. Зростання політичної ентропії учені пов'язують із тенденціями кризи представницької демократії і делегітимації наявних форм державного урядування. Зокрема Карл Бугс визначив стан сучасної форми держави як ентропійний, оскільки «вимірювана практично за будь-яким набором критеріїв, політична система перебуває у потенційно

смертельному стані ентропії, втративши зв'язок з потребами та прагненнями більшості людей» (Boogs, 2001, p.1).

Ентропію політичної системи зумовлюють відносний баланс адаптивності й рівень політичної підтримки. Ентропія зростає, коли система не може впоратися із зовнішньою напругою і має низький рівень політичної підтримки.

«По-перше, адаптивність визначає зовнішню ентропійну змінну системи і стосується здатності системи вижити в умовах флуктуацій зовнішнього середовища. Це залежить від таких якостей системи, як правильне використання знань та інформації, гнучкість системи та своєчасний граничний контроль.

По-друге, рівень стихійної політичної підтримки є критичним фактором, що впливає на зміну внутрішньої ентропії системи» (Byeon, 2005, p. 223).

Так, шляхом екстраполяції своєї термодинамічної моделі ухвалення рішень на події Арабської весни, Антон Пахомов і Наталія Судьїна, наводять наочний приклад, як гнів та інші негативні емоції, що тривалий час пригнічувались в Єгипті, призвели до значного викиду енергії в систему і, нарешті, до зміни уряду та політичної переорієнтації держави. «У сусідньому з Єгиптом Ізраїлі рівень емоційного тиску влітку 2011 року не перевищував порогового значення, при збільшенні ентропії система не переступила поріг хаосу, і система повернулася до початкового стану» (Pakhomov & Sudin, 2013, p. 456). На підприємствах та в суспільстві в цілому аналогом, що провокують сплеск емоційних впливів, можуть бути соціально-психологічна атмосфера, культурні та ділові традиції, моральні основи, релігійні догми та ін. У складній системі з сильними нелінійними внутрішніми та зовнішніми зв'язками неможливо заздалегідь передбачити реакцію системи на емоційний вплив (Ibid).

У будь-якому суспільстві існують чинники, які можуть посилювати ентропійність стану політичної системи і вести її до точок біфуркації. За певної конфігурації обставин такими чинниками можуть виступати політичні

рішення. Як дослідницький об'єкт політичні рішення характеризуються динамічністю (процеси, які відбуваються всередині й ззовні політичної системи, навіть за умов постійного моніторингу неможливо однозначно оцінити в довгостроковій перспективі). Отже, доцільним уявляється використання вихідних принципів і аналітичних категорій теорії хаосу в дослідженні факторів, що зумовлюють потенційні й фактичні наслідки рішень, а саме: ступінь визначеності/невизначеності інформації про стан і еволюцію розвитку процесів у соціальній, політичній, економічній і природних системах; чутливість системи до початкових умов реалізації рішення; ступінь концентрації/розосередження влади в ухваленні рішень; суб'єктивний досвід тих, хто ухвалює рішення (Вінникова, 2015г, с. 151).

Модель мультиплікованих перспектив, проєктуючи сценарії майбутнього, орієнтована на певний результат для кожного з них. У такий спосіб закладається лінійна детермінованість розвитку подій, нехай і у множинності варіацій. Натомість теорія хаосу спрямована не на проєктування, а на визначення ступеня ентропійності стану обставин, за якого певне політичне рішення може обернутися турбулентними процесами й непередбачуваними за змістом і масштабом наслідками.

В обґрунтуванні мережевої інтерпретації ухвалення політичних рішень в умовах стохастичних властивостей політичного середовища й нелінійності його розвитку важливо з'ясувати комбінаторність мережевого аналізу і базових концептуальних засад теорії хаосу. Зазначимо, що в дослідженнях рішеннєвих процесів такі крос-методологічні підходи є апробованими насамперед шляхом аналітичного моделювання і зосереджені на визначенні кореляції структурних властивостей мережі (Ke, Hui-Jia & Hao, 2015; Saaty & Vargas 2006; Ye, Wilson & Hancock, 2018) забезпечення переваг акторів мережі (у нашому дослідженні «інтересів» – авт.) (Yue, 2017), рівнем ентропії (Tee, Wakeman, Parisi et al., 2017) та наслідками для стабільності мережі (Csermely, 2009; Watts, 2002).

Зокрема в аналітичну модель мережевого аналізу, для вироблення політичних рішень в умовах нелінійного розвитку Томас Сааті й Луїс Варгас (Saaty & Vargas, 2006) включили такі параметри: (1) ефекти розповсюдження («взаємного зараження»), (2) фіскальні кризи, (3) банківські кризи, (4) валютні кризи, (5) роль змін у реальному секторі, (6) грошово-кредитну політику, (7) фіскальну або податкову політику та (8) зовнішні шоки, серед яких – ціни на нафту, ціни на продукти харчування та технологічні чи продуктивні зміни (цей блок також може містити інші зовнішні впливи, зокрема юридичні обмеження на потоки капіталу, політичну нестабільність, соціальні заворушення тощо). Перевагою моделі є те, що вона може «обробляти обмеження та нематеріальні цінності (або якісні змінні, наприклад, політичний або військовий ризик), виходячи з індивідуального або колективного оцінювання ситуації» (Saaty & Vargas, 2006, p. 48).

Варгас і Сааті (Saaty & Vargas, 2006, p. 9) акцентують, що мережа, яка з'єднує компоненти системи рішення, завжди повинна бути цілісною. Її не можна розділити на дві або більше відокремлених частин: вони не зможуть комунікувати одна з одною, і відповідно неможливим стане вплив однієї частини на іншу. Мережа може бути згенерованою з ієрархії шляхом поступового залучення ієрархічних з'єднань, через що компоненти мають внутрішні петлі залежності. Проблема полягає у визначенні пріоритетів членів мережі та в альтернативах рішення.

Зазначимо, що мережі залежать не тільки від конфігурації зв'язків, але й від імовірнісної природи їх здійснення. Політичні актори ухвалюють рішення, керуючись різноманітними преференціями між різними варіантами поведінки. При цьому вони враховують імовірність реалізації певного сценарію у результаті власної поведінки або поведінки інших гравців. У такий спосіб деякі види мереж постають не у вигляді детермінованих шляхів, як у випадку із юридично визначеними нормами, а у вигляді стохастичних або ймовірнісних колективних дій.

Дослідження впливу («ваги») суб'єкта ухвалення рішень на підставі врахування ентропії в рішеннєвій системі, виявили, що чим вищий рівень ентропії у процесі творення рішень, тим менший вплив ухвалювача рішення. Вплив («вага») ухвалювача рішення ґрунтується на внутрішній узгодженості його особистої матриці вироблення рішення, тобто повноті та чіткості особистих уподобань, а також рівні взаємної довіри в групі суб'єктів ухвалення рішень (див. Yue, 2017, p. 743).

Усе ж найважливішим питанням у методологічній комбінації мережевого аналізу, теорії політичних рішень і теорії хаосу є визначення факторних констеляцій, за яких мережа ухвалення рішень може бути пошкоджена або зруйнована. В науково-дослідницьких розробках з означеної проблеми увагу сфокусовано насамперед на динаміці структурних змін у мережі під впливом внутрішніх чинників і зміною зовнішнього середовища.

Відповідно до моделі, розробленої Дунканом Уоттсом (Watts, 2002), чинником, що може пошкодити мережу до непередбачуваного ступеня є надзвичайно велика кількість зв'язків. У цій моделі стан кожного елемента мережі залежить від усередненого стану його сусідів. Збільшення кількості з'єднань у мережі досягає критичної точки, де можливі каскадні збої. Останні можуть спричинити видалення вузла з найвищим навантаженням у мережі (хаба) та якщо раніше мережа мала дуже неоднорідний розподіл навантаження. «Через складність соціальної мережі відносини між вузлами існують одночасно у формі визначеності й невизначеності й постійно розвиваються» (Ke, Hui-Jia & Hao, 2015, p. 26). Якщо структура спільноти або хаба помітно зміниться, то пов'язана з ними дисперсія ентропії буде великою (див. Ye, Wilson & Hancock, 2018).

Валідність моделі Уоттса підтверджують дослідження впливу перешкод у просуванні преференцій в мережі на рівень ентропії. Збільшення преференційних зв'язків, так і обмеження можуть виникнути к природний наслідок другого закону термодинаміки. «Майже в кожній мережі обмеження

є природною ознакою, оскільки існує обмеження на з'єднання, які може мати вузол» (Tee, Wakeman, Parisi et al., 2017, p. 9).

Отже, з точки зору представленого підходу збільшення ентропії і дестабілізація мережі вироблення рішень можуть бути спричинені наростанням різноманітних з'єднань, які мережевий хаб (держава, окремий політичний інститут, партія, міжнародне утворення тощо) не може організаційно конвертувати в стійкий політикотвірний процес. Ця теза уявляється важливою для інтерпретації специфіки рішеннєвих процесів у контексті поширення мультиакторних форм політичного урядування.

Інший підхід у дослідженні рандомізованих факторів, що впливають на стан мережі й можуть спричинити її трансформацію/руйнацію, орієнтований на вплив зовнішнього середовища. Петер Серемлі вказує, що «мережа сприймає як інформацію тільки ті збурення, що виникають досить часто для того, щоб виробити відповідь, або які досить важливі для виживання мережі» (Csermely, 2009, p. 58). Якщо навколо велика кількість енергії, збурення надходять майже постійно. Вони плавні й передбачувані. Із зниженням зовнішньої енергії розподіл збурень стає нерівномірним і непередбачуваним. Посилення напруги провокує топологічні фазові переходи (Ibid, p. 75). Останні виникають, якщо постійне збільшення збурень спричиняє зміну глобальної топології мережі (Ibid, p.74).

За наявності ресурсів мережа користується великою кількістю енергії та має велику кількість зв'язків. Навіть якщо збурення завдають значних пошкоджень, є велика ймовірність, що хаби в мережах будуть збережені. мережі з обмеженими ресурсами зростає ймовірність того, що збурення пошкодять життєво важливі зв'язки, у яких немає резервної версії в мережі. По мірі обмеження ресурсів у мережі зростає напруга. Спочатку в мережі відбувається безмасштабний розподіл ступенів. Потім мережа трансформується в структуру зірки, де один або кілька мегахабів домінують над усією системою. Із зниженням ресурсів фаза зірки буде конденсуватися ще більше, що можливо тільки шляхом розкладання вихідної мережі з

отриманням повністю пов'язаних підграфів. Це означає зникнення ключового хаба. Цей топологічний фазовий перехід у мережі можна назвати її «смертю» (Csermely, 2009, pp. 75–76).

Екстраполяція цього аналітичного трактування на процеси політикотворення дозволить визначити фактори в цілепокладанні, участі, ретрансляції інтересів в ухвалення рішень, що можуть спричинити їх інкапсуляцію та делегітимацію, зокрема в контексті постдемократичних трансформацій. Також ми зможемо з'ясувати, яка комбінація ініціальних умов – структурні трансформації та зовнішні збурення – мережа вироблення рішень може бути зруйнована і спричинити турбулентний розвиток подій.

Підсумовуючи наш огляд теоретико-методологічних підходів, у яких ухвалення рішень є об'єктом аналізу або виконує інструментально-експланаційну функцію, окреслимо особливості дослідження процесу ухвалення рішень у контексті сучасних політичних процесів.

По-перше, очевидно є необхідність застосування поліфакторного підходу до процесу ухвалення рішень. Дослідження чинників, що впливають на діяльність осіб, які ухвалюють рішення, мають містити індивідуальні (рівень професійної компетентності, стиль керівництва, компліментарність особистих і суспільних інтересів); групові (кількість учасників, компліментарність інтересів у групі); організаційні (володіння технологіями ухвалення рішень, забезпеченість ресурсами, формат відносин між рівнями влади); контекстуальні аспекти полікотвірних процесів. По-друге, дослідження повного циклу творення політичних рішень потребує використання експланат – пояснювальних чинників – з усіх рівнів аналізу: від мікро- до глобального. Також не можна недооцінювати значущість неформальних каналів для реалізації політичних комунікацій і горизонтальних зв'язків у розкритті процесу вироблення політичних рішень (Вінникова, 2010б, с. 157). Тому ми наполягаємо на відході від усталеного трактування політичного рішення як складової виключно державного управління. Його деєтатизація дозволить залучити аналіз факторів, які знаходяться поза межами

нормативно-інституційної матриці державного урядування, проте здійснюють вплив на процеси вироблення, впровадження і легітимації політичних рішень.

Висновки до розділу 2

Огляд теоретико-методологічних підходів дослідження політичних рішень у межах політичної теорії, адміністративного менеджменту і біхевіоризму дозволив з'ясувати їхній експланаційний потенціал, певні методологічні обмеження, а також визначити базові компоненти політичних рішень як дослідницького об'єкта, а саме: цілепокладання, участь, інтерес, легітимацію. Компаративний аналіз означених складових на основі трьох концептуальних моделей інтерпретації суб'єкта ухвалення рішень, обумовлених науковою сферою походження: "Homo politicus", "Homo economicus", "Homo psychologicus", виявив специфіку інтерпретації дослідницьких параметрів політичного рішення, відмінного від інших типів рішень, як-от: відсутність прямої залежності між інтересом і цілепокладанням, адже мета політичного рішення не завжди охоплює мультиплікованість інтересів усіх учасників процесу полікотворення, водночас участь в ухваленні політичного рішення не гарантує його легітимності як для тих, хто його ухвалює, так і для тих, на кого воно орієнтоване, і герестетичну функцію регулювання соціальних процесів, а саме можливість впливати на перебіг подій без введення в публічну площину. Водночас з'ясовано, що усталені теоретико-методологічні підходи мають низку методологічних обмежень для повноцінного розкриття процесів творення політичного рішення як дослідницького об'єкта.

По-перше, означені підходи інтерпретують політичне рішення в жорстко окреслених структурно-функціональних межах, як з точки зору дослідницького поля, так і в процесуальних аспектах, зокрема нормативно-інституційної матриці державного урядування. Структуровані межі інтерпретації процесу творення політичних рішень, забезпечуючи

передбачуваність контекстуальних або поведінкових патернів, не враховують нелінійності розвитку подій з високим ступенем непередбачуваності поведінки учасників політичного процесу.

По-друге, розглянуті теоретичні платформи залишають поза увагою наслідки ухвалення політичних рішень, що, враховуючи їх естетичні характеристики, є важливим дослідницьким параметром, який потребує релевантного методологічного підходу.

По-третє, наукові напрацювання, присвячені проблематиці політичних рішень, ґрунтуються або на дослідженні окремих аспектів рішєнєвого процесу, або на вивченні конкретних кейсів переважно без урахування динаміки контекстуальних змін, що обмежує можливості екстраполяції застосованих методологічних прийомів на вивчення політичних рішень у контексті сучасних тенденцій розвитку суспільно-політичних процесів.

Теоретико-методологічним підходом, релевантним нашій вихідній позиції щодо необхідності «роздержавлення» категорії політичного рішення в контексті тенденції девертикалізації політичного урядування, обрано мережевий аналіз. Цей підхід дозволяє досліджувати одночасно структурно-функціональні, соціокультурні й ціннісно-когнітивні аспекти творення політичних рішень шляхом виявлення зв'язків між учасниками рішєнєвих процесів, їхніх цілей, інтересів, форм залучення і легітимаційних установок. Оскільки мережа вироблення політичного рішення інтегрує різноманітних акторів – публічних, приватних, юридичних і фізичних осіб, з їхніми преференціями й ресурсами, це розширює можливості визначення реальних агентів впливу на процес творення політики, зокрема впливу неформального.

Мережевий підхід компенсує одномірність вивчення процесів вироблення політичних рішень у суто процедурно-інституційній площині поліфакторністю й одночасною гнучкістю щодо розширення/звуження предметного поля дослідження. Важливою перевагою мережевого аналізу в дослідженні політичних рішень є врахування динаміки трансформацій, які

відбуваються всередині мережі через реконфігурацію зв'язків між учасниками і разом з тим в зовнішньому середовищі її функціонування.

З огляду на апріорну агональність політики складовою концептуально-методологічних основ дослідження політичних рішень у контексті глобалізаційних трендів обрано теорію хаосу. На відміну від поширених прогнозних моделей, у яких дослідження рішенневих процесів проводиться на засадах лінійності розвитку сценаріїв і визначеності кінцевих результатів, екстраполяція вихідних принципів теорії хаоса дозволяє трактувати політичну сферу як відкрите середовище з нелінійним розвитком будь-яких процесів. Означений підхід фокусує увагу на початковій конфігурації обставин процесів творення політики, що забезпечує можливість визначення потенційних ризиків ухвалення або неухвалення рішень. Адже в умовах щільної взаємопов'язаності процесів глобалізації окрема подія або ухвалене/неухвалене політичне рішення на будь-якому рівні урядування – локальному, національному чи наднаціональному – може спровокувати непередбачувані в темпоральному і просторовому вимірах наслідки.

Компліментарність мережевого аналізу й теорії хаосу дозволяє визначити методологічні параметри дослідження компонентів політичних рішень, як-от: *суб'єктність мереж*, яка визначає участь в ухваленні рішень, а також їх легітимацію, що є фактором стабільності та упорядкованості процесів полікотворення; *конфігурацію зв'язків у мережі*, що визначає позиції акторів та канали делегування їх преференцій (цілепокладання та інтереси); *ступінь відкритості мережі* – формат її взаємодії із зовнішнім середовищем: відкритий – передбачає вільний взаємообмін інформацією із зовнішнім середовищем і можливості залучення широкого кола учасників до рішенневого процесу, закритий – спричиняє інкапсуляцію рішень у мережевих вузлах та обмежений інформаційний взаємообмін із зовнішнім середовищем.

Низький рівень легітимності суб'єктів ухвалення рішень, деформація структури мережевих зв'язків, зокрема через зникнення каналів делегування преференцій та закритість мереж до зовнішнього середовища посилюють

ентропію процесів полікотворення, що зумовлює ризики кризового розвитку подій. Натомість високий ступінь взаємної довіри між учасниками рішєнєвого процесу, відповідність модульності мережі спектру їхніх преференцій та відкритість мережі для інформаційного обміну й залучення нових акторів сприяє упорядкованості контекстуальних чинників, а отже, і стримуванню ентропії, що забезпечує поступальний розвиток подій.

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях Вінникова (2010а), Вінникова (2010б), Вінникова (2013а), Вінникова (2013б), Вінникова (2013г), Вінникова (2014в), Вінникова (2015г), Вінникова (2015ж), Вінникова (2015є), Vinnikova (2017а), Вінникова (2019в).

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ПРАКТИКИ УЧАСТІ В УХВАЛЕННІ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ: МІЖ ЕФЕКТИВНІСТЮ ТА ДЕМОКРАТИЧНІСТЮ

3.1. Тенденції розвитку політичної партисипації

Участь громадян у виробленні політичних рішень вважається аксіоматичним принципом демократичного урядування. В умовах девертикалізації і діджиталізації політичного урядування можливості залучення громадян до вироблення політичних рішень значно диверсифікувалися і більше не обмежуються голосуванням на виборах або референдумах. Консультативні громадські об'єднання при органах влади, мініпубліки, електронні петиції, бюджети участі – далеко не весь перелік різноманітних форм партисипації, які можуть використовувати громадяни.

Прагнучи адаптуватися до вимог сучасного суспільства і водночас зберегти стабільність й контроль над урядуванням, місцеві, урядові й наднаціональні органи влади пропонують зустрічні варіанти залучення громадян до вироблення рішень. Інклюзивні механізми партисипації в ухваленні рішень, зокрема дорадчі колегіальні органи при державних установах, є поширеним атрибутом сучасних політичних систем. Впровадження певних форм взаємодії органів влади і неурядових організацій інституціоналізує співучасть громадян у процесі вироблення політичних рішень, як-от моніторинг реалізації рішень неурядовими організаціями, участь представників громадських об'єднань в обговоренні й здійсненні проєктів, активізація механізмів збору петицій і висунення громадянських ініціатив (Вінникова, 2015в, с.35).

Крім того, стандарти участі громадян в ухваленні рішень наразі посилені міжнародними нормативними гарантіями, як-от: Кодексом належної практики громадянської участі Ради Європи (Council of Europe, 2009), Додатковим протоколом до Європейської хартії місцевого самоврядування про право брати

участь у справах місцевого самоврядування (Council of Europe, 2009), доповіддю Ради ООН з прав людини «Фактори, які перешкоджають рівній політичній участі, та кроки до подолання цих проблем» (UN Human Rights Council, 2014), резолюцією Ради ООН з прав людини «Рівна участь у політичних і громадських справах» (UN Human Rights Council, 2015), Рекомендаціями з підвищення участі асоціацій у публічних процесах вироблення рішень, підготовленими Організацією економічного співробітництва та розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2015).

Утім, на тлі різноманіття нормативно-процедурних механізмів залучення громадян до процесів творення політики спостерігається зростання протестних форм політичної активності. Масові акції антиурядових протестів зросли в середньому на 11,5 % з 2009 до 2019 року у всіх регіонах світу, з найбільшою концентрацією активності на Близькому Сході (16,5 %) та найшвидшими темпами зростання в Африці на південь від Сахари (23,8 %) (Brannen, Haig & Schmidt, 2020, p. 4). Навіть в умовах жорстких карантинних обмежень весни 2020 року антиурядові акції у різних країнах проводжувалися. Причому тенденція зростання протестної активності за прогнозами у подальшому буде лише посилюватися (Brannen, 2020).

Означена проблема потребує аналізу тенденцій розвитку політичної участі та розкриття питання кореляції між демократичністю та ефективністю сучасних форм партисипації в ухваленні політичних рішень. Для цього необхідно виконати низку дослідницьких завдань: 1) визначити параметри оцінювання ефективності політичної участі; 2) розкрити кореляційну динаміку конвенціональних і неконвенціональних партисипаторних практик; 3) виявити проблемні аспекти інституційних (інклюзивних та плебісцитарних) механізмів залучення громадян у політикотвірні процеси; 4) оцінити дієвість онлайн-інструментів участі в ухваленні політичних рішень. Насамперед, шляхом огляду представлених у науковій літературі дефініцій маємо

сформулювати визначення політичної участі в контексті обраного методологічного підходу.

Ключовим у трактуваннях політичної участі у фаховій літературі є участь громадян в ухваленні суспільно значущих рішень: «політичне або соціальне залучення до спільноти чи урядування з метою покращення чи збереження статус-кво або впливу на формування політики та ухвалення рішень» (Haruta & Radu, 2010, p. 78); «діяльність громадян, запроваджена для впливу на ухвалення управлінських рішень» (VanDeth, 2001, p. 4), «дії, якими користуються окремі громадяни, щоб прямо чи опосередковано впливати на процес ухвалення рішень урядом» (Linssen, Schmeets, Scheepers & Grotenhuis, 2011, p. 4), «залучення до вироблення чи вибору і/або впливі на тих, хто виробляє рішення в громаді» (Ross, 1999, p. 3).

Компліментарним до поняття політичної участі є громадянська участь, яку визначають у двох аспектах: 1) залучення індивідів та їх інтеграцію в політичну спільноту, їхню можливість голосувати й бути обраними та демократично визначену систему через легітимізацію виборами; 2) залучення осіб до неформальних структур, як-от неурядових організацій, асоціацій, громадських послуг, та їхня участь у загальних процесах державної політики (Council of Europe, 2008, p. 3).

У інших дефініціях громадянської участі як «залучення осіб, громадських організацій та громадянського суспільства в цілому до процесів ухвалення рішень державними органами» (Council of Europe, 2017, p. 2) зазначається, що «громадянська участь в ухваленні політичних рішень відрізняється від політичної діяльності з точки зору прямої взаємодії з політичними партіями та лобіювання стосовно інтересів бізнесу» (Ibid).

Наведені дефініції свідчать, що певна практика може бути визнана актом політичної участі в процесі ухвалення рішень, якщо вона потребує оприлюднення проблеми, якою занепокоєна громадськість, незалежно від того, відбувається це в нормативно-процедурній площині чи в неінституціоналізованих формах. Так, протестні акції слугують механізмом

впливу на ухвалення політичного рішення, а протестувальники виступають ретрансляторами політичного послання, навіть якщо їхні вимоги йдуть урозрив з політичним курсом, обраним керівництвом країни, або взагалі суперечать законодавчим нормам (Вінникова, 2018г, с. 66).

У політичній науці поняття політичної участі охоплює широкий спектр партисипаторних практик, зокрема й тих, що не мають законодавчого регулювання. Відповідно, для з'ясування дієвості форм залучення громадян до процесів творення політики і визначення соціального запиту на альтернативні не можна обмежуватися лише показниками, що ґрунтуються на унормованих механізмах. Наприклад, участь в електоральних процесах може бути зумовлена не так політичною активністю громадян у цілому, як кон'юктурою конкретного соціального середовища (економічна ситуація в країні, соціокультурний контекст тощо) або характеристиками політичних акторів (харизматичність лідера, привабливість гасел партії). Небажано також оцінювати тренди розвитку політичної участі за таким показником як явка на референдуми через нормативно закріплений у деяких країнах принцип зобов'язувального голосування, що не дозволяє лише на основі статистичних показників виявити фактичне ставлення громадян до залучення в процес творення політики. На нашу думку, комплексне уявлення про партисипаторний потенціал окремої категорії населення чи суспільства загалом, а також ефективності конкретних партисипаторних механізмів можна отримати з урахуванням не лише фактичної активності, а й готовності до участі як у конвенціональних, так і в неконвенціональних заходах.

Конвенціональну партисипацію переважно співвідносять з механізмами представницької демократії, втіленими у голосуванні на виборах та членстві в політичних партіях, або деліберативної демократії, що забезпечує співпрацю між громадянами та особами, які ухвалюють рішення, через консультативні та громадські слухання, тоді як неконвенціональні форми участі характеризуються «цілями, орієнтованими на вирішення конкретних проблем,

горизонтальною організацією, а також взаємодією на мікрорівні» (Bacalso, 2016, p. 4).

Конвенціональні форми участі є структурованими й нормативно закріпленими: голосування на виборах та референдумах, членство в політичній партії, контакти з посадовими особами тощо. Неконвенціональну участь можна розглядати як альтернативу інституціоналізованим формам. Такі практики політичної участі переважно не є законодавчо закріпленими й характеризуються більшою інтенсивністю дій.

Лестер Мілбрат і Мадан Лал Гоел (Milbrath & Goel, 1977, pp. 14–16), ґрунтуючись на трьох рівнях політичної активності – низькому, середньому і високому, – розрізняли такі форми конвенціональної участі: абсентеїзм, ознайомлення з інформацією про політичні події через ЗМІ; обговорення політичних проблем з друзями та знайомими; голосування, участь у діяльності політичних партій та інших політичних організаціях і в електоральних кампаніях; збори й санкціоновані мітинги, контакти з офіційними особами на різних рівнях, активність політичного діяча. Серед неконвенціональних партисипаторних практик науковці визначили підписання петицій, несанкціоновані демонстрації, мітинги, бойкоти, акції протесту й непокори, несплати податків, участь у захопленні будівель; блокування дорожнього руху проти дій влади (Ibid, pp. 17–18).

Зазначимо, що політична участь у її неінституціоналізованій формі значно диверсифікувалася завдяки доступу до інформаційно-комунікаційних технологій, підвищенню рівня освіти. Змінюється спосіб, яким люди розуміють політику і висловлюють себе політично, наприклад через політичні флешмоби або політичний консюмеризм (бойкотування купівлі продукції певного виробника або з конкретної держави походження).

Зазначимо, що розмежування конвенціональної та неконвенціональної (альтернативної / неформальної / неофіційної) участі залишається дискусійним питанням, адже певні партисипаторні практики, які науковці в минулому сторіччі вважали неконвенціональними, як-от підписання петицій,

у ХХІ сторіччі стають загальноприйнятими та отримують нормативне закріплення. В умовах девертикалізації політико-управлінських процесів, коли відбувається розподіл влади між органами державної служби, акторами бізнес-сектора та громадянського суспільства, дослідження участі у виробленні рішень має містити структурно-організаційні характеристики взаємодії акторів у формальній і неформальній площині, їхні ціннісні установки по відношенню один до одного. Отже, наша гіпотеза про методологічну валідність мережевого аналізу в дослідженні політичних рішень отримує важливий аргумент.

З позицій мережевого аналізу *політичну участь* пропонуємо інтерпретувати як *процес обміну ресурсів (інформаційних, владних, економічних тощо) у мережі на основі використання мережевих зв'язків з метою трансформації їх у рішення, необхідні для підтримки функціонування й розвитку мережі*. Таке визначення дозволяє охопити весь спектр практик політичної участі з огляду на якісні ознаки її втілення в інституціоналізованій (конвенціональній) та неінституціоналізованій (неконвенціональній) формах (Вінникова, 2019в, с. 90).

Партисипаторну активність у контексті мережевого аналізу досліджують на основі показників розміру мереж, частоти політичних дискусій у мережах та їхньої гетерогенності. Зокрема активність у мережах сприяє асоціації з більш політично однорідною групою контактів: «спільна робота над передвиборчою кампанією або участь у зборі коштів об'єднують однодумців і знайомих. Великі за розміром мережі мотивують до залучення в зазначені види політичної активності» (Mutz, 2002, р. 842). Політичне залучення має зворотний ефект на розширення соціальних зв'язків: «ті, хто має високий рівень зацікавленості політикою та/або сильно виражені партійні погляди, можуть бути більш схильними до участі та активніше будувати політично сприятливі соціальні мережі» (Ibid, р. 849). Утім учасники мереж можуть обмежувати політичну активність, якщо опиняються під перехресним впливом конфліктів усередині соціального середовища, що ускладнює

ухвалення політичних рішень. Люди, залучені до політично гетерогенних соціальних мереж, яким притаманна наскрізна неузгодженість щодо політичних поглядів, відмовляються від політичної активності, не бажаючи ризикувати своїми соціальними відносинами.

У країнах з розвинутими формами демократичного урядування залучення громадян до процесів вироблення політичних рішень відбувається за допомогою утворення інституціоналізованих мереж співробітництва органів влади і громадянського суспільства. У мережах вбачають арени, які вможливають нові способи об'єднання державного урядування з громадянами для подолання бюрократичних перепон та обмежень представницької демократії (див. Wagenaar, 2007, р. 36–37). Такі мережі сприймаються як гнучкі механізми, здатні адаптуватися до нових форм репрезентації інтересів, пов'язаних з дорадчими практиками. Мережевий формат сприяє залученню громадськості до обговорення політичних питань і диверсифікує можливості політичної активності.

Водночас у науковій літературі висловлюється застережлива думка, що мережеве урядування підточує модель представницької демократії, вихолощує підзвітність учасників вироблення рішень, сприяє технократичному та ізольованому стилю ухвалення рішень, а громадяни часто виключаються або грають маргінальну роль. Також існує небезпека захоплення мереж найпотужнішими акторами (Blanco, Castro & Grau, 2010, р. 3). Горизонтальні мережеві взаємодії можуть трансформуватися в клієнтарно-патронажні форми, а за дефіциту можливостей вплинути на ухвалення публічних рішень отримують розвиток корупційні практики. Політичні рішення перетворюються на «товар» для обміну бюрократичними послугами в мережі. Плебісцитарні та інші публічні практики політичної участі за таких умов виконують декоративну функцію суспільної легітимації рішень, ухвалюваних в інтересах провладних сил.

Представлені у наукових дослідженнях параметри оцінювання участі в ухваленні політичних рішень можна об'єднати у дві групи: 1) структурно-

організаційні (інституційні можливості участі, нормативно-процедурні механізми), і 2) соціально-демографічні (стать, вік, рівень освіти тощо).

У нормативно-процедурному вимірі виділяють три основні рівні участі: (1) доступ до інформації, (2) консультації та (3) активне залучення шляхом діалогу та партнерства (Council of Europe, 2017, p. 46). Зазначені складові мають забезпечувати прозорість процесу вироблення рішень. Останню визначають у двох аспектах: процесуальному та казуальному (De Fine Licht, Naurin, Esaiasson & Gilljam, 2014, pp. 111–134). Перший передбачає висвітлення дискусій, переговорів і голосувань у режимі реального часу, це – так звана «акваріумна транспарентність». Другий стосується сутності рішення, фактів і причин, на яких воно ґрунтується. У публічних обговореннях вбачають «чинник ухвалення колективних рішень, оскільки вони містять цілепокладання і вирішення проблем суспільства» (Третьяк, 2013, с. 79).

Поняття відкритості процесу вироблення рішень висвітлює зовнішній бік транспарентності, тобто наявність каналів зворотної взаємодії влади і всього спектра зацікавлених сторін. До критеріїв оцінювання відкритості відносять комунікативні складові рішєнєвого процесу, тобто «в якій мірі його цілі й результати доведені до відома громадського загалу та цільових груп, і які методи впроваджено для їх своєчасного інформування» (Kamlage & Nanz, 2017, p. 11).

На важливості надання всім соціальним суб'єктам (виробникам й споживачам масової інформації) інформаційних ресурсів, необхідних і достатніх для адекватної орієнтації в навколишньому просторі та ухваленні рішень, акцентує Ольга Андрєєва, адже тоді «набагато простіше протистояти небезпекам і загрозам при зіткненні з різнонаправленою, неадекватною, маніпулятивною, сумнівною, уривчастою, помилковою інформацією» (Андрєєва, 2015, с. 139). У такий спосіб можна убезпечити рішєнєвий процес від наростання ентропії і ризиків його непрогнозованого розвитку.

Прозорість і відкритість як механізми гарантування права громадськості бути обізнаною щодо ухвалених рішень можливі за умови реалізації

підзвітності політичних установ і організацій. У широкому сенсі *підзвітність* можна трактувати як *систему інституціоналізованих відносин між різними суб'єктами, за якої службовці структур державного, приватного та громадського секторів несуть відповідальність за свої дії*. На важливості законодавчого закріплення розділеної відповідальності між усіма учасниками політикотвірного процесу наголошує Анатолій Круглашов (2018, с. 37). Адже нормативна неврегульованість цього процесу може породжувати охлократичні тенденції, які втілюються в радикалізації суспільних настроїв і бажання активно налаштованих громадян вирішити складні питання у найпростіший та найшвидший, на їх погляд, спосіб ультимативно з проявами агресії вимагаючи від представників влади певних дій.

Відкритість політичного процесу та підзвітність державних установ виступають запобіжниками інкапсуляції політичних рішень у владних колах. Однак одностороннє надання громадянам доступу до інформації про діяльність органів влади ще не означає посилення їхнього партисипаторного потенціалу. Важливим є не так прозорість самого процесу, наприклад через відкриті засідання владних структур, як прозорість обґрунтування процедур та причин ухвалення рішень. Цьому може сприяти контроль з боку політичної опозиції, шляхом посилення її менеджерських функцій, на що вказують Михайло Нагорняк і Михайло Стефурак (2014, с. 363).

Для з'ясування дієвості партисипаторних практик необхідно окреслити особливості закритого й відкритого способів вироблення рішень. Під першими розуміємо рішення, ухвалені в обмеженому колі зацікавлених сторін (політиків, представників державних органів влади, бізнес-структур, міжнародних організацій), без попередніх консультацій чи обговорення з широкою громадськістю. Відкритий спосіб передбачає консультування влади із зацікавленими репрезентативними групами, незалежними експертами або всім населенням (шляхом референдуму) на різних етапах підготовки та реалізації рішень. На практиці чіткої демаркаційної смуги між закритим і відкритим форматом часто немає.

Рішення може вироблятися закритим способом під час формування, але відкритим на стадії реалізації, коли необхідна активна участь населення, наприклад, у зв'язку із загрозою загальнонаціонального колапсу або в умовах радикальних державних реформ. Більшість рішеневих процедур є змішаними, і типи варіюються залежно від стадії. Закритий формат вироблення рішення на початковій фазі може трансформуватися у відкритий на етапі імплементації у вигляді нормативних актів. Загалом, чим більше реалізація рішень залежить від широкої участі мас, тим більше влада намагається пов'язати громадськість чи її представників з підготовкою та ухваленням рішень, щоб заздалегідь забезпечити максимально можливу підтримку суспільства (Вінникова, 2015з, с. 95).

Прикладом можуть слугувати мініпубліки – збори громадян на основі випадкового відбору з метою попереднього обговорення суспільних проблем (Goodin & Dryzek, 2006). Важливо, що на відміну від інших форм безпосередньої участі громадян у процесах творення політики, мініпубліки дозволяють громадянам долучатися до початкової стадії вироблення рішень, а саме формування порядку денного. На основі розроблених учасниками мініпублік рекомендацій формують проекти рішень, які виносять у подальшому на широке загальне обговорення чи затвердження шляхом референдуму. Протягом останніх років мініпубліки додавалися до референдумних практик у Канаді, Ісландії, Ірландії, Великій Британії та деяких штатах США (McKay, 2019, p. 1).

Означений механізм має гарантувати, що жоден громадянин чи соціальна група не виключаються з політичної участі. Однак існує кілька обмежень, через які випадковий відбір не може бути забезпечений у «чистому вигляді»: повнота бази даних, з якої рекрутують громадян; самовідбір, тобто потреба у свідомій готовності брати участь у роботі мініпублік, на що погодиться далеко не кожен, і нарешті, організаційна форма відбору. Тому в мініпубліках використовують стратифіковану виборку, яка гарантує відбір громадян з політично значущих соціальних груп (Smith, 2009, p. 80–81).

Попри інклюзивність мініпублік, їхня ефективність усе ще не є доведеною, на що зокрема вказує досвід реалізації цих механізмів у Канаді: Громадянської асамблеї з електоральної реформи Британської Колумбії у 2004 році та Громадянської асамблеї з електоральної реформи в Онтаріо в 2007 році. При спробі електоральної реформи напрацювання, здійсненні в мініпубліках щодо впровадження нових моделей виборчих систем, не отримали достатньої підтримки на референдумах (див. *Referendum on Electoral Reform. Elections BC, 2005; Elections Ontario. Referendum Statistical Results, 2007*).

Проте були встановлені дві функції мініпублік, завдяки яким вони можуть впливати на результати референдумів. По-перше, мініпубліки можуть визначати порядок денний у такий спосіб, що їхні найбільш преференційні цілі будуть реалізовані (McKay, 2019, р. 6). По-друге, мініпубліки можуть впливати на громадське обговорення шляхом забезпечення деліберативних сигналів, які відображають досвідчену думку пересічних громадян (Gastil, 2014, р. 151).

Організація економічного співробітництва та розвитку пропонує оцінювати залучення громадян до процесів творення політики на основі явки виборців та участі зацікавлених сторін у розробленні законодавчих та регуляторних актів (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2019a). Однак ми не можемо повністю погодитися з таким підходом. Явка виборців не завжди є об'єктивним показником, що відображає реальні партисипаторні інтенції або фактичні можливості впливу на ухвалення рішень, особливо зважаючи на те, що в деяких країнах участь у голосуванні є нормативно зобов'язальною дією.

Показник залучення зацікавлених сторін до розроблення правил описує ступінь інтегрованості формальних консультацій у законотвірні процеси. Означений параметр припускає: якщо громадяни мають доступ до нормативно-правових актів і розуміють їх, вони з більшою ймовірністю братимуть участь у законодавчому процесі та дотримуватимуться правил. Однак і цей показник видається нам дещо неоднозначним. Адже односторонне

надання доступу громадянам до процесів творення політичних рішень не вбереже від впливу окремих політичних чи бізнес-акторів, що зрештою може нівелювати потенційний ефект від інституційних механізмів громадянського залучення. Крім того, оцінювання практик залучення громадян до вироблення політичних рішень здебільшого зосереджено на ефективності інформаційно-консультативних механізмів державних і місцевих органів влади і меншою мірою – на партисипаторних навичках громадян. Хоча останні, на наше переконання, є одним із визначальних чинників ефективності політичної участі.

Громадяни мають бути не лише добре інформованими, вміти формулювати та захищати свої і вислуховувати протилежні думки, а також аргументувати зауваження та оцінювати претензії. Такі атрибути залежать від освіченості громадян, комунікативних навичок, розуміння системи влади, досвіду участі в громадських організаціях і професійних асоціаціях. Однак контекстуальні чинники не завжди є сприятливими для розвитку партисипаторних здібностей. У системах з високими показниками соціальної нерівності й низьким рівнем довіри до владних інститутів соціальна аномія та інші депривації знижують ефективність інклюзивних механізмів політичної участі. Крім того, ускладненість входження окремих осіб і груп у публічну сферу як повноцінних акторів процесів творення політики навіть у розвинутих демократіях й досі залишається актуальною проблемою. Адже прагнення меншин (етнічних, релігійних, ЛБГТ-спільнот) впливати на вироблення політичних рішень може провокувати негативні реакції у суспільстві. При безпосередній взаємодії громадян між собою відмінності в політичних навичках можуть мати сильний вплив на ухвалення рішення.

Так дослідження кореляції між розумінням політичних рішень громадянами та їхньою політичною активністю, доводять, що з осіб, які не розуміють рішень та дій, ухвалених урядом, 71 % опитаних не долучаються до політикотвірних процесів. Статистично значущий зв'язок також існує між типом оцінювання громадянами дій та/чи рішень політиків та рівнем участі

громадськості у творенні політики: 67,2 % з тих, хто вважає дії та/або рішення політиків «слабкими», не проявляють достатньої політичної активності, і водночас серед громадян, які вважають дії та/або рішення політиків ефективними, 66,7% прагнуть брати активну участь в ухваленні рішень (Carreira, Machado & Vasconcelos, 2016, p. 3).

У питанні зв'язку інституційних механізмів залучення громадян у процеси вироблення політичних рішень та інтенсивності практик політичної участі показовими є дослідження, проведені Георгом Якобсеном і Ольгою Ліштауг (Jakobsen & Listhaug, 2013) та Метью Угліком (Uhlik, 2014), які виявили, що політична активність не пов'язана з рівнем демократії в суспільстві і, отже, не визначається інституційними можливостями участі. Слабка демократія або її відсутність є чинником, що стимулює попит на демократизацію і призводить до посилення політичного протесту серед громадськості (Jakobsen & Listhaug, 2013, p. 231).

Інституційні чинники, як-то парламентська система урядування, пропорційна система виборів і бікамеральна структура парламентів не впливають на політичну активність громадян (Uhlik, 2014, p. 36). Кореляція політичної участі й ступеня централізації політичної системи, заснована на ідеї, що федеративний устрій завдяки багаторівневості розширює партисипаторні можливості громадян, наближаючи до них процес ухвалення рішень, і у такий спосіб сприяє посиленню мотивації до політичного залучення, виявилася незначущою з точки зору валідності (Ibid, p. 35).

Окрім нормативно-інституційних та політико-режимних характеристик важливими факторами політичної участі є суб'єктивні показники – стать, освіта та вік, а також сприйняття попереднього досвіду політичної партисипації і взаємодії з владними установами. Кроснаціональні дослідження виявляють, що до конвенціональних форм партисипації активніше долучаються чоловіки і люди старшого віку. Тоді як неконвенціональними практиками частіше послуговуються жінки й молоді люди. Цікаво, що у використанні неінституціоналізованих форм партисипації значущим виявився

фактор освіти (Marien, Hooghe & Quintelier, 2010). Можна припустити, що такі практики як формулювання петицій і організація збору підписів під ними, потребує більших когнітивних навичок.

Незацікавленість молодих людей у традиційних формах політичної участі не означає їхньої політичної пасивності; вони використовують інші способи впливу на процеси ухвалення рішень. Серед причини, через які молоді люди відвертаються від традиційних форм участі, виділяють такі:

- невдоволення усталеними політичними інститутами та політиками, які здаються відірваними від реалій повсякденного життя;
- почуття персональної ефективності, яку відчують молоді, висловлюючи свої політичні погляди шляхом повсякденних дій;
- стурбованість молодих людей самовираженням та індивідуалізацією;
- альтернативні форми партисипації потребують менше часу та меншої віддачі, тому вони більш прийнятні до напруженого темпу життя молодих людей та змін смаку (Crowley & Moxon, 2017, p. 19).

Однак не лише індиферентність до політики є фактором меншої представленості молодих людей у традиційних інституціоналізованих формах участі. Цю проблему обґрунтовують також генераційними чинниками, а саме збільшенням вікових показників електорату у зв'язку із тенденцією старіння населення. Досліджуючи кореляцію між факторами віку та політичною участю, Сильвія Перніс-Варнке (Pernice-Warnke, 2019) звертає увагу на те, що електоральна активність (явка на вибори) громадян держав-членів ЄС у віці від 16 до 39 років залишається нижче 50%. Водночас 70 % усіх, хто взяв участь у голосуванні на виборах до Європейського Парламенту в 2019 році були віком понад 40 років. Дослідниця пов'язує цю тенденцію із збільшенням вікових показників електорату: у період з 2008 по 2018 рік частка населення людей у віці 65 років і більше зросла на 2,6 % і становить 19,7% (Ibid). Інструментом подолання «генераційного розриву» в політичній участі,

принаймні в її електоральній формі, з точки зору вченої, має бути впровадження загального імперативного голосування.

На нашу думку, застосування такого підходу для активізації участі молоді в політикотвірних процесах через традиційні конвенціональні практики, як-от голосування на виборах, уявляється сумнівною. Навіть більше, власне механізм зобов'язувального голосування не має однозначного ставлення з боку громадян.

Наприклад, у США тривають дискусії щодо зобов'язальної участі, починаючи від необхідності автоматичної реєстрації виборців до впровадження ідентифікаторів виборців. Хоча американські громадяни високо цінують право голосу (переважна більшість (91 %) вважають, що право голосувати є необхідним для особистого почуття свободи), вони відкидають ідею зобов'язальної участі у голосуванні. Майже вісім з десяти (78 %) вказують, що в кожного громадянина має бути можливість самостійно визначитися, чи голосувати на національних виборах, чи ні (Doherty, Kiley & Johnson, 2017).

Необхідно зважати на те, що ані молодь, ані жінки не є однорідними групами. Різний доступ до процесів ухвалення політичних рішень зумовлений перешкодами не лише через вікові або гендерні ознаки, а насамперед соціально-економічним статусом, рівнем освіти, культурними нормами в конкретній країні. Для прогнозування політичної поведінки й вибору форм залучення до вироблення політичних рішень рівень освіти, вікові та гендерні показники мають бути доповнені контекстуальними чинниками.

У першому розділі ми вже наводили аргументи щодо взаємозалежності між формуванням прекаріату та практиками політичної участі, які обирають його «представники». Дистанціювання від традиційної політики та її структур є частиною швидкої трансформації системи політичного представництва. Брак довіри до політичних інститутів і політичних діячів може спричинити як суспільну апатію, так і громадянську мобілізацію, щоб вплинути на рішення.

Дослідження політичної участі громадян у конвенціональній і неконвенціональній формах, як-от участі в електоральних процесах, роботі на політичні партії, підписанні петицій, участі в демонстраціях, політичному консюмеризмі з 1990 до 2012 року в 29 європейських країнах, проведене на основі емпіричних результатів Європейського соціального дослідження (ESS 6, 2012), продемонструвало, що лише 5 % громадян виявляють високий рівень залучення у процеси політикотворення (Uhlak, 2014, pp. 19–20). Громадяни, які регулярно беруть участь у традиційних формах політичного залучення, виборах або референдумах, в середньому представлені 18,3 % для усіх країн, з варіаціями від 4,1% у Польщі до 38,7 % в Ісландії (Ibid, p. 28). Найбільшою у всіх аналізованих країнах є група пасивних громадян – 76,5 % (Ibid, p. 29).

Дослідження партисипаторної активності громадян, проведене у 2018 році дослідницьким центром Pew Research Center у 14 країнах – Аргентині, Бразилії, Мексиці, Кенії, Нігерії, Південно-Африканської Республіки, Тунісі, Ізраїлі, Греції, Італії, Угорщині, Польщі, Філіппінах, Індонезії, виявило, що найбільш поширеною практикою участі залишається залучення до процедурних механізмів голосування. Зокрема 78 % опитаних указали, що хоча б раз голосували (Wike & Castilio, 2018, pp. 2–3). Відвідування політичної кампанії, події, промови було практикою політичної участі в 33 % опитаних, 20 % вказали на готовність до такої дії, водночас 49 % заявили, що ніколи цього не зроблять. Водночас опитані вказали, що ніколи б не долучилися б участь у волонтерській організації (42 %); розміщення онлайн-коментарів з політичних питань (63 %); участь в організованому протесті (61 %) і надання фінансової підтримки громадським або політичним організаціям (67 %). Останній показник виявляє очевидну непривабливість політичних утворень, зокрема партій, як ретрансляторів інтересів громадян, що буде перевірено та доведено на наступному етапі нашого дослідження.

Як бачимо, готовність послуговуватися такими неконвенціональними формами політичної участі як протести, не є пріоритетними серед партисипаторних переваг громадян. Однак аналіз даних Світового

дослідження цінностей (WVS 4 1999–2004, pp. 136–138; WVS 5 2005–2009, pp. 204–210, WVS6, 2010–2014, pp. 173–178) і Pew Research Center (Wike & Castilio, 2018, pp. 2–3) показує, що протягом 20 років істотно змінився розподіл ступенів готовності громадян до протестних політичних практик: частка тих, хто заявив про участь у протестних страйках зросла з 4 % у 1999–2004 роках до 14 % у 2018 році, а частка тих, хто висловив готовність долучитися до таких акцій, підвищилася, відповідно, з 15 % до 21 %.

Ефективність політичної партисипації залежить не лише від активності громадян, а й від того, якою мірою політики та урядовці готові допустити громадськість до вироблення рішень, що фактично означає ділитися владою. Навіть якщо громадяни мають можливість бути почутими, політичні еліти контролюють процес ухвалення рішень, і головне його динаміку. Дослідивши досвід реалізації моделей бюджетів участі – процесу залучення громадян до вироблення рішень з розподілу коштів з державного і місцевих бюджетів, Наталія Ротар (2018) виділила проблемні аспекти здійснення та імперативи для забезпечення дієвості інклюзивного механізму партисипації. Факторами успіху бюджетів участі, за узагальненням дослідниці, є такі: рівність представництва учасників на всіх процедурних етапах; забезпечення можливості всіх суб'єктів контролювати процес вироблення рішень (адже існують види бюджетів участі, коли остаточне рішення залежить від представницьких або виконавчих органів місцевого самоврядування); підтримка неперервності процесу, адже зміни посадових та обраних осіб в органах місцевого самоврядування можуть ставати причиною перерви чи припинення його здійснення; забезпечення прозорості усього процесу, зокрема шляхом оцінки та технічно-економічного обґрунтування проєктів до голосування за них (Ротар, 2018, сс. 52–54).

Нагадаємо, що однією з визначальних характеристик політичного рішення, на відміну від інших типів управлінських рішень, є можливість впливу на перебіг суспільних процесів без виведення в публічну площину, тобто невнесення до порядку денного. Водночас артикуляція певної проблеми

в публічній політиці також не гарантує ефективного рішення. Тому ступінь залучення громадян до процесів творення політики на етапі формулювання проєкту рішення, на нашу думку, є важливішим показником їхнього партисипаторного потенціалу та готовності політичних керівників до справжньої деліберативної демократії.

У зв'язку з означеним, показовими є результати дослідження практик залучення громадян у рішенняві процеси, проведеного Христиною Харута та Бьянкою Раду (Haruta & Radu, 2010). Шляхом опитування посадових осіб найвищого рівня та місцевих чиновників науковці намагалися визначити, хто є політичними суб'єктами, які встановлюють порядок денний державних установ та формулюють політику на цих адміністративних рівнях, а також виявити ступінь участі громадян в ухваленні рішень. У більшості випадків саме мер і голова повітової ради ініціювали публічне рішення, на що вказали у своїх відповідях 88,6 % опитаних, і лише 17,9 % заявили, що громадяни «часто» і «завжди» виступають ініціаторами публічних рішень. Представники засобів масової інформації, неприбуткових організацій, бізнес-сектору чи профспілок рідко ініціюють публічні рішення на місцевому та повітовому рівнях (Haruta & Radu, 2010, p. 84). Громадяни залучаються вже на стадії формулювання політики, а не під час вироблення порядку денного. 73,4 % респондентів заявили, що публічні рішення ґрунтуються на звітах, статистиці та аналізі державних службовців; 35,4 % опитаних указали, що для вироблення рішень інформація надходить від громадян. У такий спосіб політичні діячі контролюють як встановлення порядку денного, так і формулювання політики (Ibid, 2010, p. 89).

Рене Ірвін і Джон Стенсбері (Irvin & Stansbury, 2004, pp. 56–58) наводять перелік переваг і недоліків участі громадян в ухваленні урядових рішень. Серед переваг зазначено просвітницький чинник і встановлення певного контролю над процесами полікотворення. Громадяни, отримуючи інформацію від урядовців і політичних діячів, стають більш обізнаними і краще розуміють перспективи і потенційні результати конкретних політичних

рішень, а представникам органів влади легше переконувати суспільство щодо необхідності реалізації навіть непопулярних рішень.

До недоліків участі громадян у виробленні політичних рішень дослідники відносять темпоральні й організаційні витрати. Для ефективної участі в управлінських процесах, громадськість потребує належної поінформованості та навчання, що забирає багато часу та уповільнює ухвалення рішень. Крім того, існує проблема використання практик громадської партисипації окремими учасниками в суто персональних цілях, що може спричинити втрату контролю урядом над творенням політики, а для громадян обернутися найгіршим варіантом рішення (Irvin & Stansbury, 2004, p. 58).

Окреслені вади інклюзивних форм політичної участі громадян притаманні й реаліям політикотвірних процесів в Україні. Так, Тетяна Панченко, дослідивши досвід впровадження громадських слухань при місцевих органах влади, дійшла висновку, що вони «часто орієнтовані на невелике коло зацікавлених осіб й на практиці часто виявляються інструментом легітимізації волі небагатьох» (Панченко, 2011, с. 306).

Найпоширенішими проблемами інклюзивної партисипації є несвоєчасне інформування громадян про проведення слухань, їхня локалізація (слухання проводяться лише в столиці чи у великих містах) і час (публічні консультації проводять у незручний для багатьох людей час, коли вони працюють), а також лінгвістичні проблеми (складність для пересічних громадян фахової мови обговорення або відсутність можливостей дискутувати на місцевих діалектах) (International Organisation for Peacebuilding, 2015, p. 5).

Підтримка постійного контакту урядовців з громадянами може сприяти виробленню врівноважених варіантів рішень та імплементаційних механізмів, які дозволяють амортизувати ефекти від непопулярних рішень і запобігти ризикам соціального напруження. Рівень участі залежить від інтенсивності політичного конфлікту в державі. Уряди, які працюють у політично розколотому середовищі, ймовірніше прагнуть посилити участь

громадськості, щоб надати більше легітимності своїм рішенням (Neshkova & Guo, 2011, p. 20).

Указані недоліки політичної партисипації мають емпіричне підтвердження. Згідно з дослідженням, проведеним у країнах ОЕСР, майже половина респондентів (48 %) вважали, що практики широкого громадського обговорення можуть затримувати ухвалення рішень. Серед інших ризиків 39 % опитаних зазначили небезпеку захоплення групами інтересів процесу вироблення рішень; 35 % вказали на заплутаність ролі політиків у виробленні рішень; 22 % звернули увагу на ризики конфліктів між учасниками процесу політикотворення й консультативну втому (17 %) (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2009, p. 4).

До зазначеного переліку можна додати фактор «експертократії», коли рішення щодо певних соціальних проблем через свою «фахову складність» для широких верств населення виробляються у закритому форматі. Наприклад, проблеми сектора безпеки традиційно вважають справою фахівців, хоча громадська безпека часто є головною турботою саме пересічних людей.

Вочевидь, інклюзивні практики залучення громадян не є універсальним засобом розв'язання проблем, які постають перед сучасними формами урядування. Неминуче виникатимуть питання стосовно визначення суб'єктів участі, балансу представництва. Участь у державній політиці акторів з приватного сектора, неурядових організацій або галузевих асоціацій може викликати занепокоєння щодо захоплення процесу ухвалення рішень групами інтересів (Holmes, 2011, p. 27).

На необхідності переосмислення балансу індивідуального й колективного в контексті практик залучення громадян в ухвалення рішень, «які б слугували як самореалізації індивіда, так і доступу до суспільних благ і колективного захисту в умовах турбулентних соціальних відносин» наголошує Олександр Хижняк (2017, с. 44).

Загалом, згідно з міжнародними стандартами, умовами успішної політичної партисипації вважаються такі:

- чітко визначені конституційні основи для участі громадськості;
- систематичний підхід до вибору найбільш прийнятних та ефективних методів участі громадськості;
- ретельна і комплексна оцінка практик політичної участі для розвитку партисипаторної культури (European Institute for Public Participation, 2009, р. 4).

Останній пункт є принципово важливим, оскільки навіть за наявності нормативно-визначених демократичних механізмів участі в політичному житті громадяни можуть легко перетворитися із суб'єктів процесу творення політики на об'єкт маніпулювання з боку зацікавлених політичних сил. Запобіжним заходом для уникнення цього має стати свідоме і планомірне політичне виховання і набуття навичок політичного управління серед пересічних громадян.

3.2. Проблеми «демократичності» плебісцитарних рішень

Наочним трендом розвитку суспільно-політичних процесів останніх десятиріч є інтенсифікація використання нормативно-процедурних механізмів безпосередньої участі громадян у процесі ухвалення політичних рішень навіть у країнах, де подібні практики не були традиційними. У науковій літературі поширення підтримки прямих форм ухвалення рішень часто пояснюється вищими нормативними очікуваннями громадян від демократії або, навпаки – розчаруванням у політичних елітах.

Дослідження політичної культури і цінностей виявляють зміщення від «відданого» до асертивного ставлення громадян до політики: вони стали більш недовірливими до виборчої політики, установ і представників та готові протистояти елітам із вимогами знизу (Dalton & Welzel, 2013). Перехід до постматеріалізму стимулює вимоги до більш гнучкого робочого середовища; призводить до занепаду поваги до влади, а також до менш обмежувального ставлення до питань стосовно сексу, до підтримки нових соціальних питань,

таких як екологія та гендерна рівність, і мотивує до безпосередньої політичної участі в ухваленні рішень (Dalton, 2014, pp. 99–101).

В основі моделей прямої участі громадян – референдумів, громадянських ініціатив, петицій, відкликань тощо – плебісцитарний формат ухвалення рішень у широкому значенні цього поняття з лат. *scitum* – рішення і *plebs* – простий народ. Плебісцитарні механізми ухвалення рішень поділяють на висхідні (ініційовані громадянами) і низхідні (ініційовані органами влади) (Altman, 2010, p. 3). Послугуючись методологічними принципами мережевого аналізу, ми пропонуємо трактувати плебісцитарний формат ухвалення рішень з точки зору масштабу й щільності охоплення учасників мережі, на яких поширюється рішення. Така інтерпретація дозволяє оцінити стартові можливості успіху плебісцитарного рішення та потенціал ризиків, які воно несе для учасників мережі, навіть якщо під останньою ми розуміємо весь виборчий корпус. Зокрема шляхом визначення хабів вироблення рішень (панівна еліта, контреліта та інші), клік (стейкхолдерів із приватного й публічного секторів національного та міжнародного рівня урядування), а також модульності зв'язків між ними, можна оцінити релевантність певного плебісцитарного рішення інтересам ключових мережевих акторів, отже, перспективи в аспекті підтримки й потенційних наслідків для мережі. Відповідно висхідні плебісцитарні рішенняві практики можна означити як *доцентрові*, тобто спрямовані на мережеві хаби, а низхідні – як *центробіжні*, ініційовані акторами вузлових центрів мережі. Аналіз чинників, що зумовлюють амбівалентність потенційних наслідків використання плебісцитарних практик ухвалення рішень, дозволить глибше зрозуміти їхнє місце і роль у сучасних процесах творення політики, а також потенціал впливу означених механізмів на конкретне соціальне середовище.

Дослідження референдумів є доволі поширеними через високу частоту їхнього використання, законодавчо закріплений статус у багатьох країнах, а також масштаби їхнього впливу на перебіг подій. Науковий дробок ґрунтується на поєднанні аналізу нормативно-процедурного регулювання та

емпіричних даних у форматі кейс-стаді та крос-національних моніторингів (Qvortrup, 2017; Jacobs, 2018; Menon & Salter, 2016; Pállinger, 2013; Williams & Hume, 2010). Вітчизняні науковці цікавляться досвідом реалізації референдумних практик у системах усталеного демократичного урядування з метою екстраполяції зарубіжного досвіду на український контекст (Маркітанов і Нечитайло, 2015; Милосердна, 2014; Скрипнюк, 2015; Ставнійчук, 2015; Стешенко, 2014 та ін.).

Існує чимало визначень референдумів і спроб їхньої диференціації від плебісцитів. У контексті нормативного трактування, зокрема міжнародного права, підкреслюють відмінність між референдумом і плебісцитом.

Плебісцит визначають як «опитування населення з метою встановлення майбутнього певної території, коли населенню, що на ній проживає, надається можливість шляхом прямого голосування визначати, якій державі повинна належати територія» (Дашковська, 2010, с. 236). Усе ж, на нашу думку, таке визначення плебісциту звужує контекст питань, які виносять на публічне голосування, до територіальних. Згідно з енциклопедичними визначеннями, зокрема Оксфордського словника: «плебісцит – це пряме голосування електорату з важливого суспільного питання, як-от зміни в конституції» (English Oxford Living Dictionaries, n.d.). Вебстерський словник надає дефініцію плебісциту як «голосування, за допомогою якого люди всієї країни або округу висловлюють свою думку за або проти пропозиції, особливо щодо вибору уряду або правителя» (Merriam-webster.com, n.d.). Отже, поняття плебісциту вказує на процедурні характеристики ухвалення рішень шляхом безпосередньої участі в ньому громадян.

Оскільки етимологічно референдум (з лат. Referendum) означає «те, що має бути повідомлене», ми вважаємо, що цей термін акцентує на змістовній стороні плебісцитарного рішення. Референдум можна визначити як ухвалення громадянами рішення з конституційних, законодавчих внутрішньо- і зовнішньополітичних питань. Референдум є важливим інструментом безпосереднього здійснення громадянами законодавчої влади, забезпечуючи

їхнє право доносити власні погляди та враховувати плюральні інтереси в процесі ухвалення рішень. Роль референдумів у регулюванні суспільних відносин визначається через їхні соціальні функції: реалізацію права народного суверенітету, легітимацію владних рішень, спосіб формування громадської думки. Проте такий формат громадянського залучення до ухвалення політичних рішень далеко не завжди реалізується задля забезпечення принципів прямої демократії.

Науковці виділяють три типи держав відповідно до інкорпорованості плебісцитарних практик у політичну систему: 1) держави, де пряма демократія є винятковою процедурою, існує дуже низький рівень використання прямих демократичних рішень у формі плебісцитів, які працюють на нестабільній основі і не мають справжнього впливу на політичну систему; 2) держави, в яких прямі демократичні інструменти існують як конституційно гарантований варіант ухвалення рішень та використовуються регулярно, але не часто. Вони є додатковою процедурою представницької демократії та мають незначний вплив на розвиток політичної системи; 3) країни, у яких плебісцитарні рішення застосовують як рутинні процедури, встановлені конституційно, з повністю розробленими процесуальними механізмами, та які є невід'ємною складовою політичної системи. Саме в таких країнах пряма демократія має найглибший вплив на політичну систему (Marxer & Pállinger, 2007, p. 10).

У науковій літературі поширеним є твердження про тренд збільшення частоти проведення національних референдумів. Дослідники вказують на те, що почастищення використання практик прямої демократії пов'язано з втратою довіри громадян до механізмів репрезентативної форми волевиявлення. У моніторинговому дослідженні «Референдуми навколо світу» Метт Кворттрап зазначає, що «загальна чисельність референдумів зросла в 70-ті роки ХХ сторіччя, у період, коли виборці стали менш пов'язаними з політичними партіями, ніж у період 1920–1970 років» (Qvortrup, 2017, p. 264).

У фокусі нашого дослідження – зміни в розвитку суспільно-політичних процесів і політичному урядуванні, які відбулися після глобальної економічної

кризи 2008 року. Тому вбачаємо доцільним порівняти динаміку прецедентів народного волевиявлення за останнє та передостаннє десятиліття (Рис. 3.1).

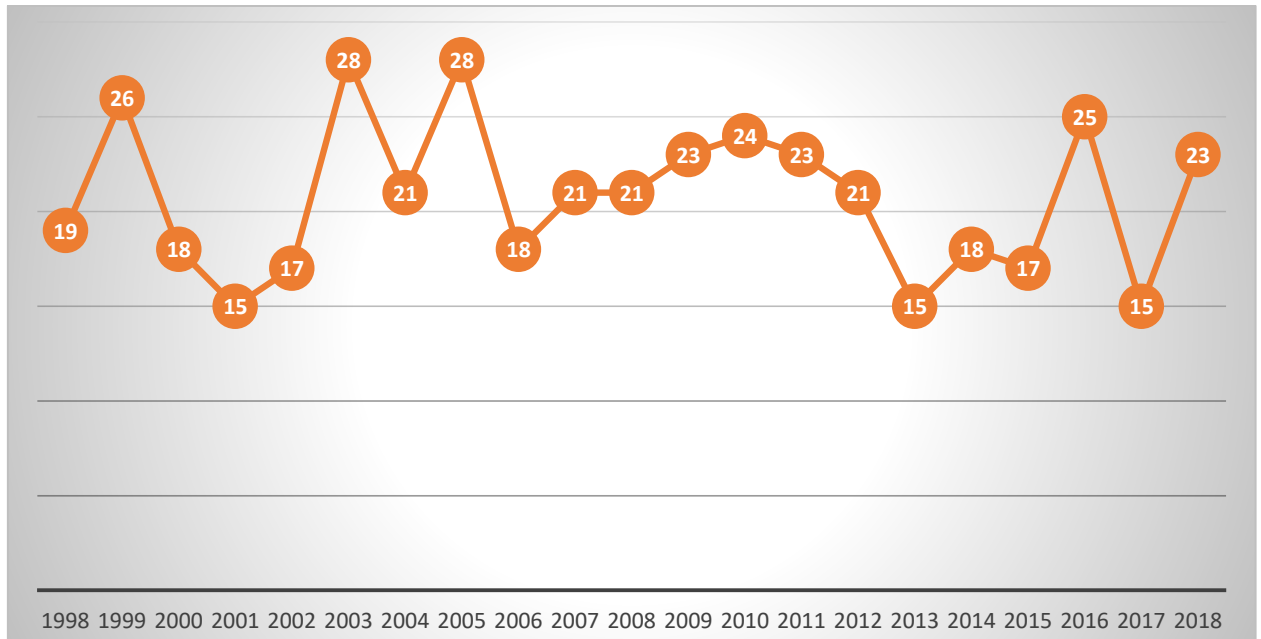

Рисунок 3.1. Динаміка чисельності загальнонаціональних референдумів у світі в період з 1998 до 2018 року

Аналіз кількосної динаміки національних референдумів у світі у період з 1998 до 2018 р. не виявив їх значущого збільшення в десятиріччя після глобальної економічної кризи 2008 року (Вінникова 2019в, с. 394–423).

На нашу думку, уявний ефект кількісного збільшення плебісцитарних практик ухвалення рішень пов'язаний з резонансом і амбівалентними наслідками референдумів останніх років, зокрема щодо приєднання Криму до Росії (2014), щодо механізму отримання фінансової допомоги від трійки кредиторів у Греції (2015), референдумів у Нідерландах щодо ратифікації Угоди про Асоціацію між Україною і ЄС (2016) і виходу Великої Британії з ЄС (2016), ратифікації мирної угоди з ФАРК (Революційними збройними силами Колумбії) у Колумбії (2016), конституційних реформ в Італії (2016) і Туреччині (2017) тощо.

Попри те, що з усіх інших плебісцитарних механізмів ухвалення рішень референдуми є найбільш всеохопними з точки зору залучення громадян, їхнє застосування далеко не завжди має на меті посилення демократичності

ухвалюваних рішень і може спричинити потрапляння в різноманітні плебісцитарні пастки з неочікуваними, навіть деструктивними наслідками як для тих, хто ініціював референдум, так і для тих, хто брав у ньому участь. Це можна проілюструвати прикладами найбільш суперечливих з точки зору наслідків плебісцитів, які заклали ризики для стабільності не лише політичних систем держав, у яких вони відбулися, а й міжнародних відносин.

Пастка суспільного розколу. Питання, винесені на референдум, нерідко розколюють суспільства на майже рівні табори прихильників і опонентів рішення. Наочним прикладом став референдум 2016 року щодо виходу Великої Британії з ЄС. Відповідно до результатів референдуму, Брекзит майже порівну розколов британське суспільство щодо майбутніх відносин Британії і ЄС, оскільки 51,9 % громадян проголосувало за вихід, тоді як 48,1 % висловили бажання залишитися в складі Європейського Союзу (EU referendum results. Electoral Commission, 2016). Окрім непереконливої більшості щодо виходу з ЄС, референдум артикулював низку інших «розколів», які негативно вплинули на подальший хід подій, як-от: елітарний розкол всередині країни – протистояння між урядом і парламентом, а також між британськими та європейськими політичними елітами в питанні умов виходу Великої Британії з ЄС; розкол у намірах шотландців провести референдум щодо виходу зі складу Великої Британії. По-третє, питання умов Угоди щодо виходу Великої Британії з ЄС і подальшого формату їхньої взаємодії не лише перетворилося на непереможне протистояння між урядом консерваторів і опозиційними лейбористами, а й зумовило внутрішньопартійні розколи в обох таборах прихильників і опонентів проекту Угоди. Розкол серед політичних еліт щодо Брекзиту і неспроможність дійти консенсусу спричинили розчарування громадян у представниках своїх інтересів, що позначилося на підтримці кандидатів від консерваторів і лейбористів до Європейського парламенту й надало черговий шанс популістським політичним силам, як-от партії Брекзиту, а Терезі Мей коштувало поста прем'єр-міністра.

Питання референдуму щодо Брекзиту для консерваторів на чолі з Девідом Камероном стало інструментом залучення голосів електорату ультраправих партій, зокрема Партії незалежності Сполученого Королівства (англ. United Kingdom Independence Party, UKIP), на національних виборах до парламенту Великої Британії у 2015 році, хоча сам Камерон виступав за збереження позиції країни в складі Євросоюзу. Розбіжності всередині політичних еліт з питання Брекзиту послабили центральність їхніх позицій. Означені референдуми лише легітимізували фактичну фракціоналізацію мережі виборчого корпусу на два майже кількісно рівні кластери учасників, порушили модальність внутрішньодержавної, а у випадку з Брекзитом – і транс'європейської мережі політичних еліт.

Отже, референдум як демократичний механізм для всіх, замість об'єднання громадян навколо розв'язання певної проблеми, може посилювати наявні або латентні лінії розколу в суспільстві, а також спричиняти загрози внутрішнього суспільно-політичного напруження аж до демонтажу державного устрою.

У пастку «російської рулетки» потрапляють політичні актори, які, не розраховуючи на підтримку політичних представників через суперечливість або непопулярність питання або прагнучи підсилити власний політичний капітал, вдаються до плебісцитарних механізмів ухвалення рішень. Результати референдуму в такому випадку слугують важелем впливу на представницькі органи влади. Однак, ініціюючи проведення референдуму, можна потрапити в пастку через хибну оцінку підтримки потенційно очікуваного результату. І замість бажаної суспільної легітимації запропонованого рішення можна втратити власну політичну позицію, публічно делегітимізувавши себе як політичний гравець.

Проілюструвати зазначену ситуацію можна на прикладі наслідків конституційного референдуму в Італії у 20016 р., ініційованого прем'єр-міністром Маттео Ренці. Конституційні зміни передбачали структурно-процедурну оптимізацію вищої палати італійського парламенту шляхом

зменшення кількості сенаторів, а також обмеження повноважень у законотвірній діяльності сенату. Процедурні зміни стосувалися виборчої системи сенаторів. Зокрема регіональним радам та президенту країни надавалися повноваження делегувати своїх представників до сенату. Рим отримав би право втручатися в рішення регіонів заради національних інтересів. Централізація допомогла би чітко поділити відповідальність між центром та регіонами і з часом вирівняти розвиток регіонів (La Riforma Costituzionale. n°88 del 15 April 2016). Хоча проєкт конституційної реформи було схвалено парламентом, Ренці все ж вирішив заручитися підтримкою населення. З метою підсилення важливості референдуму і, мабуть, з прагненням привернути якомога більше схвальних голосів, він поставив на кін свою посаду, оголосивши, що в разі відхилення його пропозицій піде у відставку. Ренці не вдалося переконати громадян у тому, що конституційна реформа суттєво покращить політичну систему Італії. 4 грудня 2016 року італійці відхилили конституційну реформу: 59 % з тих, хто взяв участь у референдумі, проголосували «проти» (Referendum costituzionale del 4 dicembre 2016 – Ministero dell'Interno). Ренці ініціював референдум, щоб зміцнити свою владу, але переоцінив рівень підтримки і програв, і як наслідок – втратив пост прем'єр-міністра.

Зауважимо, що у впливі на думку громадян, а зрештою, і на результати референдумів, у наведених прикладах зіграв чинник активної контрпропаганди опозиційних політичних сил. Їхня аргументація щодо питань, винесених на референдум, була орієнтована не на пропонування альтернативних шляхів розв'язання проблеми, а мала суто популістський характер.

Пастка популізму є однією з найпоширеніших і доволі небезпечних пасток, до якої можуть призвести плебісцитарні механізми ухвалення рішень. Референдуми нерідко використовують як інструмент маніпулятивного популізму з боку політичних сил, які прагнуть влади або намагаються її утримати. Зазвичай у таких випадках політичні діячі апелюють до волі народу,

хоч і використовують її суто у власних інтересах. Прикладом використання плебісцитарних механізмів ухвалення рішень для популяризації власного політичного бренду став ініційований радикальною групою Грін Пейл (Geen Peil) у Нідерландах референдум щодо затвердження Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною, який відбувся 6 квітня 2016 року. Ініціативу референдуму підтримала низка праворадикальних партій і євроскептичних політичних сил Нідерландів. Зокрема право-популістська Партія свободи на чолі з Гердом Вільдерсом розглядала відмову від ратифікації Угоди про асоціацію як зворотний хід елітам у Брюсселі. Партія тварин виступила проти Угоди, тому що остання могла звести нанівець стандарти добробуту тварин (Mendez & Mendez, 2017, p. 197).

Найчастіше висувався проти Угоди про Асоціацію аргумент, що інтеграція з корумпованою державою небажана, і що Угода є першим кроком до членства України в ЄС. Грін Пейл позиціювала Україну як «країну громадянської війни» і «найбільш корумповану країну Європи» (De Jong 2016). Після інтенсивної антиукраїнської кампанії 61 % виборців при явці у 32% проголосували проти затвердження угоди (Uitslag referendum Associatie overeen komst met Oekraïne 12.04.2016). Результати опитувань напередодні референдуму демонстрували, що багато виборців утрималися, вважаючи, що уряд все одно знехтує результатом; або вони не знали, за що голосувати; або вони були проти цього референдуму зокрема. З огляду на складну технічну сутність Угоди про асоціацію і той факт, що лише 29 % респондентів добре знали предмет референдуму за тиждень до голосування, результат референдуму відображав лише «сприйняття уповноважених євроскептиків і антиелітистські почуття серед голландського населення» (Hollander & VanKessel, 2016).

І хоча референдум не був зобов'язальним, уряд Нідерландів мав з ним рахуватися, що ускладнило процес ратифікації Угоди. Висувалося кілька сценаріїв виходу з цієї «плебісцитарної пастки»: відновлення переговорів щодо Угоди або її припинення, підготовка роз'яснювальних документів про

зміст Угоди для громадян. Іншим варіантом виходу з глухого кута вбачалося ухвалення європейськими установами коригувального протоколу, у якому Нідерланди не є окремою стороною Угоди, але можуть залишатися зв'язаною як держава-член ЄС щодо питань, які належать до компетенції ЄС. Зрештою Європейська рада ухвалила рішення, завдяки якому уряд Нідерландів зміг отримати обґрунтування ратифікації Угоди і яке не суперечило позиції громадян, висловленій на референдумі (European Council meeting (15 December 2016) – Conclusions. EUCO 34/16, pp. 9–10).

Одним з інструментів популізму є подання в спрощеному форматі проблеми, щодо якої ініціюють референдум. Дихотомічна інтерпретація політичних, економічних, соціокультурних процесів дозволяє політикам-популістам швидше знаходити підтримку серед електорату. Проте подібна тактика часто шкодить стратегії розвитку політичної системи в цілому.

Пастка фасилітації проблеми. Недоліком референдумів, крім можливості упереджено тлумачити їх, є те, що вони призводять не до спільної, а до єдиної думки, яка ігнорує інше бачення розв'язання проблеми, змушує до однозначного вибору розв'язання складних, часто суперечливих питань. Пастка полягає в тому, що політичні діячі використовують референдуми, намагаючись убезпечити себе від відповідальності за непопулярні рішення, які можуть коштувати їм електоральної підтримки або навіть політичної кар'єри. Хоча винесення на референдум у липні 2015 р. питання щодо надання кредитів Греції висвітлювалося як реалізація прямої демократії, цей механізм можна розцінювати як спробу урядовців уникнути відповідальності за необхідність ухвалення рішення щодо згоди / незгоди отримання кредитів і проведення жорстких, але назрілих реформ.

Зокрема формулювання питання, викладене в бюлетені, було таким: «Чи повинен бути ухвалений план угоди (порядок виплати боргу, нове кредитування і комплекс заходів економії), представлений Європейською комісією, Європейським Центробанком і Міжнародним валютним фондом?». Громадянам було запропоновано два варіанти відповіді: «так» (грец. ΝΑΙ) і

«ні» (грец. ΟΧΙ) (Ballot paper Referendum Greece, July 5, 2015). Очевидно, що складність питання потребувала більш комплексного підходу, ніж затиснення його у межі бінарної опції вибору. Організувавши загальнонаціональне голосування з питання, яке входить до прямих функціональних обов'язків органів державної влади і є сферою їхньої компетенції, прем'єр-міністр Греції Алексіс Ципрас переклав спочатку відповідальність за будь-який варіант рішення на своїх громадян, а потім – на європейські інститути, поставивши останніх у патову ситуацію: «стратити не можна помилювати» (Vinnykova, 2017с, р. 26). Громадяни Греції переважною більшістю (61,3 %) проголосували проти пакета фіскальних змін (Lowen, 2015).

Усупереч очікуванням Ципраса, результати референдуму не стали додатковим козирем, а навпаки, зробили вимоги кредиторів жорсткішими. У підсумку Греції довелося піти на суворіші заходи економії, ніж ті, які були відкинуті населенням у ході голосування: підвищення ПДВ, реформа пенсійної системи й підвищення пенсійного віку до 67 років, скорочення субсидій, приватизація державних активів (більша частина виторгованих коштів пішла на рекапіталізацію банків і виплату боргів). Досягти бажаної економічної і політичної стабільності в Греції так і не вдалося. Зрештою ті, хто голосував проти пакета умов кредитування, і ті, хто їх підтримав, опинилися в пастці політичної маніпуляції з боку ініціаторів референдуму і мали розплачуватися за своє рішення.

Пастка автократії, у яку можуть потрапити громадяни, ухваливши рішення задля «оптимізації» представницьких органів влади, є однією з найнебезпечніших. У політичній науці означену опцію описано в теорії плебісцитарної демократії Макса Вебера. Він визначає «плебісцитарну демократію» як особливий вид харизматичного панування і висуває його як інструмент подолання тиранії бюрократії (Weber, 1978, pp. 266–269). Головною фігурою у веберівській теорії виступає харизматичний лідер, обраний прямим голосуванням народом, перед яким він несе відповідальність. Лише участю в обранні харизматичного лідера громадяни, по суті,

позбавляються права здійснювати контроль над бюрократією знизу. Такі функції громадяни делегують харизматичному лідерові, який здійснює контроль за діяльністю бюрократії зверху; одне з головних його завдань – боротьба з бюрократією – є необхідним для подолання олігархічного принципу правління.

Згідно з сучасними поглядами на плебісцитарну демократію, кожен громадянин повинен мати можливість, щонайменше, схвалювати або відкидати проекти законів, які впливають на його життя (Green, 2008). Безпосередній політичний вплив волевиявлення народу на владу обмежений схемою «схвалити або відкинути», що відображає глядацьку природу сучасного ставлення громадян до процесів полікотворення. Джефрі Грін вважає, що «окулярна модель посилення народних повноважень виправдана, оскільки її механіка не припускає, що пересічні громадяни – це те, чим вони не є (ті, які обирають, виголошують промови, беруть участь у законотвірній діяльності, є активними учасниками ухвалення рішень у суспільних справах), а навпаки, визнає пасивність, абсентеїзм, глядацьку природу повсякденного політичного життя» (Green, 2010, р. 16–17). У руках лідерів авторитарного штабу плебісцит може стати засобом зміцнення системи особистої влади, усунення політичних суперників і придушення опозиції, методом розв’язання проблем в обхід парламенту.

Прикладом використання плебісцитарної підтримки для посилення своєї політичної позиції є конституційний референдум у Туреччині у квітні 2017 р. Запропоновані правлячою Партією справедливості та розвитку правки викликали суспільний резонанс як у країні, так і поза її межами. Зокрема на плебісцитарну легітимацію було винесено питання щодо скасування кабінету прем’єр-міністра і передача повноважень управління виконавчою гілкою влади президенту; права парламенту заслуховувати звіти міністрів, закликати уряд до відповіді, уповноважувати міністрів на видання указів з певних питань і водночас посилення контролю президента над призначенням на посади у Вищу комісію суддів та прокурорів. Водночас конституційні зміни

передбачили можливість чинного президента залишитися на посаді глави держави до 2029 року (Shaheen, 2017). Крім того, передбачене конституційними змінами проведення місцевих, парламентських і президентських виборів протягом одного року дозволить главі держави посилити електоральні позиції правлячої партії на усіх рівнях влади.

Зазначимо, що важливим контекстуальним чинником референдуму було проведення його в умовах надзвичайного стану, яке було оголошено після невдалої спроби військового перевороту в липні 2016 р. На формування громадської думки істотно впливав фактор небезпеки, остраху перед потенційною терористичною загрозою, що «сприяло» підтримці ініціатив Реджепа Ердогана: «Так» реформам на референдумі сказали 51,4% за явки у 85,4 % (Atilgan, Turkey Reports, 2017, April 28).

Хоча зміни до конституції, які заклав референдум, набуватимуть чинності поступово, проте, певні наслідки такого плебісцитарного рішення стали очевидними вже на етапі підготовки і одразу після голосування: у короткостроковій перспективі це – посилення влади пропрезидентських політичних сил, причому персонально Ердогана, і вживання заходів із дискредитації і послаблення опозиції. У довготроковій – протистояння на рівні політичних еліт всередині країни і напружені відносини між правлячою верхівкою та лідерами європейських держав закладають фрустраційні тенденції у зовнішньополітичному вимірі. Невдоволеність переважної частини жителів найбільших за чисельністю міст Туреччини політичним курсом Ердогана на звуження демократичних прав і свобод також може призвести до громадянського протистояння. Масштабні звільнення представників академічної еліти, засобів масової інформації, громадських організацій, військових структур, закриття університетів, які відбулися в Туреччині у 2016 р., тільки посилюють настрої опозиційно налаштованих до чинної влади громадян. Не можна не зазначити проблему курдів, які не підтримали зміни до Конституції, пропоновані на референдумі, що додає ризиків «вибуху» конфлікту, який швидко може перерости із

внутришньодержавного на міжнародний рівень, враховуючи геополітичне положення Туреччини. Окреслений сценарій, на нашу думку, є цілком ймовірним, оскільки конституційний референдум у Туреччині втілює усі перераховані вище пастки плебісцитарних механізмів ухвалення рішень.

Найнебезпечнішим варіантом є використання референдумів у військово-тактичних цілях. Такий сценарій розіграно у березні 2014 р. щодо статусу Автономної Республіки Крим після окупації Кримського півострова російськими військами. Навіть не вдаючись у змістовні вади правової та історичної адекватності такої постановки питань, цей референдум навряд чи можна назвати реальним інструментом прямої демократії, оскільки проводився він у стані військової окупації і мав єдину мету – легітимізацію анексії Криму в очах населення Росії. У зв'язку з неможливістю перевірити легітимність процедур і результатів, референдум не було визнано міжнародними організаціями і багатьма країнами. Симптоматично, що й керівництву Росії не вдалося оминати пастки плебісцитарних рішень. Конфлікт з Україною, напруження у відносинах з лідерами багатьох країн, виключення з Групи Восьми. Зрештою, економічні санкції стали супроводжувальними факторами, які отримала Росія в результаті плебісциту щодо приєднання Криму, а фактично його анексії.

Попри широкі можливості доступу до інформації та освіти в XXI сторіччі, громадяни у переважній більшості випадків реалізації механізмів прямої демократії опиняються заручниками маніпуляції і популістських спекуляцій політиків. Навіть Швейцарія, яка є всесвітньо визнаним лідером з використання плебісцитарних практик ухвалення рішень, на думку дослідників, має «недоліки референдумної системи» (Fossedal, 2005, p. 109). Практика факультативних референдумів, з одного боку, сприяла розширенню консенсусних механізмів консультацій та переговорів, однак, з іншого – призвела до зменшення прозорості політики, адже обговорення соціальних конфліктів та зіткнення інтересів було виключено з публічної арени парламентських дебатів. Це спричинило формування елітних картелів, які

потенційно можуть керувати певними політичними процесами, у яких громадянська практично не має контролю (Ibid).

Шанс перетворитися з об'єкта на суб'єкт процесів вироблення політики громадяни отримали шляхом поширення висхідних практик політичної партисипації, а саме громадянських ініціатив і відкликань. Означені механізми можна розцінювати як найбільш прогресивні з точки зору демократичності, адже громадяни отримали можливість самостійно ініціювати рішення, а отже, формувати політичний порядок денний. Проте досвід реалізації таких плебісцитарних практик виявляє, що вони також не позбавлені пасток перетворення на процедурну «пустушку».

Громадянські або «народні» ініціативи визначають як «прямі демократичні процеси ухвалення рішень, які започатковує не влада, а виборці, та вводять пропозиції громадян у законодавчий або конституційний процес» (Marxer & Pállinger, 2007, p. 3). Процедури громадянських ініціатив передбачають, що громадяни мають зібрати необхідну кількість підписів для подання клопотання органам влади з метою висунення законодавчої ініціативи. Механізми громадянських ініціатив в окремих випадках мають спеціальну законодавчу базу, зазвичай вони інкорпоровані в конституції держав або окреслені окремими статтями в законах про референдуми. Серед плебісцитарних практик, ініційованих громадянами, вирізняють: петиції – процедури, які дозволяють одному або декільком громадянам представляти пропозицію органам влади; ініціативи порядку денного (агендні ініціативи) – процедури прямої демократії, які наділяють громадян повноваженнями подавати пропозицію, що має бути розглянута законодавчим органом, але не обов'язково поставлена на голосування; громадянські ініціативи – процедури прямої демократії, які дозволяють ініціювати голосування щодо висунутої ними пропозиції (IDEA, 2008, p. 84).

Найбільшого поширення вони набули в європейському політичному просторі на національному та наднаціональному рівнях урядування. У деяких європейських державах – Латвії, Ліхтенштейні та Швейцарії – громадяни

мають повноваження з повномасштабної законодавчої компетенції через громадянську ініціативу, тобто можуть запропонувати нове законодавство своїм парламентам, які потім повинні поставити його на голосування. Якщо парламент відхиляє пропозицію, її виносять на зобов'язальний референдум.

Система плебісцитарних практик Швейцарії є найбільш дослідженою завдяки своїй історії, унікальності й дієвості. Механізми громадянської ініціативи в Швейцарії існують на федеральному, кантональному і муніципальному рівнях. Федеральна народна ініціатива є інструментом прямої демократії у Швейцарії. Це дозволяє громадянам пропонувати зміни до швейцарської федеральної конституції.

Водночас частота використання і зміст ініціатив мають неоднозначну оцінку в науковому середовищі. З одного боку, підкреслюється позитивний вплив на нормотвірну діяльність шляхом взаємодії між прямою та представницькою демократією в Швейцарії. Хоча лише близько 10 % всіх громадянських ініціатив є успішними у ході всенародного голосування, яке означає, що вони здатні зібрати більшість голосів громадян і більшість кантонів, понад 50 % ініціатив мають певний вплив у наступному законодавстві. Це можна тлумачити в тому сенсі, що між громадянами та елітою існує постійний більш-менш формальний «діалог» (Pállinger, 2013, p. 37).

Плебісцитарні практики ухвалення рішень сприяють ширшому обговоренню змісту питань, які громадяни ініціюють. Адже під час обговорення вони вислуховують протилежні аргументи й шукають компроміси. Дослідження реалізації агендних ініціатив у Фінляндії виявило, що такі інструменти висхідної демократії залучають до процесів вироблення рішень соціальні групи, зазвичай не залучені до полікотвірних процесів (Christensen et al., 2017). Натомість такі ініціативи не сприяють мобілізації людей з низьким рівнем інтересу до політики. Важливу роль у мобілізації людей у підтримці агендних ініціатив відіграють політичні партії (Ibid). З іншого боку, дослідники вказують на дисфункціональність механізмів прямої

демократії. Політичні актори використовують їх для того, щоб обійти парламентський процес ухвалення рішень.

Множення громадянських ініціатив підриває стабільність правової бази, оскільки все частіше висувуються ініціативи, орієнтовані на радикальні й системні реформи (Matuja, 2016, р. 23–24). Прикладом може слугувати федеральний референдум 2016 року, проведений у Швейцарії за ініціативи громадян проти спорудження в державі мінаретів «Стоп Мінарети» (Volksabstimmung vom 29.11.2009; Volksinitiative vom 08.07.2008 Gegen den Bau von Minaretten), хоча згідно з формальними критеріями ініціатива не повинна порушувати основні права людини. Успіх подібних ініціатив посилив вимоги до суворішого парламентського контролю за змістом ініціатив, а також підвищив обережність щодо народних ініціатив та інших прямих демократичних механізмів за межами Швейцарії (Rachwał, 2014, р. 41–42).

Серед формальних умов реалізації механізмів висхідної демократії, зокрема громадянських ініціатив, виділяють такі (Pállinger, 2013, р. 36):

- процедурні гарантії – можливість апеляції до незалежних судів;
- висування – хто має право висувати ініціативу;
- кворум, необхідний для збору підписів;
- обмеження питань – сфери, захищені конституцією;
- формальні вимоги прийнятності – принцип єдності щодо предмету ініціативи;
- взаємодія з представницькими органами – парламентські дебати щодо пропозиції, рекомендації щодо голосувань.

На відміну від формальних умов громадянських ініціатив питання критеріїв ефективності їх реалізації залишається відкритим. Насамперед це пов'язано з варіативністю процедурного забезпечення громадянських і агендних ініціатив у країнах. Серед параметрів, які впливають на успішність висхідних практик прямої демократії, називають порогові значення збору підписів і темпоральні чинники: період збору підписів і дозволених методів, що впливає на шанси успішного завершення процедури, незалежно від рівня

застосування плебісцитарних рішених механізмів: локального, національного (Cuesta-López, 2012; Rytel-Warzocha, 2012; Somer, 2012) або наднаціонального. Різниця між вищим і нижчим порогами в зборі підписів – це різниця в доступі до процесу ухвалення рішень. Поріг, встановлений для кворуму, є важливим для успіху ініціативи. Високий поріг може перешкодити громадянам розпочати ініціативу порядку денного та зробити його неефективним, низький – призвести до широкого використання ініціативи порядку денного, і, можливо, до обтяження парламентських процедур і втомі виборців (IDEA, 2008, р. 70). Зокрема дослідження агендних ініціатив у Польщі виявило, що найбільшою проблемою їх невдач став високий кворум у 100 000 підписів для громадян, що є занадто складним для висхідних ініціатив, які не мають підтримки політичних партій чи інших організацій (Rytel-Warzocha, 2012, р. 25).

Серед проблемних аспектів реалізації агендних ініціатив зазначалися такі: обмеження щодо предмета висунення ініціатив порядку денного; складність збору необхідних підписів до закінчення строку, негнучкість і відмова від ініціатив національного парламенту (Cuesta-López, 2012, р. 209).

Зокрема в Іспанії поріг збору підписів для висунення ініціативи дуже високий, і процедура розгляду пропозицій є критичною стадією (на відміну від інших країн, де успішна ініціатива порядку денного розглядається безпосередньо як парламентська ініціатива). Зі 104 агендних ініціатив, поданих з 1982 р., 48 були відхилені через неприйнятність або неспроможність пройти процедуру розгляду, а 38 не досягли мети через невиконання строків або через бездіяльність парламенту. З решти лише одну було затверджено, і дві – подано в новій версії (Morales Arroyo, 2017).

На основі аналізу реалізації громадянських інструментів прямої демократії у державах Балтії Ервен Сомер (Somer, 2012, р. 95) виявив невисоку ефективність їх застосування, адже лише одну третину референдумних рішень, ініційованих громадянами, було втілено в законодавстві. Науковець пояснює це двома факторами. Насамперед, ставленням еліт до плебісцитарних

механізмів, акцентуючи на тому, що найбільшу активність в ініціюванні референдумів виявили політичні партії. Для заохочування активності виборців в електоральній кампанії партії часто призначають референдуми на той самий день, що й парламентські вибори. Референдуми здебільшого використовувалися політичними силами у своїх партикулярних інтересах перед парламентськими виборами (Somer, 2012, р. 97–98). Іншу причину недостатньої дієвості плебісцитарних механізмів у досліджених державах учений вбачає у слабкості традицій громадянського суспільства (Somer, 2012, р. 100–101).

Серед контраргументів щодо використання плебісцитарних механізмів вказують на можливості ухвалення рішень про взаємопов'язані питання в ізоляції один від одного. Прикладом може бути висунення двох ініціатив на користь збільшення витрат на містобудування та освіту, що вимагає зниження муніципальних податків (Alarcón et al., 2018, р. 17). Під час голосування за взаємопов'язані питання має існувати можливість генерувати більш комплексні альтернативи, де всі можливі комбінації ієрархічно впорядковані, або виконувати послідовне голосування за короткий період часу, щоб підкреслити їхню зв'язаність (Linares Lejarraga, 2017). Інша пастка громадянських ініціатив полягає у кооптації рішення з цілями груп інтересів. Оскільки ініціативи потребують високого ступеня мобілізаційної здібності, витрат людських та економічних ресурсів, існує небезпека, що їх можуть використати актори з більшими можливостями впливу на результат.

Отже, факторами, що зумовлюють ефективність плебісцитарних механізмів вироблення політичних рішень, є процедурні та змістовні параметри, а також політична культура населення. На нашу думку, визначальним критерієм успіху громадянських ініціатив є імплементація їх у законодавче поле, фактично – це кількість ініціатив, які стали нормативними актами. Як було зазначено, навіть у Швейцарії, з її досить ліберальним нормативно-процедурним регулюванням та активним використанням плебісцитарних механізмів, частка ініціатив, втілених у законодавство, є

незначною. Зазначимо, що окреслені проблеми притаманні реалізації плебісцитарних рішенневих процедур не лише на державному, а й на наддержавному рівні урядування. Тенденції поширення процедурних моделей громадянських ініціатив торкнулися не лише держав. У світлі деєтатизації політичного урядування важливим є унікальний «експеримент», запроваджений в Європейському Союзі.

З метою амортизації «дефіциту демократії», за який політичну систему ЄС постійно критикують, Лісабонським договором запроваджено механізм, який має на меті посилити залучення громадян до вироблення політичних рішень шляхом висунення громадянських ініціатив. Механізм «Європейської громадянської ініціативи» (ЄГІ) – фактично перший у світі механізм транснаціональної громадянської ініціативи, який передбачає, що «не менше одного мільйона громадян, які є громадянами значної кількості держав-членів, можуть взяти на себе ініціативу запросити Європейську комісію у межах своїх повноважень представляти будь-яку відповідну пропозицію з питань, у яких громадяни вважають, що правовий акт Союзу потрібен для цілей реалізації Договорів» (The Treaty of Lisbon, 2007).

Механізм Європейської громадянської ініціативи набув чинності у 2012 році. Громадяни ЄС виявили зацікавленість щодо можливості впливати на формування європейського політичного порядку денного. Симптоматично, що низка запропонованих ініціатив стосувалася посилення практик партисипаторної демократії. Однак з понад сімдесяти зареєстрованих ініціатив лише п'ять взяті до розгляду Європейською комісією для провадження подальшої законодавчої процедури: ініціатива щодо належного рівня якості питної води «Вода та санітарія – право людини! Вода – суспільне благо, а не товар» (ЕСІ (2012)000003), яка отримала підтримку 1659543 громадян ЄС у 27 державах-членах; «Стоп вівісекції» (ЕСІ (2012)000007) із загальною підтримкою 1173130 у 26 державах-членах; ініціатива із захисту людських ембріонів «Один з нас» (ЕСІ (2012)000005) – підтримали 1721626 громадян у всіх державах-членах ЄС; «Заборонити гліфосати та захистити людей і

навколишнє середовище від токсичних пестицидів» (ЕСІ(2017)000002), підтримка склала 1070865 підписів з 23 держав-членів; «Безпечний пакет для меншин – один мільйон підписів за різноманіття в Європі» (ЕСІ(2017)000004) з підтримкою 1128385 голосів з усіх держав-членів Європейського Союзу.

Понад двом десяткам загальноєвропейських громадянських ініціатив було відмовлено в реєстрації. Серед них – ініціатива щодо негайного проведення референдуму з приводу довіри компетентності Європейському уряду, згідно з якою наявні європейські структури урядування потребують невідкладної заміни новими органами, сформованими демократичним шляхом (European Commission, 2013. “To hold an immediate EU Referendum on public confidence in European Government’s (EG) competence”); ініціатива щодо запровадження в законодавчій системі ЄС правового механізму референдуму незалежно від конституцій держав-членів з метою обов’язковості плебісцитарних рішень для кожної гілки влади урядування ЄС (European Comission, 2014, “The supreme legislative & executive power in the EU must be the EU referendum as an expression of direct democrac”); ініціатива щодо впровадження нової правової системи ЄС, самоусунення Європейського парламенту та його структур (European Comission, 2014. “A new EU legal norm, self-abolition of the European Parliament and its structures must be immediately adopted”). Визначення мети останньої із зазначених ініціатив є доказом накопиченого невдоволення громадян відчуженням представницьких органів влади від потреб суспільства: «Наявний європейський уряд (ЄУ) не може розв’язати поточні проблеми (зниження рівня життя, зростання безробіття, економічний спад тощо), оскільки він став великим, нерегульованим, недемократичним та неконтрольованим монстром, з безликими бюрократами в кожному органі, який визначає цілі, не консультиуючись з європейцями» (European Comission, 2014. “A new EU legal norm, self-abolition of the European Parliament and its structures must be immediately adopted”). Ці ініціативи свідчать про наочну невдоволеність громадян Європейського Союзу не лише станом демократичності наднаціонального урядування, а й очевидною ерозією

механізмів представництва своїх інтересів на загальноєвропейському рівні (Вінникова, 2016б, с. 42).

Реалізація механізму Європейської громадянської ініціативи ускладнена її транснаціональним виміром процедурно-організаційного забезпечення. Вимога збору підписів у 25 % держав-членів ЄС спричиняє необхідність створення транс'європейської мережі підтримки, що потребує залучення організаційних і фінансових ресурсів. Друга складність у збиранні підписів полягає у тому, що ЄПІ не має уніфікованої процедури для цього у державах-членах ЄС. Вимоги до підтвердження персональних даних різняться за країнами. Відсутність єдиних процедурних механізмів збору підписів створює значні труднощі для організаційного забезпечення процесу висунення транс'європейської ініціативи.

Оцінювання ефективності механізму Європейської громадянської ініціативи необхідно проводити з урахуванням усіх висунутих проєктів Європейської громадянської ініціативи – прийнятих, відкинутих Європейською комісією, тих, що здобули необхідну кількість підписів на свою підтримку, і тих, що не досягли мінімального порогу в 1 мільйон. Чинник, який є показовим з точки зору розуміння пріоритетів громадян у прагненні впливати на формування політичного порядку денного, і який часто упускається в дослідженнях, – це предмет цілепокладання ініціатив.

Серед відкликаних і водночас дотичних до зазначених ініціатив – проєкт «Дозвольте мені голосувати» (ЕСІ(2012)000006), – передбачав надання прав громадянам ЄС, які проживають в іншій державі-члені, голосувати на всіх політичних виборах. Такі законодавчі зміни сприяли б не тільки зміцненню почуття європейського громадянства, а й усуненню втрати прав голосу громадянами ЄС, які є довгостроковими резидентами в інших державах-членах (Ibid). Отже, є і позитивні ефекти від реалізації Європейської громадянської ініціативи. Ініціаторам таки вдалося привернути увагу Європейської комісії, членів Європейського парламенту та державних діячів до означених проблем й організувати суспільні дискусії на наднаціональному

рівні урядування. Кількість залучених країн-членів вказує на формування транснаціональних суспільних дебатів з питань, які становлять спільний інтерес для громадян ЄС, а «інституційний дизайн ЄГІ сприяє не тільки транснаціональним мережам громадянського суспільства, але й активізації транснаціонального громадянства ЄС та виникненню транснаціональних дискурсивних сфер» (Conrad, 2013, p. 318).

Громадяни великих за чисельністю країн-членів ЄС більше представлені в процедурах ЄГІ, водночас населення невеликих держав виявляє достатньо високу активність у підтримці певних загальноєвропейських ініціатив. Отже, це забезпечує можливість для громадян з невеликих країн брати участь у транс'європейських плебісцитарних рішенневих процесах. Хоча кожна держава-член має унікальний політичний контекст, існує певна узгодженість між національною політичною культурою щодо ініціатив громадян та бажанням використовувати механізм Європейської громадянської ініціативи. Усталені традиції практик прямої демократії на національному рівні зумовлюють активність громадян щодо висунення ініціатив на загальноєвропейському рівні урядування. Держави-члени, які отримали найменшу підтримку запропонованих ініціатив, не мають достатнього досвіду щодо плебісцитарних практик вироблення політичних рішень. Політична культура й традиції практик прямої демократії впливають на активність громадян у плебісцитарних механізмах вироблення рішень.

Усі країни-члени, які були найбільш активними в голосуванні за запропонованими ініціативами, мають досвід з реалізації громадянських ініціатив на національному рівні. Окрім розширення партисипаторних можливостей громадян на наднаціональному рівні урядування, ЄГІ дозволяє привернути увагу до внутрішньополітичних проблем на національному рівні. Зокрема громадянська ініціатива «Прокинься, Європо! Вживання заходів для забезпечення європейського демократичного проєкту» (ЕСІ(2015)000005), висунута з метою привернути увагу і вплинути через загальноєвропейські процедурні інструменти до проблем згортання демократичних прав і свобод в

Угорщині (European Commission, 2015. “Wake up Europe! Taking action to safeguard the European democratic project”).

Проведений аналіз дозволяє припустити, що успіх ініціатив залежить від стейкхолдерів питання, за яким формується пропозиція. Адже ініціативи, які пройшли всі етапи висунення і вийшли на рівень обговорення в Європейському парламенті, мали спонсорську підтримку для проведення агітаційної кампанії як від юридичних осіб, зокрема неурядових організацій, так і від окремих громадян. Зокрема фінансову допомогу проєкту «Вода та санітарія – право людини! Вода – суспільне благо, а не товар» у розмірі 140 000 євро було надано Європейською федерацією союзів громадських служб (European Commission, 2012. “Water and sanitation are a human right! Water is a public good, not a commodity!” The European Citizens’ Initiative). Громадянська ініціатива «Один з нас» отримала фінансові ресурси у розмірі 159 219 євро від італійських соціально-медичних фондів (European Commission, 2012. “One of us”. The European Citizens’ Initiative.). Ініціативу «Стоп вівісекції» матеріально підтримали здебільшого окремі фізичні особи на загальну суму 23 651 євро (European Commission, 2012. “Stop vivisection”. The European Citizens’ Initiative).

Найбільшого фандрайзингу досягли ініціатива із заборони гліфосатів з понад 328 000 євро від значної кількості національних, транс’європейських і глобальних екологічних організацій, зокрема Грінпіс і Глобал 2000 та ініціатива із забезпечення культурних прав меншин, яка зібрала фонд у 348 500 євро, підтримана органами регіональною владою двох автономних областей Італії та секретаріатом з національної політики уряду Угорщини (European Commission, 2017. “Ban glyphosate and protect people and the environment from toxic pesticides. The European Citizens’ Initiative”).

Дослідження Євробарометра щодо готовності громадян використовувати Європейську громадянську ініціативу виявили, що лише 27 % респондентів підтвердили можливість долучення до цього механізму, 63 % сказали, що «навіть чи долучаться» і 10 % зазначили, що не знають (Standard Eurobarometer 83, 2015, p. 75). Результати опитування свідчать, що

переважна більшість громадян відчуває труднощі з цим плебісцитарним механізмом вироблення рішень і з великою ймовірністю не буде його використовувати.

Як зазначалося, мета введення механізму Європейської громадянської ініціативи – задовольнити очікування громадян ЄС щодо посилення демократичності наднаціональної системи політичного управління, а також зміцнити легітимність Європейського Союзу. Європейська громадянська ініціатива надає громадянам можливість запропонувати законодавчу ініціативу Європейській комісії та у такий спосіб впливати на законодавство Європейського Союзу. Знизивши порогове значення, ЄС міг би отримати демократичну легітимність, надаючи більше ініціатив для того, щоб Європейська комісія зміцнила законодавство ЄС. Впровадження механізму громадянських (народних) ініціатив у європейських країнах як на національному рівні, так і на рівні ЄС надало європейцям нові можливості щодо участі в ухваленні політичних рішень, але фактично їхній вплив на політикотвірні процеси залишається незначним. Деякі нові ініціативи можуть бути охарактеризовані як такі, що мають швидше символічний характер, ніж справжній демократичний вплив. Причиною відсутності конкретного впливу ініціатив є процедурні обмеження, зокрема під час збору підписів. Окрім того, ініціативи громадян є уразливими до політичного зловживання, що може легко перетворити їх з механізму сприяння політичної участі на інструмент політичної маніпуляції.

Дослідницькі проєктування відтворення процедури референдуму на загальноєвропейському рівні урядування спростовує поширене упередження, що подібний рішеннєвий формат несе ризики для інтеграційних процесів. Громадяни Євросоюзу позитивно ставляться до можливості ухвалювати рішення на загальноєвропейському референдумі, особливо ті, хто підтримує подальше розширення Євросоюзу, тоді як національні референдуми здебільшого підсилюють упередженість громадян відносно процесів творення європейської політики (Cheneval & Ferrin, 2016, p. 34).

Менш поширеною, ніж референдуми й громадянські ініціативи, проте важливою процедурою, яка надає громадянам можливість впливу на суб'єктів ухвалення рішень, є відкликання. Цей плебісцитарний механізм було введено в США в колоніальний період XVII ст. Перший випадок був зафіксований Генеральним судом штату Массачусетс у 1631 році (Spivak, 2004, p. 21–22). Стаття V Конфедерації Сполучених Штатів передбачала законодавчі повноваження штатів призначати своїх делегатів щорічно до конгресу США, а також відкликати їх та замінити іншими. Проте еквівалентне положення, хоча і обговорене, не було включено до Конституції Сполучених Штатів. Занепокоєння полягало в тому, що відкликання могло б зробити членів конгресу рабами бажань власних виборців, нездатних розглянути інтереси нації в цілому (Cronin, 1989, p. 129).

Відкликання частіше використовують на рівні місцевого самоврядування, ніж на загальнодержавному рівні. У США підстави для відкликання варіюють поміж штатами. Обґрунтування стосуються тверджень про корупцію, особисту неправомірну поведінку. У більшості випадків йдеться про несхвалення діяльності чиновника або про те, як він проголосував за конкретну справу, зокрема за збільшення податку або збільшення заробітної плати політиків. Відкликання, на нашу думку, варто розцінювати як метод громадянського контролю за владою.

За наявності необхідної кількості підписів показник успіху відкликання становить близько 50 % (Cronin, 1989, p. 142). Такий рівень успішності свідчить про те, що лише відкликання зі значною підтримкою, зокрема фінансовою, досягають етапу голосування. Позитивною рисою відкликання як плебісцитарного рішеннєвого інструменту є те, що воно змушує чиновників та обраних представників бути відповідальними перед виборцями. Однак не в кожній політичній системі відкликання є справжнім інструментом прямої демократії. Такі країни, як Киргизстан, Білорусь, Румунія, Північна Корея, Китай та Куба мають положення про відкликання у своїх конституціях, хоча на практиці вони не виконуються (Council of Europe. CDL-AD (2009) 027-e).

Найгучнішу спробу відкликання здійснено у Венесуелі у 2004 році. Законодавство країни дозволяє відкликати виборні посади, зокрема президента. 15 серпня 2004 року проведено голосування з метою відкликати венесуельського президента Уго Чавеса, але цього не відбулося. Однією з проблем кампанії відкликання було те, що опозиція вирішила відкласти вибори свого кандидата в президенти до закінчення процесу відкликання. Як наслідок, люди, які голосували за відкликання, не знали, хто може замінити чинного президента (McCoу, 2006, р. 67). На голосуванні за відкликання спостерігався високий рівень явки – 70 %. Проте здійснити відкликання так і не вдалося, тому що більшість виборців, 59 %, проголосували проти (Twomeу, 2011, р. 30).

Відкликання як механізм прямої демократії може призвести до двох видів пасток: з одного боку, це пастка втрати незалежності офіційних осіб у виконанні своїх обов'язків, а з іншого – побоюючись відкликання, державні діячі можуть уникати непопулярних рішень, щоб зберегти лояльність електорату, і в такий спосіб потрапляють до пастки «неухвалення рішень».

Відкликання може бути використано як інструмент політичного тиску або боротьби з політичним опонентом, відставки державних діячів та повторного проведення виборів. Наочним прикладом впливу фінансових інструментів на висхідні плебісцитарні практики є прецедент відкликання губернатора штату Каліфорнія від демократів Грея Девіса у 2003 році. Громадяни, незадоволені політикою губернатора щодо розв'язання енергетичної кризи в штаті, спробували відкликати губернатора. Фінансові ресурси відіграли роль у процесі самої кампанії, оскільки процедурні аспекти кампанії відкликання щодо порядку залучення і витрат коштів, зокрема пожертвувань, забезпечують можливості для зловживань. Ініціаторам відкликання не вдалося зібрати відповідну кількість підписів у встановлений законодавством термін, щоб відкликати чинного губернатора (Amar, 2004).

Один з претендентів на посаду губернатора від республіканців – Арнольд Шварценеггер, витративши 10,5 мільйонів власних коштів на свою

кампанію, наголошував саме на незалежності від зовнішнього фінансування. Грей Девіс, не маючи значних власних ресурсів, опирався на донорську підтримку, через що громадськість сприйняла його як маріонетку груп інтересів. Врешті Грей Девіс став першим в історії Каліфорнії відкликаним губернатором, а Шварценеггер здобув перемогу (Garrett, 2004, p. 249).

На основі аналізу процесів, які супроводжували спроби відкликання американського губернатора штату Вісконсин Скотта Уокера у 2012 р., Тессалія Мерівакі дійшла висновку, що саме «зовнішні інтереси відіграють важливу роль у визначенні успіху зусиль відкликання» (Merivaki, 2016, p. 74). Політична криза в штаті почалася після того, як Уокер направив у конгрес бюджетний законопроект, який мав урізати пільги членам профспілок державних і муніципальних служб штату. І хоча Скотту Уокеру вдалося провести законопроект через конгрес, і він набув чинності, ініційоване відкликання ледве не вартувало йому посади губернатора.

Механізм відкликання як одна з форм плебісцитарних рішень є доволі суперечливим. Серед його переваг можна відзначити сприяння підзвітності чиновників і політиків. Відкликання гарантує, що посадові особи залишаються підзвітними протягом усього строку повноважень і повинні реагувати на запити своїх виборців. Також відкликання можна розглядати як запобіжний захід щодо зловживань. Відкликання збільшує владні можливості виборців стосовно своїх обраних представників і зменшує вплив донорів та політичних партій. Громадяни знають, що мають право відкликати свого представника, якщо його поведінка є незадовільною. Ініціювання відкликання також стимулює публічні дебати та зацікавленість у державних справах, внаслідок чого підвищується обізнаність громадян. Відкликання забезпечують триваліші строки обрання на посади (Twomey, 2011, p. 3). Необхідність частих виборів зменшується, якщо існує механізм відкликання. Законодавчі органи та посадові особи можуть бути обрані на триваліший строк, що дає можливість кращого планування, ефективнішого і стабільнішого управління. Відкликання є своєрідним «запобіжним клапаном» ескалації політичного конфлікту. На

нашу думку, такі переваги видаються спірними, оскільки кореляція між наявним механізмом відкликання і строком перебування на посаді не є емпірично доведеною. Використання відкликання задля недопущення загострення політичного конфлікту можна розцінювати як маніпулятивну практику, якою можуть скористатися зацікавлені провладні сили і принести в жертву «цапа-відбувайла» з метою збереження статус-кво. Громадяни, які ініціюють такі відкликання, опиняться заручниками політичних ігор і не побачать справжніх змін.

Серед недоліків механізму відкликання можна виділити політичні й економічні. У спектрі політичних ризиків зазначимо можливість використання відкликання для дестабілізації політичних опонентів, вичерпання їхніх фінансових ресурсів та відволікання від управління або як загрози з боку груп, які хочуть впливати на політику. Дослідники вказують, що політичні партії краще підготовлені до проведення відкликань, оскільки їх ініціювання потребує організаційних ресурсів (Welp, 2018).

Отже, процеси, запроваджені з метою відкриття каналів для участі громадян, можуть набути кооптації з організованими інтересами або політичними партіями, які, принаймні, мають сильну здатність впливати на їх розвиток. Небезпека застосування цього плебісцитарного механізму може призводити до неефективного управління. Адже з перспективою відкликання посадові особи ухвалюватимуть короткотермінові популістські рішення, а не жорсткі та непопулярні, які часто необхідні для належного урядування в довгостроковій перспективі.

З точки зору цілепокладання і наслідків, відкликання є інструментом забезпечення інтересів політичних еліт, що доводить наше припущення про використання нормативно-процедурних механізмів прямої участі як партисипаторного плацебо навіть у розвинутих демократичних системах. Подібне застосування плебісцитарних механізмів не амортизує, а навпаки, накопичує фактори посилення політичної ентропії. Представлений огляд амбівалентних ефектів використання плебісцитарних механізмів ухвалення

рішень, безумовно, не є вичерпним. Кожна плебісцитарна процедура – референдум, або громадянська ініціатива, або відкликання – є важливою складовою участі громадян у політичному житті.

Плебісцитарні рішення зазвичай орієнтовані на довгострокові наслідки, проте, конфігурація обставин, за яких вони ініціюються, є ключовим фактором до розуміння того, чи дійсно конкретний плебісцит є реальним засобом здійснення волі народу, чи це тільки один з багатьох маніпулятивних інструментів набуття електоральної популярності окремими політичними силами, які прагнуть приходу до влади або намагаються посилити свої владні ресурси. Зазначимо, що результати наведених референдумів переважно були зумовлені суспільно-політичним контекстом, у якому вони відбувалися. Важливі мобілізаційні та просвітницькі функції доцентрових плебісцитарних практик не убезпечують від пастки непередбачуваних наслідків або «ефекту партисипаторного плацебо». Для виявлення трендів у розвитку практик прямої демократії бракує комплексних моніторингових досліджень. Наукові праці з означеної проблематики здебільшого мають кейсовий характер (Christensen et al, 2017; Matyja, 2016; Morales Arroyo, 2017; Rachwal, 2014; Rytel-Warzocha, 2012; Welp, 2018).

Компаративні дослідження з визначення критеріїв ефективності громадянських ініціатив обмежені порівнянням моделей і практик реалізації громадянських та агендних ініціатив на національному (Altman, 2014; Cuesta-López, 2012; Marxer & Pállinger, 2007; Somer, 2012; Twomey, 2011), локальному (Alarcón et al., 2018) або наднаціональному рівнях урядування (Cheneval & Ferrin, 2016).

Наявний дослідницький доробок дозволяє робити певні узагальнення щодо переваг і проблемних аспектів процедурного забезпечення рішеньевих плебісцитарних механізмів, однак не дає повноцінного уявлення про схвалення громадянами таких практик. Лише в окремих дослідженнях представлений суспільний «фідбек» щодо практик прямої демократії (Cheneval & Ferrin, 2016; Matyja, 2016) у вигляді аналізу результатів

оцінювання громадянами певних плебісцитарних механізмів вироблення рішень. Варто зауважити, що плебісцитарні механізми ухвалення рішень далеко не завжди можуть гарантувати справжнє народне волевиявлення, а тенденція їх поширення є частиною системної делегітимації сучасних форм репрезентативної демократії, зниження ефективності національних урядів і втрати довіри до парламентів як ретрансляторів інтересів громадян. Успіх плебісцитарних процедур багато в чому залежить від ступеня довіри населення до їх ініціаторів, а також від готовності політичного керівництва надавати громадянам доступ до участі в урядуванні. Навіть за сприятливих умов плебісцити можуть обернутися пасткою, і замість очікуваного блага для всіх від використання засобів прямої демократії, принести напруження в суспільство, ризики тиранії більшості й цькування тих, хто підтримав альтернативний варіант рішення, посилення доцентрових авторитарних тенденцій і поширення радикального популізму (Вінникова, 2017а, с. 317).

Важливо, що на відміну від рішень, ухвалюваних представницькою або виконавчою владою, які можуть бути скореговані або скасовані чинною чи прийдешньою владою, плебісцитарні рішення як воля народу не можуть бути ігноровані або просто скасовані одним нормативним актом. Як слушно зазначає Френсіс Анкерсміт, «ціна, яку доведеться заплатити за уявний «тріумф прямої демократії» у формі плебісцитарної, – незворотна втрата контролю над урядом з боку громадян. Набагато вигідніше мати свого представника в центрі ухвалення політичних рішень (навіть якщо виконання цих рішень буде вашим обов'язком), ніж перебувати далеко від центру і не мати в ньому свого представника (навіть якщо за вами збережено номінальне право схвалити або відкинути ухвалені рішення)» (Ankersmit, 2002, р. 124).

Ця теза наочно розкриває можливість інтерпретації безпосередньої участі громадян в ухваленні політичних рішень з позицій мережевого аналізу. Адже реальні можливості впливу щодо продукування рішень належать мережевим хабам, чиї ресурси дозволяють забезпечувати публічно-інституційний вимір плебісцитарних практик полікотворення, тобто

визначати нормативно-процедурну платформу будь-яких плебісцитарних механізмів: референдумів, громадянських ініціатив, відкликань тощо.

Інтерпретуючи плебісцитарні практики вироблення рішень у контексті мережевого аналізу, зауважимо, що просування доцентрових рішень (громадянських ініціатив і відкликань) крізь процедурні етапи значною мірою залежить від стейкхолдерів (політичних партій, професійних асоціацій, бізнесових груп, громадських організацій тощо), здатних ресурсно забезпечити плебісцитарний процес. Як демонструє досвід реалізації громадянських ініціатив на національному й наднаціональному рівнях, проекти рішень, які досягли етапу розгляду законодавчим органом влади, мали вагому фінансову й подекуди політичну підтримку з боку груп інтересів.

Центробіжні плебісцитарні практики (переважно референдуми), ініційовані акторами мережевих хабів, здебільшого використовуються для легітимації вже ухвалених рішень, амортизації потенційно негативних наслідків за непопулярні рішення, боротьби з новими хабами, що створюють небезпеку для усталених мережевих вузлів. Отже, для оцінювання перспектив реалізації того чи іншого плебісцитарного формату вироблення рішень важливим є визначення джерела ініціювання такого рішення, а отже, напрямку поширення в мережі: доцентрового чи центробіжного, а головне – ставлення мережевих клік до змісту рішення та його ініціаторів. Окрім своєї визначальної функції, – забезпечення прямого народного волевиявлення – плебісцитарні механізми ухвалення рішень мають просвітницький ефект для тих, хто їх ініціює, бере у них участь і їх досліджує. Ефективність механізмів прямої участі громадян в ухваленні політичних рішень залежить не лише від нормативно-процедурного забезпечення, а й частоти їх використання.

У цьому підрозділі ми розкрили тенденцію останнього десятиріччя, коли на тлі поширення та урізноманітнення плебісцитарних механізмів останні все частіше перетворюються з інструменту, що заохочує людей брати участь в ухваленні політичних рішень, на засіб реалізації партикулярних інтересів окремих політиків і груп інтересів. Плебісцитарні механізми ухвалення

рішень, зокрема референдуми, використовують радше як інструмент політичної пропаганди, ніж як засіб суспільного впливу на процес вироблення політичних рішень. Одна з пасток відкликань полягає в тому, що могутні економічні групи інтересів здатні «купити» законодавство, впроваджуючи пропозиції і забезпечуючи кампанії на їх підтримку, або для відхилення інших пропозицій. Інвестиції в кампанії є ефективним способом відкинути ініціативу, але мають обмежений вплив для підтримки пропозиції. Отже, економічно потужні групи мають більший вплив, коли просувають відхилення громадянських ініціатив, ніж коли вони просувають власні ініціативи.

Розвиток нормативного забезпечення плебісцитарних механізмів ухвалення рішень не визначає їхньої дієвості навіть у країнах зі усталеними демократичними традиціями. Наявність законодавчо закріпленого плебісцитарного механізму ще не гарантує успішності його застосування. З точки зору цілепокладання як складової політичного рішення, плебісцитарний формат несе інструментальну функцію легітимації рішень, уже ухвалених політичними лідерами або конкретними політичними силами.

На відміну від референдумів, які фреймінгують громадську думку в потрібному ініціаторам руслі, громадянські ініціативи, вважаємо найбільш перспективними з точки зору посилення партисипаторного потенціалу громадян, просвітницького ефекту й підвищення демократичності вироблення політичного порядку денного. Проте їхня реалізація стикається з перешкодами в нормативно-процедурному забезпеченні порогових значень і періоду збору підписів, у предметному обмеженні питань, з яких громадяни можуть подавати ініціативи.

Останній пункт, мабуть, є дискусійним, адже окремі сфери політичного урядування, як-от військово-оборонна, традиційно були у відомстві фахівців державного апарату, і допуск пересічних громадян до ініціювання рішень у такій галузі може нести ризики для національної безпеки. З огляду на тренди деєтатизації політичного урядування, розширення предметного спектра практик громадянських ініціатив може сприяти кращій інформованості державних менеджерів і політиків щодо думки громадян і перспектив розвитку конкретних секторів державної політики. Усвідомлення

громадянами власного статусу суб'єкта ініціювання політичних рішень може амортизувати тенденції електорального абсентеїзму й політичної аномії. Проте громадянські / народні / агендні ініціативи все ще недостатньо поширені з точки зору практики використання. У політичних системах, де вони представлені, їхній ефект залишається незначним, якщо не нульовим. Така ситуація фактично перетворює механізми політичної участі на партисипаторне плацебо, яке надається громадянам для створення ілюзії залучення до урядування.

3.3. Онлайнові технології у партисипаторному забезпеченні політико-творчих процесів

Визначальною характеристикою розвитку практик політичної участі у XXI сторіччі є експоненціальне зростання різноманіття електронних інструментів для їхньої реалізації. Поширення набувають інтерактивні онлайнові сервіси, що не тільки розширюють доступ громадян до інформації про рішення, але й сприяють залученню широкої громадськості до процесів вироблення рішень: дискусійні панелі, форуми, електронні петиції тощо. Означені електронні механізми покликані подолати односторонність руху інформаційних потоків від джерела – політиків і чиновників до отримувача – громадян. У науковій літературі доволі широко висвітлені питання інформатизації політичного простору. Водночас однозначної оцінки партисипаторного потенціалу електронних технологій залучення громадян до політико-управлінських процесів немає. У концептуальному вимірі думки з приводу ефективності інтернет-технологій представлені екстремумами – від оптимістичного бачення в онлайн-технологіях інструменту виведення політичної участі на новий рівень взаємодії між громадянами і владою до скептично-застережливих тверджень про ризики субституційної функції електронної партисипації відносно традиційних практик демократії. Порівняно з класичними, ІТ-версії політичної активності є більш доступними

та забезпечують інтерактивну комунікацію між учасниками процесу вироблення політичних рішень – те, що П'єр Розанвалон (2009) визначив як «демократію взаємодії». На думку науковця, період, протягом якого розбудова політичної сфери розглядалася переважно в її інституційному аспекті, завершується. На зміну традиційним механізмам реалізації демократичних практик прийшли інші форми залучення громадян до творення політики. Обмін інформацією між владою і суспільством дослідник вважає найдієвішою функцією сучасної демократії (Розанвалон, 2009, с. 250). Водночас дослідження онлайн-партисипаторних практик виявляють, що інтернет-комунікації не виправляють вад представницької демократії, а «цифрові технології не можуть розв'язати проблеми апатії, розчарування, низького рівня довіри та розширення розриву між народом і політичним класом» (Simon, Bass & Voelman, 2017, p. 95).

Доступ до різноманітної інформації не гарантує підвищення рівня компетентності громадян у політичному урядуванні, а процеси обміну думками, публічні дебати переважно відбуваються у форматі телевізійних політичних ток-шоу або в коментарях до постів політиків у соціальних онлайн-мережах. Феномен «політикотейтмента» (англ. Politicotaitment) зумовлений прагненням до участі у відкритій мережі, а не контрольованій закритими експертними системами (Riegert, 2006, p. 1–3). Ця категорія розкриває тенденцію взаємної модифікації політики й розваги, коли політичний дискурс спрощується до рівня перформативного нарративу, а практики партисипації шляхом голосування перетворюються зі свідомого вибору альтернатив, який водночас формує громадянську позицію, на момент визначення власного задоволення/незадоволення від пропонованого політичного продукту.

Справді, не можна не зазначити тенденції підміни змісту політичної участі в онлайн-комунікаціях гральним форматом, у якому «кібергромадяни» визначають рейтинги політиків не голосами виборців, оцінюючи реалізацію конкретних політичних програм, а «лайками» в акаунтах

і кількістю переглядів у Youtube, оцінюючи цікавість фото- й відеоконтенту. У віртуалізованому просторі новини та інформаційні повідомлення сприймаються як речі, що швидко псуються, отже, не потребують глибокого усвідомлення. Ефектам політикотейтмента також сприяє множинність стратегій влади з конструювання суб'єкта сприйняття, на які вказує Дмитрій Петренко, як-от «різноманітні аспекти медіасингуляризації: особливості простору репрезентації, специфіки побудови медіапповідомлення, де(кон)структивітську гру зі сприйняттям глядача, зітканої з ідеологій, наративів влади і диспозитивів» (Петренко, 2016, с. 227).

Парадоксально, але на тлі поширення й удосконалення цифрових технологій мають місце виразні тенденції деградації масової політичної комунікації (Крауч, 2010). Зокрема, у дослідженні впливу інформаційних чинників на перебіг суспільно-політичних процесів Валентин Бушанський виділяє низку особливостей контенту, представленого в соціальних мережах, як-от еклектичність дискурсу (інформація у соціальних мережах містить одночасно і офіційні повідомлення, і наукові дослідження, і паранаукові студії), сегментація дискурсу (аудиторії фрагментовані за інтересами) та радикалізм суджень (ані автори, ані дописувачі не зобов'язані подавати різнопланові погляди на певну проблему) (Бушанський, 2020, с. 63).

Для розуміння ролі цифрових технологій у процесах сучасного політикотворення, необхідно визначити онлайнві механізми, які сприяють процедурній оптимізації залучення зацікавлених сторін до вироблення рішень і впливають на позиції, думки, ціннісні установки учасників. Онлайнві форми партисипації у процесах творення політики ми пропонуємо розрізняти за аналогією з офлайнвими на конвенціональні та неконвенціональні. До першої групи віднесемо форми комунікації і взаємодії з громадянами, які мають законодавче забезпечення та впроваджені державними установами з метою надання громадянам можливості інтерактивної комунікації та висування ініціатив щодо політико-управлінських процесів: електронні петиції, спеціальні рубрики громадського обговорення на вебсайтах

державних установ та онлайнві консультації держслужбовців. Неконвенціональними партисипаторними практиками є різноманітні форми краудсорсингу в соціальних мережах, комунікація з політичними діячами через їхні персональні акаунти, зокрема коментарі й оцінювання їхніх рішень і викладення відеоматеріалу, зафіксованого камерами мобільних пристроїв – усе те, що сьогодні об'єднано під терміном «соціальні медіа». Останні визначають як «використання веб- та мобільних технологій для покращення спілкування й створення динамічних, інтерактивних діалогів» (Power & Phillips-Wren, 2011, p. 250).

Дослідження діджиталізації політичного простору переважно зосереджені на аналізі впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у державний сектор і побудовані навколо концепцій «електронного урядування» та «електронної участі».

Електронне урядування – це «використання державними службами найбільш інноваційних інформаційно-комунікаційних технологій, як-от: інтернет, локальні мережі, мобільні пристрої – для надання громадянам поліпшених послуг, надійної інформації та знань, щоб полегшити доступ до процесів урядування та заохочення політичної активності громадян» (Zachary & Jared, 2015, p. 157). Концепція електронного урядування ґрунтується на цінностях відкритого громадянського суспільства, характеризується спрямованістю на потреби громадян, економічною ефективністю, відкритістю для суспільного контролю (Вінникова, 2011б, с. 29).

За визначенням Департаменту економічних і соціальних справ Генерального секретаріату ООН, електронна участь – це «залучення громадян через інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) до процесу вироблення рішень для того, щоб зробити його партисипаторним, інклюзивним, і деліберативним» (United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2014, p. 61).

Про визнання «електронного урядування» і «електронної участі» параметрами відповідності держав запитам цивілізаційного розвитку свідчать

міжнародні рейтинги країн за ступенем і якістю впровадження онлайн-технологій у політико-управлінські процеси.

Розвиток електронного урядування й електронної партисипації ООН є складовою Індексу глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index 4.0). Принципова відмінність поняття «електронної участі» від «електронного урядування» полягає у трактуванні ролі громадян у використанні інформаційно-комунікаційних технологій. У розумінні електронного урядування як реінженерингу державного управління, органи влади виступають як різновид корпоративного користувача інформаційних технологій, а громадяни – як його клієнти (Вінникова, 2013в, с. 289).

Індекс розвитку електронного урядування ООН складається з таких параметрів, як прогрес у наданні онлайн-транзакційних послуг, тенденції у розвитку відкритих урядових даних і мобільних послуг, а також залучення громадськості до надання інноваційних державних послуг (UN E-Government Survey, 2018, р. 83).

У межах електронної участі виділяють три складові:

- електронну інформацію – надання інформації через інтернет;
- електронну консультацію – організацію громадських консультацій в інтернеті;
- електронне вироблення рішень – залучення громадян безпосередньо до процесу вироблення рішень (United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2013b, р. 8).

Означені параметри склали основу моніторингового дослідження електронної участі, що проводить ООН кожні два роки у 193 державах-членах. Електронну інформацію інтерпретують як забезпечення участі шляхом надання громадянам публічної інформації та доступу до інформації без або на вимогу; електронну консультацію визначають як залучення громадян до обговорення державної політики та послуг, а електронне вироблення рішень – як надання повноважень громадянам спільного оформлення варіанта політики та спільного розроблення компонентів послуг та способів доставки (UN E-

participation Index, 2018). Електронна партисипація передбачає, що громадянин є суб'єктом процесу вироблення політичних рішень з можливістю впливати на їхній зміст. У такому ракурсі ближчою до трактування електронної участі є концепція електронної (цифрової) демократії, яка передбачає «залучення громадян до публічних рішень з метою наближення останніх до суспільної думки і потреб» (Freeman & Quirke, 2013, p. 144).

Однак, на нашу думку, термін «демократія» є зобов'язальним з точки зору режимних характеристик використання інформаційно-комунікаційних технологій. Зазначимо, що онлайн-ові механізми електронного урядування та залучення громадян до процесів творення політики представлені і в країнах з автократичними режимами. За відсутності реальних можливостей впливу на вироблення й ухвалення рішень такі елементи електронної демократії радше є даниною технологічному прогресу, ніж інструментом демократичного урядування. Електронна партисипація передбачає, що громадянин є суб'єктом процесу вироблення політичних рішень, має можливість впливати на зміст рішення і навіть ініціювати його. Інтерактивна складова електронної партисипації є принципово важливою, оскільки одностороннє надання громадянам доступу до інформації про діяльність органів влади не є чинником їх залучення до політико-управлінських процесів. Розвинута онлайн-ова комунікація між політиками і громадянами також не означає посилення партисипаторного потенціалу останніх. Хоча критерієм оцінювання електронної участі є успішність демократичного ухвалення рішень (UN E-Government Survey, 2016, p. 3), необхідно зважати на те, що інструменти електронного урядування й електронної участі знаходяться у відомстві державних установ, а отже можуть виступати одночасно й інструментами контролю й впливу на суспільну думку.

Суперечливість питання підтверджують результати моніторингових досліджень розвитку електронного урядування й електронної участі ООН. У звіті ООН за 2018 р. зазначено 11 країн, які посилили свою продуктивність в електронному урядуванні та забезпеченні електронних партисипаторних механізмів: Білорусь, Греція, Ліхтенштейн, Мальта, Монако, Польща, Португалія та Російська Федерація, Кіпр і Казахстан, Уругвай (UN

E-Government Survey, 2018, p. 90). З огляду на характеристики політичних режимів деяких із зазначених держав доцільним вбачаємо з'ясувати взаємопов'язаність між показниками розвитку електронної участі та ступенем демократичності політичних систем держав.

Відповідно до результатів дослідження Індексу демократії, проведеного виданням “Economist” серед 167 країн у 2018 р., Казахстан і РФ посіли 144 місце, дещо вищу позицію (137) зайняла Білорусь (The Economist Intelligence Unit. Democracy Index, 2018). Розробники рейтингу відносять ці країни до «авторитарних режимів». Лідер рейтингу електронної участі у 2018 р. Південна Корея опинилася в категорії «недосконалих демократій» (англ. flawed democracy), посівши 21 місце (Ibid). Аналіз взаємозв'язку між рівнем розвитку електронної участі й демократії серед десяти країн з найкращою діджиталізацією партисипаторних механізмів не виявив прямої кореляції (Табл. 3.1 і Табл. 3.2) (Вінникова, 2019, сс. 155–156).

Таблиця 3.1

Співвідношення між позиціями десяти держав з найкращими показниками у світовому рейтингу розвитку електронної участі та їхніми позиціями у рейтингу розвитку демократії в 2018 році

Місце в рейтингу електронної участі (UN E-participation Index 2018)	Країна	Місце в рейтингу розвитку демократії (The Economist Intelligence Unit. Democracy Index 2018)
1	Південна Корея	21
2	Данія	5
3	Фінляндія	8
4	Нідерланди	11
5	Японія	22
6	Нова Зеландія	4
7	Австралія	9
8	Іспанія	19
9	Велика Британія	14
10	США	25

Таблиця 3.2

Співвідношення між позиціями десяти держав з найкращими показниками у світовому рейтингу розвитку демократії та їхніми позиціями у рейтингу розвитку електронної участі в 2018 році

Місце в рейтингу розвитку демократії (The Economist Intelligence Unit. Democracy Index 2018)	Країна	Місце в рейтингу електронної участі (UN E-participation Index 2018)
1	Норвегія	11
2	Ісландія	75
3	Швеція	19
4	Нова Зеландія	6
5	Данія	2
6	Канада	27
7	Ірландія	22
8	Фінляндія	3
9	Австралія	7
10	Швейцарія	41

Індекс демократії розраховується за низкою показників, як-от: виборчий процес і плюралізм, громадянські свободи, функціонування уряду, політична участь і політична культура (The Economist. Democracy Index, 2018). Останні два параметри, на нашу думку, є найважливішими для розуміння зазначеної асиметрії між позиціями країн у рейтингах електронної участі й демократичності політичних систем. Адже лише за наявності розвинутої політичної культури громадян, заснованої на демократичних традиціях і високій громадянській свідомості, практики електронної участі можуть бути дієвими.

Параметри оцінювання розвитку електронної участі, серед яких зокрема «наявність джерел архівованої інформації (політики, бюджету, правових документів тощо); використання цифрових каналів (мобільних пристроїв / платформ) і технологій відкритих даних у сфері освіти, охорони здоров'я, фінансів, соціального забезпечення, праці, навколишнього середовища; наявність онлайн-інформації про право доступу громадян до урядової

інформації; докази вільного доступу до урядових онлайн-сервісів через головний портал, кіоски, центри громади, поштові відділення, бібліотеки, публічні місця і Wi-Fi; докази опублікування урядом результатів онлайн-комунікацій; докази залучення громадян до консультації / комунікації з метою вдосконалення онлайн-або мобільних сервісів, для того щоб підвищити задоволеність громадян» (UN E-Government Survey, 2018, р. 113), мають переважно функціональне значення та апелюють до громадян скоріше як до поінформованих споживачів і бенефіціарів послуг, аніж як до учасників політико-управлінських процесів (Вінникова, 2019в, с. 428).

Ефективність онлайн-участі залежить від готовності політиків, працівників органів державної влади взаємодіяти з громадянами заради ухвалення ефективних рішень, які б враховували інтереси населення. Електронна участь далеко не завжди відповідає заявленим цілям розширення партисипаторних можливостей громадян, а навпаки, може слугувати інструментом збору даних і контролю за суспільною думкою, або навіть її формування державними органами влади, що притаманно країнам з авторитарним режимом правління (Вінникова, 2019а, с. 429).

Концептуально електронна демократія має стимулювати розвиток прямої демократії. Однак аналіз динаміки розвитку електронної участі й демократії в країнах виявляє, що топові позиції рейтингу посідають країни, які мають тривалий досвід реалізації і широкий спектр механізмів електронної участі. Адже деякі країни, як-от Австралія, Данія і Нова Зеландія, як і декаду тому, залишаються в десятці країн з найрозвинутішою системою демократичного урядування та електронної участі (Табл. 3.3 і Табл. 3.4) (Вінникова, 2019, сс. 157–158).

Таблиця 3.3

Співвідношення між позиціями десяти держав з найкращими показниками у світовому рейтингу розвитку електронної участі та їхніми позиціями у рейтингу розвитку демократії у 2008 році

Місце в рейтингу електронної участі (UN E-participation Index 2008)	Країна	Місце в рейтингу розвитку демократії (The Economist Intelligence Unit. Democracy Index 2008)
1	США	18
2	Південна Корея	27
3	Данія	5
4	Франція	24
5	Австралія	10
6	Нова Зеландія	7
7	Мексика	55
8	Естонія	37
9	Швеція	1
10	Сінгапур	82

Таблиця 3.4

Співвідношення між позиціями десяти держав з найкращими показниками у світовому рейтингу розвитку демократії та їхніми позиціями у рейтингу розвитку електронної участі в 2008 році

Місце в рейтингу розвитку демократії (The Economist Intelligence Unit. Democracy Index 2008)	Країна	Місце в рейтингу електронної участі (UN E-participation Index 2008)
1	Швеція	9
2	Норвегія	16
3	Ісландія	116
4	Нідерланди	16
5	Данія	3
6	Фінляндія	45
7	Нова Зеландія	6
8	Швейцарія	28
9	Люксембург	11
10	Австралія	5

Отже, ефекти діджиталізації політичного простору зумовлені не так технічними й організаційними можливостями доступу населення до інтернету, як характером політичної культури суспільства і специфікою режимно-політичної основи урядування.

Головним принципом здійснення електронної участі є її двосторонність. З одного боку, має місце розширення повноважень громадян щодо глибшого та ширшого залучення до творення політики. З іншого – фактичний процес публічного урядування громадянами через інформаційно-комунікаційні технології. Ефективність конвенціональної онлайн-партисипації залежить від відкритості та прозорості діяльності державних органів влади. Інтернет розширює можливості моніторингу діяльності державних установ і чиновників. Інструментальна цінність електронної участі полягає у впливі громадян на державну бюрократію у виробленні управлінських рішень. «Е-учасники», які спостерігають за урядуванням, можуть пропонувати матеріали з метою допомогти урядовим установам виробляти ефективніші рішення щодо державної політики. Уряд має бути готовим долучити пропозиції громадян до системи формування політики, що пред'являє вимоги до їхньої якості. Задоволеність функціонуванням електронної участі позитивно впливає на оцінювання прозорості уряду (див. Kim & Lee, 2012, p. 819).

До параметрів забезпечення електронної участі належать такі (United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2013a, p. 16):

- *правові засади*, що окреслюють обов'язки, які повинні здійснювати уряди, і визначають роль відповідних громадських організацій. Існування чи відсутність правових засад означає, чи будуть громадські організації мати повноваження та підтримувати, з точки зору розподілу ресурсів та розвитку, для здійснення електронної участі. Нормативне забезпечення демонструє пріоритети урядів щодо розвитку електронної участі.
- *організаційні параметри*, що стосуються структур, через які послуги електронної участі розповсюджують і координують. Організаційні заходи

впливають на використання ресурсів, призначених для е-участі та визначення їхньої ефективності;

- *канали використання* конкретних засобів комунікації для участі в електронній мережі, які мають культурний та фінансовий ефект. Інвестиції у розвиток інформаційно-комунікаційних технологій можуть сприяти ефективності діяльності громадських організацій. Культурні фактори можуть допомогти визначити доцільність інвестицій в інформаційно-комунікаційні технології;

- *охоплення* безпосередньо впливає на інклюзивність зусиль з електронної участі, приділяючи увагу потребам зацікавлених сторін, зокрема інвалідам, переміщеним особам, людям похилого віку або маргінальним групам (меншинам).

Набір означених вимог у науковій літературі трактують як «електронну готовність», тобто «наявність необхідної інфраструктури, правових засад, інституційних та людських ресурсів і політичну волю для використання ІКТ, щоб сприяти належному урядуванню» (Albert, 2009, p. 29).

Організація економічного співробітництва та розвитку наголошує на важливості забезпечення відкритого та всеохопного процесу формування політики. Механізми електронної партисипації можуть сприяти залученню не лише тих, хто здатен, але не бажає брати участь, а й тих, хто «хоче, але не може». Ключовим завданням електронної участі є створення можливостей бути почутими для тих, хто зазвичай залишається поза політико-управлінським процесом. Онлайнві механізми партисипації забезпечують форму комунікативної субсидіарності, де публічне обговорення проводиться на рівні, найближчому до учасників. Усе ж, електронна участь передбачає щось більше, ніж просто створення дискусійного форуму. Повноцінна реалізація електронної участі можлива лише за умов готовності й зацікавленості уряду до прозорого процесу ухвалення рішень.

Дослідження пріоритетів електронних послуг в ухваленні рішень доводять, що хоча ідеї та плани йдуть знизу, з різних відомств, і просуваються

шляхом обговорення між керівниками департаментів, визначальну роль у цьому процесі мають рішення політиків. Адже саме вони визначають бюджет на електронні послуги, кількісні та часові параметри для їх розроблення. «Вплив політичної сторони на ці питання може призвести до багатьох невдач електронного сервісу» (Rajaeian & Hyseni, 2011, p. 12). Як приклад опору впровадженню механізмів електронної партисипації можна навести вибори 2007 р. у Нігерії, коли уряд намагався застосувати систему електронного голосування. Пропозиція була відкинута Національною асамблеєю на підставі ризику фальсифікації виборів, адже багато сільських громад у країні не мали електроенергії, щоб забезпечити голосування (Albert, 2009, p. 35).

Загалом у державах-членах ООН мають місце такі тенденції розвитку електронного урядування та електронної участі:

- поширення принципів роботи відкритого уряду. Дані надають можливість ухвалення більш обґрунтованих рішень та підвищення прозорості. Водночас така тенденція спричиняє виклики відносно точності, захисту та конфіденційності даних;

- мобільність і технології бездротового зв'язку дозволяють долати цифровий розрив з точки зору географії та нерівномірності інфраструктурного забезпечення. Уряди можуть спрямовувати інформацію до громадян, а також отримувати конкретні дані від окремих осіб. Зокрема серед останніх трендів електронної участі є активне впровадження урядовими установами технології географічних інформаційних систем (ГІС) для публічного обговорення через картографічні веб- та мобільні додатки. У такий спосіб громадяни отримують чіткіше уявлення про ситуацію та можуть краще визначити персональну позицію з певного питання (Environmental Systems Research Institute, 2011, p. 1).

Окрім можливостей посилення демократичних практик, в онлайн-комунікаціях вбачають інструмент боротьби з корупцією. На цій функції електронних рішеннєвих процесів зокрема акцентують українські вчені (див. Качний, 2015, с. 62, Колосок, 2015, с. 420).

Третя складова моделі електронної участі – електронне вироблення рішень – залишається серйозним викликом. Це стосується процесу, в якому люди вносять свої пропозиції в ухвалення рішень. У звіті ООН з розвитку електронного урядування 2018 р. наведено два приклади: пряме електронне голосування через захищені системи та визначення пріоритетних (популярних) варіантів та пропозицій шляхом їх оцінювання за допомогою функцій соціальних медіа «подобається/не подобається» або «плюс/мінус» (UN E-GovernmentSurvey, 2018, р. 120).

Отже, відмінною рисою процедурного забезпечення електронних рішень є опціональність впливу на зміст рішення, нормативно закріплена за громадянами. Важливим у наведених прикладах є офіційне визнання з боку ООН, тобто фактично на міжнародному рівні, застосування соціальних медіа (зокрема онлайн-мереж) як інструменту електронного вироблення рішень.

Пропонуємо розширити визначення *електронного вироблення рішень у політичному урядуванні*, як-от: *використання спеціальних цифрових інформаційно-комунікаційних інструментів (онлайн-платформ офіційних установ і соціальних онлайн-мереж) зацікавленими сторонами (юридичними і фізичними особами) для залучення їх до політико-управлінського процесу вироблення рішень.*

Сучасні електронні платформи залучення громадян до процесів вироблення рішень радше слугують допоміжним інструментом до офлайн-форм партисипації. Прикладом є інтернет-платформа «Народна асамблея “Rahvakogu”», запроваджена в Естонії для висунення пропозицій щодо зміни виборчого законодавства, політичного партійного права та інших питань, пов’язаних з електоральними процесами (див. офіційний вебсайт “Rahvakogu” URL: <https://rahvakogu.ee>).

У Великій Британії діє онлайн-платформа «Громадянський простір» (англ. Citizen Space), яка дозволяє громадянам обговорювати теми, які порушують на дебатах у парламенті.

В Аргентині запроваджено операційну систему – Democracy OS, яка інформує користувачів їхньою рідною мовою про кожен законопроект у реальному часі та полегшує дебати між громадянами. Крім того, користувачі шляхом голосування вказують своїм (місцевим чи національним) представникам на власне бачення законодавчих пріоритетів (Scaturro, 2014).

У 2012 р. цей аргентинський стартап перетворився на «Мережеву Партію» (ісп. Partido de la Red), ідея якої в тому, що партійний представник мав би ухвалювати рішення на основі інформації з платформи. І хоча партія не отримала місця в парламенті, запроваджена онлайн платформа продовжує сприяти прямій участі виборців: у 2014 р. усі 350 законопроектів, внесених до законодавчого органу міста Буенос-Айрес, обговорювалися на платформі» наблизивши місцевих громадян до своїх представників (Serna, 2015).

Окрім електронної готовності офіційних установ (урядів, державних агентств, міжнародних організацій), важливим чинником успішності реалізації електронних рішеннєвих процедур є партисипаторна готовність громадян долучатися до онлайн-процесів полікотворення. Адже далеко не всі громадяни готові до електронної партисипації через суб'єктивні (необізнаність щодо використання електронних механізмів участі) та об'єктивні (недостатньо розвинута інфраструктура та нормативне забезпечення електронної участі) чинники.

Якщо порівняти дані незалежних досліджень у різних країнах Європи (Nurminen, Karkalainen & Christensen, 2013; Jonsson, 2015; Simon, Bass & Voelman, 2017), то можна отримати певний «портрет» найбільш активних учасників електронного полікотворення. Сучасні «кібергромадяни» – це здебільшого високоосвічені й політично активні чоловіки від 21–25 до 40 років, мешканці міст, які мають знання та навички для використання онлайн-технологій комунікації. Останній пункт є принципово важливим, оскільки, розширюючи можливості залучення до політико-управлінських процесів молоді, діджиталізація політичної участі може обмежувати партисипаторні практики людей похилого віку і громадян, які не володіють

навичками роботи з онлайн-технологіями. Окреслюється проблема партисипаторної маргіналізації громадян, які в перспективі ризикують залишитися поза онлайн-політичними комунікаціями.

Дослідження виявляють цифровий розрив як складову трендів розвитку електронної участі. Наприклад, у 2016 р. понад п'ять мільйонів британців (10,2 % дорослих) ніколи не користувалися інтернетом (див. *Internet Users in the UK 2016*). 60 % учасників електронної муніципальної платформи «Мадрид» – громадяни віком 30–49 років, і лише 10 % у віці 60 років і старше (Simon, Bass & Voelman, 2017, p. 88).

Проблема цифрової нерівності не обмежується лише інфраструктурним забезпеченням, браком комп'ютерної компетентності та віковими показниками. Очевидно, дослідження ефективності електронного ухвалення рішень потребує вивчення об'єктивних і суб'єктивних факторів впливу в комплексі. Онлайн-форуми й консультації є інструментами опосередкованого впливу на ухвалення рішень громадянами. Механізмами безпосередньої участі в електронному виробленні рішень можна вважати електронне голосування й електронні петиції. Останні є особливо важливими, адже надають можливість громадянам брати участь у цілепокладанні рішення. Завдяки онлайн-платформам агендні ініціативи швидко виводять у публічний інформаційний простір питання, які потребують розв'язання, для того, щоб привернути увагу до них політиків, органів влади й суспільства загалом. На нашу думку, найбільш значуща характеристика електронних петицій – це можливість запропонувати власний варіант рішення. Однак ефективність електронних петицій, як і будь-якого іншого онлайн- чи офлайн-механізму прямої демократії, залежить від готовності провладних сил залучати громадян до процесів творення політики.

В Україні інститут електронних петицій впроваджено шляхом внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» («Про внесення змін до Закону України “Про звернення громадян” щодо електронного звернення та електронної петиції» № 577-VIII 02.07.2015). Громадяни можуть звернутися

до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний вебсайт органу, якому вона адресована, або громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції.

Загалом офіційними інструментами електронної участі громадян в Україні наразі є електронні звернення, електронні петиції та електронні консультації, а також громадські бюджети або т. зв. «бюджети участі». Останні відносять до форм електронного залучення, «оскільки подання проєктів, голосування за них, звітність про стан реалізації проєктів відбувається в електронній формі: на власних вебсайтах ОМС або вебплатформах» (Приходько і Ємельянова, 2018а, с. 6).

Окрім зазначених, у державі запроваджені онлайніві платформи: «Єдина система місцевих петицій» (ЄСМП), Розумне місто (РМ), Е-рішення для громад, Мій Голос – електронний ресурс, що дозволяє звернутися до будь-якого державного чи місцевого органу влади. Організаційне забезпечення у просуванні електронного урядування і електронної демократії на рівні держави покладено на створене у 2014 р. Державне агентство з питань електронного урядування. Електронна демократія відповідно до визначення, представленого на вебсайті Агентства, передбачає «широке застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, завдяки яким громадяни мають змогу брати участь в ухваленні державних управлінських рішень, місцевому самоврядуванні» (див. вебсайт Державного агентства з питань електронного урядування).

Попри актуальність питання розвитку електронних механізмів залучення громадян до вироблення політичних рішень та нормативно-процедурне (див. рубрику «Законодавство» вебсайту Державного агентства з питань електронного урядування України) та нормативно-інституційне забезпечення, держава не демонструє високої продуктивності у цьому аспекті політико-управлінських процесів. Якщо у 2008 році Україна посідала 14 місце у світовому рейтингу розвитку електронної участі (UN E-participation Index) та

53 місце в рейтингу Індексу демократії (The Economist Intelligence Unit. Democracy Index), то у 2018 році ці позиції знизилися, відповідно, до 75 і 84 місця.

Зауважимо, що продуктивність електронних механізмів вироблення рішень залежить від поінформованості та зацікавленості громадян скористатися ними для залучення до процесів полікотворення. Зокрема дослідивши стан реалізації електронних петицій в Україні, Дмитро Хуткий (2017, с. 3). виявив, що протягом 2015–2017 рр. лише чверть громадян України були обізнані відносно функціонування електронних петицій. Водночас понад 70 % не знали про цей інструмент електронного ухвалення рішень.

Громадяни, поінформовані про електронні петиції, переважно позитивно ставляться до них. У 2017 р. понад 65 % опитаних підтримували цей механізм електронної демократії. В оцінюванні функціонального призначення електронних петицій спостерігається позитивна динаміка. За два роки зросла частка громадян, які вбачають у петиціях їхнє призначення у забезпеченні прямої демократії, наданні громадянам законодавчої ініціативи (майже 25 % опитаних), економії витрат при поданні та опрацюванні звернень (з 20,8 % у 2015 р. до 23,4 % у 2017 р.), вплив на список пріоритетів влади на місцевому чи національному рівні (з 20,8 % до 23,4 % відповідно) (Хуткий (2017, с. 3).

Проте знизилась оцінка громадян щодо потенціалу електронних петицій як «нагоди діалогу між народом та владою щодо важливих питань» з 33,8 % до 26,6 % опитаних. На тлі позитивних зрушень залишається й частка скептичного ставлення до електронних петицій. Відсоток громадян, які вбачають в електронних петиціях «інструмент маніпулювання громадською думкою», «спосіб висміювання влади, поширення жартів», «можливість стати знаменитим, рекламувати свою ідею» або взагалі не бачать «жодного практичного значення» станом на 2017 р. склав 55,3 % (Ibid).

У питанні характеристик користувачів онлайн-інструментів висхідної демократії в Україні спостерігається той же тренд, що і в

європейських країнах: більш обізнаними в електронних петиціях є молоді чоловіки, освічені мешканці великих населених пунктів (див. Хуткий, 2017).

Як ми вже зазначали, значущим фактором впливу на електронну партисипацію є досвід офлайнової політичної активності, що визначається зокрема характеристиками політичного режиму і політичної культури населення.

У цьому відношенні симптоматично, що з усіх адресатів влади найбільше електронних петицій подано до Президента України (з моменту впровадження понад 28 тисяч), другими за кількістю електронних петицій виступають органи місцевої влади (особливо активно цей процес відбувається у місті Києві), а от Верховна Рада України та Кабінет Міністрів виявилися аутсайдерами (див. Хуткий, 2017, с. 4).

З огляду на домінування в електронних ініціативах питань соціально-економічного характеру до Президента, як-от: охорона здоров'я, соціальний захист, фіскальна політика, інфраструктура доріг тощо (див. Офіційне інтернет-представництво Президента України. Розділ «Електронні Петиції») – питання, які знаходяться в компетенції урядових установ і місцевих органів влади, можна стверджувати, що патерналістський характер політичної культури українців за низької довіри до інших інститутів влади визначає її специфіку практик електронної партисипації в ухваленні рішень. Попри скепсис щодо змісту зареєстрованих петицій, вони є «відображенням громадської думки та настроїв у суспільстві, а тому повинні аналізуватися представниками влади, інститутів громадянського суспільства та науковцями» (Дерев'янка, 2016, с. 48).

Дослідження електронних звернень, онлайн-консультацій і електронного обговорення бюджетів участі у 10 містах України виявили, що попри нормативно-процедурне забезпечення, інструменти електронної демократії не сприяють широкій участі громадськості у розв'язанні питань місцевого значення. Рівень активності та залучення громадськості до діалогу та ухвалення рішень органами місцевого самоврядування, а також

використання інструментів е-демократії є достатньо низьким. Загалом результативність інструментів електронної участі залишається невисокою (Приходько і Ємельянова, 2018б, с. 10).

Подібні висновки щодо реалізації практик електронної демократії є складовою ширшої проблеми можливостей політичного залучення громадян до процесів вироблення політики. Зокрема результати Четвертого муніципального опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» від імені Міжнародного республіканського інституту з 20 січня до 10 лютого 2018 року (Рейтинг, 2018, сс. 146–147), виявили, що високу оцінку зрозумілості рішень органів місцевої влади надали до 10 % громадян (винятком є місто Вінниця – 24 %), до 30 % вказали «добре», і від 30 до 50 % опитаних оцінюють рішеннєві процеси як «середньо», до третини «погано» і до однієї десятої – «дуже погано».

Досліджуючи електронну участь, науковці зосереджують свою увагу на впливі, який здійснюють громадяни на ухвалення рішень урядовцями. Однак, якщо ми розглядаємо електронну участь як двосторонній процес, не менш важливим є питання впливу онлайнної партисипації на рішення, які ухвалюють учасники соціальних мереж, електронних дискусійних форумів і блогів. Ключовою категорією для розуміння й аналізу означеної проблеми є поширення інформації між суб'єктами онлайнної партисипації. У дослідженнях ухвалення групових рішень пропонують кілька пояснень впливу інформації на ухвалення рішення. Перше пояснення вказує на те, що поділювана інформація має сильніший вплив на рішення, ніж нерозподілена. Відповідно до другого пояснення, поділювана інформація може впливати на всі визначальні преференції учасників групи, тоді як нерозподілені відомості можуть впливати лише на бажання одного члена. Нарешті, поділюваність інформації забезпечує її соціальну значущість. «Суспільне оцінювання підвищує вплив рішення на несумісну з преференціями учасників інформацію» (Mojzisch et al., 2008, p. 1477).

Участь в онлайнних мережах дає громадянам можливість бути більш обізнаними шляхом мінімізації інформаційної асиметрії, зокрема в питаннях перебігу процесів полікотворення на будь-якому рівні урядування: від місцевого до наднаціонального. Мережі задовольняють насамперед наші індивідуальні потреби, дозволяючи одночасно й майже без витрат встановлювати велику кількість прямих контактів, і цим радикально полегшують пошук партнерів. Таку перевагу в реалізації партисипаторних практик, зокрема під час виборчого процесу, підкреслюють у своїй роботі «Зв'язані» (англ. “Connected”) Ніколас Крістакіс і Джеймс Фаулер (Christakis & Fowler (2009)).

Дослідивши можливості впливу віртуальної мережі на спілкування, вчені вивели «правило трьох рівнів», згідно з яким комунікація, що здійснює користувач через онлайнні мережі, передається у вигляді хвиль його/її друзям (перший рівень), друзям цих друзів (другий рівень) і друзям друзів його/її друзів (третій рівень). Для пояснення субстантивних і атрибутивних характеристик учасників соціальних мереж науковці пропонують поняття *Homo dictyous* – «людину мережеву» – (з лат. *homo* – «людина» і давньогр. *dicty* – «сітка»).

Як зазначають оглядачі, «ми можемо отримати набагато краще розуміння людської поведінки, якщо відмовляємося від поняття *Homo economicus* заради нового поняття *Homo dictyous*, – пов'язаного, мережевого індивіда, який може допомогти нам розв'язати питання соціальності, альтруїзму, співпраці, покарання і навіть релігії. Тенденція жити в соціальних мережах формувала розвиток нашого виду» (Xygalatas, 2010, р. 402). І хоча поведінку користувачів соціальних платформ не можна узагальнювати лише в термінах гуманізму або співробітництва, ідея концептуальної моделі «людини мережевої» видається методологічно релевантною нашим дослідницьким завданням щодо оцінювання онлайнної участі в рішенневих процесах.

На основі комунікацій між учасниками в мережі формується певна інформаційна платформа. У такий спосіб відбувається не тільки

інформаційний, а й ціннісний фреймінг електронної партисипації. Зауважимо, що електронна участь відображає різноманітні суспільно-політичні традиції. Використання методологічних засад мережевого аналізу для дослідження форм електронної участі, на наш погляд, є більш прийнятним з точки зору оцінювання залучення громадян до процесу вироблення рішень у змістовному, процесуальному й ціннісному аспектах. Популярність соціальних мереж можна пояснити ефектом подвійної репрезентації: персонального акаунта, в якому індивід позиціонує себе, свої погляди та уподобання, й одночасного залучення в мережу учасників, афілійованих за преференціями, поділюваними інтересами й цінностями. Дослідження ролі мотиваційних ефектів ілюструють важливість міжособистісних контактів під час пошуку інформації (див. Fischer et al., 2008).

На відміну від партійної чи іншої офлайнової репрезентації онлайніві мережі дозволяють індивідам не «розчинятися» в груповій ідентичності та виробляти індивідуальні чи групові рішення спільно з іншими учасниками мережі. Окреслені характеристики пояснюють привабливість мережевих онлайніві технологій в очах громадян для залучення до процесів творення політики. Регуляторами офіційних електронних партисипаторних платформ виступають офіційні владні установи, а громадянам переважно надається лише вибір між заданими опціями або змістом рішень.

Соціальні онлайніві мережі забезпечують можливість одночасного цілепокладання, участі, репрезентації інтересів і, головне, залучення різноманітних стейкхолдерів до будь-яких стадій рішеннєвого процесу. Соціальні мережі надають більш демократичний спосіб вироблення рішень, ніж електронні інструменти офіційних структур влади. З позицій мережевого аналізу, інструменти електронної партисипації є одним з ресурсних механізмів легітимації полікотвірних процесів, які відбуваються у мережевих хабах владних еліт. Натомість в онлайніві соціальних мережах хаби можуть формуватися навколо учасників, які продукують контент (зокрема й рішення), релевантний ціннісним установкам інших членів мережі. Під час пошуку нової

інформації у соціальних медіа індивіди орієнтуються на власні установки, очікування або бажані висновки, тобто на селективну експозицію, що може спричиняти інформаційний конформізм.

Соціальні медіа структурують політичні орієнтації і можуть стимулювати протестну поведінку. У країнах з автократичними режимами соціальні мережі використовують для протидії урядовим репресіям, розповсюдження, всупереч цензурі, незалежних новин та інформації. Перевагою соціальних мереж є нецензуроване інформування громадян про перебіг подій (Вінникова, 2012б, сс. 27–29). Мережева участь створює ефект приватності для комунікації між її учасниками, хоча насправді онлайн-участь здійснюється з широкою аудиторією. Наочним доказом стало використання соціальних мереж в ескалації революцій «Арабської весни», коли Facebook в умовах цензури виконував роль альтернативного до традиційних засобів масової комунікації, масового і, головне – нецензурованого джерела розповсюдження інформації (Вінникова, 2012а, с. 28).

Так, дослідження впливу соціальних медіа на мобілізацію протестів під час подій «Арабської весни» виявили, що такі платформи як Facebook мали вирішальне значення у формуванні того, як громадяни ухвалюють індивідуальні рішення щодо участі в акціях протесту, логістики протесту та ймовірності успіху (Tufekci & Wilson, 2012).

Зворотний бік анонімного або псевдонімного характеру соціальних медіа – можливість впливу на мотиви, позиції користувачів і зрештою ухвалення ними рішень під дією дезінформації. Поширеним маніпулятивним способом впливу на вироблення рішень є астротурфінг – «практика організації і проведення інформаційних онлайн-кампаній шляхом створення штучного уявлення про велику кількість прихильників певного рішення та витіснення думки реальних людей, зареєстрованих на вебплатформах» (DIASS, 2017, р. 6). Подібний ефект можуть забезпечити боти, створивши сотні, навіть тисячі фальшивих або дубльованих відповідей. Зокрема,

аналітичні розслідування свідчать, що 44 % користувачів Twitter ніколи не відправляли жодного твіта (WATblog, 2014). Внутрішній аудит платформи також показав, що 14 % користувачів Twitter були ботами, тобто з 271 мільйона активних облікових записів користувачів понад 23 мільйони виявилися не справжніми людьми (Mottl, 2014).

Проблема маніпулятивного впливу на процеси вироблення рішень інструментами на кшталт астротурфінгу притаманна не лише соціальним мережам. До електронних партисипаторних платформ офіційних установ також застосовують подібні технології. Це, на думку Сергія Дерев'янка (2015, с. 50), «може бути вигідно окремим політикам і представникам органів влади для ухвалення вузькокорпоративних рішень під виглядом вирішення ініційованих громадянами нагальних проблем».

Імітація петиційної діяльності може дестабілізувати діяльність органів влади та місцевого самоврядування, коли влада змушена давати офіційні публічні відповіді на численні штучні, безглузді, протилежні за змістом або провокаційні петиції. Політики прагнуть створити ілюзію бурхливої громадської активності, закликаючи громадян до підтримки популістських гасел, особливо під час виборчої кампанії». Соціальні медіа, такі як Twitter, Facebook, Instagram, YouTube та персональні блоги, є комунікаційною опорою для будь-якого політика, який прагне взаємодії з виборцями. Соціальний медіамаркетинг дослідники оцінюють як ефективний інструмент забезпечення комунікації політиків з виборцями, вивчення суспільних настроїв, популяризації своєї діяльності, адаптації громадської думки до політичних рішень (див. Башук, 2016; Парфенюк, 2017; Хома, 2015).

Окрім соціальних мереж інтернет-механізмом впливу на ухвалення рішень є блоги. Автори блогу контролюють вміст, який відображає їхні політичні думки, а також інші точки зору. Блогери дозволяють читачам залишати коментарі, відповідати авторові блогу та спілкуватися між собою. Зокрема Алла Башук (2016, с. 11) вказує на можливість блогерів впливати на ухвалення рішень як політичними діячами, так і громадянами шляхом

адаптації громадської думки до владних рішень, забезпечуючи прогнозування реакцій, оцінок, готувати підґрунтя щодо події і її сприйняття в суспільстві.

Дослідження впливу блогосфери на політичні уподобання громадян, доводить, що читачі політичних блогів більшою мірою піддаються ідеологічному ангажуванню: майже 94 % з них обирають блоги, які відображають певну політичну позицію, і тільки 6 % читають блоги з усього ідеологічного спектра (Lawrence, Sides & Farrell, 2010, p. 146). Окрім того, що блоги сприяють дискусіям на основі коментарів читачів, вони також зміцнюють їхні переконання.

Окреслені фактори впливу, зокрема й маніпулятивного, у поєднанні зі спорадичним характером участі в соціальних онлайн-мережах, виявляють, що аналіз настроїв і збір даних апріорі дискредитує використання зворотного зв'язку для ухвалення рішень на основі правдивої інформації. Також необхідно зважати на те, що участь у рішенневих процесах через соціальні мережі не має нормативного закріплення на відміну від електронної партисипації через інституціоналізовані канали офіційних установ. Питання кіберзахисту, зокрема персональних даних, ще один аспект проблеми електронних механізмів партисипації на онлайн-платформах офіційних установ і соціальних мереж.

Дослідження онлайн-практик політичної партисипації, сприйняття демократичного потенціалу інтернету серед його користувачів та їхнього критичного ставлення до обмеженої інтерактивності урядових вебсайтів виявляють поточний проміжок між позитивними очікуваннями, з одного боку, і практичними обмеженнями, з іншого. В оцінюванні партисипаторного потенціалу електронної участі «73 % громадян погодилися з твердженням, що з розвитком, який відбувся в комунікаційних технологіях, як-от інтернет, немає виправдання тому, що чиновники не надають докладної інформації про державну політику громадськості з поясненням причин ухвалення політичних рішень. 86 % опитаних виказали бажання дізнатися більше про те, як уряди ухвалюють рішення» (Coleman, Morrison & Yates, 2011, p. 221).

Хоча міжнародні моніторингові дослідження фіксують незначне зниження довіри до соціальних платформ (мереж) як до джерела інформації, понад 50 % опитаних громадян у період з 2012 до 2018 р. у 28 державах надавали перевагу онлайн-соціальним мережам у пошуках новин та інформації (Edelman Trust Barometer, 2018, р. 19–20).

В Україні, де 58 % населення користується інтернетом загалом і 29 % населення – соціальними мережами зокрема (Global Digital Report, 2018), основним джерелом політичної інформації усе ще є телебачення.

Дослідження соціологічної групи «Рейтинг» у 2018 р. виявили, що 79 % громадян отримують політичну інформацію з телебачення, 41 % з інформаційних інтернет-ресурсів і 37 % отримують інформацію про політичні події із соціальних мереж («Рейтинг», 2018). Найбільшою довірою у громадян України користується телебачення (49 %), на другому місці – інтернет-сайти (42 %), соціальним мережам довіряють 37 % (Ibid).

Розвиток інформаційних і комунікаційних технологій, недоліки традиційної репрезентативної системи політичної участі зумовлюють суспільний запит на онлайн-форми залучення до вироблення політичних рішень. Однак цифровізація процесів полікотворення має амбівалентний вплив на ухвалення рішень. Перенесення практик політичної участі в онлайн-простір оптимізує технологічну складову залучення громадян до вироблення політичних рішень. Проте її дієвість залежить від готовності політиків, державних службовців взаємодіяти з громадянами заради ухвалення ефективних рішень. На відміну від офіційних електронних платформ, соціальні медіа мають потенціал більшого впливу на рішення учасників або принаймні ставлення до певних рішень. Такий аспект забезпечується особливостями обігу (змісту та форми) інформації у соціальних мережах. І це, на наш погляд, створює небезпеку ілюзії суб'єктності за умов реальної об'єктності учасників процесу вироблення рішень у мережах. Натомість в офіційних каналах електронної участі, попри

нормативно-організаційні обмеження, напрямок цілепокладання є однозначним – від громадян до політиків.

Отже, маємо констатувати що з точки зору демократичного потенціалу кожна електронна участь і у конвенціональній версії моделі «кібергромадянина», і учасника соціальних мереж – “Homo dictyous”, має свої переваги та ризики, оцінити які пропонуємо на основі параметрів, представлених Департаментом економічних і соціальних прав ООН (United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2013a) (див. Табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Переваги та ризики партисипаторних практик в ухваленні політичних рішень через конвенціональні механізми електронної участі та канали онлайнових соціальних мереж

Параметри забезпечення	Кібергромадянство (інституціоналізовані форми електронної участі)	Homo dictyous (участь у рішеннєвих процесах через соціальні медіа)
Правові засади	<p>Переваги: легітимність забезпечена нормативним регулюванням з боку органів влади, що дає можливість впливати на учасників у правовому полі й захистити права інших учасників процесу вироблення рішень</p> <p>Недоліки: використання нормативно-процедурних інструментів для обмеження дескриптивної складової електронної участі і предметної сфери електронних рішень</p>	<p>Переваги: свобода у формах і змісті участі через відсутність нормативного регулювання, цензури з боку влади тощо (активність може регулюватися компаніями-розробниками платформ)</p> <p>Недоліки: неможливість притягнення до відповідальності за поширення дезінформації, «вепонізованої інформації» (мова ненависті), наклепів тощо</p>

Продовження Таблиці 3.5

Параметри забезпечення	Кібергромадянство (інституціоналізовані форми електронної участі)	Homo dictyous (участь у рішенневих процесах через соціальні медіа)
Організаційні засади	<p>Переваги: регулювання електронних платформ відбувається в публічній площині за участі офіційних посадових осіб, наявність механізмів захисту інформації і персональних даних</p> <p>Недоліки: обмеженість людських (компетентність, освіта, вік) та інфраструктурних ресурсів у забезпеченні онлайн-механізмів участі</p>	<p>Переваги: відсутність потреби в інфраструктурних ресурсах і мінімальні потреби в навичках у користуванні для онлайн-партисипації, великий оперативно-мобілізаційний потенціал.</p> <p>Недоліки: ризики мобілізації учасників мережі на протиправні дії, дестабілізаційну діяльність</p>
Канали зв'язку	<p>Переваги: мають інституціональне, нормативно-регуляторне забезпечення і певний рівень захищеності щодо кіберзлочинності</p> <p>Недоліки: опосередковані офіційними процедурами, обмежені відповідно до готовності органів влади залучати громадян до процесів полікотворення</p>	<p>Переваги: диверсифіковані канали дають можливість залучати різноманітних стейкхолдерів до вироблення рішень. Персональний контакт між учасниками мережі сприяє більшій довірі у поділюваності інформації</p> <p>Недоліки: високий ризик маніпулювання думкою, зокрема шляхом мікротаргетингу</p>
Охоплення	<p>Переваги: завдяки механізмам цифрової ідентифікації і централізованому регулюванню зменшено ризики фальшування і маніпуляцій у партиспаторних процесах</p> <p>Недоліки: обмежено відповідно до окреслених цілей і визначених процедур конкретного онлайн-інструменту</p>	<p>Переваги: практично не обмежений потенціал залучення інших учасників у процеси вироблення рішень; обмеження можуть визначатися лише інтересами, ціннісними установками, бажаннями учасників</p> <p>Недоліки: висока ймовірність астротурфінгу</p>

Наразі існує тенденція поєднання залучення громадян через інституціоналізовані форми електронної партисипації і онлайн-механізмів участі

мережових каналів. Ефективність будь-якого електронного механізму участі багато в чому визначається довірою до джерел його впровадження (органів влади, соціальних мереж, блогерів тощо). Насамкінець, зазначимо, що сучасні механізми електронної участі громадян передбачають їх залучення на стадіях обговорення і вироблення рішень, але суттєво не впливають на можливості контролю за виконанням рішення. У якому б аспекті ми не розглядали електронну участь у межах взаємодії «уряд-громадянин» або «громадянин-громадянин», ухвалені рішення матимуть позитивний ефект для громадян за умов урахування їхніх інтересів.

Висновки до розділу 3

Аналіз розвитку партисипаторних практик в ухваленні політичних рішень виявив низку тенденцій, які можна розцінювати як складову постдемократичних трансформацій процесів творення політики.

Насамперед такі тренди виявляються у дифузії конвенціональних і неконвенціональних форм участі громадян у процесах полікотворення. З одного боку усе більше різноманітних партисипаторних практик набувають нормативного закріплення і впровадження в політичне урядування, а з іншого, – на тлі зниження довіри до традиційних методів політичної партисипації через їхню неефективність відбувається поширення неконвенціональних форм політичної участі, в яких вбачають можливість реального впливу на вироблення політичних рішень.

Унормування та інституціоналізація партисипаторних практик не гарантує посилення демократичності політико-управлінських процесів. Так реалізація інклюзивних форм участі, як-от громадянських ініціатив, навіть у країнах з усталеними традиціями демократичного урядування, стикається з процедурними обмеженнями (кількісними і темпоральними вимогами до порогових значень збору підписів), що ослаблює їхній партисипаторний ефект.

Аналіз досвіду функціонування Європейських громадянських ініціатив, виявив, що їх здійснення залежить переважно від фінансової підтримки проведення кампаній зі збору підписів, а також від питань, з яких ініціюються рішення. Жодна з Європейських громадянських ініціатив, метою яких було надання більших повноважень громадянам щодо участі у політикотвірних процесах у Європейському Союзі, не була прийнята для проходження процедури впровадження в законодавство.

Наочна інтенсифікація використання плебісцитарних форм ухвалення політичних рішень пов'язана з застосуванням їх як інструмента посилення політичних важелів впливу провладних сил або набуття влади опозиційними силами. Референдуми усе частіше використовують як механізм легітимізації політичних рішень, альтернативний узаконюванню через інститути політичного представництва. Подібні практики нерідко призводять до плебісцитарних пасток із деструктивними наслідками не лише для учасників референдумів, але й для їх ініціаторів та політичної системи в цілому. Як наслідок, використання плебісцитарних форм залучення громадян у процеси полікотворення спричиняє «ефект партисипаторного плацебо», що зумовлює тенденцію зміщення прихильності громадян у бік неконвенціональних форм політичної участі, зокрема протестного й насильницького характеру.

Розвиток онлайн-форм політичної участі віддзеркалює тенденції офлайн-форм партисипаторних практик. Результати емпіричних досліджень свідчать, що навіть у країнах з розвинутими формами електронної партисипації громадяни не задоволені повною мірою їх використанням через недостатню ефективність як інструменту залучення до вироблення рішень. Технології електронної участі, розширюючи можливості залучення до політико-управлінських процесів, водночас закладають ризики виключення з процесів полікотворення через цифрову маргіналізацію громадян з меншим доступом до онлайн-комунікацій або з недостатніми навичками роботи з інформаційно-комунікаційними технологіями.

Амбівалентність ефектів діджиталізації політичного простору можна визначити екстремумами по осі категорій: *участь* – від технологічної оптимізації партисипаторних практик, включно з політичним активізмом, до її симуляції у розважальному форматі; *відкритість* – від оприлюднення державної інформації для широкого користування до впровадження контролю за персональними даними громадян; *свобода слова* – від індивідуального продукування новин до масштабного маніпулювання масовою свідомістю, зокрема шляхом створення штучної інформаційної реальності. Переваги цифрових інтерактивних комунікацій: доступність, відкритість, мобілізаційний потенціал – одночасно є ризиками для стабільності політичних систем. Втручання в інформаційний простір держави з метою дестабілізації політичної системи, дискредитації чинної влади та розпалювання громадянської ворожнечі за допомогою цифрових технологій є складовою сучасних гібридних воєн.

Компаративний аналіз розвитку конвенціональних (через онлайн-платформи офіційних установ) і неконвенціональних (через соціальні медіа) практик електронної партисипації виявив вразливість до маніпулятивного впливу цифрових технологій астротурфінгу та мікротаргентингу. Як і у випадку з традиційними формами залучення громадян до процесів полікотворення, унормовані механізми електронної участі можуть слугувати засобом легітимізації політичних рішень в інтересах чинного політичного режиму або певних політичних сил. Крім того, офіційні інструменти е-партисипації переважно обмежені процедурами надання інформації і консультацій, тоді як її третя складова – електронне ухвалення рішень із залученням громадськості демонструє більшу ефективність на місцевому рівні урядування.

Соціальні медіа як канали політичного залучення є більш демократичними порівняно з конвенціональними механізмами електронної участі завдяки ширшим можливостям ініціювання й ухвалення рішень, а також ефективнішими в отриманні громадської підтримки, оскільки мають

сильніший вплив на думку користувачів мереж. Водночас ці переваги не забезпечують високої довіри до них зокрема через дуже високий ризик маніпулювання й дезінформації.

Екстраполяція принципів мережевого аналізу на дослідження практик творення політичних рішень дозволила виявити важливий пояснювальний чинник недостатньої ефективності сучасних конвенціональних форм залучення. Наявні механізми залучення громадян до процесів творення політичних рішень переважно обмежені етапом розробки (громадянські ініціативи, мініпубліки, бюджети участі, консультації та форуми) або етапом ухвалення (якщо йдеться про референдуми), однак не передбачають участі громадян на етапі контролю за реалізацією або можливості зворотного зв'язку в разі неухвалення рішення. Крім того, варто зважати, що будь-яка форма участі – доцентрова (ініційована громадянами), або центробіжна (запроваджена мережевими хабами, як-от політичними елітами) – буде легітимною і ефективною, якщо мережа є відкритою для забезпечення репрезентації інтересів широкого кола соціальних груп.

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях Вінникова (2010б), Вінникова (2011б), Вінникова (2013в), Вінникова (2014в), Вінникова (2015в), Вінникова (2015з), Vinnykova (2017d), Вінникова (2018г), Вінникова (2019а), Вінникова (2019в).

РОЗДІЛ 4. ПРЕДСТАВНИЦТВО ІНТЕРЕСІВ У ПОЛІТИЧНИХ РІШЕННЯХ

4.1. Амбівалентність партикуляризму політичних рішень

Невід’ємною складовою сучасного політичного дискурсу є критика на адресу ухвалюваних владних рішень виключно або переважно на користь партикулярних інтересів політичної еліти й великих бізнес-груп. Адже демократичні форми урядування мають прагнути до урахування множинності потреб та інтересів усього суспільства. У науковій літературі проблема узгодження і представництва інтересів у процесах полікотворення є фундаментом для розвитку багатьох концепцій, однак й досі залишається нерозв’язаною. Ця проблема набула особливої актуальності з огляду на те, що в сучасних суспільствах існує мультиплікація соціальних інтересів, агрегацію яких шляхом використання традиційних моделей політичного представництва здійснити доволі складно. Дослідження репрезентації інтересів у процесах вироблення політичних рішень, незалежно від трактування, передбачає оцінювання співвідношення часткового – партикулярного із загальним – суспільним інтересом. Відповідно відправною точкою є визначення понять «суспільного інтересу» і «партикуляризму».

Під інтересом переважно розуміють мотив чи обґрунтування дії. Суспільний інтерес також трактують як «чистий прибуток, отриманий від і для всього суспільства стосовно будь-яких дій, рішень або політики» (International Federation of Accountants, 2012, р. 1). На нашу думку, таке визначення є надто економічно детермінованим. Ціннісно-культурні фактори також впливають на спосіб, яким кожне суспільство оцінює витрати та вигоди від суспільних інтересів. Зокрема Шарун Муканд і Дані Родрик, прагнучи створити концептуальну основу для висвітлення ролі ідей як каталізатора політичних та інституційних змін, трактують інтерес як «будь-яку поведінку, передбачувану на основі характеристик преференцій або світоглядів, що апріорно є

вирішальними. Інтереси визначаються ідентичностями та світоглядами» (Mukand & Rodrik, 2016, p. 33).

Інші дефініції суспільного інтересу акцентують на його динамічних характеристиках як «мінливому, умовному результаті потреб суспільства, цілей, поставлених суспільством у будь-який час, які натомість не можуть обмежуватися внутрішніми цілями певної спільноти чи суспільства, але скоріше цілями, поставленими в межах широкої системи глобалізованого світу, що ми поділяємо» (Córdoba, 2010, p. 384).

З огляду на специфіку сучасних політичних процесів і різноманіття форм політичної участі більш релевантним вбачаємо трактування Філіппа Шміттєра (Schmitter, 2006, pp. 2–5), який пропонує визначати інтерес як «багатоступеневий, повторюваний та безперервний соціальний процес. Відповідно просування або захист інтересу забезпечують основний мотив, який з урахуванням певних констант, змінних контекстів та взаємодій, пояснює, хто, що, коли, де і в який спосіб отримує з політики».

У спробах визначити зміст поняття, науковці зазначають, що «суспільний інтерес – це не одна однорідна нероздільна концепція. Вона завжди буде багатогранною, і, щоб досягти остаточного висновку стосовно місця існування суспільного інтересу, відповідач має розглянути та оцінити вагу всіх факторів» (Carter & Bouris, 2006, p. 5).

Оцінювати релевантність дії, рішення чи політики інтересам суспільства можна за параметрами результату й процесу. Оцінювання витрат/вигоди – ступінь, за яким для суспільства вигоди від дії, рішення або політики перевищують витрати; оцінювання процесу – відповідність дії, рішення або політики прозорості, публічної підзвітності, незалежності, дотримання практики участі, яка містить широке коло соціальних груп (International Federation of Accountants, 2012, p. 4–5). Хоча проблема, на якій сфокусовано політичне рішення, переважно впливає на великі групи людей, забезпечити урахування інтересів усіх без винятку фактично неможливо. Дотримання принципів холізму та універсалізму можливо лише в ідеальній моделі прямої демократії.

Оскільки реальна політика є ареною, на якій зіткаються інтереси різноманітних учасників, вироблення політичних рішень має партикулярну природу.

Етимологічно партикуляризм означає прагнення до відокремлення (з лат. *particula* – невелика частина, лат. *particularis* – частковий). У політичній науці партикуляризм досліджують у двох аспектах: нормативно-етичному та організаційно-процедурному.

У нормативно-етичному дискурсі партикуляризм політичних рішень протиставляють універсалізму в контексті теоретичних дебатів щодо застосування моральних норм і правил. Прибічники універсалістського підходу до ухвалення рішень наполягають, що слідування правилам і дотримання моральних норм може сприяти виробленню кращих рішень (Albertzart, 2013; Horgan & Timmons, 2007).

Натомість учені, які виступають на захист партикуляризму, вважають, що слідування суворим правилам і нормам, а також їх екстраполяція на всі випадки може спричинити неефективні рішення, оскільки в них ігноруються важливі деталі або специфіка контексту (Dancy, 2004, р. 78–89, р. 193–199). Дзолло (Zolo, 1992, р. 38) наполягає, що ухвалення політичних рішень характеризується відсутністю неупередженості й універсальності, а одним з очевидних аспектів політичної влади є саме відсутність моральної основи.

Компромісний варіант оцінювання партикуляризму в ухваленні рішень запропоновано в термінах «морального реалізму» (De Anna & Martinelli, 2015) або «партикуляризму, чутливого до правил» (англ. “rule-sensitive particularism”) (Schauer, 1993, pp. 94–100). В означеному підході ключову роль відіграє легітимаційна основа ухвалення рішень, яка може забезпечити необхідний для суспільства ефект. Слідування нормам і правилам зумовлено контекстом, у якому ухвалюється рішення. «Соціальні норми впливають з розрахункових міркувань про особистий або груповий інтерес: навіть якщо підстава групової норми безпосередньо не слугує інтересу, вона може

збігатись з інтересом, коли норма є суспільною конвенцією» (Chong, 1996, pp. 2081–2082).

З точки зору організаційно-процедурного тлумачення, партикуляризм розглядають як характеристику вироблення політичних рішень, орієнтовану на лобювання окремих цілей та інтересів, наслідком чого є звуження або виключення широкого кола соціальних питань з процесу вироблення політики (Gel'man & Ross, 2010; Kernell, 2010; Suiter & O'Malley, 2014). У такому сенсі партикуляризм визначають як «здатність політичних діячів просувати свої кар'єри, задовольняючи вузькі інтереси, а не широкі національні платформи» (Gaviria, Panizza, Seddon & Stein, 2004, p. 8).

Відповідно *політичний партикуляризм* можна визначити як *переслідування окремими учасниками полікотвірних процесів (індивідами або групами) виключно своїх інтересів у виробленні політичних рішень без урахування інтересів інших учасників.*

Наведені дефініції демонструють, що ключовою категорією у визначенні політичного партикуляризму є інтерес тих, хто ухвалює рішення. Дискусійним залишається питання про те, у який спосіб партикуляризм в ухваленні політичних рішень впливає на інститути влади й механізми управління. За допомогою емпіричного індексу партикуляризму з'ясовано, що «політичний партикуляризм не має великого значення в диктатурах, проте, він є дуже важливим у демократіях» (Gaviria, Panizza, Seddon & Stein, 2004, p. 20). Зазначене дозволяє стверджувати, що партикуляризм в ухваленні політичних рішень притаманний гетерогенним системам, тобто демократичним режимам, у яких плюралізм інтересів гарантований не тільки нормативно-інституційними принципами урядування, а й усталеними практиками полікотворення. Натомість в автократіях, гомогенних через слабкість або відсутність опозиційних сил, інтереси глави держави або керівної партії визначають загальнонаціональні інтереси. Як бачимо, вплив партикуляризму на творення політики є неоднозначним. Крім того, бракує дослідницьких

напрацювань, які б могли дати методологічний поштовх для комплексного аналізу ролі партикуляризму в ухваленні політичних рішень.

Проблема представництва інтересів найбільш артикульована в теоріях плюралізму й корпоративізму. Означені теоретичні підходи інтерпретують ухвалення рішень крізь певні моделі взаємодії влади й суспільства з позиції оцінки демократичності політичного урядування. Урахування інтересів якомога більшого числа зацікавлених сторін є основою плюралістичного трактування процесів полікотворення, що передбачає гармонізацію відносин між різноманітними соціальними групами. Основна ідея плюралістичного вироблення політичних рішень ґрунтується на конкурентній боротьбі множинності соціальних груп, у якій держава виступає в ролі арбітра. Оскільки політичні рішення характеризуються конкуренцією за цінності та інтереси, таке бачення політики представляє її як механізм, за допомогою якого встановлюються політичні пріоритети (Dahl, 1984; Parkhurst, 2017). Здійснення влади полягає у подоланні протистояння, перемозі над виразниками інших преференцій, тобто з'ясування того, хто бере гору в ситуації ухвалення рішень. Врівноваження перехресних впливів веде до перетворення різноманітних приватних інтересів на єдиний суспільний інтерес.

Інтеграція груп інтересів у процеси вироблення й реалізації політики шляхом делегування офіційною владою певним групам, переважно галузевим, права монопольного представництва своїх інтересів є характерною для корпоративістської моделі або «політики інтересу» (Schmitter, 2006). Групи інтересів у таких системах щільно вплетені у вироблення рішень, забезпечуючи інформацією політиків і пропонуючи їм фінансові стимули. Корпоративізм виявляється у делегуванні повноважень щодо ухвалення рішень зі сфери партійної відкритої конкуренції у сферу вузькопрофесійної взаємодії відповідальних за певну галузь структур (комітетів, відомств) і безпосередньо зацікавлених у конкретних рішеннях груп інтересів.

Як зазначає Шміттер, «політика інтересу вилучає величезну кількість потенційних потреб / інтересів / проблем / дій на підставі того, що вони не мають достатньої ідентифікації, усвідомлення, значущості, обґрунтованості, ресурсів тощо. Вона містить лише ті інтереси, які можуть подолати серйозні перешкоди на рівні як індивідуальної свідомості, так і колективної артикуляції, а також посилює спеціалізовані, професійні й бюрократичні посередницькі асоціації, роль яких полягає у селекції потреб, виявленні інтересів, стимулюванні занепокоєнь та спрямуванні дій» (Schmitter, 2006, р. 8–9).

Зазначимо, що ані плюралізм, ані корпоративізм не дають повноцінного уявлення про наслідки вміщення певного інтересу / інтересів у політичне рішення. Означені концепції є обмеженими в сенсі оцінювання впливу ціннісно-етичних та соціокультурних факторів, що зумовлюють інтерес учасників процесів до вироблення рішень *per se*. Між тим, актори формують мережу або долучаються до неї, саме переслідуючи певні інтереси. Отже, дослідження партикуляризму в політичних рішеннях на методологічних засадах мережевого підходу дозволяє вийти за межі теорії демократії і зосередитись на ефектах, які несуть конкретні форми, процедури та практики репрезентації інтересів у процесах творення політики.

Такий підхід є цілком прийнятним, оскільки пропонує диференціювання й опис груп державних і приватних, публічних і неформальних суб'єктів (організацій, індивідів), що залучені у процеси творення політичного порядку денного і мають стабільні взаємозв'язки, а також дозволяє виявляти інтереси учасників в ухваленні рішень. *Представництво інтересів з позицій мережевого аналізу можна трактувати як конвертацію пріференцій учасників мережі в цілепокладня рішення.* Учасники мережі незалежно від їхньої позиції в мережевій структурі «делегують» власні інтереси в загальний процес просування інтересів мережі. Така характеристика вироблення політичного рішення є принципово важливою: якщо інтереси конкретних

учасників мережі дисонують/конфліктують із загально-мережевими, то розвиток рішенневих процесів може мати кілька сценаріїв:

а) учасники залишають мережу й вибудовують зв'язки з іншими, релевантними до їхніх інтересів мережами;

б) учасники реконфігурують мережу, використовуючи селективні механізми для залучення / виключення тих, чий ресурси можуть сприяти або зашкодити просуванню їхніх інтересів;

в) учасники залишають мережу і створюють нову для реалізації власних інтересів.

За будь-якої з вищезазначених опцій наслідком може бути трансформація мережі або її розпад, оскільки легітимність рішень, ухвалюваних за таких обставин, не буде поділюваною усіма учасниками. Наше припущення полягає в тому, що політичний партикуляризм може мати два варіанти цілепокладання: перший – коли окремі актори ставлять свої інтереси вище за інтереси мережі, й забезпечення інтересів окремих учасників шкодить інтересам загалу; другий – коли партикулярні інтереси не конфліктують з мережевими (колективними) і можуть стимулювати ухвалення рішень, що відповідають загальноновизначеній меті. Виявити потенційні ризики деструктивного партикуляризму можна на основі конфігуративного стану мережі вироблення політичних рішень.

Процеси ухвалення політичних рішень залежать від суб'єктності мереж, характеру взаємодії учасників і, головне, – цілепокладання, тобто мети, з якою ухвалюється рішення, і ступеня відкритості. Мережі з відкритим доступом забезпечують канали прямої комунікації між владними інституціями та громадянами, у такий спосіб розширюючи спектр практик участі для суспільства у формуванні політичного порядку денного. У такому форматі ухвалення рішень політичний партикуляризм збалансований якщо не залученням широкого кола громадських інтересів, то принаймні, залученням громадян у процес творення політики, що може сприяти підвищенню рівня легітимності ухвалюваних рішень.

У закритих мережах (елітних, земляцьких, етнічних, родинних) процес вироблення політичних рішень відбувається шляхом заволодіння учасниками бюрократичного капіталу. Мережеві взаємодії можуть трансформуватися на патронажно-клієнтарні форми, в яких корупція виступає альтернативним засобом висунення політичних інтересів. Наближеність до осіб, які ухвалюють рішення, є цінним активом. Корупційні практики отримують розвиток, коли групи інтересів не мають рівноцінних владних можливостей впливати на вироблення рішень. Останні перетворюються на товар, який розповсюджується шляхом мережевого маркетингу, де мережі є каналами поширення бюрократичних послуг. Політичний партикуляризм у таких форматах вироблення рішень опосередкований вузьким спектром інтересів учасників мережі. Політичні рішення, імplementовані як закони у сферу публічної політики, стають орієнтованими насамперед на реалізацію інтересів учасників мережі. Як наслідок, такі рішення мають низький рівень легітимності серед акторів, незалучених у мережу.

У політичній науці організаційні форми партикуляризму в ухваленні рішень представлені в концепціях груп інтересів і стейкхолдерів. Поширеною організаційною формою партикуляризму в ухваленні рішень виступають групи інтересів – об'єднання, метою яких є просування власних інтересів під час процесів творення політики. Групи інтересів визначають як «будь-яку групу між індивідом і державою, що прагне впливати на державну політику для власної вигоди» (Ginsburg, 2009, р. 4), а також «членські організації, які прагнуть політичного впливу без керівництва публічними установами» (Pedersen & Binderkrantz, 2014, р. 6).

Групи інтересів не ставлять за мету прихід до влади. Вони намагаються «впливати на зміст політичних рішень або думку тих, хто ухвалює рішення» (Martini, 2012, р. 1–3). Найвпливовішими групами інтересів є ті, що «встановили безперервні та взаємовигідні стосунки з невеликим колом бюрократів та законодавців, які контролюють конкретні сфери державної політики» (Bianchi & Kossoudji, 2001, р. 7). Групи інтересів шляхом

«неформальних контактів із законодавцями й урядовцями забезпечують їх результатами досліджень та інформацією для парламентських (або конгресових) слухань та комітетів» (Fidrmuc & Noury, 2003, p. 7). Групи інтересів «не завжди прагнуть змінити основне положення запропонованого законодавчого акта («спрямований вплив»), але намагаються змінити думку осіб, які ухвалюють рішення (Michalowitz, 2007, p. 136).

Економічні групи, переслідуючи ділові інтереси, виявляють активність на етапі вироблення рішення. Економічні групи є найбільш успішними у впливі на політичні рішення, а громадські групи мають вищий рівень успіху у встановленні порядку денного (див. Braun, 2012, p. 299). Останній пункт є важливим, оскільки багато громадянських груп сприяють дифузним інтересам, тому вони постійно потребують публічного просування своєї справи не лише для отримання політичного впливу, але й для виживання як організації. Навіть якщо групи громадян зацікавлені в конкретних політичних рішеннях, їхні цілі часто занадто широкі, наприклад підвищення загальної обізнаності про конкретну хворобу або гуманітарну справу. Отже, вони мають більше шансів, ніж економічні групи, впливати на порядок денний. У довгостроковій перспективі ті, хто успішно впливає на політичний порядок денний та формування політичних питань, можуть бути більш потужними, ніж ті, хто здатен досягти невеликих змін у запропонованих правилах.

В емпіричному дослідженні Мартін Гіленс і Бенжамін Пейдж (Gilens & Page, 2014, p. 575) довели, що галузеві або громадські групи інтересів мають менший вплив на політику, ніж бізнес-орієнтовані групи, чії цілі переважно дисонують з преференціями пересічних громадян. Крім того, пріоритети економічної еліти мають більш незалежний вплив на політичні зміни, ніж преференції громадян. Це не означає, що пересічні громадяни завжди програють, вони досить часто отримують політику, якої вони прагнуть, але лише тому, що така політика відповідає інтересам еліти. Висновки Гіленса та Пейджа щодо діяльності груп інтересів більшою мірою вказують на «перше обличчя» влади: здатність акторів формувати політичні наслідки

суперечливих проблем. Однак вони також відображають «“друге обличчя” влади: здатність формувати порядок денний з питань, які творять політику» (Gilens & Page, 2014, p. 576). Результати дослідження підтвердили факт, що «бізнесові групи інтересів меншою мірою можуть виявляти “третє обличчя” влади: здатність еліти формувати преференції громадськості» (Ibid).

Групи інтересів – фінансові, промислові, галузеві, профспілкові, громадські, – залучені в комплексні мережі вироблення рішень, самі є мережами, сформованими за певними інтересами, які вони активно просувають у загальний зміст рішення. Отже, їх можна визначити як мережі артикульованих інтересів. Водночас у мережах є учасники, чії інтереси не артикульовані через брак ресурсів для їх просування або через непоінформованість про зміст рішення, і які прямо або опосередковано підпадають під його вплив.

Науковці вказують, що багато корпоративних груп формувалися в період, коли держава розглядалася як природний агент розвитку, однак, перехід від державоцентричної моделі ухвалення рішень до заснованої на форматі державно-приватно-громадського партнерства змінила соціально-політичну карту (Bianchi & Kossoudji, 2001, p. 1). Сучасні дослідження представленості інтересів у виробленні рішень ґрунтуються на аналізі стейкхолдерів (англ. stakeholders – «зацікавлені сторони»). Запроваджений у межах теорії публічного менеджменту аналіз стейкхолдерів застосовують для з'ясування способів, у які певні актори можуть впливати на результат процесу полікотворення, оскільки передбачає визначення не тільки цілей конкретного рішення, а й перспективи його наслідків. Засновник означеного напрямку Едвард Фріман визначив стейкхолдера як «будь-яку групу чи особу, яка може впливати або знаходиться під впливом досягнення організацією мети» (Freeman, 1984, p. 46). Відповідно до теорії стейкхолдерів організація є соціальною конструкцією, утвореною із взаємодії різних зацікавлених сторін. Організація є центром мережі зацікавлених сторін, складною системою обміну службами, інформацією, впливом та іншими ресурсами.

Актуальні інтерпретації стейкхолдерів є ширшими і вміщують осіб, групи, організації або установи, які визнаються такими, що мають певну частку в результаті ухвалення рішень. Отже, стейкхолдери за визначенням уособлюють партикуляризм. Стейкхолдерами у виробленні конкретного рішення можуть виступати органи влади й державні установи, актори приватного сектора, організації громадянського суспільства, академічні та дослідницькі установи, окремі групи громадян. З точки зору ефекту виділяють дві категорії стейкхолдерів – первинних та вторинних (Mori, 2010). Первинними стейкхолдерами є ті, на яких безпосередньо впливають позитивні чи негативні наслідки діяльності організації, тобто групи, чия постійна участь необхідна для виживання організації. Вторинні зацікавлені сторони – це ті особи, групи чи організації, які можуть непрямо впливати або підпадати під вплив діяльності організації (див. Mori, 2010, р. 53).

Важливою характеристикою стейкхолдерів є те, що їхні інтереси потрапляють під вплив конкретного рішення, незалежно від того, беруть вони участь у його виробленні чи ні. Поняття стейкхолдерів ширше за «групи інтересів», оскільки окрім бізнес-структур, релігійних організацій, профспілок і асоціацій роботодавців, університетів, громад, неурядових організацій, політичних партій, засобів масової інформації, меншин, зацікавленою стороною в ухваленні певного рішення можуть виступати й державні установи, наприклад міністерства. Для будь-якого політичного питання стейкхолдери можуть бути визначені шляхом розгляду того, хто має офіційну бюрократичну та політичну владу для ухвалення відповідних рішень, і хто зацікавлений у наслідках рішення. Дослідницька стратегія аналізу стейкхолдерів передбачає вивчення позицій та перспектив гравців, які мають певний інтерес у реалізації політичного рішення. Такий методологічний підхід дозволяє ідентифікувати інтереси, конфлікти і ризики, потенційно продуктивні (або обструктивні) відносини учасників, які можуть вплинути на зміну політики. Ґрунтуючись на інформації про потенційне ставлення зацікавлених сторін до певного політичного рішення, аналіз стейкхолдерів

може сприяти кращому вибору взаємодії між ними для здійснення змін. Однак вироблення рішень на основі залучення зацікавлених сторін має амбівалентні наслідки. З одного боку, врахування їхніх інтересів у рішенні може посилити його легітимність та ефективність реалізації. З іншого боку, залучення зацікавлених сторін може негативно вплинути на оперативність ухвалення рішення та сприяти зниженню його легітимності внаслідок дисбалансу ресурсів учасників, оскільки участь у виробленні рішень, не гарантує повноцінної репрезентативності інтересів усіх стейкхолдерів.

Рішення набувають більшої раціональності, коли у керівних органах існує різноманіття зацікавлених сторін. Адже «на процес вироблення рішень впливає доступ до інформації про зміст рішення» (Могі, 2010, р. 60). Означене зауваження є важливим для стримування ентропії політикотвірних процесів. Інформування зацікавлених сторін незалежно від ступеня артикуляції їхніх інтересів у конкретному рішенні дозволяє заздалегідь шукати превентивні стратегії узгодження позицій між учасниками мережі або, принаймні, знизити транзакційні витрати для тих, чиїм інтересам можуть нашкодити потенційні наслідки рішення. Отже, аналіз стейкхолдерів пропонує ширшу платформу для виявлення партикуляризму в політичних рішеннях, ніж дослідження груп інтересів. Зрештою останні і є тими стейкхолдерами, чиї інтереси є краще артикульованими, а ресурси – потужнішими, ніж в інших учасників. Впровадження аналітичної категорії стейкхолдерів у політичний контекст дозволяє визначати потенційні наслідки рішення як для учасників, які зацікавлені в його ухваленні, так і для тих, чиї інтереси не представлено в цілепокладанні.

Процедурними механізмами партикуляризму, за допомогою яких групи інтересів можуть впливати на формування рішень у законодавчій сфері, є лоґролінг і бандлінг. Лоґролінг – спосіб непрямой компенсації, коли політичні діячі можуть обмінюватися голосами під час слухань за різними питаннями. Лоґролінг нівелює вимогу, щоб голосування за будь-яке питання було корисним для більшості виборців. Означений механізм дозволяє забезпечити

підтримку з боку зацікавлених сторін та водночас забезпечити просування їхніх інтересів у законодавстві. Класичною формою логролінгу є практика «годівниці» (англ. “pork-barrel” – «діжка з салом») – законодавчий механізм, що містить комплекс малих місцевих проєктів. Для отримання схвалення осіб, які ухвалюють рішення, до законопроекту додають пакет пропозицій, часто слабо пов’язаних з початковим проєктом, але вигідний для різних політичних груп. Для того, щоб забезпечити його ухвалення, додається ще більша кількість нових пропозицій, доки не буде впевненості, що закон затверджено більшістю голосів (Evans, 1994).

Іншою політико-процедурною практикою є бандлінг (англ. bundling), коли встановлювачі порядку денного можуть визначити результат, представляючи проблеми як пакет. Бандлінг дозволяє групам інтересів відмовлятися від загальноприйнятих принципів для досягнення власних цілей. Він може відбуватися у формі «логролінгу (коли політичні питання, підтримувані різними меншинами, об’єднуються для того, щоб генерувати підтримку більшості) або райдера (англ. rider) (у якій політика, підтримана більшістю, поєднується з тими, що генерують лише підтримку меншин)» (Ginsburg, 2009, p. 15). Наслідком бандлінгу може бути ситуація, коли «обираючи кілька питань одночасно, виборці можуть за певних обставин вибрати пакет, який не відображає їхніх справжніх преференцій» (Ibid).

У контексті електоральних процесів партикуляризм завжди присутній і може мати амбівалентний вплив на наслідки ухвалення рішень. Урахування партикуляризму в преференціях виборців вмотивовує законодавців орієнтуватися на запити електорату (принаймні його частини) і формувати конкурентне середовище поміж політичними акторами. Дослідження демонструють, що «збільшення партикуляризму через перехід від партійно-орієнтованої до кандидато-центричної моделі спонукає лідерів від керівної та опозиційних партій врівноважувати політику до оптимальних преференцій пересічного виборця» (Milner & Mukherjee, 2010, p. 3).

Володимир Гельман і Кемерон Росс (Gel'man & Ross, 2010, p. 156) виділяють чотири групи індикаторів, у яких може проявлятися електоральний партикуляризм: 1) партикуляризм як взаємообмін політичної підтримки для постачання певних пільг; 2) ступінь потреби виборців у таких перевагах (запит); 3) діяльність після виборів (результати); 4) ступінь представленості партикулярного потенціалу, тобто зв'язок між розподілом бюджетних трансфертів територіальною одиницею (або виборчим округом) та результатами виборів на відповідних територіях.

Останній параметр визначається у термінах локалізму, тобто «політики з розповсюдження вигід окремим округам» (Kernell, 2010, p. 344). Локалізм впливає на бенефіціарів географічно спрямованих витрат. Досліджуючи партикуляристські політичні витрати й моделі взаємодії партій і виборців, партій і їхніх представників у виконавчій гілці влади, Джейн Сьютер і Еоін О'Мейллі (Suiter & O'Malley, 2014) дійшли висновку, що розподіл ресурсів на міністерському рівні в поєднанні з виборчою системою стимулів призводить до форми розподільчого авторитаризму, де інтереси міністрів віддзеркалюють пріоритети партій, які вони представляють в уряді. Наслідками такого процесу може бути надмірний вплив регіональних еліт на вироблення державної політики. Принципово важливі рішення можуть бути «куплені» наданням податкових пільг і задоволенням обмежених місцевих інтересів. Натомість вони можуть створювати асиметрію у представництві інтересів під час вироблення рішень, зокрема на користь певних регіонів. Ризики таких рішень – прагнення окремих регіонів до більшої автономії, прояви сепаратизму і навіть деконструкція територіального устрою держави.

Якщо логролінг і бандлінг є частиною публічних процесів вироблення рішень, то прихованим процесом, який їх підживлює є клієнтелізм, який визначають як «торгівлю голосами та іншими видами партійної підтримки в обмін на публічні рішення з подільними вигодами» (Piattoni, 2001, p. 4). Дослідження джерел клієнтелізму у восьми європейських країнах: Англії, Франції, Греції, Ісландії, Італії, Нідерландах, Іспанія та Швеції з кінця XVIII

до кінця ХХ століття дало вченим підстави стверджувати, що клієнтелізм не є структурною ознакою, зумовленою культурними рисами або недоліками політичного розвитку, а стратегією набуття та утримання влади (для патронів) та захисту інтересів (для клієнтів). Інтерпретуючи клієнтелізм як систему інтересів, вони ґрунтуються на економічному підході, згідно з яким відносини патрона-клієнта як добровільні обмінні, залежні від повноважень сторін та контекстуальних обставин, що впливають на попит та пропозицію. Чинниками, які впливають на вибір використання клієнтелістських стратегій на стороні пропозиції, є інституційні обставини, що можуть спонукати партійних лідерів використовувати клієнтелізм як стратегію залучення виборців: незалежна бюрократія – ідеали та цілі політиків, а також панівні ідеї та очікування щодо джерел легітимної влади. На «стороні запиту» – обставини, які змушують громадян прийняти або відхилити клієнтелізм: рівень їхніх когнітивних здібностей та організаторських можливостей (Ibid, pp. 16–17).

Хоча клієнтелізм переважно розглядають як супроводжувальний чинник соціальної роздробленості та культурної відсталості, а також результат організаційної і культурної слабкості державного управління, дослідники доводять, що партикуляристський розподіл благ не є атрибутом виключно менш розвинених країн. Такий підхід допомагає пояснити адаптацію клієнтелізму різних політичних систем незалежно від культури та рівня політичного розвитку. Дослідивши практики клієнтелізму в північноєвропейських країнах, зокрема Ісландії (Kristinsson, 2001, pp. 172–192), учені спростували поширену думку про клієнтелізм як явище, характерне для певних географічних регіонів, наприклад, країн Латинської Америки чи держав Східної Європи, Середньої Азії.

Науковці ставлять під сумнів патологічний характер клієнтелізму, який виникає внаслідок просування партикуляристських інтересів та селективного доступу до публічного блага. Визнаючи негативні прояви клієнтелізму у формі корупції, вони підкреслюють переваги такої системи, що може бути корисною

як стратегія партійного будівництва, зокрема для нових партій, і може допомогти агрегувати інтереси на різних рівнях. У контексті глобалізації, яка робить національні установи безсилими і зменшує довіру громадян до урядів і традиційних політичних акторів, учені припускають, що клієнтелізм може функціонувати як противага заблокованим інституційним каналам і є цінним джерелом соціальної інтеграції (Piattoni, 2001).

Вважаючи політичний партикуляризм несумісним з універсальними етичними принципами, Даніло Дзоло вказує на його небезпечні прояви у діяльності груп інтересів: «Неодмінно працює партикуляристська логіка, роблячи групу більш згуртованою (більш агресивною до зовнішнього середовища та репресивною по відношенню до своїх членів) чим сильніше вона сприймає ризики, що існують у навколишньому середовищі» (Zolo, 1992, pp. 41–42). Майже в унісон звучить попередження Філіппа Шміттєра про потенційні ризики посилення впливу груп інтересів, які, на думку науковця, контролюючи основні канали політичного впливу, потенційно є як консервативною, так і радикальною силою: «У звичайні часи та в оглядовому майбутньому їхнє інституціоналізоване надмірне і недостатнє представництво є важливим елементом у збереженні позицій влади та привілеїв. В аномальних ситуаціях та непередбачуваних періодах їхня організаційна структура може бути розірвана фрагментацією зсередини або шляхом мобілізації ззовні, перетворюючись на один з найбільш динамічних та нестабільних елементів політичного життя» (Schmitter, 2006, p. 10). Для цього сценарію Джейсон Соренс, досліджуючи вплив груп інтересів на економічну політику, запропонував назву «закон політичної ентропії» (Sorens, 2014).

Деструктивними наслідками домінуванням груп інтересів в ухваленні політичних рішень, а також клієнтелізму, як супроводжувального процедурного обрамлення такого виду партикуляризму, може стати «політичне захоплення» (англ. “policy capture”) – «процес послідовного і багаторазового спрямування суспільно-політичних рішень від суспільного

інтересу до групи спеціальних інтересів або окремої особи» (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2017a, p. 9).

Захоплення політичних рішень може відбуватися різноманітними нелегальними інструментами, як-от хабарництво, і водночас через законні канали, зокрема лобіювання й фінансову підтримку політичних партій та передвиборчих кампаній. Незаконний вплив також можна здійснювати без прямого втручання або взаємодії з політиками, які ухвалюють рішення, шляхом маніпулювання інформацією, яка їм надається, або створюючи близькі соціальні зв'язки з ними (Ibid, pp. 9–10).

«Політичному захопленню» передуює «політичне спотворення» – процес, «у якому актори, розмиваючи або злившись з офіційною та приватною владою, перетворюють систему частково або загалом у такий спосіб, що вона працює на еліту завдяки непривілейованій більшості. Актори розмивають кордони не тільки між офіційною та приватною сферами, але часто між політичними, економічними, медійною, культурною та соціальною аренами» (Wedel, Hussain & Dolan, 2017, p. 8). Джерелом таких деформаційних тенденцій є «еліти впливу», які мають низку особливостей:

- гнучкість, накладання ролей та відсутність фіксованої прив'язаності до будь-якого конкретного сектора чи організації для досягнення стратегічних цілей;
- неформальність та витіснення формальних структур і процесів (використовуючи їх, коли вигідно);
- наявність консультативних послуг, аналітичних центрів та неурядових організацій;
- їхні ролі, які з'єднують посади в офіційній, корпоративній та приватній організаційній екосистемі, а також мережі відносно один до одного (Wedel, Hussain & Archer, 2017, p. 9).

Наслідки стану, за якого партикуляризм стає домінантою у творенні політичних процесів у всій системі влади, можна продемонструвати на прикладі українського державотворення періоду незалежності. Багато років

поспіль політична система України функціонувала за принципами кланово-олігархічного управління. Творення політики відбувалося на користь інтересів кількох родинних мереж і фінансово-промислових груп, залучених у мережі ухвалення рішень. Партикуляризм кланових інтересів втілювався у законодавчій сфері, що гальмувало задекларовані на початку 90-х років стратегічно важливі реформи в економічній, правовій і соціальній сферах. Політичний партикуляризм в ухваленні рішень став *modus vivendi* влади всіх рівнів. Підпорядкування процесів творення політики інтересам наближених до влади фінансово-промислових груп і рентоорієнтована поведінка чиновників спричинили тотальну корупцію, яка проникла на всі рівні управління, і, на жаль, у всі сфери суспільної взаємодії.

Зокрема, Ірина Кресіна та Ігор Кушнар'єв (2019, с. 28) зауважують, що політична корупція в Україні з девіантної поведінки перетворилася на норму відносин у державних і політичних колах. Водночас толерування корупційних практик у суспільстві фактично сприяло формуванню «корупційної культури» (Міхненко, 2011, с. 179).

В Україні політичний партикуляризм підсилений також локалізмом. Адже соціокультурні особливості західного і східного регіонів України забезпечили підґрунтя для поділу електорального поля і лобіювання інтересів місцевих політичних еліт і бізнес-груп, залучених у кланові управлінські мережі. Електоральний партикуляризм підсилювався частими законодавчими змінами у галузі виборчого права. Змінюючи закон про вибори майже кожного електорального циклу, провладні політичні еліти намагалися у нормативно оформлений спосіб забезпечити собі прийнятні умови для проведення виборів і отримання бажаних результатів.

Прикмітно, що політикотвірні процеси в Україні фактично втілювали ознаки постдемократичного стану. Так, Галина Зеленько (2016, с. 6) вказує, що формальні демократичні механізми участі громадян в Україні та номінально демократичні інститути перетворилися на канал проходження у владу осіб, які через приналежність до певних фінансово-промислових груп «отримали

інструменти формування політичних рішень завдяки адміністративним посадам або членством у представницьких органах влади».

Партикуляризм перетворився на універсалістську норму політичних процесів і соціального життя населення. У сфері зовнішньої політики партикуляризм підсилювала різноспрямованість зовнішньополітичних пріоритетів жителів західних (інтеграція у європейські та євроатлантичні структури) і східних регіонів (зближення з Росією з подальшим залученням у євразійські структури). Важливо, що зовнішньополітичні пріоритети, як складова передвиборчих програм політичних сил, що приходили до влади, впливали на державну політику в цілому. Зі зміною провладних еліт змінювалися вектори зовнішньо- і внутрішньополітичних пріоритетів. Наприклад, якщо за часів президентства Леоніда Кучми підтримувалася ідея зовнішньої багатовекторності, то в період президентства Віктора Ющенка пріоритети зовнішньої політики були зосереджені на посиленні взаємодії з країнами Заходу. Правління Віктора Януковича характеризувалося подвійними стандартами щодо зовнішньої політики: за офіційного декларування інтеграції у Європейський Союз (у 2012 році відбулось парафування Угоди про Асоціацію України з ЄС), економічні інтереси панівних кланів та афілійованих фінансово-промислових груп, насамперед – Донецького регіону, були щільно пов'язані з Росією. Вплив партикулярних інтересів регіональних еліт Донбасу переломив можливість підписання Угоди про Асоціацію між Україною з ЄС у 2013 році, з чим були пов'язані очікування населення України.

Офіційна відмова від підписання Угоди була сприйнята населенням як позбавлення шансу на довгоочікувані системні зміни. З іншого боку, неврахування елітою того факту, що стратегічний вибір для усієї держави визначався виключно інтересами родинної мережі Януковича, врешті призвело до соціального вибуху і протестів, які швидко переросли в збройне протистояння між провладними силами і громадянами. Наслідками соціально-політичної кризи в Україні стала анексія Росією Криму та самопроголошення

на території Луганської і Донецької областей квазідержавних утворень, збройний конфлікт і понад мільйон внутрішньопереміщених осіб. Ситуація, яка склалася, є наочним прикладом наслідків довготривалого партикуляризму в ухваленні рішень як основоположного принципу функціонування всієї державної системи (Vinnykova, 2017c, pp. 73–75).

Фактично домінування партикуляризму у політичній системі України призвело до «спотворення основних об'єктивних функцій політики: артикуляції, інтеграції та узгодження інтересів різних соціальних груп задля збереження цілісності суспільства» (Бабкіна, 2014, сс. 38–39).

Не можна не зазначити, що попри фатальні наслідки, саме домінування партикуляризму в ухваленні політичних рішень перешкодило закріпленню в Україні автократичних тенденцій і запобігло встановленню автократичного правління, як це відбулося в низці пострадянських держав: Росії, Білорусі, країнах Середньої Азії. Такий сценарій забезпечила «фрагментація еліт на основі регіоналізації та конкуренції впливових бізнесових груп» (Наумкіна і Трач, 2016, с. 57).

Водночас зменшення негативних проявів партикуляризму в процесах полікотворення в Україні не відбулося навіть після «Революції гідності», що зокрема підтверджує у своєму дослідженні Юрій Мацієвський (Matsiyevsky, 2018). Сконцентрувавши увагу на структурах владних мереж з 2014 року, науковець довів, що фактична відсутність оновлення еліт, домінування неформальних практик, як-от клієнтелізм, над формальними процедурами є факторами, що зберігають інституційне ядро гібридного режиму України. «Інституційна пастка, в якій перебуває держава з середини 1990х років, демонструє здатність режиму зберігати і відтворювати себе навіть в умовах шоківих подій, як революція і війна» (Matsiyevsky, 2018, p. 357).

Партикуляризм здебільшого досліджують у контексті реалізації внутрішньої політики, водночас у міжнародній політиці також є суттєва партикулярна складова. Партикуляризм в ухваленні рішень у міжнародних справах притаманний не тільки унілатеральним стратегіям, а й

інституціоналізованим формам глобального управління, заснованих на мультилатеральних принципах. Так, загально визнаною вадою творення політик у Європейському Союзі є домінування національних інтересів держав-членів. Високий ступінь гетерогенності європейської системи управління суттєво ускладнює вироблення консолідованих рішень. Утім проблему спричиняє не плюралізм інтересів держав-членів. Політичний партикуляризм у ЄС виявляється через фракціоналізацію країн-членів у певні альянси або групи для лобювання окремих інтересів під час вироблення загальноєвропейських рішень. Усередині ЄС існують внутрішні альянси з двох-чотирьох країн, виникнення яких зумовлено спільністю досвіду інтеграції в Спільноту. Деякі з них мають інституціоналізовану форму, як Вишеградська четвірка (Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія), інші є політичними тандемами, які виявляються через окреслення своїх партикулярних інтересів під час вироблення рішень: як-от «європейське ядро» країн-засновниць за провідної ролі Франції і Німеччини, або «дуєт» Британії і Данії, які мають тісні двосторонні зв'язки (Вінникова, 2015к, с. 26).

Геополітичний чинник, пов'язаний з географічним розташуванням країн-членів, підсилює партикуляризм в ухваленні рішень. Зокрема Велика Британія і Данія завжди виступали за розвиток атлантичного вектора, Франція і південно-європейські країни виступають лобістами Євро-Середземноморського партнерства, держави Центрально-Східної Європи орієнтовані на розвиток диференційованого підходу до країн, які межують зі східними кордонами Європейського Союзу (Ibid, сс. 26–27).

Неформальним, але не менш значущим чинником наявних і потенційних суперечностей виступає поділ внутрішньо- і зовнішньополітичного патронажу країн ядра. Франції за комплексом географічних, історичних та політичних обставин належить сфера впливу у Середземноморському регіоні. Німеччина патрує держави Центрально-Східної Європи, а також розвиток східного вектора зовнішньої політики Євросоюзу. З точки зору мережевого підходу Франція і Німеччина є хабами, які визначають порядок денний у

патронажному регіоні. Однак таке позиціювання неодноразово спричиняло перешкоди для консолідованого ухвалення стратегічних рішень. Найбільшу небезпеку для ухвалення ефективних консолідованих рішень такі неформальні альянси створюють, коли політичний партикуляризм втілюється в інституціоналізованих формах і виходить у сферу публічної політики шляхом розподілу посад і привілейованих місць в установах Європейського Союзу (Вінникова, 2015к, с. 27).

Труднощі у виробленні спільної позиції виникають на міждержавному рівні в роботі Європейської ради і Ради ЄС під час порушення питань зовнішньополітичної діяльності та ухвалення бюджету. Попри прагнення кожної держави-члена отримати якомога більше преференцій, виявляються групи країн, які мають схожі погляди щодо статей видатків на утримання інституційної структури ЄС. Зокрема під час узгодження «Фінансової рамки ЄС 2014–2020» Велика Британія і Данія наполягали на зменшенні статей видатків на утримання інституційних органів Європейського Союзу, хоча обидві країни мають політичні й економічні переваги участі в окремих його сферах. Німеччина і Польща прагнули посилення фінансового забезпечення структурних фондів ЄС, оскільки саме з цього джерела надходять кошти для програми регіонального розвитку, що є важливим для східних земель ФРН, і модернізаційних проєктів Польщі.

Альянс «Друзі кращого витрачання необоротних коштів» (Австрія, Німеччина, Фінляндія, Франція, Нідерланди, Швеція) виступали за більш ефективний розподіл бюджету. Натомість «Друзі згуртованості» (Болгарія, Чехія, Кіпр, Естонія, Греція, Угорщина, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина та Іспанія) «висловлювали стурбованість надмірними скороченнями» (Mendez, Wishlade & Bachtler, 2012, p. 10). Зауважимо, що через домінування партикуляризму під час ухвалення бюджету така гранично важлива складова функціонування Європейського Союзу як зовнішня політика, отримала лише 6,1 % від загальних європейських видатків на 7 років (Multiannual Financial Framework, 2014, p. 9).

Згуртована зовнішня політика з ефективною нормативною базою та розвинутим інфраструктурним забезпеченням могла б завадити або принаймні амортизувати багато проблем, з якими зіткнувся Європейський Союз в останні роки, зокрема розв'язання міграційної кризи (Vinnykova, 2017, p. 73).

Домінування партикуляризму в рішеннях держав-членів на противагу загальноєвропейським рішенням послабило ЄС як інтеграційне утворення, що зрештою виявилось у Брекзиті, а під час пандемії коронавірусу COVID-19 мало драматичні наслідки для громадян, зокрема через несинхронізованість дій урядів у впровадженні превентивних заходів щодо поширення хвороби.

Прикмітно, що узгодження франко-німецької ініціативи – Плану відновлення економік держав-членів Європейського Союзу, спричинених карантинними обмеженнями в умовах пандемії, також зіткнулися з партикуляристською тенденцією у формуванні альянсів з країн, які підтримували ідею розподілу коштів у вигляді грантів, як-от Італія та Іспанія, та груп держав, як «скупа четвірка» (Австрія, Данія, Нідерланди, Швеція), що наполягали на наданні фінансової допомоги у вигляді позик (Bayer, Smith-Meyer & De La Vaume, 2020). Водночас така гнучка фракціоналізація держав-членів ЄС збалансовує вплив країн ядра (Німеччини і Франції) і в певній мірі дозволяє менш потужним країнам за рахунок кооптації з іншими відстоювати свої інтереси під час вироблення рішень.

Огляд організаційних і процедурних форм партикуляризму у виробленні політичних рішень доводить його амбівалентність з точки зору наслідків для учасників мережі. Слід зауважити, що розкриття партикуляризму в політичному рішенні дало можливість вийти за межі окремих режимів урядування і зосередитися на наслідках, обумовлених конкретними практиками ухвалення рішень.

У межах першого підходу, назвімо його *деструктивним* за наслідками – партикуляризм у виробленні політичних рішень негативно впливає на процеси полікотворення та функціонування політичної мережі в цілому. Усе, що відбувається в політиці, розглядається як «спотворення» – наслідок махінацій

бізнес-груп і корпорацій. Домінування груп інтересів в ухваленні політичних рішень може призвести до монополії на представництво суспільних інтересів. При цьому спотворюється сам принцип представництва, який зводиться до угод між групами інтересів і бюрократією. Партикуляризм спричиняє неефективність економічної політики, оскільки групи інтересів за допомогою публічних нормативно-процедурних або прихованих клієнтелістських практик намагаються створювати перепони для перерозподілу соціальних благ. Така ситуація може спричинити «політичне захоплення», або з точки зору мережевого підходу – капсуляцію рішення, коли в мережі утворюються закриті вузли, які залишають інтереси інших учасників мережі поза загальною метою рішення, що має деструктивні наслідки для мережі в цілому. Проявами такого партикуляризму переважно є клієнтарно-патронажні корупційні практики вироблення рішень. У розрізі суспільно-політичних відносин такий різновид партикуляризму закладає фундамент для соціальних конфліктів.

У другому підході, який ми визначаємо як *конструктивним*, відбувається конвертація партикулярних інтересів у загальну мету. Такий підхід дозволяє отримати більш збалансоване рішення, адже «існує добре встановлений набір партикулярних відносин, який таємно забезпечує спрощення, необхідне для колективних рішень» (Etzioni, 1978, р. 45). Процедурні форми партикуляризму в ухваленні політичних рішень можуть прискорювати ухвалення необхідних державі законів або впровадження реформ. Шляхом просування своїх партикулярних інтересів бізнес-групи або професійні асоціації можуть сприяти модернізації певних галузей. Електоральний партикуляризм в ухваленні рішень дозволяє забезпечувати потреби окремих громад, чий інтереси на загальнодержавному рівні не завжди є достатньо представленими (Vinnykova, 2017c, р. 78).

Як бачимо, політичний партикуляризм за своїми організаційними формами і процедурними моделями, з одного боку, пришвидшує вироблення рішень, іншого має неоднозначний вплив на наслідки ухвалюваних рішень. На будь-якому рівні урядування – від локального до глобального – виникає

необхідність пошуку механізмів протидії надмірному деструктивному партикуляризму в ухваленні рішень. Попри те, що політичні рішення орієнтовані на соціально значущі проблеми, урахування в них усього спектра суспільних інтересів апіорі є не можливим. Політика є сферою зіткнення інтересів і пошуку компромісів. Тому на відміну від законодавчих або організаційних рішень, політичні рішення завжди містять елемент партикуляризму. *Політичне рішення – це завжди рішення ad hoc*. Великий дисбаланс інтересів на користь певного учасника або обмеженого кола учасників (політичного діяча, групи інтересів, конкретної референтної групи – локальної, етнічної, родинної чи релігійної) зумовлює низький рівень легітимності ухвалюваного рішення з боку інших учасників процесів полікотворення.

Утім політичний партикуляризм може бути подоланий або принаймні зменшений до безпечного для системи ступеня конституційними нормами, механізмами залучення громадян і громадських організацій у вироблення рішень, із широким спектром політичного представництва. У світі існують приклади успішних країн, де політичний партикуляризм не суперечить інтересами розвитку суспільства. Такі країни демонструють стабільність функціонування політичної системи й послідовність економічного розвитку, високий рівень життя і соціального забезпечення, низький рівень корупції та високий рівень довіри до влади. У міжнародних рейтингах конкурентоздатності вони посідають топові місця. Наприклад, Швейцарія за наявності усіх передумов до локалізму через специфіку державного устрою та навіть за тенденції занепаду корпоративістської моделі (Sciarini, Fischer & Traber, 2015) має таку систему ухвалення рішень, що дозволяє знайти баланс інтересів між різними урядовими та недержавними суб'єктами, громадськими пріоритетами та групами інтересів, і є успішною державою у всіх сенсах такого визначення. Механізмом врівноваження партикуляризму є практика регулярних загальнообов'язкових референдумів з різноманітних питань суспільного життя швейцарців. Подібні рішеннєві механізми запобігають

появі великої асиметрії представництва інтересів в ухваленні політичних рішень, а відповідно й надмірному політичному партикуляризму (Вінникова, 2017б, с. 89).

Наявні механізми запобігання корупції засновані на моделі раціонального вибору в ухваленні рішень, тобто на зростанні вартості й зниженні вигоди від небажаної поведінки. Вони містять контроль, санкції, обмеження свободи дій осіб, які ухвалюють рішення. Однак такий підхід веде до зарегульованості, паралізуючого контролю і недовіри до державного управління. Тому як альтернатива стримувальним і примусовим тактикам політичної інтегрованості пропагується ідея застосування біхевіоральних інтервенцій у процесі вироблення політичних рішень, зокрема шляхом впровадження практик «підштовхувань» (Талер і Санстейн, 2017). Підштовхування змінюють середовище у такий спосіб, що при застосуванні евристичного ухвалення рішень вибір матиме найбільш позитивний результат, як для окремого індивіда, так і для суспільства в цілому. Водночас вибір на користь суспільних інтересів потребує довіри до системи, яка їх забезпечує. Остання позиція є вкрай важливою для розуміння причин і передбачення наслідків партикуляризму.

Актуалізація поведінкових інтервенцій у процесі творення політики, як в розвинутих країнах, так і в тих, що розвивається, пов'язана з двостороннім процесом збільшення політичного партикуляризму. Адже поширене уявлення про домінування груп інтересів у виробленні політичних рішень як джерела деструктивного партикуляризму є однобічним.

Ширший погляд на проблему виявляє, що в основі домінування політичного партикуляризму є «низька спроможність широких верств до агрегації своїх інтересів» (Ramanna, 2015, p. 165). Як не парадоксально, але за сучасних можливостей оперативного налагодження комунікацій, різноманітним соціальним групам стає усе складніше артикулювати свої інтереси у площині політичного представництва. Поява множинності сфер індивідуалізованої зайнятості на тлі занепаду ідеологічної афільованості

знижують можливість відстоювання колективних інтересів. Тому нашим наступним завданням є виявлення причинно-наслідкових зв'язків зниження репрезентативного потенціалу наявних механізмів ретрансляції соціальних інтересів у вироблення політичних рішень.

4.2. Трансформація усталених систем політичної репрезентації інтересів

Ключовим у процесі вироблення політичних рішень є узгодження інтересів різних соціальних груп. Усталеним способом його забезпечення в сучасних суспільствах є механізми політичного представництва. Останні переважно інтерпретують у формалізованому вимірі як обрання посадових осіб для їх доступу до управління суспільними справами. Адже «політична реальність виникає лише після того, як репрезентація у той чи інший спосіб конституційно оформлена в нації або державі» (Ankersmit, 2002, p. 115).

Політичне представництво завжди було складним механізмом, оскільки відносини між громадянами та їхніми представниками опосередковані політичними партіями, групами інтересів, корпоративними організаціями. Крім того, спільність інтересу ґрунтується на соціальній ідентичності представників та тих, кого вони представляють. Сучасні суспільства набувають усе більшої плюральності з точки зору соціально-економічного, культурного, релігійного й гендерного різноманіття, що ускладнює вироблення нормативно-процедурних механізмів представництва інтересів в ухваленні політичних рішень, які б задовольняли інтереси громадського загалу, не дискримінуючи інтереси меншин. Згідно з плюралістичним трактуванням медіатором в узгодженні множинності соціальних інтересів має виступати держава. Однак в умовах трансформації державного суверенітету й посилення ролі недержавних акторів у виробленні рішень механізми репрезентації інтересів у політико-управлінських процесах, напрацьовані у

попередніх сторіччях, потребують перегляду. Сфера політичного представництва, втілена в діяльності партій, політичних рухів і парламентаризмі, поступово втрачає свій легітимаційний ресурс посередника між органами влади й суспільством, доказами чого є повсюдне зниження членства в політичних партіях, які склали основу репрезентативних систем західних суспільств у ХХ сторіччі. Криза представництва виявляється в електоральній волатильності, невдоволенні функціонуванням парламентських структур та суттєвому зниженні довіри до них. Супутнім трендом змін у політичному представництві є масштабне зростання політичного популізму, посилення позицій політичних партій радикального спрямування. Попри поширення в науковому дискурсі песимістичних оцінок тенденцій ерозії моделей репрезентативної демократії (Diamond & Plattner, 2015; Klaukka, Van der Staak & Valladares 2017; Mair 2013; Van Biezen, Mair & Poguntke, 2012; Whiteley, 2010), громадяни все ще надають перевагу саме цій формі демократичного урядування.

Опитування, проведене дослідницьким центром Pew Research Center у 38 країнах, продемонструвало, що 78 % громадян підтримують представницьку форму демократичного правління, 66 % схвально ставляться до прямої демократії, 49 % опитаних схвально ставляться до експертократії, тоді як автократичне правління сильного лідера готові підтримати 26 %, керівництво військовими – 24 % (Wike, Simmons, Stokes & Fetterolf, 2017).

Хоча прихильність до представницької демократії є досить високою у розвинутих демократіях, утім громадяни деяких з цих країн лояльно налаштовані й до недемократичних альтернатив. Ідея експертократії має вагомий підтримку в Угорщині (68 %), Південній Кореї (52 %), Польщі (50 %), Іспанії (49 %), Японії (49 %), Ізраїлі (49 %) та Чилі (47 %). Понад чверть опитаних у Японії, Італії, Великій Британії, Ізраїлі, Угорщині, Південній Кореї та США схвально ставляться до ідеї урядування сильного лідера, який може ухвалювати рішення без втручання з боку парламенту або судів, а 17 % громадян США, Італії, Франції схвалюють управління військовими (Ibid).

Невідповідність між прихильним ставленням до моделі демократичного представництва та рівнем задоволеності фактичним функціонуванням демократичних інститутів спонукає до виявлення чинників, що знижують репрезентативний потенціал ретрансляції соціальних інтересів у вироблення політичних рішень. Попри диверсифікацію форм політичної участі основними формами агрегації та артикуляції суспільних інтересів у політичній площині залишаються політичні партії. Саме вони в останні десятиріччя зазнали найбільшого впливу від непослідовності електоральних преференцій. Тому доцільним вбачаємо зосередитися на тенденціях у дескриптивних (партійне членство, електоральна підтримка) і субстантивних (соціальна основа) характеристиках партійного представництва.

Представництво передбачає, що громадяни опосередковано присутні в ухваленні політичних рішень через делегування повноважень політичним партіям, які мають офіційний мандат на участь у політичних процесах від імені своїх виборців. Тоді як «вибори – це процес ухвалення рішень, за допомогою якого населення обирає індивіда для зайняття офіційної посади» (Misra, 2012, p. 343).

До основних функцій представництва, які виконують сучасні партії, належать об'єднання соціальних інтересів у політичні програми, мобілізації громадян навколо цих програм, рекрутування лідерів для просування порядку денного та формування урядів для його реалізації (Klaukka, Van der Staak & Valladares, 2017, p. 112). У цьому сенсі політичні партії – це організації, які представляють і об'єднують інтереси громадян з метою побудови електоральної більшості для управління країною (Hutte, Kriesi & Lorenzini, 2019, p. 335).

Агрегація означає необхідність створення інститутів для посередництва між різними пріоритетами та інтересами, щоб «представляти інтереси окремих груп на більш загальних, якщо не на універсалістських засадах» (Diamond & Gunther, 2001, 8). Агрегація «узгоджує різноманіття з гармонією, координуючи приватні інтереси із загальним інтересом» (Sartori, 2005, p. 24). Основою для

цього є процес посередництва між різними інтересами й пріоритетами та формування узгоджених конкурентних політичних програм.

Екстраполюючи принципи мережевого аналізу на функціонування партій, можна припустити, що чим різноманітніший спектр членів партійної мережі в географічному, соціально-економічному, галузевому, культурному, релігійному, гендерному й віковому аспектах, тим більший репрезентативний потенціал має такої організації. Подібну партійну модель можна розглядати як мережу відкритого типу. Однак усталені політичні організації, навіть у країнах розвинутої демократії, мають тенденцію до зниження гетерогенності членства, особливо в соціально-економічному вимірі. Серед головних чинників скорочення партійної чисельності та браку електоральної підтримки є елітизація членів партії. У країнах з «гібридними режимами» партійні організації є мережами політико-фінансових груп інтересів, що сформовані під черговий електоральний цикл. Такі політичні партії зазвичай мають картельну структуру й виступають ретрансляторами інтересів дуже вузького кола учасників. З обмеженим репрезентативним потенціалом такі організації навіть за умов високої численності виконують декоративну функцію представництва соціальних інтересів. В умовах домінування неформальних акторів посередницька роль формального представництва слабшає і набуває суто декларативного характеру. Особливо виразно деструктивний партикуляризм партій у формі мереж закритого типу виявляється, коли партію сформовано навколо фігури лідера країни в умовах автократичного правління. Партія у такому форматі управління є політико-адміністративною мережею утримання влади. Водночас вона виконує функцію фреймінгу, визначаючи лояльних до влади членів партії і її не-членів – аутсайдерів владної мережі. Така ситуація є характерною для країн, у яких політичні партії мають форми політичних картелів і обслуговують вузькі інтереси панівної еліти.

У країнах розвинутої демократії дві тенденції спричинили критичні наслідки для виконання партіями своєї ролі. По-перше, політичні партії послабили свої представницькі функції на користь процедурних. Вони стали

більш професійними та ринково-орієнтованими, схожими на державоцентричні «картелі», які віддаляються від громадянського суспільства (Whiteley, 2010). По-друге, існує тренд падіння партійного членства й ослаблення партійної ідентифікації. Ерозію представницької функції партій пов'язують зі зростанням напруги між відповідальністю та реагуванням, тобто між роллю партій як представників національної громадянської спільноти та їхньою роллю як урядів, відповідальних за забезпечення інтересів широкого кола національних, транснаціональних і наднаціональних стейкхолдерів (Mair, 2013).

Політичні рішення легітимізуються через представницький характер інститутів та залучених до них акторів. У зв'язку з означеними показниками ефективності органів представництва як інституційних платформ конвергенції соціальних інтересів є рівень довіри до них громадян і кількість партійного членства. Ставлення громадян до традиційної партійної політики відображається у кількісних показниках партійного членства. Згідно з даними дослідження, проведеного в 60 країнах, членами політичних партій є лише 14,3 % опитаних, з яких 4,5 % виявляють партійну активність, водночас 85 % не є членами партій (WVS 6, (2010–2014)2015, p. 52).

Загальне членство в партіях знизилося з 1994 до 2014 р. в країнах Європи, Латинської Америки, Карибського басейну та Північної Америки. Партії держав Латинської Америки за вказані двадцять років зменшилися з 24 % до 18 % членів.

У країнах Південної Азії партійне членство протягом означеного періоду коливалось від 13 % до 15 % (Klaukka, Van der Staak & Valladares, 2017, p. 109). Попри панівні позиції комуністичної партії у Китаї її членами означили себе лише 7 % громадян (WVS 6 (2010–2014), 2015, p. 52).

Членство політичних партій у 27 країнах Європи становило на початку 2000 р. в середньому 4,7 % (Van Biezen, Mair & Poguntke, 2012) і знизилося до 2,4 % у період з 2010 до 2014 років (United Nations, 2016, p. 70).

Найвищий рівень партійного членства у відсотках від національних електоратів, майже 17 %, мають Австрія і Кіпр. Натомість у Латвії та Польщі рівень членства не досягає 1 % (Van Biezen, 2013). Партії Сполученого Королівства, Франції та Італії за останні три десятиріччя втратили до 1,5 мільйонів членів, що відповідає загальній втраті приблизно від однієї до двох третин їхньої оригінальної електоральної бази. Частка населення, яка є членами політичних партій у Великій Британії, у 2019 році склала 1,7 % (Audickas, Dempsey & Loft, 2019).

Рівень партійного членства в Україні станом на 2018 рік, попри всю мозаїку партогенезу періоду незалежності, склав 1,4 % (Фонд «Демократичні Ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, 2018).

І хоча результати індивідуального опитування можуть різнитися зі статистичними даними кількісних показників членства, які демонструють партії (громадяни можуть приховувати свою партійну афілійованість, або партії можуть штучно збільшувати кількісні показники для посилення значущості свого бренду), вони демонструють скептичне ставлення населення до партій як до ретрансляторів своїх інтересів у сферу вироблення політичних рішень (Вінникова, 2018б, с. 42).

Так, у період з 1999 до 2014 р. від 61,6 % до 67 % громадян виказували недовіру до партій (Inglehart et al. Round Four, 2014, p. 166; WVS 6 (2010–2014), 2015, p. 249).

Найпомітніші низхідні результати у період з 1994 до 2014 р. продемонстрували партійні системи країн Африканського континенту: з 40 % до 28 %, а також країн Близького Сходу – з-понад 30 % до 15 %. Хоча базовий рівень довіри до політичних партій в Азійсько-Тихоокеанському регіоні загалом вище, ніж в інших регіонах світу, на національному рівні довіра до партій нижча, порівнюючи з іншими масовими організаціями (Klaukka, Van der Staak & Valladares, 2017, p. 102).

Дослідження підтверджують зниження довіри до партій у країнах Латинської Америки: з 27 % у 1995 році до 20 % у 2015 році (Latinobarómetro. La Confianza en América Latina, 1995–2015).

У системі політичного представництва США також відбувається спад довіри до «традиційних» партій, що виражається у негативному оцінюванні ефективності партійної діяльності. 52 % членів і прибічників Демократичної партії стверджують, що партія недостатньо докладает зусиль у захисті інтересів меншин, допомозі бідним і нужденним та представництві робітничого класу. 55 % партійців та прихильників Республіканської партії вважають, що вона недостатньо ефективно здійснює свої функції зменшення впливу уряду, скорочення податків та сприяння консервативним соціальним цінностям (Hartig, 2018).

У європейських країнах ситуація з динамікою довіри громадян до партій дещо відрізняється від загальносвітової. Якщо в період 2005–2009 рр. загальна довіра до політичних партій у середньому була на рівні 20 %, то у 2010–2014 рр. громадяни продемонстрували зростання довіри до партій на 10 пунктів (Klaukka, Van der Staak & Valladares, 2017, p. 102). На нашу думку, подібна тенденція пов'язана з виходом на загальноєвропейську арену представництва радикальних політичних партій, які отримали відчутну прихильність виборців у всіх країнах Європейського Союзу. Коли громадяни бачать, що партії втрачають ідеологічну спрямованість і не можуть адекватно представляти різні групи суспільства, електоральна підтримка схиляється до нових партій.

Дослідження на основі нелінійного математичного моделювання довели, що для виживання будь-якої політичної партії, зокрема в усталених біпартійних системах, утримання постійних членів важливіше, ніж рекрутування нових з електорату. Якщо партійні члени залишають партію і приєднуються до іншої, то виживання партії може бути ускладнене. Партії мають час від часу впроваджувати зміни у своїй ідеології відповідно до установок партійців. Зміни в партійній ідеології мають відбуватися з

урахуванням різноманітних факторів, як-от соціально-економічних, демографічних, релігійних, расових, гендерних тощо і в такий спосіб, щоб залучити нових членів і задовільнити наявних. Числове моделювання також дозволяє припустити, що невелика зміна руху від однієї партії до іншої може дуже швидко змінити результати. Для реальної демократії партії повинні приділяти велику увагу своїм членам, а також контактам з виборцями (Misra, 2012, p. 353).

Попри доволі високу суспільну підтримку представницької демократії у країнах Європейського Союзу та Північної Америки моніторингові дослідження виявляють низький рівень довіри громадян до установ політичного представництва.

Серед усіх органів державної влади в країнах Європейського Союзу громадяни найменше довіряють національним парламентам. У середньому рівень довіри до національних парламентів у ЄС становить лише 34 %. Понад 60 % опитаних не довіряють національним органам, які мають здійснювати функцію перетворення соціальних інтересів у законодавчі рішення (Standard Eurobarometer 92, 2019).

Моніторингові дослідження Геллап демонструють неуклінну низхідну криву в оцінюванні громадянами діяльності Конгресу США: від 84 % громадян, які схвалювали його роботу у 2001 році, до 17 % у 2018 році (Gallup. Congress and the Public, 2019). У десятиріччя 1998–2008 рр. рівень лояльності до Конгресу серед американців був вищим – понад 50 %, надалі показники схвального оцінювання незворотно знижувалися і в середньому ледве досягали 20 % (McCarthy, 2018).

Показники довіри до національних парламентів у країнах Південно-Східної Азії дуже різняться залежно від панівної системи політичних цінностей. У Японії та Південній Кореї, які дослідники відносять до ліберальних демократій, рівень довіри до парламентів становить 11 %, тоді як у КНР, Сінгапурі та В'єтнамі парламентам довіряють понад 80 % громадян (Wang, 2013, p. 27).

Австралійському федеральному парламенту довіряють лише 35 % громадян (Essential Report. Trust in Institutions, 2019).

50 % британців указують, що головні політичні партії і політики не опікуються ними, а 75 % стверджують, що головні політичні партії настільки розділені всередині, що не можуть слугувати інтересам країни (Hansard Society 2019, p. 13).

У Канаді, де питання представництва інтересів різноманітних груп за етнічними, гендерними, віковими ознаками постійно знаходиться на порядку денному державного урядування, 51 % довіряють парламентарям і менше половини – 45 % – партіям (Democracy 360, 2019, p. 29).

Дослідження Афробарометра виявляють схожу картину: менше половини (48 %) опитаних громадян у 36 країнах Африканського континенту виявляють довіру до парламентарів; понад дві третини (69 %) вважають, що партійні лідери більше переймаються забезпеченням власних амбіцій, ніж представництвом інтересів пересічних громадян (Aiko, Akinocho & Lekorwe, 2016, p. 17).

Верховна Рада України протягом десятиріччя з 2008 р. до 2018 р. також мала найнижчий кредит суспільної довіри серед інститутів державної влади: від 9 % у 2008 році (Інтерфакс-Україна за даними дослідження Менеджмент систем інтернешнл і Київським міжнародним інститутом соціології 2007–2009) до 10,3 % у 2018 році (Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, 2018).

Загалом 38,4 % громадян у світі довіряють національним парламентам, тоді як недовіру висловлюють 57 % опитаних (WVS 6 (2010–2014), 2015, p. 251–252). Співвідношення тих, хто довіряє і не довіряє парламентам демонструє динаміку збільшення останніх: їх пропорції у період з 1999 до 2004 рр. склали 44,5% і 49,2%, відповідно (Inglehart et al. Round Four, 2014, p. 167).

Важливим чинником забезпечення довіри до механізмів представництва інтересів в ухваленні рішень є дескриптивна репрезентація. Залучення членів групи у відповідний представницький орган не лише сприяє її репрезентації, а

й може допомогти змінити уявлення суспільства про конкретні соціальні групи. Отже, громадяни краще сприймають рішення, які ухвалює представницький орган, до якого залучені подібні до них. Подібність вважають визначальним фактором інтересів і преференцій осіб, які виконують місію представництва (Arnesen & Peters, 2018, p. 875).

Питання гендерної репрезентації у структурах політичного представництва залишається відкритим. Хоча пропорція жінок у законодавчих органах в цілому у світі за останні десятиріччя збільшилася майже у два рази – з 11 % у 1995 р. до 24,9 % у 2015 р. (Inter-Parliamentary Union. Women in Politics, 2015; 2020), у географічному аспекті їхній репрезентативний потенціал у політичному керівництві істотно варіює. Доступ жінок до органів представництва є найвищим у країнах Північної Європи – 43,9 %. Найповільніше в цьому питанні просуваються країни Азійсько-Тихоокеанського регіону і Близького Сходу із часткою жінок у парламентах, відповідно, 16,6% та 19,4 % (Inter-Parliamentary Union. Women in Politics 2020). У 2005 р. серед голів парламентів було лише 19 жінок (InterParliamentary Union, 2016, p. 6). На початку 2020 р. їхня чисельність склала 57 (Inter-Parliamentary Union. Women in Politics 2020).

У виконавчій гілці влади жінки переважно очолюють «м'які» міністерства, як-от: соціального захисту, молодіжної політики, добробуту дітей, навколишнього середовища, освіти, справ жінок і гендерної рівності, культури тощо, і рідше отримують портфелі фінансової та економічної політики, внутрішніх справ, безпеки та іноземних справ (Ibid).

В Україні питання гендерного паритету в інститутах політичного представництва має позитивну динаміку в унормуванні квот для партійних списків на виборах до місцевих органів влади (ЗУ «Про місцеві вибори», 2016), та перетворюється на складову гендерних відносин загалом (див. Карась і Оксамитна, 2016). Дослідження виявляють, що в українському суспільстві домінують уявлення про незацікавленість жінок у політиці та пасивність щодо залучення у політичну сферу (Ibid, 2016, с. 45).

Попри певний прогрес у подоланні гендерної асиметрії в політичному представництві, залишається значущим зазор між дескриптивною (скільки жінок?) і субстантивною (що жінки роблять і чиї інтереси вони представляють?) репрезентацією. Насамперед, жінки не є однорідною групою з набором «жіночих інтересів». У них може бути більше спільного з чоловіками з власної соціальної групи, ніж з жінками з іншого класу, етнічної групи, релігії, місця розташування або ідеологічного переконання. Навіть жінки, які знаходяться при владі, можуть зіткнутися із ситуацією обмеження прав жінок, коли вони, долаючи гендерні стереотипи, піддаються насильству, а також дискримінації за ознакою статі, коли жінкам не дозволяється обіймати вищі посади (O'Neil & Domingo, 2015, p. 5–6). Неформальна практика також впливає на функціонування публічної політики. Наприклад, рішення щодо розподілу партійних місць можуть ухвалюватися в приватних соціальних просторах, з яких (формально чи неформально) жінки вилучені, як-от бари чи спортивні клуби, і/або парламент чи рада можуть ухвалити рішення, яке попередньо обговорено в приватній дискусії між найбільш впливовими гравцями (Ibid, p. 4).

У зв'язку із зазначеним, слушним вбачається зауваженням Світлани Оксамитної і Тетяни Карась про недостатність впровадження квотування для зміни усталеного гендерного порядку. Учені вказують на необхідність впровадження таких механізмів як гендерний мейнстрімінг і лідерське навчання для жінок, а також інформаційно-просвітницькі заходи в суспільстві (Карась і Оксамитна, 2016, с. 45).

Ще одна група, яка недостатньо представлена в партійному членстві, керівництві та законодавчих органах, – це молоді люди. Їхня маргіналізація в репрезентативних механізмах вироблення політичних рішень не лише зумовлює зменшення довіри з боку молоді до партій, а й спричиняє тенденцію ангажування її радикальними політичними силами. 43,6 % людей віком від 18 до 29 років завжди беруть участь у голосуванні та лише 4,1 % є активними членами політичних партій. У Європі та Південній Америці ці показники

утримуються на рівні 1,8 % та 1,5 % відповідно. Така тенденція пов'язана насамперед із тим, що політичні партії не приділяють достатньої уваги питанням молоді. А коли інтереси молоді представлені, політичні партії часто розглядають їх як однорідну в усьому світі групу (Klaukka, Van der Staak & Valladares, 2017, p. 103).

Лише 2,2 % парламентарів у світі молодші за 30 років (InterParliamentary Union, 2018, p. 3). Майже кожний третій з однопалатних парламентів і третина нижніх палат бікамеральних систем не мають членів віком до 30 років. У 66 % верхніх палат парламентів відсутні депутати віком до 30 років і в 20 % парламентів світу не мають парламентарів віком до 40 років (InterParliamentary Union, 2018, p. 3). Зниження числа партійних членів пов'язане зі зміною субстантивної складової репрезентації, а саме трансформацією соціальної структури й зміщенням «традиційного» електорату керівних ліво- і правоцентристських партій до екстремумів ідеологічного спектра. Наочною тенденцією є відтік частини соціальних верств, які підтримували лівоцентристські партії, до ультраправих політичних партій.

Політичні виклики посилилися після глобальної фінансової кризи 2008 року. Протягом останніх чотирьох десятиріч економіка трансформувалася з промислової на сервісну, змінилася структура зайнятості і зростає нерівність між традиційними робочими та професійними класами. Деіндустріалізація та реструктуризація економіки супроводжувались розпадом організацій робітничого класу. Такі події зруйнували соціальні конфігурації, що забезпечували підтримку традиційним політичним партіям. Руйнація промислового масового виробництва та моделі повної зайнятості найбільше вплинула на робітників. Їхня ринкова позиція ослаблена внаслідок поширення інформаційних технологій та посилення міжнародної торгівлі. На відміну від кваліфікованих робітників, які користуються технічним прогресом та відкриттям кордонів, представникам робітничого класу часто бракує навичок, необхідних для пристосування до нових вимог глобального ринку праці.

Впровадження жорстких заходів економії, масове невдоволення населення, дифузія між соціальними класами послабили політичні партії. Означений процес відкрив «вікно можливостей» для нових партій та суспільних рухів, які складають альтернативу усталеним політичним партіям, якщо ті не виконують своїх представницьких функцій. «Розчинення бренду» та втрата електоральної привабливості сильніше вдарили по ліво-центристських партіях, які, перебуваючи при владі, були змушені погодитися із неоліберальною ідеологією.

Найбільший електоральний вплив радикально-популістські партії мають у питаннях внутрішньої політики, відстоюючи принципи «національних преференцій» щодо зайнятості та соціального забезпечення. Мобілізуючи електорат проти трудової імміграції, вони виступають за обмеження пропозиції робочої сили на ринку праці. Іншою причиною відчуження є ослаблення традиційної лояльності до політичних сил, які раніше виступали ретрансляторами інтересів робітничого класу. Посилення підтримки радикальних партій можна розцінювати як вираження протестних настроїв та розчарування у центристських партіях. Громадяни демонструють своє невдоволення політичною елітою, обираючи партії, які ще років 20 тому були аутсайдерами політичної арени. Отже, успіх таких партій ґрунтується на мобілізації резерву народного невдоволення – відчужених виборців, які висловлюють глибоке розчарування в сучасній політиці. Зростання політичного популізму спричинено економічною глобалізацією, яка змінила соціальну основу електорату центристських партій, і соціокультурним спротивом глобальним міграційним потокам.

Дослідження доводять пряму взаємозалежність між економічною невпевненістю і прихильністю до популістських партій, а також низькою явкою (Guiso et al., 2017). Часто рішення взяти участь у голосуванні безпосередньо пов'язане з наміром голосувати за популістські політичні партії. Низька довіра до політичних партій та інститутів і негативне ставлення до іммігрантів є значущими факторами у голосуванні за популістські партії.

На індивідуальні преференції при голосуванні безпосередньо впливають ступінь економічної незахищеності та падіння довіри до традиційних партій. Економічна невпевненість впливає на наміри голосувати за популістські партії та стимули виборців також опосередковано, оскільки це призводить до падіння довіри до партій. Популістські партії частіше з'являються тоді, коли накопичуються чинники запиту на популізм, особливо – в країнах зі слабкою збалансованістю влади та з політичною фрагментарністю (Ibid).

У партійній політиці новий ультраправий популізм є не просто артикуляцією виклику керівним партіям, а проявом нового структурного конфлікту, що вдало мобілізував занепокоєння соціальних верств, які відчують загрозу від економічної, культурної і політичної глобалізації. Культурні зміни трансформували суспільні цінності, адже досвід демократичних країн підвищує цінності самовираження. Прогресивна зміна викликала й негативний вплив: «серед старшого покоління – білі чоловіки та менш освічені люди виступають проти руйнації знайомих та заспокійливих традиційних норм і активно відкидають хвилю прогресивних цінностей» (Inglehart & Norris, 2016, p. 2).

Деніел Ош (Oesch, 2008, p. 352–353), шукаючи пояснення набуттю електоральної популярності ультраправими політичними партіями в п'ятьох західноєвропейських країнах – Австрії, Бельгії, Франції, Норвегії та Швейцарії, з'ясував, що електоратом радикальних партій є громадяни, які вважають, що іммігранти знижують заробітну плату (економічний протекціонізм), користуються перевагами держави загального добробуту (змагання за добробут), руйнують культуру країни (культурний протекціонізм). Також прибічники ультраправого популізму наполягають на ексклюзивному визначенні громадянства (диференційний нативізм); вони незадоволені способом, у який діє демократія їхньої країни (протестне голосування), і водночас вони не інтегровані в посередницькі мережі (соціальна дезорганізація).

Популізм як стрижневий елемент ідеологічної риторики партій радикального спрямування проявляється насамперед у тому, що вони позиціюють себе як народні (про що свідчать їхні назви), у такий спосіб підкреслюючи свою антиелітистську спрямованість.

Програми ультралівих політичних сил побудовані на критиці наднаціональних інститутів і діяльності міжнародних фінансових установ.

Популізм – це претензія на представництво інтересів простих людей проти політичних установ. Основним меседжем популізму є політика «ми і вони» на протиположності плуралізму. Лівий популізм зазвичай націлений на економічну еліту, тоді як правий популізм відрізняється авторитаризмом та політичними нападами на різноманіття інших, зокрема біженців та іммігрантів, людей різних конфесій та культурно прогресивних у своєму суспільстві. Хоча ліві популісти схильні погодитися з таким визначенням, праві відхиляють термін «популізм» як характеристику своєї політики та ідеології (Galasso, Feroci, Pfeifer & Walsh, 2017, p. 12–13). До 2016 р. популістські партії увійшли до коаліції в 11 європейських країнах (Inglehart & Norris, 2016). Найголовніше, вони довели, що переформатування політики не вимагає перемоги на парламентських виборах.

Попри полярність в ідеологічному спектрі програми ультраправих і ультралівих партій мають низку спільних знаменників (Вінникова, 2016в, с. 51–52).

Антиелітизм. Об'єктом засудження, спільним для популістських партій, виступають панівні еліти й наднаціональні установи Євросоюзу: ліворадикальні партії вважають ЄС елітарно-капіталістичним проєктом, який не забезпечує інтереси простих громадян; ультраправі вбачають у ЄС загрозу суверенітету держав-членів. Програми радикальних партій переважно побудовані на критиці політичних еліт (Подemos, СИРІЗА), дефіциту демократії в урядуванні та на закликах щодо впровадження механізмів прямої участі громадян в ухваленні рішень шляхом референдумів (Рух 5 зірок).

Ефективність антиелітистської риторики на тлі соціально-економічних проблем у країні доводить успіх іспанської Подемос. Заснована в січні 2014 р., ця політична сила за чотири місяці у травні того ж року увійшла до Європарламенту, отримавши 5 місць, під гаслами боротьби з нерівністю, безробіттям й економічною кризою.

Антиглобалізм (євроскептицизм). Ідеологічні платформи популістських політичних сил, правого й лівого крила, побудовані на критиці низької ефективності міжнародних організацій, глобальних клубів і міжнародних фінансових установ. Популістські партії зреагували на відсутність альтернативних стратегій, які пропонують центристські партії, виступивши проти міжнародних інститутів та глобалізованої економіки. Для європейського простору фокусом негативного оцінювання виступають процеси подальшої інтеграції всередині ЄС та діяльність його головних інститутів. Саме під такими гаслами ультраправі, як і ліворадикальні політичні сили, пройшли до Європейського парламенту і використали європейські вибори як платформу для власної популяризації на національних виборах. Також варто зауважити, що хронологія заснування означених партій збігається з ключовими етапами розвитку євроінтеграції: підписання або набуття чинності установчих договорів, набуття країною членства в Європейському Союзі. Окрім політичної позиції партії Брекзиту, Партії незалежності Сполученого Королівства, Народного руху проти ЄС, євроскептицизм для більшості радикальних політичних партій не означає відмову від членства в Європейському Союзі. У фокусі критики євроскептиків – посилення процесів інтеграції всередині ЄС і його потенційне розширення, а також функціонування єврозони. Останній пункт «об'єднує» ультраправі й ліворадикальні політичні сили в ЄС, оскільки він є втіленням неоліберальної моделі урядування. Підтримка євроскептичних партій не екстраполюється автоматично на вихід з Європейського Союзу. Опитування громадської думки у 2017 р. показало, що у Франції 54 % тих, хто лояльно ставиться до Національного фронту, як і 69 % німців, які схвально оцінюють діяльність

Альтернативи для Німеччини, партії, вважають, що їхні країни мають залишатися в ЄС (Stokes, Wike & Manevich 2017).

Ендогенність політичної риторики більшості радикальних партій прив'язана до регіоналізму, адже чимало популістських партій починали формування своєї електоральної бази з окремих регіонів держав, що відображено в їхніх назвах. Деякі партії використовують регіоналізм як центральний елемент своїх політичних програм. Ультраправі – «Ліга Півночі» (офіційна назва «Ліга Півночі за незалежність Паданії») (Італія), «Фламандський інтерес» (Бельгія) та ультраліві партії – Об'єднана Країна басків (Іспанія) і Комуністична партія Богемії і Моравії (Чехія) – побудували свої політичні платформи на вимогах федералізації державного устрою, посилення повноважень регіональної влади і аж до повної незалежності з утворенням нових держав. Участь у європейських виборах і представництво в Європейському парламенті дозволяє цим партіям в умовах відсутності лояльності з боку національних політичних сил легітимізувати своє положення і триматися в межах політичного поля. Широке представництво у місцевих і регіональних органах влади, а також репрезентація у Європейському парламенті (хай і нечисленна), дозволили політичним силам радикального спрямування оптимізувати свій електоральний і політичний потенціал, трансформуючи національні партійні конфігурації.

Зазначимо, що дискурс регіоналізму має дезінтеграційний потенціал. Це може спричиняти напруження між регіональним, державним і наднаціональним рівнями урядування, адже доведеться шукати механізми врівноваження між прагненням регіональних політичних сил посилити своє представництво на рівні ЄС і небажанням національних еліт поступитися своїм статус-кво.

Політизація міграційної проблеми. Проблема мігрантів у європейських країнах за останні десятиріччя із соціально-економічної перетворилася на політико-ідеологічну. Наростання міграційних потоків, які в Європі набули масштабу кризи, вивели питання мігрантів на рівень складової

електорального змагання між політичними акторами. Громадяни, висловлюючи підтримку або супротив ініціативам євроінститутів, національних урядів, місцевої влади щодо контролю за мігрантами й біженцями та інтеграції їх у соціокультурне середовище європейських країн, долучаються до процесу політизації міграційного питання. Отже, політичні партії не можуть оминати цю проблематику. Представники ультраправих партій активно використовують міграційну проблему на передвиборчих майданчиках. Така риторика привертає електорат із економічно благополучних країн Європи. Водночас, не для всіх ультраправих політичних сил проблема мігрантів є ключовим елементом пропаганди. Аналізуючи трансформацію партійної системи Фінляндії, Лаурі Карвонен зазначає, що «попри підтримку виборців з ксенофобськими переконаннями, антиіммігрантське питання для “Справжніх фінів” є менш центральним, ніж для інших популістських партій у Західній Європі» (Karvonen, 2014, p. 4).

Ультраправі партії посилили свої позиції в електоральному полі, здебільшого використовуючи антимігрантські гасла, ліворадикальні політичні організації акцентують на соціально-економічній несправедливості. Зауважимо, що поняття правих і лівих ідеологічних площин недостатньо адекватно описує сучасний спектр політичного представництва. Політичні лінії конфронтації складаються між глобалістичною риторикою і націоналізмом, між космополітизмом постмодерних цінностей і фундаменталізмом, зокрема релігійним (Вінникова, 2018б, с. 51).

Електоральне поле ультраправих і ліворадикальних партій заслуговує на особливу увагу, оскільки вони набирають політичну вагу вже не тільки на основі «протестних» голосів, а завдяки достатньо стабільній підтримці електорату. Популістські партії позиціонують себе як політичні організації, що представляють інтереси середнього класу. Проте дослідження доводять, що ядро їхнього електорату складають низько кваліфіковані робітники, а також «сині комірці», які традиційно були виборчою основою лівоцентристських політичних сил: «немає принципових відмінностей у

соціально-економічній структурі виборців: більшість голосів походить від людей з доходом нижчим за статки робітничого класу. І хоча існують певні варіації, наприклад, Партія незалежності Сполученого Королівства і Партія фінів є міжкласовими партіями, але більшість їхніх прихильників є малоосвіченими робітниками» (Đukanović, 2014, p. 36).

Зміни в структурі зайнятості населення європейських країн, які відбулися в останні 20–30 років, призвели до маргіналізації робітничого класу. Опинившись аутсайдерами глобальної економіки, робітники вбачають корінь своїх проблем у наступі мігрантів на ринок праці, а також відсутність захисту своїх інтересів з боку керівних еліт. Тому «сині комірці» виявилися «благодатним» електоральним полем для підтримки ідей ультраправих партій. Трансформація робітничого класу на професійний клас білих комірців призвела до скорочення електоральної бази лівих партій. У європейському контексті зросла підтримка ультраправих партій серед вихідців з робітничих професій. Партію незалежності Сполученого Королівства підтримали громадяни, які раніше складали основу електорату лейбористів, однак, важко пережили швидкі соціальні зміни й відчувають безпосередню загрозу Європейського Союзу через підтримку імміграції та вільне переміщення робочої сили.

На основі результатів Британського виборчого безперервного моніторингу за період з 2004 до 2013 р., Роберт Форд та Метью Гудвін визначили такі характеристики типового прихильника UKIP (Ford & Goodwin, 2014, p. 153): білий (99,6 %) чоловік (57 %), віком старше 55 років (57 %), який залишив школу у віці 16 років і молодше (55 %) і належить до робітничого (42 %) та середнього (30 %) класу. Електоральною базою UKIP стали економічно нестабільні, менш освічені люди похилого віку з низькою кваліфікацією (Weston, 2015:46). Причому майже дві третини (65 %) з них вважають, що мають «гарне розуміння важливих політичних проблем, що стоять перед Британією», у порівнянні з 55 % населення в цілому (Curtice, 2015, p. 26). Зазначимо, що в оцінюванні соціально-економічних проблем позиції

електорату право-популістських партій нерідко збігаються з думкою прихильників традиційних лівих і ультралівих партій. Наприклад, дослідження електорату UKIP виявило, що їхні погляди за деякими питаннями збігаються з прихильниками лейбористів. Зокрема 71 % прихильників лейбористів та 76 % прихильників UKIP погоджуються з тим, що «існує один закон для багатих, а інший – для бідних». 72 % прихильників Лейбористської партії та 76 % прихильників UKIP відчують, що «звичайні люди не отримують свою справедливу частку національного добробуту». У такому центральному питанні політичних дебатів у Великій Британії прихильники UKIP далекі від правого ідеологічного крила (Ibid, p. 17). Попри різні ситуації, існують помітні паралелі між демографічними характеристиками та економічними умовами виборців Дональда Трампа та Брекзиту. Як і «брекзитери», Дональд Трамп набрав значну підтримку в промислових районах, що занепадають, серед старших і менш освічених виборців. Проте раса та стать були набагато важливішими чинниками, ніж на референдумі щодо Брекзиту в Сполученому Королівстві (Tyson & Maniam, 2016).

59 % республіканських виборців, які вважають, що зростання кількості приїжджих до США «загрожує традиційним американським звичаям та цінностям», позитивно сприймають Дональда Трампа (Jones & Kiley, 2016). Ультраліві політичні сили отримали найбільшу підтримку в країнах Південної Європи, де фінансово-економічна криза спровокувала високий рівень безробіття, особливо серед молоді. Тому в електораті таких політичних сил як Подемос (Іспанія) і СИРІЗА (Греція) є багато молодих освічених людей, налаштованих критично до політики національних урядів і європейських установ через низьку ефективність заходів у розв'язанні соціальних питань і усвідомлення неможливості повномірно впливати на ухвалення політичних рішень.

На наднаціональному рівні політичного представництва партії не є монопольними гравцями у виробленні рішень, а більшість політичних сил радикального спрямування є відносно новими акторами, яким бракує міцних

зв'язків з головними політичними мережами. По-перше, через нечисленність. По-друге, зазначені політичні сили, окрім Європарламенту, не представлені в інших інститутах ЄС (див. Вінникова, 2016в, с. 49–50). Проте на національному рівні управління популістські партії отримують дедалі більшу електоральну підтримку і можливість впливати на ухвалення рішень загальнодержавного масштабу. Результати референдуму відносно виходу Великої Британії з ЄС є показовим прикладом того, що ані керівна партія консерваторів, ані опозиціонери-лейбористи не змогли протистояти активній «Брекзит»-пропаганді Партії незалежності Сполученого Королівства у 2016 році. Крім того, участь і вихід у другий тур кандидатів від праворадикальних партій у президентських перегонках, як-от Норберта Хофера від Австрійської партії свободи у 2016 р. і Марін Лепен від Національного фронту у 2017 р. у Франції, перемога Ліги Півночі й Руху 5 зірок на парламентських виборах в Італії 2018 р. вказує на проблеми із субстантивними характеристиками політичного представництва не тільки з боку електорату, а й браку лідерства й кадрів у центристських партіях (Вінникова, 2018б, с. 46).

Чинні системи політичного представництва соціальних інтересів, зокрема європейських країн, зазнають трансформації: порушуються традиційні партійні дуо- і тріополії через входження у національні парламенти й уряди представників популістських політичних сил. Така тенденція буде нарощуватися й поширюватися, оскільки радикальним партіям за останні роки вдалося забезпечити міцні представницькі позиції на національному й місцевому рівнях урядування. Міграційне питання, окрім ролі каталізатора радикалізації політичного представництва й структурування електоральних преференцій громадян європейських країн і США, у довгостроковій перспективі несе проблему соціокультурних і, можливо, релігійних конфліктів політичної репрезентації. Мільйони мігрантів – вихідців, здебільшого, з країн Північної Африки й Близького Сходу, потребуватимуть агрегації своїх інтересів і представництва на національному й наднаціональному рівні управління. З огляду на досвід розбудови політичних платформ окремими

популістськими партіями шляхом участі в європейських виборах, цілком вірогідною у найближчому майбутньому є поява політичних сил, які репрезентуватимуть інтереси мусульманських громад на рівні ЄС (Вінникова, 2016в, с. 54).

Як зазначає Саймон Борншир, «у Західній Європі програмні позиції партій, які мобілізуються вздовж традиційних конфліктів, впливають на довгострокову тривалість цих конфліктів, а їхня реакція на зміну соціальної структури визначає, чи проявляються нові конфлікти політично, і в який спосіб. З іншого боку, у недавно демократизованих контекстах спостерігається початкове формування партійних систем. Залежно від розмежувань, які інституціоналізуються в цих країнах, та від того, до якої міри вони витісняють клієнтелізм як панівний спосіб політичної мобілізації, можуть виникнути різні перспективи демократичної консолідації та представництва інтересів» (Bornschieer, 2009, p. 10).

Окреслені тренди трансформації, а можливо, й «деформації» усталених репрезентативних систем у країнах Заходу, а також загальносвітова тенденція зниження партійного членства й довіри до партій як ретрансляторів суспільних інтересів у процесі творення політики спрямували увагу в науковому й експертному середовищі до репрезентативних можливостей акторів громадянського суспільства, зокрема неурядових організацій і суспільних рухів.

Протягом тривалого часу делегування влади від громадян до обраних представників було одним з фундаментальних принципів організації демократичного урядування. Сучасні системи політичного представництва зіштовхуються з тиском партисипаторних практик на основі онлайн-технологій, завдяки яким громадяни можуть самостійно представляти свої інтереси у виробленні політичних рішень. Громадяни менш зацікавлені в односторонній участі у традиційній політичній діяльності, такій як партійне членство або голосування. Оскільки політичні організації неспроможні ефективно забезпечити представництво наявного різноманіття інтересів та

цінностей, їхні функції переймають і доповнюють громадські організації та суспільні рухи. Різноманіття і множинність організацій недержавного сектора розвивається експоненційно, зокрема в масштабах діяльності та впливовості на процеси полікотворення на всіх рівнях урядування: від місцевого до глобального. Досліджуючи роль сучасних суспільних рухів і громадських організацій у полікотвірних процесах, науковці акцентують на набутті ними потужного соціального капіталу завдяки використанню онлайнових технологій (Dommett & Rye, 2017; Гаркавенко, 2011) і транснаціоналізації громадського сектора (Hanegraaf, 2015).

Як складові громадянського суспільства неурядові організації та суспільні рухи виконують функції контролю, сприяючи прозорості та підзвітності державних і приватних установ; адвокації, привертаючи увагу до суспільних проблем; надання послуг для задоволення суспільних потреб, зокрема освіти, здоров'я, харчування та безпеки; функцію експертизи через надання унікальних знань та досвіду для вироблення політичних рішень; просвітницьку функцію тренування громадянських навичок; розвиток громадянської відповідальності, заохочуючи громадян до участі в суспільному житті; функцію солідарності через пропагування фундаментальних цінностей. Зрештою, суспільні рухи й неурядові організації можуть виконувати представницьку функцію шляхом лобіювання інтересів маргіналізованих або недостатньо представлених груп суспільства. Попри спільність у виконанні функцій громадянського суспільства, неурядові організації та суспільні рухи мають специфічні характеристики.

У найпростішому сенсі під громадськими організаціями розуміють некомерційні, добровільні групи громадян, утворені на місцевому, національному та міжнародному рівнях навколо певних питань, що викликають занепокоєння (Allard & Martinez, 2008, p. 3). Вони можуть бути трьох типів: 1) адвокаційні просувають до урядів або міжнародних організацій інтереси груп; 2) оперативні надають товари та послуги нужденним; 3) «гібридні» виконують обидві попередні функції (Ibid).

Трирівневу типологію громадських організацій та рухів запропонувала Ольга Бєслєбняк (Бєслєбняк, 2010, с. 488–490). Серед критеріїв впливу дослідниця виділяє такі: I рівень – унормованість, законність, джерела фінансування; II рівень – за напрямом діяльності, за групами представництва, за організаційною побудовою, за територіальним статусом; III рівень – благодійні організації, політичні партії; громадські організації загального спрямування, громадські рухи, кооперативи; органи самоорганізації населення. Параметри третього рівня відображають можливості впливу конкретних організацій на ухвалення управлінських рішень. Громадські організації функціонують у різноманітних сферах суспільного життя й можуть виступати провайдерами інтересів громадян як у публічній політиці загалом, наприклад у взаємодії із державними установами, так і в окремих секторах, з бізнесовими структурами. Вони спонукають фірми шукати конкурентні переваги через репутаційні активи, змушуючи компанії впроваджувати стратегії корпоративної соціальної відповідальності. Крім того, роль неурядових організацій останніми роками значно змінилась від «звичайних провайдерів послуг до основних гравців з фінансовими ресурсами та можливостями впливу на політику та інститути» (Teegen, Doh & Vachani, 2004, p. 475). Суспільні рухи є «мережами неформальної взаємодії між множиною окремих осіб, груп та/або організацій, залучених у політичний та/або культурний конфлікт на основі спільної колективної ідентичності» (Diani, 1992, p. 3). Основні риси соціальних рухів пов'язані з неформальними взаємодіями й неконвенціональними формами участі.

Мережева структура суспільних рухів визначає норми і форми взаємодії їхніх учасників. Гнучкі й децентралізовані мережеві форми соціальних рухів сприяють координації дій, полегшують мобілізацію ресурсів, проведення спільних кампаній і поширення протестів, надають можливість нового тлумачення політичних і соціальних конфліктів. Характеристики суспільних рухів переважно визначаються політичною культурою систем, у яких вони розвинулися. Політична культура впливає на інституційний контекст,

організаційні можливості руху, схильність індивідів до участі й структурує спосіб здійснення конфліктів чи дій (Rammelt, 2011, pp. 135–136).

Чим більш егалітарною, ліберальною, інклюзивною та індивідуалістичною є політична культура, тим менш опозиційним, антагоністичним і конфронтативним буде суспільний рух. Чим більше можливостей доступу до системи ухвалення рішень, тим більш помірковані стратегії та інституційні канали застосовують суспільні рухи (Della Porta & Diani, 2006, p. 222).

Важливою функціональною характеристикою суспільних рухів і громадських організацій є їхня робота з недостатньо представленими або взагалі маргіналізованими групами для ретрансляції їхніх інтересів у процесі вироблення рішень. Завдяки таргетованому підходу до потреб та преференцій конкретних соціальних груп організації громадського сектора певною мірою заповнюють ті мережеві делегативні ланки полікотворення, які не охоплюють політичні партії. Розгалужені мережеві структури громадських організацій і суспільних рухів через наближеність до громадян є кращими каналами делегування їхніх інтересів, ніж партії, особливо якщо у складі останніх домінують представники бюрократичної і фінансової еліти. На діяльність суспільних рухів впливають норми взаємності та загальна довіра. Емпіричні дослідження доводять, що суспільні рухи і неурядові організації в цілому користуються більшою довірою серед громадян, ніж партії.

Рівень довіри до неурядових організацій у 28 державах світу згідно з барометром Едельмана з 2008 до 2018 р. зберігся константним, становлячи 53 % опитаних (Edelman Trust Barometer, 2008, p. 5; Edelman Trust Barometer, 2018, p. 5).

Актори громадянського суспільства демонструють свою цінність фасилітаторів, організаторів та новаторів, а також постачальників послуг та адвокатів, однак, суспільні рухи й громадські організації не мають постійної присутності на офіційній політичній арені. Можливість організацій забезпечувати комунікацію з урядом та ключовими частинами держави без

сумніву робить їх важливими засобами участі в політичному житті. Функції представництва, які вони втілюють, є періодичними або тимчасовими, а канали зв'язку – вузькими. Їхня діяльність побудована навколо розв'язання окремих проблем, а не узгодженого політичного бачення чи програми. Водночас з тенденцією зміщення представництва інтересів від партій до таких видів організацій, керування конкурентними вимогами та процес узгодження різних пріоритетів зменшується як аспект залучення громадян до політики (Dommett & Rye, 2017, p. 10).

Ефективність представництва інтересів суспільними рухами та громадськими організаціями залежить від впливу, який вони можуть здійснювати на установи, відповідальні за імплементацію законів. У цьому аспекті можна окреслити кілька можливих ролей суспільних рухів і громадських організацій по відношенню до політичних партій. По-перше, громадські організації можуть забезпечувати диверсифікацію зв'язків у суспільному просторі або здійснювати цілеспрямований вплив на конкретні соціальні групи для отримання прихильності певній політичній силі. По-друге, вони можуть виступати антагоністами політичним партіям, переважно в режимах, побудованих на однопартійному правлінні, і виконувати функції не лише захисту, а й мобілізації інтересів громадян. В іншому сценарії взаємодії органів влади й суспільних рухів може відбуватися перетворення останніх на повноцінних акторів системи політичного представництва. Деякі суспільні рухи утворюють «антипартії» – політичні організації, які мобілізують виборців проти встановленої партійної системи, конкуруючи з усталеними партіями на електоральному полі.

Вони ефективні в мобілізації громадян і задовольняють своїх членів почуттям політичного представництва. Наприклад, в Італії Рух 5 зірок стартував як громадський у 2007 р. через італійські міста, де активісти зібрали підписи для ініціативи з реформування закону щодо політичних кандидатів. На першому етапі рух протистояв корупції в італійській політиці. У 2010 р. рух висунув кандидатів безпосередньо на вибори на місцевому рівні. Звідти

Рух 5 зірок перейшов до участі в регіональних (2012) та національних (2013) виборах. Хоча він усе більше долучався до виборчого конкурсу, проте, зберіг антипартійний характер, оскільки активісти руху продовжували захищати пряму демократію та обговорення, засуджували політиків як корумпованих і відмовляли партійних лідерів йти на вибори (Hutter, Kriesi Lorenzini, 2018, pp. 16–17).

У 2016 р. Рух 5 зірок успішно розпочав своє входження в політичне поле шляхом участі у виборах до місцевих органів влади, доказом чого зокрема стала перемога Вірджинії Раджі, кандидата від Руху 5 зірок, у боротьбі за посаду мера Рима. «Тріумфальна» перемога праворадикальних сил на виборах до парламенту Італії у березні 2018 р. остаточно забезпечила присутність Руху 5 зірок у системі політичного представництва: із найбільшою часткою місць у нижній палаті 32,7 % і вагомим впливом у сенаті завдяки 112 місцям. Крім того, член Руху 5 зірок Роберто Фіко очолив палату представників парламенту Італії. На виборах до Європейського парламенту 2019 р. Рух 5 зірок за підтримки 17,07 % виборців отримав 14 місць (European elections results, 2019). Серед відносно недавніх прикладів трансформації суспільного руху на повноцінну політичну партію можна навести ультраліву іспанську Подемос. Ця політична партія виникла з 15 руху, – однієї із масових самоорганізованих сил, активна діяльність яких, зокрема й у формі протестів, розпочалась в Іспанії у 2011 р. як реакція на економічну рецесію в країні внаслідок глобальної економічної кризи. Антиелітарний характер гасел руху й заклики до посилення можливостей прямої демократії зрештою перетворилися на складові політичної програми і принципи функціонування Подемос. Ця партія відійшла від класичного способу побудови і запропонувала мережевий формат структурно-організаційних принципів своєї діяльності, акцентуючи у своїх програмних гаслах на ідеях поширення прямої демократії. Формально не маючи ні центрального офісу, ні керівництва, вона діє через своєрідні політичні клуби – представництва прихильників руху, об'єднаних у кола.

Головний орган управління Подемос – Асамблея громадян – налічує понад 350 тис. осіб і «є простором, у якому великі рішення (програмні, первинні, електоральні, політико-стратегічні) виробляються й ухвалюються безпосередньо громадянами» (див. офіц. вебсайт Podemos). Як ми вже зазначали, попри новизну в політичному полі (заснована в січні 2014 р.), на виборах до Європарламенту в травні 2014 р. вона отримала 7,98 % голосів. Через рік на національних виборах Подемос з підтримкою у 21 % голосів стала третьою найбільшою політичною силою в нижній палаті парламенту Іспанії, отримавши 69 з 350 місць. На європейських виборах 2019 р. Подемос отримала 6 місць у Європейському парламенті (European elections results, 2019). Наведені приклади доводять, що в умовах соціальної аномії та розчарування в традиційних усталених партіях перед суспільними рухами, зокрема й популістського спрямування, відкривається вікно можливостей відносно легкого входження до структур політичного представництва всіх рівнів урядування: від місцевого до наднаціонального.

Досліджувати й оцінювати вплив громадських організацій і суспільних рухів на процеси ухвалення рішень є комплексним завданням через їхню численність, різноманіття організаційних форм і напрямів діяльності, а головне – динаміку контексту, в якому функціонують ці складові громадянського суспільства. Тому дослідження з означеної проблематики переважно ґрунтуються на аналізі конкретних випадків та/або моніторингу. Утім однією із важливих функцій у процесі вироблення рішень, виконання якої нерідко беруть на себе громадські організації і упускають політичні партії, є експертиза рішення. Завдяки громадським радам і комітетам при органах влади або в інший конвенціональний чи неконвенціональний спосіб громадяни можуть безпосередньо як члени або через представників організації / руху, до яких вони належать, бути представленими на стадії вироблення рішення й контролювати його виконання. У країнах розвинутої демократії політичні партії, суспільні рухи й громадські організації виконують схожі функції, оскільки є каналами демократичного представництва.

В умовах ефективного демократичного урядування вони можуть грати взаємодоповнювальні ролі у представництві інтересів. Політичні партії пропонують політичні програми та беруть участь у виборах, щоб отримати доступ до формування уряду та реалізувати їх. Суспільні рухи й неурядові організації привертають увагу до вимог, які залишаються без відповіді з боку державних установ, та ретранслюють їх у невиборчі канали публічної сфери. Водночас такі організації меншою мірою зацікавлені в посередництві та модерації між конкурентними вимогами щодо вироблення послідовних політичних програм. Їхні кампанії є епізодичними та фрагментарними. Суспільні рухи не повністю компенсують наслідки відступу партій, оскільки функції, які допомагають забезпечити стабільне представництво, вони виконують лише частково.

Окрім політичних партій, суспільних рухів і громадських організацій, компліментарну роль у представництві соціальних інтересів виконують профспілки. Однак профспілкові організації під впливом змін у структурі зайнятості потерпають від зниження чисельності членства, що відбивається на їхньому потенціалі як каналів репрезентації інтересів робітників. Світове дослідження цінностей не виявляє значущої позитивної динаміки приросту профспілкового членства: від 10% у 1999–2004 рр. до 15,9% у 2005–2009 рр. і 14,3 % у 2010–2014 рр. (Inglehart et al., 2014, Round Four, p. 39; Round Five, pp. 48–49; WVS 6 (2010–2014), 2015, p. 51)

Показники зниження профспілкового членства наочно виявляються в країнах Організації економічного співробітництва та розвитку. Зокрема з 1998 до 2016 р. найбільш виразного занепаду, понад 10 %, зазнали профспілки Австрії (з 38,3 % до 26,9 %), Чехії (з 32 % до 11,6 %), Словенії (з 42,6 % до 21,3 %), Словаччини (з 36 % до 10,9%), Туреччини (з 29 % до 8 %), Угорщини (з 27 % до 11 %). Навіть країни Північної Європи, де членство у профспілці є невід'ємною складовою зайнятості, демонструють виразне зниження щільності: Фінляндія (з 78,4 % до 64,6 %), Данія (з 75 % до 65,4 %), Швеція (з 82 % до 66,8 %) (OECD. Stat, 2016).

У більшості країн показники щільності профспілкового членства не досягають і чверті охоплення робітників: у Великій Британії їхня частка становить 24 %, Новій Зеландії – 19 %, Чилі – 18 %, Німеччині – 17 %, Японії – 17 %, Португалії – 16 %, Австралії – 15 %, Іспанії – 13,8 %, Південній Кореї – 10 %, Франції – 7,9 % (OECD. Stat 2016). Винятком є профспілки Ісландії, які охоплюють 90 % робітників (OECD. Stat, 2016).

Згідно з даними бюро статистики праці, у 2017 р. лише 10,7 % робітників у Сполучених Штатах були членами профспілок, порівняно з 20,1 % у 1983 році (перший рік, за який доступні порівняльні дані) (US Bureau of Labor Statistics, 2019).

Зниження членства супроводжується зниженням рівня довіри до профспілок, що демонструють результати Світового дослідження цінностей за період з 1999 до 2014 рр.: від 37,2 % до 29,2% (Inglehart et al., Round Four, 2014, p. 163; WVS 6 (2010–2014), 2015, pp. 231–232)

В Україні 50,3 % громадян не довіряють профспілкам (Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучерова», 2017). Утім у західних демократіях певний кредит довіри до профспілок зберігся. Зокрема, комплексне дослідження ставлення американців до профспілок виявило, що більше половини опитаних громадян (55 %) позитивно оцінюють профспілки, а 33 % – негативно. Понад половину американців (51 %) стверджують, що значне скорочення профспілок негативно позначається на робітниках у США, тоді як 35 % позитивно ставляться до такої тенденції. Цікаво, що з точки зору партійної афілійованості, як демократи (68 %), так і республіканці (50 %) негативно оцінили зменшення членства в профспілках. Існують расові, вікові та освітні відмінності в оцінках скорочення представництва профспілок. Більшість афроамериканців (65 %) і понад половину латиноамериканців (52 %) негативно оцінюють зниження представництва профспілок. Серед білих американців таку оцінку висловили 49 % опитаних (Fingerhut, 2018).

Молоді люди частіше, ніж люди похилого віку, висловлюють позитивне ставлення до профспілок. 68 % людей віком від 18 до 29 років мають

позитивний погляд на профспілки, у порівнянні з половиною (51 %) тих, хто старше 50 років. Єдина вікова група, в якій більшість (56 %) стверджує, що скорочення членства в профспілках є негативною тенденцією, громадяни віком до 30 років. Серед опитаних дорослого віку від 30 років і старше 50 % висловлюють таку ж точку зору (Ibid).

Протягом останньої чверті сторіччя профспілки зіткнулися із серйозними проблемами, як-от скороченням масштабних виробничих галузей, які тривалий час були оплотом профспілок, прискоренням приватизації у державних службах, нестабільністю ринку праці та зростанням різноманітних форм часткової зайнятості. Глобалізаційні процеси послаблюють можливості профспілок регулювати роботу та зайнятість у межах національних кордонів, наслідком чого стала втрата щільності членства протягом останніх трьох десятиріч. Зниження членства призвело до вичерпання фінансових ресурсів, скорочення колективних угод і послаблення політичного впливу. Особливо виразно це виявляється в державах-членах Центрально-Східної Європи, де на роль профспілок вплинула реструктуризація промисловості та системні економічні трансформації (Вінникова, 2016б, с. 38).

Після розпаду колишнього режиму попередні офіційні профспілки мали переосмислити свою роль у новій економічній системі та реформувати свої організаційні структури і внутрішні механізми ухвалення рішень. Отже, нові союзи, створені в опозиції до старої системи, повинні були переорієнтувати свою діяльність, переходячи від досягнення політичних цілей до представництва інтересів робітників. Дослідники виділяють кілька причин. По-перше, у процесі переходу більшість державних компаній – традиційних профспілкових опор – були закриті або скорочені; натомість з'явилися нові малі та середні підприємства, вільні від профспілкових об'єднань. По-друге, у перші роки після зміни системи посилилася суспільна недовіра до профспілок (Bernasiak, Gumbrell-McCormick & Hyman, 2014, p. 9).

Німецькі профспілки містять робітників чоловічої статі у виробництві й в державному секторі, чому загрожує зростання диверсифікованої та

прекаріатної робочої сили за межами профспілкового руху. У Франції профспілки вимірювали свою підтримку голосами, отриманими на виборах до комітетів праці, і бажанням слідувати за закликами до страйкових дій. Профспілки ставали дедалі більш залежними від їхньої ефективності, спочатку в державному секторі, який колись використовував майже чверть робочої сили і дозволив відстояти роботу для представників профспілкових робочих місць. У країнах Південної Європи – Іспанії, Португалії, Греції – виникла проблема суверенного боргу та заходів економії аж до радикального скорочення державних витрат та державної зайнятості, а потім до змін у режимі виробничих відносин, з вимогами щодо децентралізації колективних переговорів, скорочення мінімальної заробітної плати та скасування або обмеження положення про продовження угод. Найбільш драматичний результат був у Португалії, де кількість робітників, охоплених колективними договорами, зменшилась з 1,9 млн у 2008 році до 0,3 млн у 2012 році (Campos Lima, 2013).

Структура членства у профспілках відображає структуру робітничої сили, що склалася кілька десятиріч тому, з переважанням чоловіків робітничих професій в секторі державної зайнятості і слабким їх представництвом у секторі приватних послуг. Щільність молодших вікових груп набагато нижча за середню. У деяких країнах половина теперішніх членів виходитиме на пенсію протягом приблизно десяти років. Отже, профспілки опиняються між двох пов'язаних завдань: зупинити падіння членства і формувати членство, зокрема серед недопредставлених груп. Окрім окреслених чинників, на зниження репрезентативного потенціалу профспілок вплинуло поширення на ринку праці самозайнятих робітників. Різноманітний характер фрилансерства означає диверсифікованість інтересів такої групи. Група самозайнятих робітників залишається істотно неорганізованою, і проблема їх представництва загострюється на тлі зменшення членства в профспілках у традиційних секторах економіки. Суперечливість питання репрезентації інтересів фрилансерів пов'язана з двома системними проблемами.

По-перше, індивідуалізованим характером їхньої зайнятості: «якщо фрилансери визначаються як підприємницькі агенти, а не просто робітники, вони не вважатимуть профспілковий колектив обов'язковим для своїх потреб» (Wynn, 2015, p. 113).

По-друге, наявністю договірної позиції цієї категорії робітників як самозайнятих незалежних підрядників або напівзалежних робітників. На відміну від штатних робітників, фрилансери можуть мати договірні відносини з кількома клієнтами. Виконання профспілками функції агрегації інтересів фрилансерів або інших працівників без постійного місця роботи опиняється під питанням. Крім того, спектр питань захисту інтересів фрилансерів як мобільної групи набагато ширший, ніж інших груп робітників. Тенденція поширення й урізноманітнення фрилансерства як виду зайнятості поступово зумовить артикуляцію преференцій таких робітників у певних професійних галузях і виведе на порядок денний питання організаційних механізмів представництва їхніх інтересів у сфері ухвалення політичних рішень.

Профспілки є одночасно економічними й політичними суб'єктами, однак відносини між цими двома ролями є складними та суперечливими, а пріоритет, що надається кожній з них, відрізняється в кроснаціональному розрізі. У багатьох європейських країнах профспілки були відгалуженням робітничого руху, в якому політичний радикалізм сформував ідентичність і діяльність профспілок. Владні ресурси чітко визначають профспілкову політику. Щоб приділяти увагу колективним угодам, принаймні, якщо їхнє членство перебуває в приватному секторі, профспілки зазвичай потребують високої щільності членства та фінансових ресурсів.

Традиційно, профспілки і партії лівого ідеологічного спектра мали підтримку серед робітників ручної праці в кооперативних промислових спільнотах. Занепад традиційних галузей промисловості, розвиток фрилансерства, а також підвищення рівня освіченості робітників спричинили зниження профспілкового членства. Ослаблення впливу професійних спілок на традиційні «братські» партії можна тлумачити як частину загального

зниження їхньої репрезентативної та мобілізаційної спроможності. Отже, у цілому можна зазначити, що профспілки втратили елементи своєї колишньої структурної та організаційної влади (економічної сили та єдності членства), а зменшення ефективності їх політичних каналів можна розглядати як один з показників ерозії їхньої інституційної влади.

Трансформація структури соціальних інтересів ускладнює можливість репрезентації інтересів різноманітних соціальних груп, що порушує ключову ідею плюралізму про те, що ухвалення політичних рішень на основі рівноважних груп тиску є оптимальним, оскільки ці рішення адекватно віддзеркалюють наявний баланс інтересів у суспільстві. В умовах домінування окремих елітних груп, ухвалені відповідно до плюралістичних принципів політичні рішення фіксують асиметричний баланс інтересів, закріплюючи в політичній системі пріоритети панівних еліт.

Узагальнюючи показники наведених моніторингових досліджень та оцінок науковців, можна зробити низку висновків щодо тенденцій розвитку механізмів представництва суспільних інтересів, як-от:

- хоча політичні партії продовжують відігравати впливову роль на виборах і в установах, вони більше не претендують на масовість;

- вкрай низький рівень довіри громадян до центристських партій ставить під сумнів панівне уявлення про політичні партії як основний механізм взаємозв'язку між широкими суспільними верствами та органами влади у представництві соціальних інтересів;

- лакуни, що утворилися внаслідок занепаду «традиційних» центристських партій, прагнуть зайняти радикальні політичні сили, вибудовуючи свої програми на основі популістських гасел «антиглобалізму» (у випадку європейських партій – євроскептицизму) й «артикуляції ендогенності» через політизацію міграційної проблеми;

- особливістю поточної хвилі популізму є піднесення ідеологічної риторики ультраправих і ультралівих партій на зазначених ідейних

позиціях. Лише ставлення до розв'язання міграційної проблеми окреслює розколи між екстремумами правого і лівого популізму;

- піднесення радикальних політичних партій зумовлено приверненням електорату лівоцентристських партій, який більше не знаходить у «традиційних» партіях можливостей репрезентації своїх інтересів;

- компліментарні організації, традиційно пов'язані з партіями, як-от профспілки, також зазнають зниження рівнів підтримки; ключовим чинником зниження репрезентативної функції профспілок є трансформація структури зайнятості, а саме масштабне скорочення робітничих професій, які до цього часу складали основу профспілкового членства, і поширення фрилансерства, яке не вкладається у традиційні моделі організації діяльності профспілок;

- суспільні рухи завдяки мережевій структурі ефективніше співпрацюють з громадянами, оскільки орієнтуються на їхні безпосередні преференції та інтереси в конкретній проблемній площині, і в такий спосіб виконують функції адвокації інтересів певних соціальних груп і верств;

- суспільні рухи, забезпечуючи медіативну функцію між громадянами й органами політичної влади за допомогою новітніх технологій, утім неповноцінно здійснюють репрезентативну через власну недопредставленість у політичному вимірі на постійній основі, а також відсутність агрегації різноманітних інтересів у єдині політичні програми;

- відсутність відповідних політичних організацій і слабе реагування «традиційних» центристських політичних сил на запити представництва з боку прекаріатних прошарків, які формуються внаслідок глобалізаційно-технологічних змін, поширення у світі емансипації жінок, недостатнє залучення молоді у процеси творення політики й недопредставленість різноманітних соціальних груп, які все виразніше заявляють про свій вихід з маргіналізованого стану (наприклад, як ЛБГТ-спільноти) зумовлюють стан дефіциту політичної репрезентації соціальних інтересів (Вінникова, 2019в, сс. 212–213).

Серед інших викликів політичного представництва необхідно вказати на проблему субстантивного аспекту, власне атрибутивних характеристик репрезентаріїв, адже очевидним є соціально-економічний і ціннісний проміжок між тими, хто делегує своє право представляти інтереси, і тими, хто має конвертувати їх у рішення. Набуває актуальності проблема нестачі механізмів агрегації наявної множинності інтересів з одночасним запитом на їх артикуляцію у політичній площині. Зрештою, спектр політичного представництва, на нашу думку, більше не можна зводити виключно до право-лівої дихотомії.

Політичні партії залишаються затребуваними, якщо вони здійснюють посередництво між різноманітними інтересами та пропонують узгоджене бачення, яке вони можуть захищати на виборах та в законодавчих органах, і проводити його як основу для компромісу з іншими партіями. Оцінивши означені тенденції кризь призму мережевого аналізу, ми стверджуємо, що відбувається реконфігурація мереж представництва. Традиційні центристські партії втрачають роль вузлів мультиплікованих зв'язків, через які учасники мереж (електорат і прихильники) делегують свої інтереси в ухвалення політичних рішень. З одного боку, мала місце інкапсуляція мереж ухвалення рішень у партійних структурах, у такий спосіб обмеживши спектр доступу до каналів делегування інтересів кола своїх традиційних учасників. Останні через послаблення зв'язків з хабами шукають альтернативні канали делегування інтересів і переорієнтують зв'язки на нові точки агрегації, – у нинішньому контексті трендів політикотворення ними виявилися радикально-популістські партії.

З іншого боку, традиційні партії не зреагували на наростання мультиплікованості інтересів, що потребує формування відповідних мережевих зв'язків з новими учасниками. Нагадаємо, що функціонування мережі ґрунтується на поділюваності цінностей, закладених в інтереси її учасників. Якщо означений чинник не забезпечено, мережа може зазнати значної реконфігурації або навіть розпастися.

Зазначені тренди розвитку репрезентації соціальних інтересів у політичній площині особливо гостро окреслені на наднаціональному рівні управління. Диверсифікованість інтересів тут посилена множинністю акторів, яких так чи інакше зачіпають політичні рішення. Суспільні інтереси в глобальних політико-управлінських процесах мають національні, геополітичні та гео економічні виміри. Проблема забезпечення представництва інтересів громадян на глобальному рівні управління зумовлена з труднощами відтворення виборних органів влади в глобальному масштабі. Наразі не існує дієвих механізмів, здатних регулювати реалії глобального плюралізму. Основними «представниками» інтересів громадян у транснаціональному вимірі полікотвірних процесів залишаються держави. Однак ця функція держав зазнає трансформації, оскільки вироблення політичних рішень переноситься зі сфери партійного впливу до органів під керівництвом невиборних технократів, зокрема й міжнародного рівня урядування.

4.3. Транснаціональний вимір представництва інтересів у виробленні політичних рішень

Трансформація державного суверенітету під впливом глобалізації спричинила зміну форматів і принципів взаємодії політичних акторів, адже значна частина питань, що стосуються внутрішньої політики держави, опосередкована рішеннями, які ухвалюються поза її межами. Наслідком зазначених тенденцій є дисбаланс представництва інтересів у політичних рішеннях, який особливо виразно виявляється на глобальному рівні управління. Таку ситуацію пояснюють низкою чинників (Macdonald & Macdonald, 2010). По-перше, глобальна політична сфера не має інституційної основи, подібної до структури суверенних держав, для впровадження механізмів репрезентації соціальних інтересів. По-друге, громадянське представництво на міжнародному рівні є недостатньо розвинутим: неурядові організації не беруть безпосередньої участі в ухваленні рішень, а їхні функції

зведені до просування окремих інтересів. Нарешті, домінування ринкових сил у чинній хвилі глобалізації не лише обмежило автономний потенціал урядів щодо ухвалення рішень, а й перетворило державні механізми на промоутерів інтересів великого капіталу. Структурна різниця між державними та наддержавними формами політичної влади суттєво впливає на демократичність процедур вироблення рішень у масштабах глобального урядування. Публічна влада в державі, більша частина якої зосереджена в державних інститутах, підзвітна суспільству. Однак її здійснення поза межами держав не має подібної основи (Macdonald & Macdonald, 2010, pp. 25–26).

У суверенних державах вибори є основним механізмом забезпечення представницького контролю над публічною владою. Зазвичай лише невелика кількість чиновників обирається прямо: президенти, парламентарі, посадовці органів місцевої влади. Репрезентативна легітимність решти категорій державних службовців досягається за допомогою процесів делегування. Невиборні посадовці можуть бути піддані репрезентативному контролю опосередковано через делегативний ланцюг. Натомість у наднаціональних структурах значно зменшується спроможність досягти представницької легітимності установ у такий спосіб. Адже глобальне урядування є результатом транснаціональної міжурядової взаємодії між членами виконавчих органів, членів судових і законодавчих органів, які формують консенсус за межами традиційного рівня повноважень урядів (Slaughter, 2016).

Представництво інтересів на глобальному рівні урядування зазвичай розглядається в аспекті процедурного забезпечення ухвалення рішень у міжнародних структурах. У такому ракурсі мова йде про національні інтереси, носіями яких виступають держави. Відповідно до мережевого підходу, представництво інтересів держав можна оцінити на основі різноманіття й кількості зв'язків, які вони мають з іншими акторами в міжнародних організаціях. Світова політика характеризується комплексними мережами вироблення рішень. Особливістю процесів творення політики в транснаціональному вимірі є мультилатеральний характер взаємодії, як в інституціоналізованих (міжнародні організації), так і в

неінституціоналізованих форматах вироблення рішень (глобальні клуби). Водночас наявні мультилатеральні платформи вироблення рішень дозволяють учасникам з невеликими ресурсами розраховувати на просування своїх інтересів на засадах утилітарної конвергенції. Адже забезпечення інтересів усієї мережі передбачає представництво інтересів (тією чи іншою мірою) кожного з її учасників. Якщо ж ухвалені рішення виключають означений імператив функціонування мережі, то кумулятивний ефект від участі в мережі знижується або зникає зовсім. Відповідно в очах учасників мережа втрачає свою легітимність, й ухвалювані в ній рішення також.

З розвитком глобалізаційних процесів недержавні актори – міжнародні неурядові організації, транснаціональні корпорації, суспільні рухи, професійні асоціації – усе виразніше артикулюють свої претензії на участь у виробленні глобальних політичних рішень. Такі тенденції порушують два взаємопов'язані питання: про дієвість неурядових міжнародних організацій з точки зору впливу на процеси творення глобальної політики й про підзвітність приватних транснаціональних акторів. Третій аспект проблеми, який є надзвичайно актуальним і в концептуальному, і в практичному аспектах – впровадження механізмів представництва інтересів громадян на наддержавному рівні управління. Отже, у питанні представництва інтересів у глобальній політиці маємо справу з тривимірною головоломкою, оскільки інтереси держав, приватних і громадських організацій, а також індивідів можуть не лише не співпадати, а знаходитися у взаємному антагонізмі.

Поведінка державних суб'єктів стає усе більш детермінованою міжнародними угодами, режимами та інститутами. Відбувається інтернаціоналізація політичних рішень. Окрім нормативного значення й власне змісту рішення, не менш важливим є баланс інтересів, які воно містить. Ухвалення рішень у міжнародних міжурядових організаціях зазвичай відбувається на основі процедур голосування або консенсусу. Однак процедурні правила ухвалення рішень у міжнародних інститутах є чутливими

до більш ніж однієї інтерпретації, саме тому їх досить часто використовують у політичних цілях (Вінникова, 2015а, с. 215).

Однією з визнаних у політичних і в академічних колах проблем функціонування міжнародних міжурядових структур є домінування інтересів групи найбільш потужних держав у виробленні політичних рішень. «Усі держави можуть юридично бути рівними на глобальних форумах, але деякі держави, безумовно, “рівніші за інших”» (Hoffman, 2012, р. 422). Виділяють низку кластерів перепон рівнозначного впливу на ухвалення рішень у глобальних структурах управління: зовнішні диспропорції у політичному капіталі між країнами; внутрішні економічні бар’єри для участі й прихований вплив через недержавні суб’єкти, зокрема шляхом фінансової підтримки (Ibid, р. 423). Держави використовують свій політичний капітал, економічну силу та центральну позицію у глобальних мережах творення політики для просування рішень, які містять їхні інтереси. Той факт, що багато країн, які розвиваються, залежать від дружніх відносин з потужними державами та їхньої зовнішньої допомоги, підживлює деструктивний аспект партикуляризму в ухваленні рішень і спричиняє асиметрію в представництві інтересів. Як зазначає Стівен Хоффман, «клієнтарно-патронажні відносини, які утворюються поза межами Організації Об’єднаних Націй, і похідні диспропорції у політичному капіталі впливають на ухвалення рішень та демократичну поведінку в міжнародній системі» (Hoffman, 2012, р. 423).

Держави з потужною ресурсною основою здатні використовувати свій політичний капітал для посилення впливу на процеси ухвалення рішень у міжнародних структурах, використовуючи для цього різні офіційні й неформальні методи за відсутності механізмів міжнародного нагляду та підзвітності. Означену проблему спричиняють не лише ресурсні можливості окремих учасників, а й власне встановлені процедурні механізми ухвалення рішень у міжнародних організаціях. Процедура голосування в міжнародних об’єднаннях передбачає використання кількісних методів розподілу й підрахунку голосів з метою забезпечення оптимального балансу інтересів усіх

учасників. Однак аналіз наявних моделей голосування у міжнародних структурах виявляє фактичне закріплення за колом певних країн домінантного положення. У деяких міжнародних організаціях ухвалення рішень керівними органами відбувається шляхом голосування, під час якого кожна держава володіє рівною кількістю голосів.

Інституційні процедури ухвалення рішень у системі Організації Об'єднаних Націй сформовані, щоб забезпечити швидкі й координовані заходи у відповідь на кризові ситуації. Надання кожній державі в Генеральній Асамблеї ООН одного голосу номінально вирівнює шанси всіх учасників в ухваленні рішень і забезпечує виконання функції агрегації інтересів. Водночас ексклюзивне право вето, закріплене за постійними членами Ради безпеки ООН – ключовим органом в ухваленні міжнародних рішень, – фактично нівелює репрезентативний потенціал найбільшої міжнародної організації у світі. Навіть більше: позиції постійних членів Ради безпеки ООН (США, Китаю, Великої Британії, Франції та РФ) посилені їхнім привілейованим положенням в інших міжнародних об'єднаннях завдяки процедурам зваженого голосування. Модель зваженого голосування – спосіб ухвалення рішень, за якого голоси розподілені між державами пропорційно до їхніх ресурсних (наприклад, демографічних або економічних) характеристик.

Зважене голосування використовується у найбільших світових фінансових установах – Світовому банку й Міжнародному валютному фонді. Застосування такої процедури забезпечує асиметрію стартових позицій учасників під час ухвалення рішень. Найбільша частка голосів у Міжнародному валютному фонді (16,51 %) забезпечує Сполучені Штати Америки можливістю активно впливати не тільки на економічні, а й на політичні системи держав. Далі з суттєвим відривом йдуть: Китай (6,80 %), Японія (6,15 %), Німеччина (5,32 %), Сполучене Королівство (4,03 %), Франція (4,03 %), Італія (3,02 %), РФ (2,59 %), Саудівська Аравія (2,01 %) (International Monetary Fund Members' Quotas and Voting Power, 2020).

Крім того, право призначати виконавчого директора МВФ мають лише вісім держав: США, Японія, Німеччина, Франція, Сполучене Королівство, Китай, Росія, Саудівська Аравія. Ці ж країни входять до переліку країн з найбільшою вагою голосів в ухваленні рішень у структурах Світового банку, зокрема Міжнародному банку реконструкції та розвитку (МБРР) (World Bank. Voting Powers, 2020).

Як бачимо, у міжнародних фінансових структурах право голосу розподіляється згідно з індивідуальними фінансовими внесками, що фактично конвертує гео економічну могутність у процедури ухвалення рішень. Утім, у процедурах із визначеною кількістю голосів держави з меншими ресурсними можливостями шляхом об'єднання можуть прораховувати способи репрезентації своїх інтересів в ухваленні рішень, навіть в опозиції до преференцій акторів з найбільшими частками голосів. Останні зважають на такий сценарій, тому моделі ухвалення рішень на основі зваженого голосування, принаймні номінально, є стримувальним чинником для партикулярних інтересів потужних учасників організації. Подолати наявні асиметрії у процедурах голосування покликані механізми консенсусу у виробленні рішень. Консенсусну модель визначають як «спробу досягти згоди всіх учасників у багатосторонній конференції без голосування і її неминучого розколу» (Berridge, 2015, p. 242). Тобто це згода, яка досягається всіма одногосно без застосування інструментів голосування. Фактично консенсусне рішення означає узгодження інтересів. Однак консенсус – це формат без чітких правил і нормативних зобов'язань.

Барі Бузан (Buzan, 1981) виділив два типи консенсусу: активний і пасивний. Активний консенсус означає, що делегати мають право погоджуватися або не погоджуватися з питаннями, винесеними на обговорення. В умовах пасивного консенсусу учасники переговорів намагаються протриматися на своїй позиції якомога довше, поки хтось не поступиться першим. Методом, який прискорює досягнення консенсусу, є процедура мовчання, яка використовується з метою запобігання потенційним

сутичкам під час великих дискусій і уникнення небажаного висвітлення сенситивних питань у ЗМІ. Означена модель є характерною для ухвалення рішень у НАТО й означає «досягнення консенсусу за допомогою процесу, в якому жоден уряд не виказує заперечення» (Gallis, 2003, р. 3). Консенсус є основою клубних форм урядування. Останнім часом усе більше політичних рішень глобального рівня, навіть якщо офіційно вони стосуються окремої країни, ухвалюють у клубному форматі переговорів з обмеженою кількістю учасників. Лише потім ці рішення проходять процедуру нормативно-правової легітимації.

На тлі широкої критики класичних інституціоналізованих моделей міжнародної взаємодії клубні формати використовують для проведення неофіційних переговорів і пошуку компромісів, у такий спосіб готуючи підґрунтя для юридично зобов'язальних домовленостей, підтримання процесів ухвалення рішень на інших форумах, а в деяких випадках для подолання перешкод у переговорах. Характер переговорних процесів щодо найгостріших міжнародних подій останніх років (зокрема в межах «Нормандської четвірки» щодо військової інтервенції Росії в Україну, «трійки» кредиторів про надання фінансової допомоги Греції, обговорення ядерної програми Ірану «шісткою» міжнародних посередників тощо) виявляє тенденцію до ухвалення рішень консенсусом в клубному форматі.

Посилення гетерогенності глобальних політичних процесів супроводжується зміщенням від офіційних міжнародних організацій з кодифікованими нормами й чіткими правилами до селективних угруповань – клубів. Попри наявність сталої і визнаної багатьма суб'єктами міжнародного права нормативної матриці міжнародного співробітництва, розв'язання багатосторонніх проблем залежить від рішень невеликої групи країн. Такі альянси трьох, чотирьох і більше держав можуть виникати для розв'язання конкретної проблеми. Клубні формати глобального управління, як Група 7 (G7), Група 20 (G20), БРІКС (BRICS англ. – Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південна Африка) за своїм впливом на світову політику становлять

конкуренцію міжнародним організаціям, змагаючись за політичний авторитет. Навіть за умов часткової інституціоналізації зустрічей на найвищому рівні, глобальні клуби відрізняються від міжнародних організацій тим, що представники керівників держав (шерпи), які забезпечують підготовку самітів, належать до національних політичних бюрократій. Клубна модель набуває поширення під час ухвалення спільних рішень між міжнародними структурами. Прикладом може слугувати «трійка кредиторів», яка складається з представників Європейського центрального банку, Європейської комісії та Міжнародного валютного фонду. Зазначимо, що міжнародні організації також демонструють стійку тенденцію до клубного формату вироблення рішень, як от неофіційний переговорний формат «Квінт» у Північноатлантичному альянсі, до якого входять США, Велика Британія, Франція, Італія та Німеччина. *Клуби можна визначити як альянси з обмеженою кількістю учасників і непублічним форматом вироблення рішень* (Вінникова, 2014б, с. 91).

У найпростіших клубних моделях інституціоналізовані процедури ухвалення рішень не визнаються, оскільки кожен член клубу вважається представником клубу. Водночас у клубних моделях не існує чітко зафіксованих критеріїв членства. Адже розширення членства може призвести до посилення неоднорідності й відповідно зменшити ефективність клубного управління, оскільки важче дійти єдиного рішення через розбіжності пріоритетів учасників. Клубні моделі часто використовують для пошуку компромісів через неформальні переговори. Консенсусний підхід до вироблення рішень дозволяє учасникам переговорного процесу без нормативних обмежень доходити згоди з питань спільного інтересу, в окремих випадках долати переговорні перешкоди. Такий формат підготовки рішень є характерним для Світової організації торгівлі та Шанхайської організації співробітництва. Він орієнтований на досягнення спільних позицій відносно запропонованих ініціатив, тактики ведення переговорів і голосування.

Виділяють «клуби лобістів», які утворюються в межах міжнародних організацій для забезпечення спільних інтересів («Квінт» у НАТО авт.), «клуби охочих» (БРИКС, авт.), що є формою «селективного мультилатералізму», та «клуби релевантних» (Група 20, авт.) як автономних багатосторонніх органів (див. Rinke & Schneckener, 2013, pp. 24–27). Постійні угруповання можуть посилювати або послаблювати вплив окремого актора: з одного боку, йому легше досягти своїх цілей шляхом членства в коаліції, а з іншого – існує небезпека опинитися у стані «заручника» своєї групи інтересів через перешкоди, створені іншими коаліціями.

Партикуляризм, втілений у клубній моделі ухвалення рішень, відіграє конструктивну роль, коли потрібне оперативне рішення *ad hoc*. Хоча глобальні клуби – це угруповання із ексклюзивним підходом до членства, утім вони можуть діяти для загального інтересу, спрямовуючи рішення в одну або кілька політичних сфер, з бенефіціарами, які знаходяться поза групою учасників клубу (Вінникова, 2014д, с. 97).

Наочним прикладом є резолюція лідерів Великої сімки щодо анексії Росією Криму в березні 2014 р. про припинення участі в «діяльності, пов'язаної з підготовкою запланованого саміту» Групи 8 у Сочі в червні 2014 року» (Statement by G7 nations on Ukraine, 2014, March). Рішення лідерів Групи 7 стало чітким сигналом про неприйнятність агресії і запобіжним заходом щодо можливості подальшого наступу РФ на територію України. Такий приклад демонструє ефективність клубного формату як організаційної форми партикуляризму в ситуації потенційної ескалації конфлікту (Vinnukova, 2017с., pp. 70–71).

Попри популярність клубних моделей ухвалення рішень на основі консенсусних процедур, такий підхід має недоліки в аспекті легітимації рішень через непрозорість переговорного процесу та обмежену кількість його учасників. Останнє має неоднозначні наслідки: з одного боку – дозволяє швидше знаходити можливості для згоди, з іншого – створює демаркаційні лінії «обраних» і «аутсайдерів», що закладає підґрунтя для конфліктів у

міжнародних відносинах, адже рівноцінно маргіналізації в глобальних мережах полікотворення. Хоча деякі міжнародні утворення клубного типу (Група 7, Група 20, БРІКС, Більдельберзький клуб) містять елементи інституціоналізації, як-от щорічна ротація президентства, регулярні зустрічі з визначеним політичним порядком денним, опублікування рішень за результатами самітів, запрошення інших учасників на зустрічі, ексклюзивність членства, неформальність і відсутність підзвітності клубного формату ухвалення рішень спричиняє негативне сприйняття його як механізму лобіювання партикулярних інтересів вузького кола держав.

У спектрі різноманіття міжнародних організацій, їхнього складу й цільового призначення, принципів рівності членства тощо, процедурний і особливо практичний виміри функціонування виявляють стійку тенденцію до інкапсуляції ухвалення рішень у транснаціональному вимірі полікотвірних процесів. Зокрема володіння правом вето у Радбезі ООН, найбільша частка голосів у Міжнародному валютному фонді, Світовому банку, прерогативне положення в НАТО, членство у Великій сімці та Великій двадцятці дозволяє США займати центрову позицію в мережі вироблення рішень зі стратегічних питань світової політики й внутрішньополітичних справ окремих держав. У євроатлантичній хаб мережі ключових акторів ухвалення рішень також входять Велика Британія, Франція, Німеччина (остання, хоча і не є постійним членом Радбезу ООН, проте має панівне положення у політичних і фінансових структурах ЄС, а відповідно і вплив на позиції держав-членів під час переговорних процесів у інших міжнародних організаціях) (Вінникова, 2015а, с. 219).

За останнє десятиріччя відбулось формування ще одного глобального хабу в мережі учасників глобальних полікотвірних процесів, який можна визначити як євразійський. Розбіжності в ціннісному й світоглядному баченні принципів політичного урядування всередині держави і глобального полікотворення між політичними елітами країн Заходу й політичними лідерами РФ та Китаю та прагнення останніх до посилення власного статусу в

міжнародних процесах зумовили інтенсивне формування нових інституціоналізованих і напівінституціоналізованих об'єднань на чолі із зазначеними країнами. Найбільш виразно цей процес проявився у створенні глобального клубу БРІКС, до якого увійшли Бразилія, РФ, Індія, Китай і Південна Африка. Альтернативність цього утворення західним інституційним і неформальним моделям глобального управління доводить створення Нового банку розвитку (англ. New Development Bank), де акціонерами виступають учасники БРІКС і метою якого є фінансування інфраструктурних проєктів та проєктів сталого розвитку в державах БРІКС і країнах, що розвиваються. Фактично ідея створення нової глобальної фінансової установи пов'язана з бажанням великих країн, що розвиваються і мають питому вагу в глобальній економіці, унезалежнитися від моделі політикотвірних процесів, продукуваної євроатлантичним хабом мережі глобального управління, зокрема в аспекті діяльності МВФ і Світового банку.

Ущільнення євразійського хабу відбувається шляхом інституціоналізації Євразійського економічного союзу, створеного у 2015 р. на основі Євразійського економічного співтовариства, а також активізації діяльності Шанхайської організації співробітництва. Попри інтеграційні інтенції і геополітичні зазіхання головного спіндоктора окреслених об'єднань, РФ, євразійський хаб навіть у ширшому форматі БРІКС є досить гетерогенним за ціннісно-культурними параметрами та геостратегічними інтересами. Об'єднувальними чинниками для учасників нового глобального вузла виступають напружені відносини з акторами євроатлантичного хабу й політичні режими, які панують у цих країнах. Взаємини між головними учасниками визначаються забезпеченням зовнішніх стратегій, а не поділюваністю спільних цінностей, що є запорукою стабільного функціонування мережі. Окрім того, очевидним є домінування інтересів Китаю, що в майбутньому закладає потенційні конфлікти серед учасників хабу, які поступово узалежнюються від його глобальної гео економічної стратегії.

На існуванні міцних бар'єрів для входу в систему великих держав і асиметрії можливості просування інтересів у ній іншими акторами акцентує Рандалл Швеллер (Schweller, 2010, p.149). У своїх дослідженнях учений вказує на зростання ентропії у світовій системі, що загрожує порядку: чим вище ентропія, тим більший безлад. І саме безлад характеризуватиме майбутнє міжнародної політики (Schweller, 2014).

У відповідь на гостру критику щодо елітарності й закритості міжнародні клубні утворення намагаються урізноманітнити свою структуру шляхом формування додаткових спеціалізованих мереж недержавних акторів. Зокрема, на глобальному рівні інституціоналізовані форми громадянського представництва та груп інтересів існують у форматі аутрич-діалогу (англ. outreach) Великої двадцятки. Дискусійні платформи – B20 – Business (бізнес, англ.), L20 – Labor (праця, англ.), C20 – Civil (громадянський, англ.), T20 – Thinktanks (аналітичні центри, англ.), Y20 – Youth (молодь, англ.) – об'єднують представників бізнес-спільнот, громадських організацій, профспілкових асоціацій, експертних груп, молодіжних лідерів і мають забезпечувати представництво соціальних інтересів під час вироблення рішень у цьому глобальному клубі. Проте ексклюзивний формат членства Групи 20 обмежує репрезентативний потенціал механізмів аутрич-діалогу (Вінникова, 2015з, сс. 378–379).

З огляду на відсутність нормативних засад глобального громадянства, ретрансляторами інтересів громадян на глобальному рівні виступають їхні держави, зокрема посадові особи у міжнародних організаціях. Відповідно артикуляція інтересів громадян у певних рішеннях залежить від позиції їхньої держави у глобальних мережах творення політики. На транснаціональній політичній арені недержавні актори (неурядові громадські організації, суспільні рухи, профспілки, бізнес-корпорації), представляючи інтереси певних груп або секторів, прагнуть впливати на ухвалення рішень. Найефективнішими в очах громадян, принаймні з точки зору довіри до них, є неурядові організації. Масовість, мережева структура та наближеність до

громадян через безпосереднє членство або вузькопрофільну спеціалізацію підвищує їхню здатність виступати оптимальними ретрансляторами суспільних інтересів на міжнародних платформах вироблення рішень.

Згідно з даними Щорічника міжнародних організацій кількість міжнародних неурядових організацій (НУО) зросла з 6000 у 1990 р. до 72500 у 2020 р. (Yearbook of International Organisations, 2019–2020). Інтенсивне зростання чисельності неурядових організацій на міжнародній арені пов'язане з широкими можливостями їх виходу в глобальний простір як індивідуально за допомогою онлайн-ових громадських кампаній, так і шляхом під'єднання до транснаціональних неурядових мереж.

Міжнародні неурядові організації можуть розширювати інформаційну основу для вироблення рішень, підвищуючи якість, авторитетність та легітимність політики міжнародних організацій (Gemmill & Vamidele-Izu, 2002, р. 7). Недержавні актори з приватного або громадянського сектора активніше долучаються до міжнародних майданчиків полікотворення (конференцій, форумів тощо), однак їхні стратегії і вплив на вироблення рішень суттєво різняться залежно від підтримки державними установами. Марсел Ханеграаф (Hanegraaf, 2015, pp. 616–617), дослідивши стратегії груп інтересів (бізнес-компаній, профспілок і громадських організацій) на міжнародних конференціях, виявив низку особливостей їхнього впливу на вироблення рішень.

По-перше, більшість груп інтересів використовують транснаціональні конференції для адвокаційної діяльності.

По-друге, групи інтересів переважно використовують конвенціональні адвокаційні стратегії на міжнародних конференціях, тобто лобіювання певних питань здійснюється відповідно до попередньої домовленості з директивними органами своєї держави.

По-третє, більшість груп інтересів використовують міжнародні конференції для лобіювання інтересів не тільки вітчизняних політиків, а й іноземних делегатів. Делегати з розвинутих країн найбільше взаємодіють із

вітчизняними бізнес-організаціями, тоді як делегати з країн, що розвиваються, найбільше взаємодіють як з вітчизняними, так і з міжнародними організаціями.

По-четверте, представники бізнесу та профспілок більш оптимістично налаштовані, ніж громадські діячі щодо своєї спроможності впливати на процес ухвалення рішень на конференціях. Групи інтересів з країн, що розвиваються, частіше використовують зовнішні стратегії. Науковець пояснює це тим, що в заможних державах групи інтересів вбудовані в політичні мережі та мають тісний контакт з політиками. Натомість у менш розвинених країнах такий зв'язок не є очевидним і не залишає їм іншого вибору, окрім як використовувати зовнішні стратегії.

Громадські організації та профспілки беруть участь у міжнародних конференціях, щоб компенсувати внутрішню депривацію, тоді як ділові актори використовують їх для підтримання внутрішнього статус-кво. Урядові діячі ухвалюють рішення в інтересах бізнес-груп, що вказує на підтримку останніми внутрішньої політики. Лише 25 % представників бізнесових структур заявили, що вони не погоджуються з позицією своїх національних урядів на конференціях, тоді як 72 % представників громадських організацій та 71 % делегатів від профспілок не погоджуються з урядами (Hanegraaf, 2015, p. 611).

Репрезентативний потенціал недержавних акторів у виробленні рішень на глобальному рівні урядування залежить від ставлення держав (конкретно урядів) до недержавних учасників і до питань, з яких мають бути ухвалені рішення. Недержавні актори можуть здійснювати делегування інтересів через практики лобізму на стадії переговорних процесів, виконуючи функції артикуляції і медіації. Як доводять наведені емпіричні дослідження, бізнес-актори мають більше можливостей для лобіювання. Також зазначимо, що жодна міжнародна міжурядова організація не має процедурних механізмів залучення недержавних акторів до вироблення рішень як повноцінного учасника з правом голосу. Лише держави й міжнародні міждержавні

структури мають офіційний мандат в ухваленні політичних рішень. Вони встановлюють правила для тих, хто може брати участь. Неурядові організації беруть участь як спостерігачі та не мають офіційних повноважень щодо голосування. Отже, попри наближеність до громадян і вищий рівень довіри з боку останніх, міжнародні неурядові громадські утворення виконують переважно функції захисту соціальних інтересів та їхньої артикуляції на глобальній арені вироблення політичних рішень. Наприклад, місією «Глобального руху справедливості» (англ. Global Justice Movement) є лобіювання економічної парадигми, альтернативної колективізму й монополістичному капіталізму, яка передбачає:

- створення валюти, що підтримується активами для неінфляційного зростання;
- розширення доступу до кредитних коштів завдяки дворівневому дисконтуванню місцевих банківських кредитів центральними банками;
- спрощення податкової системи для стримування дефіциту державного бюджету та прискорення зростання приватного сектора шляхом розширення форм власності та широкого розподілу прибутку;
- просування систем управління для надання працівникам прав та обов'язків власника акцій;
- розроблення стратегій приватизації державних підприємств у професійно керовані корпорації, що належать працівникам, здатним конкурувати без субсидій чи спеціального захисту.

Найбільш релевантною представництву інтересів громадян у транснаціональному вимірі творення політики є запропонована Глобальним рухом справедливості модель «Світового уряду світових громадян» (англ. World Government of World Citizens), у якій серед інших пунктів зазначено впровадження всесвітнього референдуму на основі системи електронного голосування й світового парламенту. Зазначимо, що проєкт останнього поки що не представлено.

Транснаціональні неурядові організації можна вважати агентами глобальної демократизації завдяки таким функціям як сприяння участі зацікавлених сторін у виробленні рішень та привернення уваги до проблем маргіналізованих груп, інформування громадськості, сприяння політичним дебатам шляхом пропонування різних перспектив; підвищення прозорості через громадський контроль; заохочення підзвітності шляхом моніторингу та звітування про впровадження та вплив глобальної політики; артикулювання проблем легітимності процесів творення політики, забезпечення форумів для висловлювання думок.

Однак ці переваги часто не реалізуються. Неурядові організації нерівномірно відображають інтереси в глобальній сфері, оскільки більшість з них походить або фінансується донорами із розвинених країн. Отже, заявники неурядових транснаціональних організацій повинні будувати свою діяльність відповідно до пріоритетів донорів для залучення фінансування та збереження його в майбутньому. Крім того, неурядові організації перебувають під дією регуляторної політики держав, у яких вони базуються, що обмежує їхній потенціал як транснаціональних репрезентаріїв інтересів. Уряди можуть узалежнювати транснаціональні громадські організації шляхом використання нормативно-процедурних інструментів, обмежуючи можливості діяльності або забезпечуючи особисті контакти та представництво в органах управління таких організацій. Неурядові організації можуть поглиблювати залежність країн, що розвиваються, від більш ресурсоспроможних, закріплюючи клієнтарно-патронажні відносини.

Громадяни у своєму ставленні до репрезентативного потенціалу неурядових організацій у транснаціональному вимірі вироблення рішень також демонструють скепсис. Згідно з даними барометра довіри Едельмана у 28 країнах світу неурядовим організаціям довіряють 56 % громадян (Edelman Trust Barometer, 2019, р. 38). Прикмітно, що в деяких країнах з усталеними демократичними традиціями цей показник є нижчим і навіть демонструє стагнацію.

Стратегії транснаціональної мережевізації представництва інтересів використовують не тільки соціальні рухи, а й національні органи представництва. Зокрема, Міжпарламентський союз (МПС) є транснаціональною організацією, яка складається з парламентів 178 країн-членів і 12 асоційованих країн-членів і має на меті «захищати й будувати глобальну демократію шляхом політичного діалогу та конкретними діями» (Inter-Parliamentary Union. About us).

Міжпарламентський союз декларує прагнення посилювати роль парламентів у світових справах, долати демократичний дефіцит у міжнародних відносинах та забезпечувати конвергенцію міжнародних зобов'язань у національні реалії. Представництво національних парламентів у процесі ухвалення глобальних рішень відбувається шляхом щорічних парламентських слухань в Організації Об'єднаних Націй. Водночас МПС стежить за дотриманням глобальних зобов'язань у щоденній роботі національних парламентів. Парламентська конференція у Світовій організації торгівлі, започаткована МПС у 2003 р., покликана сприяти прозорості та підзвітності організації.

Отже, Міжпарламентський союз як транснаціональна мережева організація одночасно дотична до складу ширших глобальних мереж вироблення рішень. Варто виокремити діяльність Міжпарламентського союзу з артикуляції проблем представництва інтересів жінок і молоді у процесах полікотворення. Організаційними механізмами привернення уваги до означених питань на міжнародному рівні є Форум жінок-парламентарів (Inter-Parliamentary Union. Forum of Women Parliamentarians) і Форум молодих парламентарів (Inter-Parliamentary Union. Forum of Young Parliamentarians).

Однак Міжпарламентський союз радше виконує функцію артикуляції проблем представництва загалом у міжнародних структурах і державних установах, ніж здійснює фактичне представництво інтересів громадян. Для того щоб пересічні громадяни усвідомлювали представленість своїх інтересів у транснаціональному ланцюгу вироблення рішень, вони щонайменше мають

довіряти національним парламентам і їхнім членам. Отже, ефект від активності Міжпарламентського союзу для громадян залежить від репрезентативного потенціалу конкретного парламенту на національному рівні урядування, інакше кажучи, до якої міри склад і нормативні повноваження парламенту в окремій політичній системі забезпечують баланс або спричиняють асиметрію представництва інтересів громадян.

Оскільки у сфері наднаціонального управління існує унікальний представницький орган, який обирається безпосередньо громадянами, – Європейський парламент, – доцільно оцінити його репрезентативні можливості окремо та механізми представництва інтересів у політичній системі Європейського Союзу загалом. До того ж у ЄС функціонує єдина у світі модель наднаціонального управління, в якій політичне представництво нормативно забезпечено транснаціональним громадянством. Попри поширену думку про недосяжність повноцінної репрезентації соціальних інтересів на наддержавному рівні управління через відсутність інститутів і процедурних механізмів, наявних у суверенних державах, дослідження процесів ухвалення рішень в Європейському Союзі виявили, що багаторівневість управління може збільшувати шанси широкого кола суспільних інтересів бути почутими урядовцями під час вироблення політичних рішень (Ullrich, 2013, p.1).

Дисперсія повноважень на багатьох рівнях забезпечує захисників суспільних вимог можливостями доступу до процесу формування політики, що підвищує шанси маргіналізованих груп представляти свої інтереси. З огляду на характеристики інституційного дизайну і множинність акторів, залучених до процесів вироблення політичних рішень, Європейський Союз можна визначити в термінах, запропонованих Кейт і Террі Макдональдами, саме як «плюралістичну структуру публічної влади у глобальній політиці» (Macdonald & Macdonald, 2010, p. 19).

На відміну від міжнародних організацій і суверенних держав політична система ЄС одночасно забезпечує репрезентацію інтересів національного рівня (країн-членів у Раді ЄС), регіонального й місцевого (через Комітет регіонів) і галузевого (через Соціально-економічний комітет), громадянського

(через прямі вибори представників до Європейського парламенту) та політичних еліт (на рівні Європейської ради).

Представництво інтересів власне Європейського Союзу в розв'язанні питань глобальної політики здійснює Європейська комісія і Верховний представник із зовнішніх справ і політики безпеки, який одночасно суміщує посаду віцепрезидента Європейської комісії. Інтереси громадян як учасників мережі вироблення рішень можуть бути делеговані на наднаціональний рівень управління крізь широко диверсифіковані канали зв'язків державних топ-менеджерів, представників органів місцевого самоврядування, партійців, обраних до Європейського парламенту, очільників профспілкових, громадських і галузевих транс'європейських асоціацій. Однак європейські системи представництва зазнали змін останніми десятиріччями, а «лейтмотивом» наукових і управлінських оцінок вироблення рішень у ЄС є критика щодо «дефіциту демократії». З огляду на окреслені можливості репрезентації інтересів різноманітних акторів (держав, бізнес-компаній, суспільних рухів, громадян), які потрапляють під дію загальноєвропейських рішень, така оцінка викликає питання про причини демократичної обмеженості плюралістичної системи ЄС.

Європейський Союз розвинув складну мережу вироблення рішень, яка має враховувати (принаймні номінально) інтереси різноманітних акторів у наднаціональній, транснаціональній і національній площинах. Відповідно режим представництва в Європейському Союзі відрізняється від національних парламентських моделей. Європейський парламент – єдиний наднаціональний представницький орган у світі, який обирається безпосередньо громадянами. Однак представницькі механізми в Європейському Союзі не відтворюють національні парламентські системи, а електоральний зв'язок не є таким щільним. Оскільки європейські партії складаються з національних партій-членів, ланка «виборці – представники» опосередкована електоральними преференціями й структурними особливостями політичного представництва кожної окремої держави. Через багаторівневу структуру ЄС і конгломератний

склад європейських партій виборцям часто складно зрозуміти, хто несе відповідальність за ухвалені рішення.

У політичній системі Європейського Союзу партії покликані забезпечувати представництво інтересів громадян, насамперед у діяльності Європейського парламенту. Найпотужніші загальноєвропейські партійні об'єднання – Європейська народна партія і Партія європейських соціалістів, до складу яких входять право- і лівоцентристські національні партії, зазнали суттєвої втрати електоральної підтримки протягом останнього десятиріччя. На загальноєвропейські партії впливає ставлення громадян до національних партійних систем представництва, що наочно підтверджує динаміка результатів виборів до Європейського парламенту з 2009 до 2019 року (Табл. 4.1)*.

Таблиця 4.1

**Динаміка розподілу місць серед європейських партій у
Європейському парламенті 7, 8, 9 скликань за результатами виборів
2009, 2014, 2019 років та 2020 року після виходу Великої Британії з
Європейського Союзу**

Група в Європейському парламенті	Кількість місць за роками			
	2009 р.	2014 р.	2019 р.	2020 р., після Брекзиту
Європейська народна партія	265	216	182	187
Партія європейських соціалістів	183	185	154	148
Альянс лібералів і демократів за Європу (ALDE) (з 2019 р. «Відновити Європу»)	84	69	108	97
Європейські консерватори й реформісти	54	77	62	59
Зелені	55	52	74	67
Європейські об'єднані ліві / Ліві Зелені Півночі	35	52	41	40
Європа за Свободу і демократію (з 2019 р. – Ідентичність і демократія)	32	38	73	76

*Таблиця сформована на основі даних: European Parliament (2009, 2014, 2019); European election results; European Parliament (2020).The European Parliament after Brexit.

Тренд елітизації центристських партій на наднаціональному рівні виявляється ще більш наочним порівняно з національними представницькими системами. Європейська народна партія, яка домінувала протягом багатьох років на політичній арені ЄС і яку навряд чи можна назвати в субстантивному сенсі «народною», слугує каналом входження представників національних політичних еліт у загальноєвропейські владні кола.

Система політичного представництва в ЄС заснована на принципі «оберненої пропорційності»: чим менше чисельність населення держави, тим більша репрезентативна спроможність кожного з її депутатів у Європейському парламенті. Тобто кожен член ЄП від Німеччини представляє 845 тис. німців, а кожен мальтійський депутат – 69 тис. громадян своєї країни. Кількість депутатів від кожної держави-члена не може бути більше 96 і менше 6. Ця модель впроваджена для урівноваження в представницькій площині фактичної асиметрії держав за чисельністю населення. Однак розподіл керівних посад у комітетах Європарламенту виявляє тенденцію до концентрації важелів впливу в обмеженому колі політичних сил за партійним і національно-державним представництвом. Зокрема в Європарламенті 9 скликання комітети очолили представники 10 країн: Німеччина (5), Франція (4), Бельгія (3), Італія (2), Іспанія (2), Велика Британія, попри шлях до Брекзиту, отримала 2 пости голів комітетів, Австрія (1), Швеція (1), Румунія (1), Словаччина (1). Інші країни-члени не були представлені серед голів комітетів Європарламенту взагалі (European Parliament Committees, 2019).

Як і в попередньому скликанні (2014–2019), в обраному в 2019 р. Європейському парламенті 5 комітетів очолили німці. Зазначимо, що комітети із закордонних справ, з міжнародної торгівлі, з бюджетного контролю друге скликання поспіль залишаються під керівництвом євродепутатів з ФРН. Скорочення кількості комітетів у Європейському парламенті після виходу Британії зі складу ЄС не похитнуло статус-кво парламентарів від Німеччини.

Після Брекзиту розподіл 27 з 73 місць, які звільнили британські представники в Європейському парламенті, відбувся насамперед на користь

великих країн, як-от Франція (+5 місць), Іспанія (+5 місць), Італія (+ 5 місць). Інші 12 місць отримали Нідерланди (+3), Ірландія (+2), Швеція (+1), Австрія (+1), Данія (+1), Фінляндія (+1), Словаччина (+1), Хорватія (+1), Естонія (+1), Польща (+1) і Румунія (+1). Понад половину держав-членів додаткові місця не отримали взагалі (European Parliament 2020). Очолювані до Брекзиту посади голів комітетів Європейського парламенту з рибальства і законодавчих справ відійшли депутатам з Франції та Іспанії (European Parliament Committees, 2020).

Оскільки керівництво більшості комітетів відійшло Європейській народній партії і групі соціалістів і демократів (8 і 5 відповідно), така конфігурація розподілу політичних позицій не може не створювати ефект аутсайдерства на рівні партійного й національного представництва в загальноєвропейській репрезентативній системі, особливо для країн, які, зважаючи на свої соціально-економічні потужності, претендують на прерогативи у формуванні складу наднаціональних органів влади ЄС.

У Європейському парламенті рішення ухвалюють простою більшістю голосів (за винятком особливо важливих питань, наприклад вотуму недовіри членам Європейської комісії). Запровадження Лісабонським договором принципу голосування подвійною більшістю також не знімає проблеми диспропорції на користь великих країн ЄС: з одного боку, для ухвалення рішення знижено кількість держав, які за нього повинні проголосувати (з 18 до 16), а з іншого – вимоги до чисельних показників їхнього населення стали вище (65 % проти 62 %) (Treaty of Lisbon, 2007).

І хоча процедура подвійної більшості спрямована на те, щоб великі країни більше не могли ухвалювати рішення у вузькому колі, принцип вето надає їм можливість блокувати рішення решти держав-членів ЄС. Три великі країни – Німеччина, Франція та Італія, що представляють понад 35 % населення, можуть заблокувати будь-яке рішення, оскільки встановлений мінімум у чотири блокувальні держави є зовсім незначним: з решти держав-членів, населення яких менше за 60 % загальної чисельності населення

Європейського Союзу, обов'язково знайдеться хоча б одна, яка підтримає рішення найпотужніших держав. З огляду на те, що Європейський парламент обирають безпосередньо громадяни, найважливішим критерієм репрезентативного потенціалу є їхня оцінка його ефективності як механізму ретрансляції власних інтересів у процесі вироблення рішень і рівень довіри до нього. Моніторингові дослідження виявляють скептичне ставлення громадян до Європарламенту як до органу представництва інтересів та інституційно-процедурної складової полікотвірних процесів у Європейському Союзі. Кількість опитаних, які вважають, що їхній голос враховується на рівні ЄС, зросла з 30 % у 2008 до 49 % у 2018 р., утім майже половина громадян (49 %) станом на 2018 р. не відчують достатньої представленості своїх інтересів у загальноєвропейській системі вироблення рішень (Standard Eurobarometer 90, 2018, р. 11). Більшість громадян ЄС (61 %) вважають, що важливі рішення, які їх стосуються, зазвичай ухвалюються без їхньої участі (Eurobarometer 471, 2017, р. 4).

Таким чином, попри наявність унікального механізму репрезентації інтересів громадян на наднаціональному рівні урядування через загальноєвропейські партії і Європейський парламент, існує феномен, який можна визначити як подвійний дефіцит представництва. З одного боку, він зумовлений демократичним дефіцитом, коли громадяни усвідомлюють, що їхні інтереси недостатньо представлені на рівні ЄС, а з іншого – легітимаційним дефіцитом, спричиненим низьким рівнем довіри до органів представництва на національному й загальноєвропейському рівнях вироблення рішень (Вінникова, 2016в, с. 53). Адже не кількість парламентарів від конкретної країни, а їхній політичний капітал (розподіл місць у комітетах) визначатиме вплив на процес вироблення рішень. Європейські партії через конгломератну структуру, яка складається з партій національного спектра представництва, не можна назвати повноцінними транс-європейськими мережами політичної репрезентації інтересів громадян. Останні делегують свої інтереси не безпосередньо конкретній загальноєвропейській партії, а

віддають голоси кандидатам від національних партій, афілійованих до «великих європейських сестер». Відповідно сприйняття громадянами репрезентативного потенціалу загальноєвропейських партій і Європейського парламенту відбувається крізь призму довіри до національних партій, які прагнуть увійти до складу Європейського парламенту.

Однак не всі загальноєвропейські партії, а й відповідно представники національних партійних організацій, які входять до них, отримали можливість бути представленими на керівних посадах політичного олімпу ЄС. Подібні суперечності між нормативно-процедурними й фактичними практиками забезпечення репрезентації інтересів пояснюють відчуття незалученості до процесів ухвалення рішень на наднаціональному рівні управління у громадян і представників політичних еліт окремих країн.

Окрім окресленої асиметрії представництва через домінування на керівних посадах представників вузького кола країн, репрезентативний потенціал Європейського парламенту обмежений порівняно із національними парламентами, насамперед через особливість процедур вироблення рішень у Європейському Союзі. Адже з трьох процедурних моделей, за якими відбувається вироблення рішень у Європейському Союзі, лише у процедурі «спільного рішення» Європейський парламент поділяє повноваження з Радою ЄС в аспекті можливості вносити правки до проєкту рішення. І хоча процедура спільного рішення номінально урівноважує законодавчі повноваження Європейського парламенту та Ради ЄС завдяки двом механізмам: можливості скликання паритетного комітету узгодження між обома органами і праву вето Європейського парламенту на текст законопроєкту в другому читанні, остаточне рішення залишається за Радою ЄС. У двох інших процедурних моделях вироблення рішень у Європейському Союзі – «консультації» і «згоди» – Європейському парламенту відведено роль погодження проєкту рішення (Вінникова, 2010а, с. 28).

Оскільки ексклюзивне право законодавчої ініціативи належить Європейській комісії, органу, автономному у своїй діяльності від держав-

членів, а повноваження остаточного ухвалення рішення закріплені за Радою міністрів ЄС, можливості Європейського парламенту щодо ретрансляції інтересів громадян у полікотвірні процеси на наднаціональному рівні урядування є обмеженими. Рішення зі стратегічного розвитку Європейського Союзу є прерогативою елітарного кола членів Європейської ради. У засіданнях Європейської ради, окрім глав держав об'єднання, беруть участь лише Президент Європейської ради і Президент Європейської комісії. Відбір членів Європейської комісії і її Президента також залишається ексклюзивним правом політичної еліти, оскільки здійснюється на рівні Європейської ради. Європарламент лише погоджує кандидатури. Отже, попри унікальну можливість бути представленими на наддержавному рівні урядування й ретранслювати свої інтереси безпосередньо в транснаціональний формат вироблення рішень, громадяни ЄС можуть користуватися лише опосередкованими ланцюгами делегування повноважень через виконавчу гілку державної влади: голів держав – у Європейську раду й міністрів національних урядів – у Раду ЄС.

Нормативно-інституційні засади полікотворення в Європейському Союзі апріорі закріплюють асиметрію в представництві інтересів у виробленні рішень: між головними інститутами ЄС на користь Ради ЄС і Європейської комісії та через обмежені можливості Європарламенту впливати на законодавчі процеси; між державами-членами у розподілі керівних посад у Європейському парламенті на користь європарламентарів з вузького кола держав; між державами-членами і Європейським Союзом, де делеговані повноваження на наднаціональний рівень нерідко конфліктують з інтересами окремих держав-членів; і нарешті між номінальними можливостями безпосереднього представництва інтересів громадян через механізм Європейської громадянської ініціативи і фактичною практикою його впровадження, що спричинила «ефект партисипаторного плацебо».

Міжнародні організації, глобальні клуби й наднаціональні утворення є платформою для вироблення урядових рішень, але цей рівень політики дуже важко контролювати демократичними інструментами. Недержавні (міжнародні, транснаціональні, наднаціональні) механізми є недостатньо

ефективними як канали агрегації мультиплікованих інтересів різноманіття акторів, що представлені у глобальній політиці. Відсутність чіткого нормативного розподілу влади в структурно дифузному глобальному порядку суттєво послаблює розмежування ролей, що знижує спроможність зацікавлених сторін безпосередньо піддавати таку владу демократичному контролю. Відсутність всеосяжної конституційної структури, за допомогою якої окремі системи вироблення рішень можуть бути окреслені відносно одна одної, не дозволяє контролювати компроміси між різними цілями. На національному рівні значну роль у дієвості представництва інтересів відіграють політичні партії, забезпечуючи агрегацію політичних пріоритетів, зв'язок між органами влади й громадянами під час вироблення рішень.

На загальноєвропейському рівні електоральний зв'язок є недостатньо щільним, що ставить під сумнів ефективність партійної політики й спроможність європейських партій виконувати роль «трансмисійних пасків» у забезпеченні політичної підзвітності. Конгломератна структура трансєвропейських партій дозволяє будь-якій національній політичній силі брати участь у виборах і виходити на наднаціональний рівень представництва. Водночас якщо національні партії, які посідають ключові позиції у системі політичного представництва, втрачають довіру електорату, знижується рівень довіри до їхніх представників у складі європейських партій, а також до керівних органів Європейського Союзу. Аналіз розподілу посад на політичному олімпі Євросоюзу виявляє суттєву асиметрію в можливостях країн-членів впливати на процес ухвалення рішень.

Інституційний устрій Європейського Союзу відрізняється від комплексу атрибутів держави, особливо в аспекті функціонування парламентаризму. Європейський парламент не є тотожним національним законодавчим органам і поступається повноваженнями іншим керівним структурам ЄС. Політична система Євросоюзу замість того, щоб амортизувати неоднорідність розвитку і потенціал держав-членів, надаючи їм принаймні номінально однакові можливості для участі у виробленні політичного порядку денного, посилює асиметрію репрезентації національних інтересів. Це спричиняє формування кліважів на рівні міждержавної взаємодії під час вироблення рішень і побічно

пояснює ефект «демократичного дефіциту» в загальноєвропейській системі управління, обумовлений обмеженими можливостями громадян реально впливати на політикотвірні процеси в Європейському Союзі (Вінникова, 2016а, с. 144).

Загалом, як продемонстрував огляд транснаціоналізації ухвалення рішень, означений тренд має амбівалентний ефект на репрезентативні можливості учасників глобальних процесів творення політики. Мережевий простір глобального управління дозволяє учасникам державного, приватного чи громадського сектора долучатись до процесів вироблення рішень через набуття членства в міждержавних і недержавних організаціях. Чисельне зростання міжурядових і транснаціональних неурядових організацій гіпотетично мало б збільшувати можливості менш потужних учасників щодо представлення й забезпечення своїх інтересів, отримуючи зиск від утилітарної конвергенції на основі мультилатеральних міжнародних платформ.

Рішення, ухвалені на наддержавному рівні управління (у межах міжнародних організацій або глобальних клубів) в значній мірі відображають інтереси транснаціональних еліт: останні мають монопольний вплив на регулювання доступу до формальних/неформальних інститутів і мереж формування глобального політичного порядку денного. Навіть уряди країн, що розвиваються, долучаються до глобальної системи владарювання не так задля подолання проблеми соціально-економічної відсталості, як заради поступок, покликаних задовольнити інтереси внутрішніх бізнес-спільнот (Вінникова, 2015л, сс. 52–53). Інституційні моделі й нормативно-процедурні механізми вироблення рішень у міждержавних організаціях закріплюють дисбаланс ресурсної спроможності на користь обмеженого кола країн.

Останні завдяки більшій кількості голосів у процедурах голосування, керівним посадам або прерогативі накладання вето використовують транснаціональні формати для лобіювання й посилення своїх національних інтересів (Табл. 4.2) (Вінникова, 2019в, с. 239).

Таблиця 4.2

Позиції наймогутніших держав у глобальних об'єднаннях і міжнародних організаціях

Держава	Позиції у міжнародних структурах						
	ООН (позиція в Раді Безпеки)	Частка голосів у МВФ % (2020)	Частка голосів у МБРР (Світовий банк), % (2020)	НАТО	Група 7	Група 20	БРІКС
США	Постійний член з Ексклюзивним правом вето	16,51	15,83	Член Альянсу, учасник Квінт	Учасник	Учасник	-
КНР	Постійний член з Ексклюзивним правом вето	6,08	4,74	-	-	Учасник	Учасник
РФ	Постійний член з Ексклюзивним правом вето	2,59	2,67	-	-	Учасник	Учасник
Японія	-	6,	7,69	-	Учасник	Учасник	-
Велика Британія	Постійний член з Ексклюзивним правом вето	4,03	3,76	Член Альянсу, учасник Квінт	Учасник	Учасник	-
Франція	Постійний член з Ексклюзивним правом вето	4,03	3,76	Член Альянсу, учасник Квінт	Учасник	Учасник	-
Німеччина	-	5,32	4,21	Член Альянсу, учасник Квінт	Учасник	Учасник	-

Зростання чисельності й посилення активності неурядових організацій у глобальній політиці можна трактувати двояко: з одного боку, як запит громадян на артикуляцію своїх інтересів на міжнародній арені, з іншого – як реакцію на низьку легітимність в очах громадськості ухвалюваних у таких міжнародних структурах рішень. Брак легітимності міжнародних організацій в суспільстві спричиняє демократичний дефіцит глобального управління. Попри виконання різноманітних функцій, зокрема й репрезентативних, формальні процедури участі й реальні можливості впливу неурядових організацій на процеси полікотворення залишаються обмеженими. Транснаціональні неурядові організації є залежними від донорської допомоги ресурсоспроможних акторів (держав, ТНК, міжнародних фондів). Останні натомість використовують неурядові організації як додаткові ресурсні можливості, вибудовуючи численні мережеві зв'язки для впливу на інших учасників державного й приватного секторів. І чим виразнішою є структурна дифузія мереж вироблення рішень, тим менш імовірно, що влада в межах наявних конфігурацій міститиме достатньо стабільності, ясності, визнання ролей і обов'язків для підпорядкування її демократичному контролю.

Висновки до розділу 4

Екстраполяція концепції партикуляризму на інтерпретацію ухвалення політичних рішень забезпечила можливість вийти за межі традиційного трактування представництва інтересів виключно в контексті режимних характеристик урядування і зосередитися на взаємопов'язаності цілепокладання, інтересу та наслідках рішень. Огляд організаційних і процедурних форм партикуляризму у виробленні політичних рішень доводить його амбівалентність з точки зору наслідків рішення. За умов конструктивного партикуляризму відбувається конвертація різноманітних інтересів учасників мережі в загальну мету, або коли остання, принаймні, не несе загрози деформації або руйнування мережі через несумісність інтересів учасників

мережі у рамках цілепокладання. Такий партикуляризм може забезпечити ухвалення збалансованих політичних рішень, а отже і поступальний перебіг політико-управлінських процесів.

Деструктивний партикуляризм у виробленні політичних рішень виявляється в умовах довготривалого домінування в цілепокладанні інтересів учасників окремого мережевого хаба, та/або коли рішеннєвий процес характеризується принциповою несумісністю інтересів учасників мережі. Окреслена ситуація може спричинити інкапсуляцію рішення, коли в мережі утворюються закриті вузли, які залишають інтереси інших учасників мережі поза спільною метою рішення, що має деструктивні наслідки для мережі в цілому. Цей варіант рішеннєвого процесу характеризується наростанням ентропії, що закладає ризики політичної кризи аж до соціального конфлікту. Найбільш виразно деструктивний партикуляризм виявляється в корупційних практиках клієнтарно-патронажних відносин між групами інтересів та політиками й урядовцями.

Партикуляризм у політикотвірних процесах на наднаціональному рівні урядування втілюється у клубних форматах та геополітичній фракціоналізації країн. Водночас такі прояви партикуляризму мають переважно деструктивний ефект для поступального перебігу світових процесів. Вони не лише перешкоджають пошуку загальноприйнятних або, принаймні компромісних рішень між учасниками міжнародних об'єднань, а й спричиняють їх низьку легітимність в очах аутсайдерів рішеннєвих процесів.

Серед інших причин домінування політичного партикуляризму в сучасних політичних системах, зокрема й у країнах з усталеними демократичними традиціями, зумовлене низькою спроможністю широких верств до агрегації своїх інтересів.

Аналіз сфери політичного представництва інтересів виявив низку трансформаційних тенденцій, яких зазнають репрезентативні системи демократичних держав. Зміни у сфері професійної зайнятості й соціальній структурі ускладнюють делегування інтересів різноманітних груп у

політикотвірні процеси через традиційні канали, зокрема партійні системи. Перетворення партій на політичні картелі, які обслуговують партикулярні інтереси еліт, спричинило відчуження від них не лише партійців, а й усталеного електорату. Елітизація партій відбувається з одночасною їх демасовізацією.

Слабке реагування центристських політичних сил на запити представництва з боку прекаріатних прошарків, які формуються внаслідок глобалізаційно-технологічних змін, недопредставленість жінок, молоді, різноманітних соціальних груп, які все виразніше заявляють про свій вихід із маргіналізованого стану, зумовлюють дефіцит політичної репрезентації соціальних інтересів. Заповнити лакуни, що утворилися внаслідок втрати широкої підтримки центристськими партіями, прагнуть радикальні політичні сили, вибудовуючи свої програми на основі популістських гасел антиглобалізму, євроскептицизму, ендогенності та політизації міграційної проблеми.

Низький рівень довіри до партій як до механізмів артикуляції соціальних інтересів та до парламентів як до інституційних платформ їх конвергенції у вироблення політичних рішень нівелює статус політичних партій як основного трансмісійного каналу між широкими суспільними верствами та інститутами влади. Чинниками зниження репрезентативної функції профспілок – традиційних альянсів центристських партій – є масштабне зменшення робітничих професій, які складала субстантивну основу профспілкового членства, і поширення фрилансерства, яке не вкладається у традиційні моделі організації діяльності профспілок.

Суспільні рухи, безпосередньо орієнтуючись на преференції громадян у конкретній проблемній площині, забезпечують їх артикуляцію та медіацію відносин між громадськістю й органами влади, однак неповноцінно здійснюють репрезентативну функцію через власну недопредставленість у політичній площині на постійній основі та нездійснення агрегації різноманітних інтересів у спільні політичні програми.

Отже, відбувається реконфігурація мереж представництва: центристські партії втрачають роль вузлів мультиплікованих зв'язків, через які учасники мереж (електорат і прихильники) делегують свої інтереси в ухвалення політичних рішень. З одного боку, мала місце інкапсуляція мереж ухвалення рішень у партійних структурах, у такий спосіб обмеживши спектр доступу до каналів делегування преференцій кола своїх традиційних учасників. Останні через послаблення зв'язків з хабами шукають альтернативні делегативні канали й переорієнтують зв'язки на нові точки агрегації – у нинішньому контексті трендів політикотворення ними виявилися радикально-популістські партії. Центристські партії не зреагували на наростання мультиплікованості інтересів, що потребує формування відповідних мережевих зв'язків з новими учасниками. Функціонування мережі ґрунтується на спільності цінностей, закладених в інтереси її учасників. Якщо означений чинник не забезпечено, мережа може зазнати значної реконфігурації або навіть розпастися.

Транснаціоналізація ухвалення рішень має амбівалентний ефект на репрезентативні можливості учасників глобальних процесів творення політики. Членство в міжнародних організаціях і структурах забезпечує держави можливістю долучатися до процесів вироблення рішень у глобальному вимірі. Водночас інституційно-процедурні механізми вироблення рішень у міждержавних організаціях закріплюють ресурсний дисбаланс на користь обмеженого кола країн. Останні завдяки більшим квотам у процедурах голосування, керівним посадам або прерогативі накладання вето використовують транснаціональні формати для лобіювання й посилення своїх національних інтересів.

Зростання чисельності й посилення активності транснаціональних громадських організацій і суспільних рухів у глобальній політиці можна інтерпретувати як запит громадян на артикуляцію своїх інтересів на міжнародній арені й реакцією на обмежені можливості впливати на процеси ухвалення рішень у міжнародних структурах і глобальних клубах. Попри виконання різноманітних функцій, зокрема й репрезентативних, формальні

процедури участі й реальні можливості впливу неурядових організацій на процеси полікотворення залишаються обмеженими. Репрезентативний потенціал неурядових організацій у виробленні рішень на глобальному рівні урядування визначається ставленням держав до них і до питань, з яких мають бути ухвалені рішення, а також підтримкою транснаціональних корпорацій та міжнародних фондів. Останні натомість використовують неурядові організації як додаткові ресурсні можливості, вибудовуючи численні мережеві зв'язки для впливу на інших учасників державного й приватного секторів. Зазначимо, що посилення дифузії структури мереж вироблення рішень впливає на стабільність і чіткість реалізації владних відносин, що зменшує можливості підпорядкування їх демократичному контролю і спричиняє проблеми легітимації ухвалених рішень.

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях Вінникова (2010а), Вінникова (2014б), Вінникова (2014д), Вінникова (2015а), Вінникова (2015з), Вінникова (2015к), Вінникова (2015л), Вінникова (2016а), Вінникова (2016б), Вінникова (2016в), Вінникова (2017б), Vinnykova (2017с), Вінникова (2018б), Вінникова (2019в).

РОЗДІЛ 5. ЛЕГІТИМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ В УМОВАХ ПОСТДЕМОКРАТИЧНИХ ЗМІН

5.1. Багатоаспектність легітимації політичних рішень

Політика виконує особливу функцію серед інших форм соціальної активності, оскільки рішення, зобов'язальні для всіх членів суспільства, ухвалюють лише в політичній системі. Відповідно правила (нормативний аспект), які визначають, хто, коли і в якому порядку може ухвалювати політичні рішення, і прихильність тих, кого стосуються рішення (перцептивний аспект), разом мають вагоме значення для виконання цієї функції, оскільки слугують запорукою стабільності політичної системи. Зміни в партисипаторному та репрезентативному вимірах вироблення політичних рішень, а також деєтатизація сучасних механізмів урядування зумовлюють необхідність звернення до накопиченого в політичній науці теоретичного й емпіричного матеріалу щодо сутності легітимності та сучасних практик політичної легітимації. У контексті окреслених нами трендів суспільно-політичного розвитку і запропонованої методологічної матриці дослідження важливим вбачаємо визначення особливостей легітимації та потенційних сценаріїв делегітимації політичних рішень. У зв'язку з означеним, першочерговим завданням є аналіз теоретичного доробку й актуальних досліджень з проблематики політичної легітимності.

Методологічна модель системно-функціонального підходу, який і досі домінує у дослідженнях політичної легітимності, побудована навколо саме політичних рішень. Один з фундаторів означеного підходу Девід Істон визначив «вхід» (англ. input) системи як вимоги суспільства або форми підтримки влади, а «вихід» (англ. output) як рішення чи дії влади (Easton, 1965). Вхід – це норми й цінності виборців, а вихід – рішення, державні послуги та інфраструктурні заходи, надані урядом. Легітимність на вході визначають через такі аспекти процедури вироблення політичних рішень, як

прозорість, відповідальність та електоральне представництво. Внутрішня легітимність ґрунтується на сприйнятті громадськістю осіб, які ухвалюють рішення, і нормативному підґрунті набуття ними влади. Натомість легітимність виходу є більш функціоналістською і визначається як урядування, тобто фактично через надання адміністративних послуг (Evans, 2014, р. 44). У такий спосіб формується зворотний зв'язок, який має забезпечувати динамічний баланс і політичну стабільність. Розмежування «входу» та «виходу» дозволяє аналізувати, як джерела легітимності змінюються з рухом політичного циклу: від ухвалення рішень через імплементацію (пропускну спроможність) до оцінки громадськістю результатів політики. Довіра до суб'єктів ухвалення рішень (окремих осіб, державних установ, політичних партій) та схвальне сприйняття процедур вироблення рішень є важливим чинником їхньої легітимації на етапі входу. На цьому акцентував Сеймур Ліпсет (Lipset, 1959, р. 86), визначивши легітимність як «спроможність системи створювати й підтримувати віру в те, що наявні політичні інститути є найбільш адекватними в певному суспільстві».

Важливість перцептивного аспекту політичної легітимності підкреслював і Ніклас Луман (Luhmann, 2000, р. 104): «система – економічна, правова чи політична – вимагає довіри як умови входу. Без довіри вона не може стимулювати підтримувальну діяльність у ситуаціях невизначеності чи ризику ... Через відсутність довіри система може втратити розмір; вона може навіть зменшитися нижче критичного порога, необхідного для власного відтворення на певному рівні розвитку».

П'єр Бурдьє (Bourdieu, 1991, р. 192), ґрунтуючись на ідеї символічної природи владних відносин, підкреслив, що легітимна влада «існує лише тому, що той, хто їй підкоряється, вірить, що вона існує». Легітимність влади заснована на добровільності її ухвалення суспільством як задоволення запитів і викликів соціальної та політичної реальності. Добровільність походить із переконання, що політична влада адекватно відображає соціальні інтереси та

цінності, і передбачає символічну або фактичну участь у виконанні поставлених завдань та планів влади й готовність нести відповідальність за наслідки політичних рішень. У такому нормативно-ціннісному ракурсі Шміттер визначає легітимність як «загальне очікування суб'єктами асиметричної влади, що дії тих, хто править, добровільно схвалені керованими, оскільки останні переконані, що дії перших відповідають заздалегідь встановленим нормам» (Schmitter, 2001, р. 2).

Основою легітимності, окрім довіри, є згода більшості (Coicaud, 2002, р. 14), відсутність якої спричиняє необхідність застосовувати більші організаційні, фінансові та інші ресурси для виконання вимог влади та боротьби із саботажем, прихованою чи явною протидією, загрозою деструктивної критики, відсутністю віри в позитивні перспективи влади, зростанням популярності альтернативних політичних проєктів та опозиційних сил, пов'язаних з ними.

Саме у такий спосіб Девід Бітем диференціює три складові легітимності як «законність влади, яка стосується того, чи вона здійснюється відповідно до правил; виправданість цих правил у відображенні соціальних норм і цінностей; здатність мобілізувати виражену згоду підлеглих на систему правління» (Beetham, 2013, р. 205).

Легітимність є нематеріальним ресурсом, що полегшує процеси ухвалення політичних рішень та здійснення влади шляхом зменшення трансакційних витрат. У енциклопедичному трактуванні (з лат. *legitimus* – законний, правомірний, належний, справедливий) – це «здатність того чи іншого політичного режиму досягнути суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу, ухвалених ним рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади» (Китаєв, 2004, с. 304).

Узагальнене визначення легітимності можна представити як сприйняття населенням політичної влади, яка набута та здійснюється відповідно до певних соціальних норм та критеріїв. Саме на визначенні критеріїв політичної легітимності сфокусовані сучасні дослідницькі розвідки.

Зокрема Свенунг Арнесен та Іветт Петерс (Arnesen & Peters, 2018, p. 874) пропонують аналізувати легітимність на системному рівні – нормативну легітимність, і на індивідуальному рівні – емпіричну легітимність. На системному рівні політична легітимність пов'язана із прийнятністю законодавства за абстрактними нормативними критеріями. Означений аспект підкреслює формальну властивість системи та критерії демократичної легітимності: відповідальність, ефективність та процедурну справедливість. Легітимність на індивідуальному рівні (емпірична) втілена в орієнтаціях і очікуваннях. Попри чисельні дослідження політичної легітимності, її концептуальне обґрунтування все ще не є достатньо чітким через проблеми операціоналізації та вимірювання. Легітимність зумовлена конкретним соціально-культурним контекстом, особливістю процесів ухвалення рішень та законотворення. Індикатори оцінювання можуть бути представлені в різних формах підтримки, як-от рівень політичної активності громадян або дотримання норм і правил.

З використанням конститутивного (причинного) або змінного (наслідкового) підходу для вимірювання політичної легітимності Брюс Джиллі запропонував такі показники: державна повага до прав людини, довіра до поліції, довіра до державної служби, задоволеність демократичним розвитком, оцінка чинної політичної системи, задоволеність реалізацією демократії, використання насильства в громадянському протесті, явка виборців, сплата податків. Отже, легітимність є «схваленням громадянами держави на моральному або нормативному рівні» (Gilley, 2006, p. 502). Легітимність може бути результатом тривалої або одномоментної політичної підтримки, коли громадяни готові сприймати рішення та дії держави, навіть якщо вони не відповідають індивідуальним преференціям або цілям.

Поняття легітимності передбачає узагальнений погляд на соціетальний стан «загальної готовності сприйняти по суті все ще не визначені рішення в певних межах толерантності» (Luhmann, 1983, s. 28). Загалом для сучасних

досліджень легітимності характерною є багатоаспектність пропонувананих аналітичних моделей.

Девід Браун розрізняє шість основних типів легітимності: «регуляторну, засновану на відповідності нормативно-правовим вимогам; асоціативну, створену зв'язками з іншими суб'єктами або установами, які визнаються легітимними; перформативну, що ґрунтується на демонстрації досвіду, можливостей, ресурсів та послуг для зацікавлених сторін; політичну, яка коріниться у представництві інтересів виборців; нормативну, що ґрунтується на цінностях та нормах; когнітивну, яка походить з узгодженості з очікуваннями та концепціями, що формують світосприйняття» (Brown, 2008, p. 35).

Флоріан Вейганд акцентує на тому, що багатомірність легітимності як емпіричного явища необхідно враховувати у будь-якому її аналізі, оскільки: 1) множинні органи влади складають різні референтні об'єкти; 2) існують відмінності між вимогою легітимності влади та сприйняттям легітимності суб'єктами; 3) мають місце відмінності у сприйнятті залежно від аудиторії; 4) існують різні ступені легітимності; 5) існують відмінності між основними джерелами легітимності, на яких ґрунтуються спільні цінності, як-от традиція та раціональна законність, та інструментальними джерелами, які відповідають загальним потребам, як-от безпека (Weigand, 2015, pp. 4–5).

Щільна взаємопов'язаність між політикотвірними процесами на державному та наднаціональному рівнях зумовлює важливість такого компонента легітимації політичних рішень, як їх підтримка міжнародною спільнотою, на що, зокрема, вказує Євгенія Юрійчук (2012, с. 72).

Прагнучи розкрити кореляцію нормативного й перцептивного аспектів легітимації політичних рішень, Фаб'єн Петер (2019) використовує поняття об'єктивно-причинового (англ. objective reason justified) і суспільно-причинового виправдання (англ. public reason justified). Дослідницьке завдання науковця полягає у з'ясуванні чинників легітимності за умов відсутності надійного знання про те, що є правильним рішенням. Об'єктивно-

причинове виправдання передбачає, що «для політичної легітимності значущими є лише причини, обґрунтовані незалежними від ставлення фактами» (Peter, 2019, p. 149). В аспекті суспільнопричинового виправдання політичні рішення «мають бути виправдані на основі угоди, заснованої на суб'єктивних причинах» (Ibid, p. 153). Петер доводить важливість перцептивного аспекту легітимності політичних рішень, оскільки політичне виправдання часто зіштовхується зі значущими епістемологічними перешкодами, за яких виправдання з об'єктивних причин недоступне. Єдине виправдання, доступне за таких обставин, – це «виправдання, засноване на суспільних причинах» (Ibid, p. 168). «Якщо в нас є достатньо надійне знання про те, яке політичне рішення є об'єктивно правильним, то політична легітимність може бути зруйнована через ухвалення неправильного рішення. Вона потребує виправдання політичних рішень з точки зору суспільних причин» (Peter, 2019, p. 169). Громадяни, які знайомі з «правилами гри», можуть жити з тим фактом, що їхні преференції не завжди реалізуються, якщо вони вважають, що рішення є результатом справедливого процесу (див. Mattelaer & Severs, 2014, p. 5).

Інтерпретації легітимності містять її нормативні й перцептивні аспекти. У нормативному вимірі легітимність тісно пов'язана із законністю, тоді як перцептивна заснована на довірі між зацікавленими сторонами. Нормативна легітимність передбачає, що чинні правила, які визначають, хто, коли і в якій послідовності може ухвалювати рішення, розглядаються як обов'язкові, незалежно від оцінки самих рішень. Нормативну легітимність визначають за критеріями законності, ефективності, процедурної справедливості, розподільчої справедливості (див. Blount-Hill, 2017, p. 37).

Легітимність політичних рішень з точки зору законності передбачає відповідність їх чинним законодавчим нормам у певній політичній системі. Ефективність рішень трактують крізь призму перформативної (продуктивної) легітимності, пов'язаної з ресурсними та сервісними аспектами реалізації рішень. Легітимність щодо продуктивності є результатом якості послуг, які

надаються. Отримувачі підтримують публічні послуги до тих пір, поки вони залишаються задоволеними ними. Хоча деякі науковці ставлять під сумнів значущість перформативної легітимності.

Майкл Хечтер (Hechter, 2009, p. 281) стверджує, що визначальним чинником легітимності держави є «сприйнята справедливість процесу ухвалення рішень, а не надання ресурсів, можливостей та результатів». Процесуальну (процедурну) справедливість інтерпретують як ефективний вплив, тобто можливість громадськості впливати на рішення та громадське обґрунтування – здатність осіб, які ухвалюють рішення, слухати інформацію громадян і відкрито нею обмінюватися з тими, на кого вплинуло рішення (Grimes, 2006). Отже, процедурна легітимність є похідною легальності державного урядування.

Розподільча легітимність є атрибутом регуляторних рішень. Такі рішення характеризують шістьма елементами: 1) вони мають матеріальний зміст, що впливає на певну групу суб'єктів; 2) вони висловлюють ціннісні судження та преференції; 3) хтось видає та реалізує їх, виступаючи в ролі уповноваженого (влади) та 4) одночасно з втіленням інститутом (роль влади); 5) рішення ухвалюються та реалізуються через інституціоналізовані процедури; 6) вони засновані на нормативних принципах, спільним знаменником яких є вимога політичного ладу бути «хорошим» або «адекватним» для такого суспільства (von Haldenwang, 2016, p. 7). Легітимність виникає з процедурної логіки, передбаченої правилами, і з наслідкової, що веде до колективного розв'язання проблем. Вхідна легітимність відноситься до першого аспекту – якості участі в процесі ухвалення рішень (прозорість, представництво та підзвітність). Друга складова – вихідна легітимність – стосується ефективності розв'язання проблем. Висока перформативна легітимність з точки зору успішної реалізації колективних завдань може компенсувати низьку легітимність на вході. Натомість брак ефективної регуляторної спроможності зумовлює необхідність

більшої легітимності в плані прозорості та підзвітності процесів ухвалення рішень.

Перцептивну легітимність визначають як «загальний термін, що охоплює довіру громадськості до поведінки органів влади з політичною сферою, а також громадську готовність сприймати рішення та процедури вироблення рішень» (De Fine Licht, 2013, p. 3).

Узагальнюючи наведені трактування, *перцептивну легітимність* можна трактувати як *сприйняття того, що уповноважені мають право на владу, готовність підтримувати рішення можновладців* (Вінникова, 2019в, с. 247).

Емпіричним доказом важливості перцептивної легітимності є рівень задоволеності людей життям залежно від того, чи вони сприймають свій політичний режим як легітимний. Дослідження виявляють пряму кореляцію (0.79) між середньою задоволеністю життям та ефективністю демократичного урядування (див. European Social Survey, 2015, pp. 18–19)

У перцептивному аспекті розрізняють легітимність, засновану на цінностях і поведінкових патернах. Ціннісний вимір легітимності передбачає, що «певний комплексний набір усталених уявлень про принципи політичного управління й курс держави має бути поділюваний населенням у цілому» (Pierre, Røiseland & Gustavsen, 2011, p. 7). Політичні діячі регулярно акцентують на певних цінностях, коли представляють свої політичні програми для отримання громадської підтримки і сприйняття ухвалюваних рішень як легітимних. Поведінкова легітимність виражає почуття обов'язку та готовність підкорятися державним рішенням незалежно від їхньої ідейної орієнтації (Levi, Sacks & Tyler, 2009).

Однак не всі дії, згруповані під поведінковою легітимністю, є компліментарними до цінностей, оскільки інстинктивна поведінка або страх можуть бути такими ж важливими пояснювальними параметрами щодо реальної поведінки. Аналогічно цінності не гарантують певної поведінки, адже різні перешкоди можуть заважати людям поводитися коректно. Зауважимо, що популярні уявлення про демократичні цінності, як свобода

слова та вільні вибори, можуть не відображати перцептивну легітимність у конкретному соціальному середовищі або в певній ситуації.

Легітимність також не можна зводити лише до підтримки. Хоча підтримка політичного інституту може частково визначатися інструментальним розрахунком витрат і зисків, легітимність стосується резерву довіри до установи, яка не залежить від короткотермінового задоволення її результатами розподілу. Легітимність передбачає, що «громадяни вважають здійснення повноважень установою належним, навіть якби вона ухвалювала рішення, що суперечить їх вузьким власним інтересам» (Tallberg & Zürn, 2019, p. 587).

Існує взаємозв'язок між цінностями та поведінкою, а також між ставленням до системи і до уряду та поведінкою. Цінності та дії громадян можуть бути пов'язані або з системою, або з урядом, або з їх поєднанням. Громадяни можуть голосувати, оскільки вони підтримують політичну систему. Однак вони можуть підтримати політичну систему, навіть через електоральний абсентеїзм, якщо провладні політичні партії керують у спосіб, який не збігається з ціннісними переконаннями громадян.

Інший варіант полягає в тому, що громадяни можуть не підтримувати політичну систему, але прийти на дільниці і проголосувати, оскільки вважають, що це є їхньою єдиною можливістю вплинути на систему, або ж «вони можуть проголосувати за антиелітистські партії, виражаючи невдоволення системою або чинним урядом» (Pierre, Røiseland & Gustavsen, 2011, p. 7). Норми та цінності можуть змінюватися внаслідок політичних, соціально-економічних та ідеологічних трансформацій. «Легітимність завжди перебуває в процесі перетворення, побудови та деконструкції» (Weigand, 2015, p. 11).

Дослідження легітимації політичних рішень виявили, що не лише наслідки політичних рішень, а й процеси та процедури політичного циклу впливають на перцептивну легітимність. Науковці дійшли висновку, що «(1) легітимність є важливим чинником підтримки політики на всіх етапах

політичного процесу; (2) джерела легітимності відрізняються між собою на всіх етапах; (3) громадська підтримка політики на конкретному етапі політичного циклу є функцією легітимності як на нинішньому, так і на попередніх етапах циклу політики; (4) відносини між «до» і «після» впровадження легітимності є ієрархічними, оскільки легітимність на поточному етапі є важливішою, ніж легітимність на попередніх етапах» (Jagers, Matti, Nordblom, 2016, p. 22).

Легітимність формується як відповідно до правової бази, так і шляхом залучення довіри між зацікавленими сторонами. Дві форми легітимності – нормативна і перцептивна – є взаємодоповнюваними. Важливо, що перцептивна легітимність не обов'язково прямо корелює із нормативною, тобто незалежно від того, чи здійснюються повноваження відповідно до закону. На цьому факті акцентує Оксана Коваль (2015), визначаючи змістовно-функціональні відмінності понять «легальності» та «дегітимності» влади. Науковець зауважує, що «норми, встановлені державними органами, можуть сприйматися суспільством як несправедливі, навіть якщо вони прийняті в установленому законодавством порядку» (Коваль, 2015, с. 19).

Діяльність може бути легітимною юридично (легальною), але нелегітимною в перцептивному аспекті, наприклад, коли громадяни не довіряють посадовим особам, які ухвалюють політичні рішення. Отже, легітимність формується у взаємозв'язку формальних та неформальних механізмів. Останній аспект є особливо важливим для обґрунтування методологічної валідності мережевого аналізу в дослідженні політичних рішень.

Попри багатоаспектність дослідження легітимності, згода та довіра є основними і взаємозалежними факторами легітимації політичних рішень. У нашому дослідженні ми оперуватимемо двомірним визначенням легітимності рішень: через згоду (розуміння необхідності з точки зору цілепокладання) на ухвалення рішення і сприйняття суб'єктів вироблення рішення (довіру до осіб, які його ініціюють/ухвалюють). Легітимність як згода передбачає

добровільність прийняття суспільством влади і ухвалюваних нею рішень як таких, що відповідають вимогам та викликам сьогодення. Добровільність походить від переконання, що політична влада адекватно репрезентує суспільні інтереси та цінності в актуальній суспільно-політичній ситуації (Вінникова, 2019в, с. 248).

Більшість джерел легітимності базуються на нормах довіри та взаємності. Цінності, на яких ґрунтується легітимність, дозволяють існувати сім'ям, родичам, племенам та громадам, задовольняти основні потреби людини та виживати. Саме спільнота забезпечує зв'язок порядку, безпеки та основних суспільних благ. Люди довіряють своїй громаді та лідерам, але мають низький рівень довіри до уряду та діяльності держави. Держава сприймається як чужа зовнішня сила, далека не лише фізично, але й психологічно. Фізичні особи виявляють лояльність до своєї групи і до її правил, а не до держави. Члени традиційних громад об'єднуються в мережу соціальних відносин та взаємних зобов'язань, значущість яких є вищою за самих громадян (див. Clements, 2014, pp. 14–15).

Важливість довіри як основи соціального капіталу – зв'язків між членами певної соціальної групи або всього суспільства – доведена Робертом Патнемом, Робертом Леонарді та Раффаеллою Нанетті (Putnam, Leonardi & Nanetti, 1994). Довіра необхідна для побудови неформальних горизонтальних зв'язків між людьми з однаковим статусом і впливом та формальних вертикальних зв'язків між людьми з нерівним статусом, асиметричними відносинами ієрархії та залежності. Коли обидва типи зв'язків стимулюються гармонійно та відповідально, суспільство виробляє потужний соціальний капітал, який допомагає розвивати та вдосконалювати систему. Якщо довірчі відносини між рівними гравцями буде порушено, але залишиться сильна взаємозалежність зв'язків, то суспільство автоматично наближається до глибокого авторитаризму. За відсутності чітких правил ієрархічного підкорення та міцної горизонтальної взаємодії між громадянами суспільство рухається до анархії. Легітимація політичних рішень як стрижнева складова

реалізації владних відносин може відбуватися у двох вимірах: у горизонтальному – між учасниками конкретної політичної мережі й у вертикальному – між носіями влади і підлеглими (громадянами). Зазначені експланаційні чинники джерел легітимності та їхнього взаємозв'язку доводять, що саме горизонтальний формат є визначальним у легітимації політичних рішень. Отже, доцільним вбачаємо звернення до принципів мережевого аналізу.

Мережі є специфічним джерелом легітимності й пов'язані з політичною системою двома шляхами: вони забезпечують вхід до неї і покращують отримані нею результати. «Легітимність є ключем до безперешкодного здійснення функцій управління мережею для реалізації цілей політики; вона має містити законність і довіру» (Wihlborg & Olausson, 2017, p. 2).

Високий рівень довіри між учасниками мережі є необхідною умовою для досягнення результатів. Акцентуємо, що рішення, вироблене в мережі, передусім легітимується саме її учасниками. Для оцінювання легітимності політичних рішень з позицій мережевого аналізу необхідно враховувати легітимність суб'єктності мереж (тобто до якої міри ті, хто ухвалюють рішення, користуються довірою серед інших учасників мережі, а також у громадського загалу) і процесуальну легітимність (транспарентність процедур обговорення, ухвалення та імплементації рішень, а також можливість різних зацікавлених сторін брати участь у цих процесах).

Стейсі Годдард (Goddard, 2010, pp. 25–26) розкриває проблематику легітимності і стратегії легітимації, зокрема крізь призму мережевого підходу, наполягає на тому, що претензії на легітимність залежать від того, яку позицію займає учасник у мережі. Варіант позиції актора впливає на резонанс його претензій (Ibid, pp. 25–26). Позиціонування у мережі дозволяє обирати різні стратегії легітимації. Останні залежать не так від власного інтересу актора чи ідеології, як від того, наскільки його риторика взаємодіє з наявною мережею (Ibid, p. 19).

Отже, відкритість мережі для залучення різноманітних учасників у вироблення рішень і внутрішня конфігурація взаємозв'язків між ними є кореляційно значущими для легітимності ухвалюваних рішень. Рішення, ухвалені у відкритих політичних мережах з доступом громадських представників, мають більшу легітимність. Відповідно можна припустити, що у відкритих мережах участь різноманітних стейкхолдерів забезпечує більшу легітимність ухвалюваних рішень. У форматі замкнутих мереж – кланових і клієнтарно-патронажних, – характерних для автократій та слабо розвинених демократій, існує ризик інкапсуляції рішень та, як наслідок, низького ступеня їхньої легітимності в суспільстві.

Постдемократичні характеристики процесів творення політики виявляють елітарність мереж ухвалюваних рішень, що знижує перцептивну легітимність дій влади й веде до поширення легітимаційних криз. Отже, легітимація учасників мережі в очах неучасників є важливою для її функціонування, оскільки високий рівень недовіри до конкретних учасників мережі з боку незалучених, на яких поширюється вплив рішення, може спровокувати в мережі внутрішні дезінтеграційні тенденції.

У дослідженнях політичної легітимності увагу переважно приділяють суб'єктам, які функціонують у публічній площині: громадянам, державам та міжнародним організаціям. Усталеною у науковій літературі є теза, що «легітимність влади та її рішень виступає одним із визначальних факторів демократичного розвитку» (Драшкович, 2013, с.145).

Однак специфіка політичних рішень полягає в тому, що процеси їхнього ініціювання і творення відбуваються у непублічному вимірі – вузьких елітарних колах політиків, державних діячів, представників бізнесу. Для вивчення неформального аспекту легітимності використовують термін «темних мереж», учасники яких діють поза публічною площиною ухвалення рішень. Аналізуючи легітимність вироблених рішень у «темних мережах», дослідники оцінюють, яку користь легітимність статусу окремих учасників

надає мережі, або в який спосіб нелегітимність мережі завдає їм шкоди (Schoon, Joosse & Milward, 2014).

Політичні мережі формуються для розв'язання проблем шляхом неієрархічного управління. Міжособистісна довіра (на відміну від довіри до конкретних політичних інститутів) є основою колективних дій та почуття залучення. Низький рівень міжособистісної довіри серед учасників мережі або згоди щодо цілей чи наслідків ухвалюваного рішення може спричинити низький рівень його легітимності. Мережі потенційно закривають прогалину впровадження рішень, об'єднуючи локальну практику та глобальні правила в гнучкий і децентралізований спосіб. Мережі зменшують розрив у партисипації у глобальному управлінні, залучаючи різноманітних стейкхолдерів та міжурядових учасників. Однак багатогалузеві мережі не відповідають традиційним структурам підзвітності та механізмам моніторингу. Діапазон питань щодо підзвітності сучасних моделей урядування й регуляторних режимів суттєво ускладнює визначення критеріїв, за якими можна оцінювати легітимність ухвалюваних рішень. Демократичні виклики виникають у зв'язку з проблемами представництва: хто повинен бути залучений до структур ухвалення рішень різних складових мережі; кому мають бути підзвітними такі органи і в який спосіб? Чи повинен кожен учасник мережі вироблення рішень бути підзвітним відповідно до своєї власної ролі?

У широкому сенсі підзвітність можна трактувати як систему інституціоналізованих відносин між різними суб'єктами, за якої службовці структур державного, приватного та громадського секторів несуть відповідальність за свої дії. Підзвітність може бути класифікована за горизонтальними, вертикальними й діагональними механізмами. Горизонтальний тип складається з формальних відносин всередині держави, за яких одні державні актори мають право вимагати пояснень від інших владних інститутів, наприклад звітування уряду перед парламентом. Вертикальні форми передбачають безпосередню участь громадян та їх об'єднань у забезпеченні підзвітності органів влади, формальним

інституційним каналом у такому разі виступають вибори. До діагональних механізмів належать партисипаторні практики, які дозволяють обходити обтяжливі або скомпрометовані формальні системи підзвітності (Вінникова, 2015и, с. 94).

У демократичних системах через механізми представництва правителі підзвітні громадянам. Громадяни можуть брати участь у виборах та відмовляти особам, які ухвалюють рішення, якщо вони не відповідають очікуванням. Особи, які ухвалюють рішення, зобов'язані пояснювати свої дії громадянам. Розрізняють внутрішню та зовнішню підзвітність. Внутрішня підзвітність означає, що демократично обрані уряди підзвітні своїм громадянам, компанії – своїм акціонерам, неурядові організації – своїм членам, міжнародні організації – державам-членам. Зовнішня підзвітність означає, що особи, які ухвалюють рішення, повинні виправдовувати свої дії стосовно зацікавлених сторін, на яких впливають їхні рішення. Проте означені механізми формальної підзвітності не підходять для участі в багатосторонніх відносинах та партнерстві, якщо немає виборців та узгоджених виборчих округів.

Децентралізовані або поліцентричні регуляторні режими спричиняють функціональні, системні, демократичні й нормативні виклики. Функціональні обертаються навколо проблеми координації, адже мережі організацій у регуляторному режимі характеризуються складною взаємозалежністю і не мають центрального локусу повноважень. «Не існує органу, який би виступав головним інтерпретатором режимних правил чи принципів або координував діяльність множинних учасників у такий спосіб, щоб режим рухався до розв'язання проблеми» (Black, 2008, p. 140).

Ієрархічна та виборна відповідальність за посилення легітимності ускладнюються глобальною системою правління без електорату й механізмів представництва, аналогічних парламенту. У мережах легітимність може бути забезпечена лише механізмами непрямой підзвітності. Підзвітність як складова демократичних форм урядування є механізмом, введеним внаслідок

суспільного запиту на процесуальну прозорість політичних рішень. Принцип прямої взаємозалежності між транспарентністю процесу ухвалення політичних рішень та їхньою суспільною легітимацією є майже аксіоматичним.

Транспарентність і відкритість процесу вироблення політичних рішень мають забезпечувати їхню легітимність, тобто схвалення суспільством того, що суб'єкти, які ухвалюють рішення, мають на це право, і що рішення повинні бути ухвалені. Означену категорію можна розглядати не тільки в нормативному, а й у перцептивному аспекті, оскільки легітимні рішення збільшують ймовірність того, що громадськість слідуватиме їм добровільно.

Зазвичай прозорість розглядають як фактор позитивного впливу на суспільне сприйняття легітимності, тому що вона може сприяти посиленню у громадян відчуття контролю та змушувати осіб, які ухвалюють рішення, бути відповідальними за свої дії. У транспарентності вбачають інструмент запобігання корупції та неефективному урядуванню (Вінникова, 2015и, с. 95). Водночас прозорість може викликати суспільне розчарування методами вироблення політичних рішень, спричинити перевантаження громадян інформацією, посилити конформістський тиск, популістську риторіку. Очікування неефективних для суспільства рішень, розчарування, спричинене безсиллям перед розв'язанням проблеми і суб'єктами (політичними лідерами, державами, міжнародними структурами), які ухвалюють рішення, негативно впливають на їхню легітимацію (Meijer, 2013).

Якщо під легітимністю розуміють атрибут організації, політики або актора, то легітимацію пов'язують «з діяльністю з пошуку легітимності або забезпечення легітимності» (Vehwell, 2014, р. 291). «Соціальний об'єкт (інститут, норма тощо) може бути легітимізованим або делегітимізованим, як тільки він буде політизований – тобто він буде політично вирішальним та суперечливим у колективних процесах вироблення рішень» (Hurrelmann, 2017, р. 69). Зауважимо, що дефініційної константи стосовно терміну «легітимація» в академічній літературі не існує. У вітчизняних політологічних студіях

легітимацію переважно трактують у контексті суб'єкт-об'єктних відносин влади з акцентом на ролі нормативних чинників і процедурних механізмів у цьому процесі, визначаючи її як «процес визнання чи невизнання існуючої влади – як її представників, так і її норм, процедур, інституцій – законів взагалі» (Бистрицький, 2009, с. 57); «двосторонній процес взаємодії соціальних суб'єктів, що претендують на владу і вплив для реалізації своїх соціальних проектів, та тих, хто їх визнає і підтримує» (Висоцький, 2006, с. 12); «спосіб розв'язання суперечності між сутністю влади (дійсна влада, необхідність, загальна воля) та її реальним, конкретно-корпоративним здійсненням» (Рябов, 1999, с. 31).

Ширше тлумачення запропоновано Миколою Туром, який зазначає, що «легітимація здійснюється в ціннісно-нормативному полі й спирається на нормативний консенсус в суспільстві щодо значень життєвого світу» (Тур, 2009, с. 11).

У наукових дослідженнях поряд із поняттям «легітимації» використовують термін «легітимізація». Зокрема, Євгенія Юрійчук звертає увагу на диференціювання цих понять відповідно до напрямів – висхідного чи низхідного – процесів набуття легітимності. Науковець зазначає, що терміном «легітимація» послуговуються переважно в дослідженні соціальних інститутів як таких, інтерпретуючи її як процес, що відбувається «знизу» (Юрійчук, 2012, с. 24). Дослідниця акцентує на юридичному контексті використання поняття «легітимізації» «як процесу отримання, надання легітимності органам державної влади, переважно в результаті процесу виборів, але здебільшого “зверху” – від керівників до керованих» (Ibid).

На нашу думку, поняття «легітимізації» виявляє проактивний аспект процесу набуття легітимності. Отже, на основі експлікації мережевого аналізу в дослідженні процесів вироблення політичних рішень пропонуємо такі визначення понять «легітимації» і «легітимізації» (Вінникова, 2019в, с. 255).

Під *легітимацією* політичних рішень ми розуміємо *процес набуття перцептивної підтримки змісту рішень, насамперед, учасниками мережі їх*

вироблення, а також суспільством або конкретними соціальними групами, які потрапляють під дію рішень.

Легітимізація політичних рішень – це цілеспрямований процес, який передбачає комплекс дій з боку учасників мережі вироблення рішення щодо виведення його в нормативно-публічну площину, зокрема шляхом унормування змісту й ресурсів, необхідних для реалізації рішень, тобто від узаконення до імплементації.

Зауважимо, легітимізація, попри її проактивну сутність, залежить від сприйняття і згоди тих, на кого цей процес орієнтований. Адже легітимність ухвалюваних рішень переважно визначається легітимністю суб'єктів їх вироблення в очах незалучених до мережі творення політичних рішень. Зусилля щодо легітимізації рішення не будуть успішними, якщо його ініціатори мають низький рівень довіри й підтримки з боку зацікавлених сторін (громадян, публічних і/або приватних організацій).

У системі взаємодії суспільства і влади легітимація є процесом примирення через взаємне визнання, виправдання і довіру. Однак її позиціонування як одного з етапів процесу ухвалення рішень є недостатнім, її слід розглядати крізь формат їх ухвалення – відкритий, що передбачає можливості широкої партисипації, або закритий, притаманний клубним і адхократичним формам управління. Взаємозв'язок транспарентності й легітимності політичних рішень зумовлюють такі чинники:

- фактор суспільної перцепції прозорості політичних рішень може амбівалентно впливати на їхню легітимацію: позитивно – громадяни можуть контролювати дії органів влади, розуміють потенційні наслідки рішень, причетність до політичного управління, і негативно – знижується оперативність і зменшується якість рішень, зокрема через необхідність публічного узгодження інтересів широким колом зацікавлених сторін, є усвідомлення власної безпорадності через неможливість вплинути на вироблення рішення;

- фактор суб'єктності ухвалення рішень несе неоднозначні наслідки для кореляції між транспарентністю і легітимністю: прозоре ухвалення рішень особами, установами або організаціями з високим рівнем довіри може сприяти легітимації і навпаки – негативне ставлення до акторів може мати зворотний ефект – навіть за умови усвідомлення суспільством необхідності ухвалення конкретних рішень, наприклад, під час реформ, низький рівень довіри до тих, хто їх ухвалює, суттєво знижує рівень їхньої легітимності й може призвести до соціального напруження і саботажу;

- фактор партисипації зумовлює відкритий або закритий формат політичних рішень. У політичній площині етап їх формування і ухвалення переважно має закритий характер з інклюзивною формою участі, тоді як імплементація рішень відбувається здебільшого відкрито і публічно. Таку напівпрозорість процесу вироблення рішень намагаються компенсувати відкритістю етапу їх імплементації, зокрема шляхом електронного урядування чи онлайн-трансляції засідань органів влади, з метою забезпечення як нормативної, так і перцептивної легітимності (Вінникова, 2015и, с. 96).

Окрім зазначених, дослідження політичних рішень також мають враховувати контекстуальні та соціокультурні чинники, за яких відбуваються легітимаційні практики. Зокрема на обмеженість суто інституційного трактування і розумінні легітимації указує Євген Бистрицький (Бистрицький 2009). Адже потреби та цінності, й запити на легітимність з часом змінюються.

Специфіка функціонування сучасних форм урядування, яка виявляється в деєтатизації процесів полікотворення й розщепленні державних повноважень у мережах публічних і приватних, національних і наднаціональних (міжнародних) установ та організацій виводить на порядок денний питання чинників, які зумовлюють легітимацію політичних рішень.

5.2. Стратегії легітимізації політичних рішень у мультиакторному урядуванні

Одним з наочних і найбільш обговорюваних в академічних колах світових трендів суспільно-політичного розвитку є сплеск протестної активності, політичної незгоди, невдоволення діями урядів і представницькими системами як в усталених демократіях, так і в країнах, що зазнають режимних трансформацій. Популярним обґрунтуванням означеної тенденції в науковому дискурсі стала ідея Рональда Інглегарта про «постматеріалістичну» ціннісну революцію, згідно з якою соціальна, економічна й політична безпека дозволяють людям мати високі стандарти оцінки політики й урядування, що знизило довіру до традиційних форм правління та його представників (Inglehart, 2008). Оскільки довіра є основою легітимності процесів полікотворення, а легітимаційні запити з боку суспільства виявляють насамперед в очікуваннях, спрямованих на органи державної влади, для з'ясування соціальних фрустрацій необхідно зрозуміти, що є важливим для громадян з точки зору пріоритетності проблем і завдань, які постають перед сучасними державами.

Крос-національні моніторингові дослідження демонструють, що проблеми, які викликають занепокоєння у громадян, пов'язані насамперед із соціально-економічними аспектами життя. Пріоритетним завданням держави громадяни зазначають забезпечення стабільного економічного зростання – 59,1 % опитаних (WVS 6 (2010–2014), 2015, р. 120), натомість питання демократизації урядування шляхом розширення свободи слова пріоритетом для країни вбачають лише 17,5 % респондентів. Гарантування безпеки як головну ціль держави зазначили лише 14,2 % громадян. Звернімо увагу, що на індивідуальному рівні серед пріоритетних цілей більшість вказали на підтримання порядку в державі – 41,7 %, боротьбу зі зростанням цін виділили 28,2 % опитаних, а от надання більших повноважень громадянам в ухваленні важливих урядових рішень як пріоритет зазначили лише 18,9 % респондентів (WVS 6 (2010–2014), 2015, р. 124).

Серед проблем, якими найбільше стурбовані громадяни країн Європейського Союзу, за останні десять років домінують інфляція і безробіття, посунувши міграційну кризу й тероризм. У жовтні 2008 р. з початком глобальної фінансової кризи серед проблем на національному рівні, які викликають найбільше занепокоєння, громадяни визначили інфляцію (37 %) та економічну ситуацію (37 %) (Standard Eurobarometer, 2008, р. 21). Десять років потому, попри стабілізацію економічної ситуації, восени 2018 р. безробіття (23 %) і зростання цін (21 %) були на перших місцях у рейтингу проблем на національному рівні, визначених громадянами (Standard Eurobarometer 90, 2018, р.16).

Слабкість економіки та низький рівень довіри до інститутів влади є «хронічними» трендами розвитку українського державотворення. Згідно із соціологічними дослідженнями, найбільш актуальними загрозами для України, на думку опитаних, навіть на тлі військового конфлікту, є соціально-економічні чинники: економічний занепад (59 %), масовий виїзд українців за кордон (59 %) та зuboжіння населення (47 %), девальвація гривні та інфляція (39 %) (Центр «Соціальний моніторинг», «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка», «Info Sapiens» та Соціологічна група «Рейтинг» «Настрої та оцінка загроз українцями», 2019, с. 29).

Отже, існує суспільний запит на розв'язання економічних проблем на тлі низького рівня довіри до урядів. Останні, опинившись у пастці між необхідністю виконання обіцянок своїм громадянам і зобов'язаннями перед міжнародними установами, мають шукати рішення, які хоча б частково задовольняли обидві сторони. Єдиний знаменник, який може забезпечити певний компроміс у такій суперечності, зберегти стабільність у суспільстві й статус-кво для провладних сил – це успішне функціонування економіки.

Якщо соціально-економічні показники є визначальними чинниками легітимності політичного урядування, то коливання в економічному зростанні можуть мати значний вплив на підтримку політичної системи, адже за умов підвищення добробуту громадян підвищується легітимність політичних

рішень, тоді як економічна депривація знижує легітимність управлінських стратегій і може викликати фрустрації в суспільстві. Особливо важливими такі параметри є для країн, які зазнають швидких політичних змін або страждають від тривалих періодів нестабільності та/або конфліктів. Зауважимо, що на загостренні проблеми соціально-економічної нерівності акцентовано увагу в щорічному звіті Всесвітнього економічного форуму, присвяченому глобальним ризикам (World Economic Forum, 2018). Одночасно зі зниженням глобальної нерівності зростає нерівність усередині країн. Високий рівень особистої заборгованості громадян у поєднанні з недостатнім заощадженням та пенсійним забезпеченням є однією з причин загострення розчарування в наступні роки. Така ситуація може спричинити системний розлад (Ibid, p. 9).

Симптоматично, що протестні виступи «жовтих жилетів» у Франції не пов'язані ані з міграційною кризою, ані з тероризмом, – проблемами, які доволі гостро представлені в країні. Рішення уряду про підняття податку на пальне, як економічний інструмент покриття дефіциту бюджету, спровокувало формування громадського руху у всій країні, учасники якого виступають проти неоліберальних реформ Еммануеля Макрона і висувають знов-таки суто економічні вимоги відновлення солідарного податку на багатство, підвищення мінімальної заробітної плати (Mazoue, 2019).

Проблеми, які турбують громадян, доводять, що основою визнання або невизнання сучасних процесів творення політики є саме перформативна легітимність, яка досягається шляхом демонстрації результативності урядування, здебільшого через отримання благ. У цьому контексті показовими є результати кроснаціонального дослідження практик політичної участі, проведеному в 2018 року (Wike & Castilio, 2018). Серед пріоритетних проблем, з яких опитані готові були взяти участь у політичних акціях, громадяни позначили слабку систему охорони здоров'я (68%) (незалежно від економічної потужності та політичного режиму країни, в якій проводилося опитування авт.). Бідність (68%) і низька якість шкіл (66%) також визначені як найгостріші проблеми майже у всіх країнах, охоплених дослідженням. Нижче в рейтингу

тригерів протестної активності громадянами зазначені проблеми свободи слова (60 %), корупції в уряді (54%), адміністративні зловживання в поліції (54%), дискримінації (53%) (Wike & Castilio, 2018, p. 4).

Перформативна легітимність (англ. performance-based legitimacy) формується на основі оцінювання здатності політичної системи забезпечувати громадян належними благами й послугами. Громадяни визнають політичних діячів і установи за послуги, які гарантують їхній добробут. Задоволеність громадян-«споживачів» може бути вагомим показником політичної легітимності. Науковці запропонували низку експланант перформативної легітимності в контексті сучасних суспільно-політичних трендів (Pierre, Røiseland & Gustavsen, 2011, p. 10):

- високий рівень демократії на вході;
- нове публічне урядування, а не традиційні урядові установи;
- неформальний, а не інституціоналізований нагляд і контроль;
- адвокація і підвищення обізнаності;
- мережі, а не встановлення правил та імплементація;
- великі муніципалітети проти маленьких;
- екстенсивні фінансові можливості проти обмежених.

Пряма кореляційна залежність довіри громадян до політичних інститутів, політичних діячів й ухвалюваних ними рішень від результативності політики не є новим фактом. На зв'язок між фактичною ефективністю діяльності уряду та ступенем її відповідності основним потребам більшості населення та основних груп вказував Сеймур Ліпсет (Lipset, 1994, p. 8). У такий спосіб політичні еліти «заробляють» легітимність в обмін на надання суспільних благ. Однак у контексті сучасних суспільно-політичних трендів двомірна модель перформативної легітимації – *уряд-громадяни* уявляється недостатньою для повноцінного уявлення про особливості легітимації політичних рішень. Адже ефективність урядування залежить не лише від здатності інститутів державної влади забезпечувати суспільні блага загалом, а й від спроможності ефективно імплементувати й

реалізовувати програмні завдання міжнародних установ. Разом з тим, дослідження, проведенні стосовно міжнародних організацій, як-от ООН, СОТ, МВФ та наднаціонального утворення як Європейський Союз, також виявляють важливість, що уявлення громадян про вирішення проблем є головним чинником їхньої легітимності. Держави та їхні громадяни підтримують владні повноваження через колективні вигоди, які вони отримують (Tallberg & Zürn, 2019, pp. 595–596).

На нашу думку, причиною зростання суспільного невдоволення і частоти політичних криз є економізація політичної легітимності на тлі «роздержавлення» процесів урядування. Деєтатизація втілюється у поширенні мережевих форматів вироблення політичних рішень із залученням стейкхолдерів з державного і недержавного (міжнародного, приватного, громадського) секторів. Вплив наднаціональних інститутів і комерційних установ на політико-управлінські процеси актуалізує питання легітимації рішень, ухвалених у мультиакторних форматах урядування. Нагадаємо, що поняття мультиакторного урядування або дослівно *урядування багатьох зацікавлених сторін* акцентує на фактичній дисперсії влади у процесах вироблення рішень між державними установами, міжнародними інститутами, комерційними і неурядовими організаціями.

Якщо в традиційному багатосторонньому співробітництві уряди, як представники своїх громадян, ухвалюють остаточні рішення з глобальних питань та скеровують міжнародні організації на їх виконання, то в умовах мультиакторного урядування зацікавлені сторони – стейкхолдери – стають центральними акторами в ухваленні рішень.

Через множинність легітимаційних аудиторій у мультиакторних управлінських форматах легітимність «входу» і «виходу» рішеннєвих процесів характеризується варіативністю. Наприклад, міжнародні організації можуть користуватися високою легітимністю серед своїх членів, але низькою легітимністю серед країн, які не входять до їхнього складу. Крім того, міжнародні організації можуть мати високу легітимність з боку урядів, але

низьку в очах громадян. Якщо міжнародні організації мають низьку легітимність серед еліт та громадян, це ускладнює отримання підтримки урядів щодо цілепокладання у виробленні рішень та/або їхній ратифікації.

Для забезпечення підтримки ухваленню рішень учасники мультиакторного урядування вдаються до *стратегій легітимізації*, під якими ми розуміємо *всі види актів та процесів, спрямовані на встановлення загального уявлення про те, що політичне рішення є прийнятним, або не прийнятним, якщо на нього були спрямовані заходи з делегітимізації*.

Завдяки інституціоналізації повноважень щодо встановлення порядку денного, ухвалення рішень, імплементації та їх виконання, переданих від держав міжнародним організаціям, останні розширили сферу регулювання за межі початкових функціональних повноважень і отримали більше імперативного впливу. Найпотужніші стейкхолдери обирають стратегії легітимізації, які дозволяють їм зберігати контроль над процесом. Вони впроваджують механізми залежності, які важко змінити. Особливо наочно це проявляється в управлінських форматах за участю міжнародних установ. Наприклад, Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та Світова організація торгівлі мають потужні джерела прямого впливу як на економіку, так і на політику держав-членів. Дотримання правил і рекомендацій МВФ та Світового банку впливає не тільки на можливість одержання позики чи гранту, це – ключовий аспект міжнародної репутації країни, на який орієнтуються інші міжнародні установи та уряди.

З огляду на домінуючу позицію Світової організації торгівлі в регулюванні міжнародних торговельних процесів, членство в об'єднанні є єдиним прийнятним варіантом для країн щодо легітимізації власного статусу в глобалізованій економіці. Стимули приєднання до СОТ зумовлені високими альтернативними витратами, якщо держави залишаються поза організацією. Передані повноваження повернути можна, тільки припинивши членство у певній міжнародній організації. Однак наслідки такого незалежнення можуть

виявлятися не тільки в репутаційних, а й у реальних економічних втратах для приватного і громадянського секторів держави.

Прикладом може слугувати ситуація, що склалася навколо Брекзиту. Вихід Великої Британії з Європейського Союзу згідно з проектом угоди, затвердженим Радою ЄС у листопаді 2018 р. і відкинутим британським парламентом, мав би вартувати приблизно 38 мільярдів фунтів стерлінгів «відступних» (Economic and Fiscal Outlook, 2019). Коли питання щодо Брекзиту восени 2019 року нарешті було врегульовано, сума виплат склала 32,8 млрд фунтів стерлінгів (36,3 млрд євро), з 5,0 млрд фунтів стерлінгів має бути виплачені як частина звичайних членських внесків Великої Британії у ЄС (Office for budget responsibility. Fiscal risks report, 2019, p.166).

Однак найбільший виклик, який постав перед країною, – перспективи свого місця на світових ринках. Брекзит впливає на транснаціональні компанії і підприємства, які впроваджують свою діяльність у Великій Британії, а отже, на їхніх працівників.

Як зазначалося в розділі 4.3. нашої роботи, наявні нормативно-процедурні формати ухвалення рішень у міжнародних структурах номінально закріплюють фактичну асиметрію держав впливати на процеси полікотворення у транснаціональному вимірі. Дослідження легітимності Ради безпеки ООН, підтверджують, що «маргіналізовані» держави негативно налаштовані до її діяльності, тоді як постійні та непостійні члени Радбезу виявляють меншу критичність, ніж ті, що не представлені в ньому. Загалом, Рада безпеки потерпає від легітимаційного дефіциту також і серед держав-членів ООН. Частка негативних тверджень стосовно Ради безпеки суттєво перевищує позитивні оцінки: 73 % проти 27 % відповідно (Binder & Neupel, 2015, p. 244). Найбільшої критики зазнає легітимність процедур ухвалення рішень (65 %). Серед процедурних параметрів негативно оцінюються прозорість ухвалення рішень (20 %), можливість участі у них 19%, підзвітність 16% і домінування найпотужніших держав (10%) (Ibid, p. 245).

Легітимізаційні стратегії можуть здійснюватися за допомогою дискурсивних практик. Оскільки більшість громадян не мають комплексного уявлення про діяльність міжнародних організацій, інтенсивність та тональність, з якою еліти дискутують про їхню легітимність у засобах масової інформації, надають важливі підказки для індивідуальних переконань. Такі легітимізаційні комунікації мають значення з кількох причин. «По-перше, підтримка еліт у ЗМІ важлива для ефективності міжнародних організацій та національних урядів, які беруть участь у міжнародному співробітництві. По-друге, громадяни звертаються до елітних підказок, представлених у ЗМІ, для формування легітимних переконань. По-третє, тиск що виникає внаслідок делегітимізації високої інтенсивності, може змусити міжнародні організації узгоджувати свою інституційну структуру та процеси полікотворення зі стандартами легітимності, якими користуються еліти» (Schmidtke, 2019, p. 634). Громадяни мають негативніші переконання щодо легітимності міжнародних організацій, коли вони регулярно отримують негативні оцінки їхньої легітимності внутрішніми політичними елітами та акторами громадянського суспільства (Ibid, p. 654).

Іншою ілюстрацією є негативні публічні оцінки Ради Безпеки ООН з боку країн-членів, переважно спрямовані на процедурні недоліки установи. Дослідження легітимності Ради безпеки ООН у сприйнятті держав-членів виявило, що країни з усталеними демократичними системами і члени Організації економічного співробітництва та розвитку, а також держави, представлені у Раді Безпеки менш критично налаштовані до його функціонування, ніж інші країни (Binder & Neupel, 2015, p. 239).

Складовою стратегії легітимізації рішеннєвих процесів у міжнародних організаціях є створення міжнародних міжпарламентських установ (асамблей) подібний підхід має на меті компенсувати слабкість перцептивного аспекту легітимності міжнародних організацій в очах громадян, які не мають безпосереднього доступу до ухвалення рішень. Аналіз 73 міжнародних організацій, виявив, що їхня парламентаризація відбувається не за лінійною

траєкторією, що могло б свідчити про посилення демократичності урядування, а радше за інституціоналізацією регіональних об'єднань (Rocabert et al., 2018).

Водночас міжпарламентські установи при міжнародних організаціях є суто консультативними органами, що мають право на отримання інформації про рішення, але не наділені повноваженнями в їх ухваленні. Тільки Європейський парламент та Законодавча асамблея Східноафриканського співтовариства мають законодавчі права на ухвалення рішень. Центрально-американський парламент та парламент МЕРКОСУР мають право отримувати відповіді на законодавчі пропозиції. Лише 20 % мають право голосу в призначенні на ключові посади в органах, що ухвалюють рішення (Ibid). Без посилення повноважень парламентські органи не будуть прагнути відповідальності, захищати представницьку політику міжнародних організацій або публічної підзвітності.

Гострішою є проблема асиметрії важелів впливу між урядами, міжнародними організаціями і громадянами. Рішення, ухвалені на міжнародному рівні, все більше впливають на повсякденне життя громадян у державі. І навіть за наявності системи представництва ефективних зворотних механізмів громадського контролю за ухвалюваними рішеннями не існує.

Випадок, коли громадяни отримали можливість долучитись до ухвалення рішення в межах мультиакторного формату із залученням наднаціональних інституцій – а саме під час референдуму в Греції в липні 2015 р. щодо отримання/неотримання траншу від Трійки кредиторів (Європейської комісії, Європейського центрального банку і Міжнародного валютного фонду) – мав доволі драматичні наслідки для населення. Легітимізаційна стратегія прем'єр-міністра Алексіса Ципраса – надати громадянам можливість висловити свою позицію, – насправді була популістським кроком для зняття з себе відповідальності за необхідність ухвалення «непопулярного» рішення. Висловлена у форматі прямої демократії «незгода» громадян щодо умов рішення про надання кредитів не пом'якшила позицій наднаціональних стейкхолдерів, а навпаки, призвела до більш суворих

вимог щодо економії в галузях соціального сектора. Замість легітимізаційного бонусу Алексіс Ципрас разом з громадянами потрапив у «плебісцитарну пастку» (див. Vinnykova, 2017d, p. 26).

Тому така характеристика перформативної легітимності, як «високий рівень демократії на вході» у застосуванні до мультиакторних управлінських форматів видається дискусійною, адже не гарантує високого рівня легітимності власне рішених процесів. Як приклад можна навести проблеми легітимізації політичних рішень у Європейському Союзі. У ЄС існує розвинута система інституційних механізмів представництва інтересів і залучення різноманітних акторів у процеси полікотворення. У Раді ЄС інтереси представляють національні уряди; у Європейському парламенті – через обраних парламентарів, у Комітеті регіонів і Соціально-економічному комітеті через представників регіональних і місцевих адміністрацій та бізнесових і галузевих асоціацій. Утім 50% громадян Європейського Союзу вважають, що їхній голос не враховується на загальноєвропейському рівні урядування (Standard Eurobarometer, 2019, 90 с. 10). Окреслені в розділах 2.1. та 4.3. проблеми фракціоналізації та асиметрії можливостей впливу держав-членів на полікотвірні процеси, а також відсутність монокультурного соціального базису, комплексність і, в певному сенсі, нетрадиційність (для масової політичної свідомості) інституційної системи ЄС є чинниками, що знижують легітимність ухвалення рішень на загальноєвропейському рівні урядування (Вінникова, 2011a, с. 90). Останній чинник виявляється найбільш виразно проявляється під час національних референдумів із загальноєвропейських питань.

Стратегії євроустанов з легітимізації рішень щодо посилення інтеграції всередині ЄС неодноразово виявляли кліважі між елітами і громадянами у питаннях функціонування Союзу. Так спроба легітимізувати Конституційний договір для Європи в 2005 році потерпіла фіаско через несхвалення громадянами Франції і Нідерландів, попри підтримку проекту Конституційного договору національними елітами. Населення не погодилося

з думкою еліт, висловивши за допомогою голосування своє невдоволення надмірним фінансовим тягарем і процесом централізації влади в Брюсселі. Саме подвійне розчарування – криза досягнень і криза ідентичності – швидше, ніж страх перед надмірною інтеграцією, породило критичне ставлення до Конституційного договору та інших питань, що проходили ратифікацію через референдуми (Вінникова, 2016б, с. 40).

Деєтатизація полікотвірних процесів через розщеплення національних повноважень між множинністю державних, приватних, публічних стейкхолдерів субнаціонального і наднаціонального рівнів управління змінює структурну модульність легітимації політичних рішень (Вінникова, 2019г, сс. 31– 32).

По-перше, у мультиакторному урядуванні відбувається фрагментація джерел легітимності, адже кожен учасник мережевого партнерства – державна установа, приватна чи громадська організація або міжнародне утворення – можуть відрізнитися за характеристиками легітимності з точки зору інших суб'єктів і суспільства в цілому. Вимоги до легітимності різняться залежно від «аудиторій». Останні формуються шляхом взаємодії між легітимізаційними зусиллями стейкхолдерів і реакціями цільових або інших груп на такі зусилля. Навіть за наявності довіри й згоди між учасниками певної політико-управлінської мережі, вони можуть мати низький рівень довіри з боку широкої громадськості. У громадян не питають згоди на участь конкретних недержавних акторів у виробленні рішень, і суспільну довіру переважно оцінюють через ставлення до уряду і державних установ.

По-друге, учасники мультиакторних форматів вироблення політичних рішень можуть мати власні, відмінні один від одного, стратегії легітимізації політичних рішень, особливо в нормативно-ціннісному аспекті. Легітимізаційна стратегія у мультиакторних форматах урядування може бути дискурсивною або поведінковою, спрямована на учасників мережі або на зовнішніх контрагентів.

По-третє, мультиакторним політико-управлінським процесам бракує механізмів легітимації рішень, які б могли одночасно відповідати легітимаційним запитам усіх стейкхолдерів та їхнім легітимаційним аудиторіям.

Діапазон питань щодо мультиакторних моделей урядування і регуляторних режимів суттєво ускладнює визначення критеріїв, за якими можна оцінювати легітимність ухвалюваних рішень. Традиційні механізми формальної підзвітності не підходять для оцінювання легітимності рішень, вироблених у мультиакторних форматах урядування. Кому і на яких підставах має бути підзвітним кожен учасник мультиакторної мережі вироблення рішень? Міжнародні організації (власне їхні керівні органи) підзвітні державам-членам, неурядові – грантодавцям і спонсорам; підзвітність комерційних організацій, які беруть участь у виробленні рішень і зрештою наданні послуг, має відношення лише до акціонерів і не є релевантною підзвітності державних установ перед громадянами. Навіть якщо мультиакторне урядування пов'язане з багатосторонніми цілями в ухваленні рішень, яка має реалізовуватися від імені урядів, цей формат не зобов'язаний звітувати про свою діяльність або слідувати інструкціям міжурядової спільноти.

Делегування вироблення політико-управлінських рішень з партійно-електоральної конкуренції у площину мультиакторної функціональної взаємодії призводить до ущемлення інтересів неорганізованих груп. Останні опиняються поза процесами творення політичних рішень і втрачають можливість ефективно обстоювати свої інтереси.

У науковій літературі мультиакторне урядування з точки зору легітимності має неоднозначні оцінки. У мультиакторному підході вбачають можливість вирішення проблеми функціональних прогалин у глобальному політикотворенні, що передбачає консолідацію всіх глобальних акторів, які мають потенційну зацікавленість у питанні, з метою спільного пошуку рішення (Gleckman, 2018).

Добровільні міжгалузеві мережі, охоплюючи державно-приватну сферу також фіксують сутність висхідної демократії та протидіють легітимаційному дефіциту (Pierre, Røiseland & Gustavsen, 2017). Мережі державно-приватних партнерств надають громадянам можливість вибрати серед конкурентних виробників послуг, що призводить до більшої спеціалізації послуг. Задоволеність державними послугами впливає на легітимність результатів діяльності. У деяких секторах споживачам пропонують великий вибір, завдяки чому вони можуть адаптувати послуги відповідно до своїх потреб та уподобань. Наближеність до постачальників послуг має позитивний вплив на перформативну легітимність (Steets, 2010, p. 15).

Мультиакторні управлінські структури засновані на ідеї об'єднання стейкхолдерів з різних соціетальних сфер у політико-управлінський або законотвірний процес для того, щоб використати їхні ресурси, компетенції і досвід. Такі процеси дозволяють акторам із конкурентними інтересами вести перемовини й обговорювати проблеми (Boström & Hallström, 2013, p. 94).

Критики вказують на проблеми представництва і підзвітності партнерств, оскільки останні консолідують приватизацію державного управління та посилюють неоліберальні режими глобалізації (Brewer, 2007; Peters, 2008, Schaffer, 2011). Поширення мережевих механізмів державно-приватного партнерства трансформувало *modus operandi* урядування: «оскільки уряд втрачає контроль над функціями, які вважають публічними, він може втратити здатність ефективно керувати суспільством; може втратити управлінську здатність, яка є коренем того, що ми називаємо урядом» (Peters, 2008, p. 379). Споживча модель надання державних послуг орієнтована на задоволення клієнтів, що звужує спектр вимог до публічної підзвітності. Адже «акцентуація на задоволенні споживачів може підірвати цінності справедливості та процедури, які є основою належного урядування та статусу громадян у їхніх суспільствах» (Brewer, 2007, p. 555).

У класичній демократичній теорії головна одиниця – це громадянин, який може голосувати та висловлювати свою думку щодо будь-якої

конкретної політики чи дії. «Мультиакторний політико-управлінський формат не структурований у такий спосіб, щоб приділяти належну увагу особам, яких він зачіпає» (Gleckman, 2018, р. 6). Мультиакторне урядування з акцентом на організаційній ефективності та управлінській автономії не є релевантним традиційним моделям політичного контролю й підзвітності. Хоча товар або послуга є публічними в споживанні, вони залишаються приватними у виробництві; навіть коли кожен може насолоджуватися благом, хтось повинен сплатити ціну за його забезпечення. Надання послуг перебуває під впливом можновладців і може бути адаптовано до їхніх партикулярних інтересів. Такі принципи демократичного урядування, як процедурна прозорість, розподільча справедливість, громадянський статус індивідів, можуть бути підірвані.

Особливо гостро зазначені проблеми виявляються у країнах з низькою ефективністю функціонування демократичних інститутів і слабо розвинутим громадянським суспільством. Неформальний характер мультиакторного урядування тут зумовлений щільним зрощенням інтересів державних діячів і великих фінансово-промислових груп. Останні разом з приватизацією цілих секторів сфери державних послуг отримують значні важелі впливу на процеси творення політики в державі, залишаючись при цьому непідконтрольними громадянам і посилюючи надалі свої позиції у мережах вироблення рішень. Нормативний аспект легітимності таких мультиакторних форматів урядування є сумнівним через процесуальну непрозорість, брак консультативних механізмів і систем відшкодування: ті, хто постраждав від їхніх рішень, вилучені з рішечного процесу і не мають адекватних політико-правових механізмів притягнення їх до відповідальності (Вінникова, 2019в, с. 262).

Політичні рішення з точки зору цілепокладання не обов'язково мають відповідати потребам суспільства, адже вони, як механізм втілення влади, містять партикулярні інтереси ініціаторів ухвалення, зокрема різноманітних груп інтересів, галузевих асоціацій, бізнесових структур, кланових, олігархічних утворень, етнічних або секс-меншин тощо. Вхідна легітимність

для тих, хто не входить до певної мережі вироблення рішень або чий інтереси не делеговані через учасників мережі, може бути вкрай низькою. Однак вихідна легітимність з точки зору ефекту від ухваленого рішення для учасників і аутсайдерів мережі може виявитися високою.

Окрім нормативного виміру, важливо зрозуміти, чим характеризується перцептивний аспект легітимації політичних рішень в умовах деєтатизації політичного урядування. Серед зазначених проблем легітимації процесів політикотворення в мультиакторних мережах урядування окрім браку механізмів представництва, прозорості й підзвітності гострою є проблема заміщення змісту громадянськості на споживацтво та нівелювання в очах громадян механізмів демократичної легітимації. Останній чинник виявляється у посиленні запитів на експертну легітимацію ухвалюваних рішень та впливі медійних технологій на їх підтримку громадянами.

Науково-технічний прогрес зумовив попит на високий рівень компетентності у багатьох галузях функціонування суспільства і політичного урядування зокрема. Головними дійовими особами в політико-управлінських процесах стають учені або професійні консультанти. Участь професійних експертів-посередників має на меті усунення факторів, що перешкоджають оптимізації комунікативного дискурсу суспільства й влади у процесі легітимації політичних рішень, як-от недостатню компетентність пересічних громадян, відсутність досвіду політичних дискусій, комунікативні бар'єри. На редуційну властивість експертного оцінювання по відношенню до знання, яке не піддається інструменталізації, «а отже, і не повинно стати предметом обговорення для учасників процесу підготовки, ухвалення та реалізації політичних рішень і програм», указує Віктор Рубанов (2012, сс. 114–115).

Дослідження взаємозалежності між представництвом і легітимністю ухвалюваних рішень виявили, що рішення вважають найбільш легітимними, коли їх ухвалюють призначені експерти, і найменше, коли їх ухвалюють випадково обрані громадяни (див. Arnesen & Peters, 2018, p. 890).

Вибірні представники як канал легітимації рішень займають позицію між експертами і вибірково обраними громадянами. «Експертність» органу, який ухвалює рішення, збільшує легітимність незалежно від того, чи є орган дескриптивно репрезентативним. Прихильність до рішень експертів, на відміну від розроблених обраними представниками, свідчить про те, що рівень компетентності осіб, які ухвалюють рішення, є важливішими за процедури демократичного відбору. Означене підтверджується також тим, що громадяни надають перевагу легітимації рішень на основі експертної думки, навіть якщо наслідки рішень не відповідають їхнім інтересам, а самі фахівці не відображають пересічного громадянина й не обрані демократичним шляхом (Ibid, p. 882).

Преференційний підхід до ролі науковців у політико-управлінських процесах демонструють і громадяни України. Дослідження виявляють значущу кореляцію між факторами віку, рівня освіти і соціально-економічного статусу зайнятості та ставленням до використання експертної думки як основи для розроблення програм розвитку країни (Петрушина, Соболева, і Чепурко, 2016, сс. 93–94). Високоосвічені люди старшого віку, наймані працівники першість в обґрунтуванні полікотвірних процесів віддають ученим (експертам), тоді як самозайняті громадяни надають перевагу представникам бізнесу, науковці в цьому рейтингу преференцій посідають третє місце після політиків.

Однак експертний підхід до полікотворення має свої недоліки через вузькопрофільність фахівців і пропонування розв'язання проблем лише в обмеженому варіативному спектрі рішень, на чому зокрема акцентує Олександр Дем'янчук (Дем'янчук, 2012, сс. 508–509).

Визначивши критерії оцінювання демократичної легітимності ухвалення рішень у мережах державно-приватного партнерства, як-от: підзвітність, голосування і належне обговорення – науковці на основі онлайн-опитування осіб, які брали участь у мультиакторних управлінських проектах в галузі охорони довкілля, продемонстрували, що

підзвітність не має суттєвого впливу на ефективність роботи мережі. Натомість належне обговорення демонструє сильніший зв'язок з продуктивністю мережі, оскільки тісніше пов'язане з переговорним характером мереж (Klijn & Edelenbos, 2011, pp. 12–13).

Утім найважливіше, на нашу думку, з'ясувати фактори, що впливають на трансформацію змісту громадянськості на споживацтво. Масштабне і системне використання медійних технологій з метою підвищення інтересу громадян до політичних прецедентів і фасилітації політичних інформативних практик до формату рекламних гасел призводить до того, що комерційна модель домінує над іншими способами здійснення масової політичної комунікації. Симптоматичною ілюстрацією впливу медійної сфери на легітимацію рішень став експериментальний проєкт шведської дослідниці Джоан де Файн Ліхт, присвячений вивченню факторів легітимації ухвалюваних рішень (De Fine Licht, 2011). Експериментальною платформою обрано галузь охорони здоров'я, яка є універсально пріоритетною для всіх громадян. У межах експерименту громадян поділили на групи з різними потребами щодо охорони здоров'я. Одній групі не було надано ніякої інформації про процедури ухвалення рішень (як приклад непрозорості процесу), а інші групи було поінформовано про процедурні характеристики ухвалення рішень через делегування представників, безпосередню участь або шляхом експертних рішень. У такий спосіб передбачалося виявити: найбільш легітимну для громадськості процедуру ухвалення рішень. Окремим контрольним етапом дослідження стало вивчення впливу медійної сфери на позитивне чи негативне сприйняття ухвалюваних рішень. Результати дослідження виявили, на перший погляд, парадоксальний факт: прозорі процедури ухвалення рішень радше знижують, ніж підвищують рівень довіри до системи охорони здоров'я. Експеримент продемонстрував, що форма ухвалення рішення істотно не впливає на його легітимність, а позитивний або негативний контекст подання процедури ухвалення рішень у масмедіа відіграє значну роль у суспільному сприйнятті як процесуального, так і наслідкового

аспектів рішення. Це невелике експериментальне дослідження підтверджує тенденцію постдемократичного розвитку, коли практика застосування медійних технологій впливу призводить до фактичного заміщення громадянської свідомості на політичне споживацтво, і доводить, що «за передумов раціонально-нарцистичного способу функціонування політичної субсистеми легітимація управлінських рішень втрачає своє субстанційне опертя в демократичному принципі участі індивідів у дискурсивному формуванні думки» (Тур, 2006, с. 242).

Акцентуючи на втраті центральної ролі волевиявлення електорату в легітимації влади, П'єр Розанвалон (2009, с. 19) указує, що еволюція легітимності, втілена у вимірах «безсторонності», «рефлексивності» і «близькості» спричиняє ситуацію, за якої її остаточне набуття вбачається неможливим. «Вона завжди залишається нестійкою, постійно ставиться під сумнів, залежить від сприйняття суспільством і поведінки інституцій» (Ibid).

У контексті сучасних суспільно-політичних трендів легітимація політичних рішень зумовлена не так визнанням нормативно-процедурних аспектів політичного управління або персональними характеристиками політичних лідерів, як результативністю рішень для зацікавлених сторін. Забезпечення добробуту й надання послуг є визначальним чинником легітимації процесів творення політики. Аналіз суспільних легітимаційних запитів і особливостей функціонування сучасних форм урядування виявив, що загальносвітовий тренд спаду довіри до національного рівня урядування, який супроводжується поширенням суспільно-політичних криз, як у країнах усталеної демократії, так і в державах, які знаходяться на шляху демократичних перетворень, здебільшого зумовлений деєтатизацією політичного урядування. Остання виражається в інтенсивному розвитку мультиакторних форматів вироблення рішень за участі різноманітних стейкхолдерів державного, наддержавного (міжнародного), приватного й публічного секторів.

Легітимація політичних рішень у мультиакторному урядуванні відбувається на основі утилітарної конвергенції, коли інтереси всіх стейкхолдерів задовольняються через продуктивні результати. Відповідно визначальними чинниками згоди на політичні рішення й довіри до урядів, насамперед, є забезпечення соціально-економічних благ. Функціонування мультиакторних форматів урядування характеризується тенденціями інкапсуляції процесів вироблення рішень у мережах, які складаються з акторів позадержавного контролю і позагромадянської підзвітності. Передача державних функцій повністю або обмежено контрольованим компаніям, що надають публічні послуги, та спільні форми управління, як-от мережеві державно-приватні партнерства, витісняють політичний контроль і послаблюють зв'язок між громадськими перевагами та виробленням політики. Недержавні стейкхолдери мультиакторних мереж на відміну від урядів не мають прямих зобов'язань щодо публічної підзвітності. Найпотужніші з них – міжнародні організації або транснаціональні корпорації – використовують стратегії легітимізації рішень, які зрештою призводять до узалежнення позицій урядів від регуляторних вимог наднаціональних структур, або владних претензій фінансово-промислових груп всередині країни, які мають повністю або частково приватизовані сектори надання публічних послуг (Вінникова, 2019г, с. 33).

Спроби унілатеральних стратегій легітимізації рішень, тобто фактичного повернення переданих повноважень, для урядів можуть мати деструктивні наслідки як у формі зовнішньополітичних репутаційних витрат, так і в неспроможності забезпечення належного функціонування соціально-економічного сектора держави, зокрема через неотримання міжнародної фінансової допомоги. Відсутність розвинутих механізмів контролю призводить до проблем публічної легітимації рішень та викликає суспільну аномію і почуття відчуженості в громадян через неможливість впливати на процеси полікотворення. Зрештою, саме інститути державної влади, зокрема уряди, як суспільно-підзвітні стейкхолдери (принаймні в країнах з

розвинутою демократією), у мультиакторних форматах урядування опиняються в епіцентрі громадського невдоволення. Зв'язок між ефективністю та легітимністю набуває форми замкненого кола, де підвищення ефективності держави підвищує її легітимність і де підвищена легітимність підвищує ефективність держави. Аутсорсинг, повністю або обмежено контрольовані компанії, що надають державні послуги, та спільні форми управління, такі як мережі, витісняють політичний контроль і послаблюють зв'язок між громадськими перевагами та виробленням політики. Такі тенденції, як розмивання соціально-групової ідентифікації, вихолощення суб'єктності масових політичних партій, професіоналізація політики і комерціалізація громадянськості призводять до зміни конвенціонального змісту легітимаційних практик, спростовуючи постулат Ульриха Бека про те, що «легітимність не продається» (Бек, 2011, с. 302).

На нашу думку, саме економізація політичної легітимності є головним викликом постдемократичного розвитку, оскільки таке явище має потенціал до заміщення традиційних громадянських практик партисипації у суспільному житті політичним споживацтвом, і відповідно до трансформації уявлень про місце і роль громадянина як суб'єкта політичного процесу і подальшої технократизації політичного управління.

Наразі у світі існують приклади економічно успішних, стабільних і технологічно розвинутих форм політичного устрою, для яких характерними є високий рівень життя і зайнятості населення, ефективні державні установи і громадські служби, регулювання соціальних відносин шляхом виключно функціональних вимог і майже повна відсутність публічних дискусій. І хоча влада в таких автократичних «антиполісах» має доволі високий рівень легітимності, небезпекою для останньої є залежність від економічної стабільності, безперервну підтримку якої в умовах нелінійності розвитку глобалізаційних процесів забезпечити вкрай складно. Черговий економічний колапс, викликаний зовнішніми чинниками або неефективними рішеннями політичної еліти, має усі шанси спровокувати легітимаційну кризу, яка

спричинить соціальну напруженість чи навіть суспільний конфлікт. Тому поступова комерціалізація легітимаційних практик ухвалення політичних рішень сучасними демократичними режимами в перспективі несе більші ризики для політичних еліт і суспільства в цілому, ніж збереження традиційних форм завоювання й підтримки громадянської довіри (Вінникова, 2015 г, сс. 88–89).

Деєтатизація політичного урядування втілюється не лише у фрагментації повноважень щодо ухвалення рішень між державними і приватними установами. Залучення громадських організацій до мультиакторного формату урядування дозволяє забезпечувати легітимність політичних рішень на основі адвокаційних стратегій. І хоча неурядові громадські організації поступаються державним і приватним структурам ресурсними можливостями, виступаючи провайдером інтересів певних соціальних груп або суспільства загалом, вони можуть амортизувати наявну асиметрію легітимації політичних рішень у мультиакторних моделях урядування. Вхідну легітимність ухвалюваних у мережах рішень можна підвищити шляхом збалансованого представництва інтересів зацікавлених сторін. Більше охоплення акторів призведе до ефективнішого розв'язання колективних завдань, тобто легітимність на вході збільшить легітимність виходу. Для того щоб забезпечити вихідну легітимність, рішення повинні відповідати очікуванням громадськості та «працювати» на благо суспільства.

Зауважимо, жодне дослідження не виявило, що демократія як форма правління більше не користується суспільною підтримкою. Недовіра громадян до інститутів представництва і запит на участь експертів в ухваленні політичних рішень зумовила збільшення уваги до чинників ефективності політичного урядування. Тому важливо виявити фактори поширення делегітимаційних тенденцій і з'ясувати: за яких умов легітимаційна криза може перетворитися на крайню форму – легітимаційний розрив, і які наслідки супроводжуватимуть означений процес.

5.3. Передумови та наслідки легітимаційного розриву в ухваленні політичних рішень

Стабільність політичного урядування залежить від готовності громадян сприйняти та дотримуватися правил і законів, встановлених владними інститутами, тобто від їхньої легітимності. Легітимність встановлює необхідний мінімум довіри між панівною елітою і тими, хто в неї не входить. Якщо рівень довіри є низьким, стабільність режиму знаходиться під загрозою. Криза довіри спричиняє сумніви в суспільстві, які трансформуються в тотальну незадоволеність. Такий регресійний процес поширюється на окремі інститути, а в крайніх випадках – на всю політичну систему. Усталені демократії та політичні системи, які зазнають демократичних перетворень, зіткнулися з частковою або тотальною кризою довіри протягом останніх років. Неспроможність урядів амортизувати наслідки економічного колапсу спричинила соціальні фрустрації. Попри вихід країн з рецесії і стабілізацію глобальної економіки, національний рівень урядування зазнає легітимаційних криз, які виявляються у поширенні протестних рухів, акцій непокори, активізації популістських політичних сил, радикалізації політичних настроїв серед населення на тлі незворотного спаду довіри громадян до урядів, про що свідчать крос-національні моніторингові дослідження. Результати Світового дослідження цінностей виявили, що у 60 країнах понад половину громадян (50,7 %) не мають довіри до національних урядів (WVS 6 (2010–2014), 2015, р. 248). Менше половини (43,4 %) громадян країн-членів Організації економічного співробітництва й розвитку довіряють своїм національним урядам (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2017b, р. 5).

Згідно з даними глобального барометра довіри Едельмана, 43 % громадян, опитаних у 28 країнах світу у 2018 р., довіряли своїм урядам (Edelman Trust Barometer, 2018, р. 5). Порівняно з 2008 р. цей показник має незначне зростання, коли довіра до урядів була на рівні 39 % (Edelman Trust Barometer, 2008, р. 5). Суспільна довіра до урядів у державах-членах ЄС за

декаду після глобального економічного колапсу також не продемонструвала позитивної динаміки: від 32 % у 2008 році до 35 % у 2018 році (Standard Eurobarometer, 2018, р. 5).

До зазначених проблем привертають увагу науковці й вказують на ознаки системної делегітимації держави соціального добробуту в контексті суспільно-економічних трансформацій та дестабілізації політичних систем в умовах спаду довіри до політичних інститутів (Mazepus, Veenendaal, McCarthy-Jones & Trak Vásquez, 2016; McLoughlin, 2015; Weigand, 2015; Severs & Mattelaer, 2014; Gerschewski, 2013).

Зазначимо, що в науковій літературі делегітимаційні процеси розкривають на основі понять «делегітимації», «делегітимізації», «кризи легітимності» і «легітимаційного дефіциту». Так, Йонас Таллберг і Міхаель Цюрн розуміють під делегітимацією процес, за якого «актори намагаються підірвати легітимність політичного інституту, оскаржуючи доцільність здійснення ним повноважень» (Tallberg & Zürn, 2019, р. 586). Визначення «делегітимізації» у нормативно-ціннісному вимірі з позиції стереотипів і упереджень запропоновано Данієлом Бар-Талем, як «процес класифікації груп на вкрай негативні соціальні категорії та виключення їх із прийнятності» (Bar-Tal, 1990, р. 65). Хоча, на наш погляд, наведені дефініції радше розкривають проактивну складову делегітимаційних процесів.

Більш комплексно означена проблематика висвітлена в роботах Девіда Бітема (Beetham, 2013). Учений розкриває, як кризові явища в кожному з вимірів легітимності – законності, виправданості та згоді – трансформують їх у незаконність, легітимаційний дефіцит і делегітимацію. Останню Бітем визначає як «невдачу урядової діяльності, що поєднує нормативну невідповідність конституційним правилам», «акт непокори, відмову від згоди», що є наслідком нездатності уряду представляти спільні інтереси суспільства, або «основні розбіжності в суспільстві щодо просторової організації держави» (Beetham, 2013, pp. 211–212). Наслідками перших двох типів делегітимації влади є революції або перевороти. Третя форма

делегітимації є небезпечною, оскільки може спричинити «розкол або громадянські війни» (Beetham, 2013, p. 212). Криза легітимності виникає внаслідок розбіжності або неузгодженості цілей і цінностей панівного режиму з уявленнями більшості громадян про необхідні форми й засоби соціального регулювання, норми справедливого управління, розподілу тощо.

Юрген Габермас указував на мотиваційну суперечність як основу делегітимаційних процесів. Криза легітимності зумовлена невідповідністю між задекларованими державою мотивами, з одного боку, та мотивами соціокультурної системи, з іншого боку. Справді, необхідно враховувати потенційну невідповідність між тим, на що претендують політики, й тим, що громадяни визнають легітимним. Нинішня трансформація структури суспільства, яка супроводжується появою соціальних прошарків без чітко визначеної ідеологічної ідентичності, загрожує статусу традиційних політичних інститутів урядування й представництва. Водночас політичні системи не реагують адекватно на потреби різноманітних соціальних груп. Переосмислення місця і ролі громадянина як суб'єкта політичного процесу й подальша технократизація політичного управління призводять до того, що «пізньокапіталістичні суспільства потрапляють у ситуацію дефіциту легітимації» (Хабермас, 2010, с. 123).

Зазначимо, що певна конфігурація обставин не завжди спричиняє легітимаційну кризу в політичній системі. Ключову роль в амортизації негативних для суспільства тенденцій або, навпаки, у їх загостренні відіграють конкретні політичні рішення. Отже, важливо зрозуміти, які фактори зумовлюють зворотний процес – делегітимацію політичних рішень. У нашому дослідженні виходимо з припущення, що низький рівень легітимності політичних рішень або її відсутність, особливо в періоди соціального напруження, може бути потужним фактором дестабілізації політичної системи аж до її деконструкції.

Відповідно до запропонованої нами інтерпретації понять «легітимації» та «легітимізації» політичних рішень, зворотним процесам можна надати такі визначення.

Делегітимація політичних рішень – процес втрати перцептивної підтримки цілепокладання й змісту рішень учасниками мережі їх вироблення, а також акторами (конкретними соціальними групами або суспільством у цілому), які потрапляють під дію рішень.

Ґрунтуючись на розумінні мережевої легітимації процесів вироблення політичних рішень як ключової складової реалізації влади, ми стверджуємо, що делегітимація може мати два наслідки.

Перший – нормативно-легальний через перезавантаження влади (наприклад, шляхом добровільної відставки уряду/глави держави та оголошення позачергових виборів), коли владна еліта відмовляється від влади на користь контреліти для збереження внутрішньої легітимності та цілісності своєї мережі, щоб забезпечити можливість повернутися до управління.

Інший, більш радикальний, – легітимаційний розрив – акт незворотної делегітимації, супроводжується стихійними соціальними протестами, революціями, неконвенціональними практиками повалення уряду. Окреслений сценарій характеризується легітимаційним розривом всередині панівних політичних кіл, зумовленим внутрішньомережевим конфліктом щодо ухвалених рішень. Інакше кажучи, легітимаційний розрив як акт незворотної делегітимації відбувається тоді, коли внутрішньомережева криза легітимації політичних рішень (еліти vs еліти/контреліти) збігається з кризою легітимації рішень поза мережею (суспільство vs панівні еліти) (Vinnykova, 2017b, p. 65).

Вивчення причин делегітимаційних тенденцій потребує розширення контекстуальних меж і має враховувати багатоманітність і щільну взаємопов'язаність учасників політико-управлінських процесів, розмивання меж між внутрішньою та зовнішньою політикою. У контексті деєтатизації і девертикалізації політичного урядування криза легітимності в окремій

політичній системі може спричинити непередбачувані за масштабами наслідки для великої кількості акторів на мікро- і макрорівні урядування. Оскільки легітимація рішень відбувається насамперед у мережі, яка їх продукує, можна припустити, що низький рівень первинної легітимації політичних рішень або її відсутність може стати каталізатором легітимаційного розриву.

Для виявлення делегітимаційних чинників у процесах вироблення рішень політикотвірних процесів у мережі необхідно звернутися до її структурних характеристик: ступеня її відкритості, модульності, щільності внутрішньомережевих зв'язків і згуртованості. На легітимність рішень впливає відкритість мережі, тобто різноманіття учасників, залучених до вироблення рішень. Замкнуті мережі зумовлюють інкапсуляцію рішень, що створює проблеми їх легітимації серед незалучених до мережі стейкхолдерів. Звуження спектра учасників, залучених до вироблення рішень, послаблює комунікативну зв'язаність хабів і ослаблює мережеву модульність. Остання визначається стійкістю клік, тобто їхньою здатністю контролювати основний спектр взаємодій у мережі. Інкапсуляція вироблення рішень усередині мережі дестабілізує її модульність та ослаблює щільність зв'язків, що може спровокувати внутрішньомережеву дезінтеграцію.

Основоположною змістовною характеристикою мережі й процесів політикотворення всередині неї є її згуртованість, яка вказує на міру толерування акторами мережі один одного. Легітимність ухвалюваних у мережах рішень забезпечується спільністю світоглядних цінностей акторів мережі, навіть попри потенційні розбіжності стосовно цілепокладання й різноманіття їхніх інтересів. Якщо ж певне рішення суперечить цінностям, поділюваним учасниками мережі. Це може спровокувати конфлікт усередині мережі, розрив внутрішніх зв'язків аж до повної її руйнації. Відповідно до основних характеристик мереж чинниками делегітимації ухвалюваних рішень є їхня структурна й змістова інкапсуляція, яка може спричинити трансформацію модульності на тлі послаблення щільності внутрішньомережевих зв'язків і ціннісну аномію через послаблення

згуртованості як фундаменту існування мережі (див. Табл. 5.1) (Вінникова, 2019в, с. 273–274).

Таблиця 5.1

Передумови легітимаційного розриву в контексті мережевого аналізу процесів полікотворення

Характеристики мережі	Нормальний стан функціонування мережі вироблення рішень	Передкризовий стан функціонування мережі вироблення рішень
<i>Структурні</i>		
взаємодія із зовнішнім середовищем	мережа відкрита для залучення широкого кола різноманітних учасників до вироблення рішень та/або врахування їхніх інтересів ↓ достатній рівень зовнішньої легітимності учасників мережі та ухвалюваних рішень	закритий тип мережі, ексклюзивний «клубний» формат вироблення рішень ↓ виключення інтересів аутсайдерів зі змісту рішень ↓ низький рівень довіри до учасників мережі й легітимності ухвалюваних у мережі рішень
модульність	кліки мають можливість впливати на внутрішньомережеві взаємодії	обмежені можливості клік впливати і контролювати внутрішньомережеві взаємодії ↓ зниження підтримки чинної структури мережі
щільність	висока щільність зв'язків між учасниками й кліками	розрідження зв'язків між кліками і дифузія хабів ↓ внутрішньомережеві конфлікти й дезінтеграційні тенденції
<i>Змістовні</i>		
згуртованість	учасники мережі поділяють цінності, на основі яких виробляється рішення ↓ достатній рівень згуртованості для забезпечення легітимації позицій і ролі учасників мережі незалежно від їхніх інтересів і цілепокладання	рішення суперечить базовому набору цінностей, які поділяють учасники мережі ↓ ослаблення згуртованості ↓ делегітимація позицій учасників і принципів функціонування мережі ↓ відсутність згоди на ухвалення певних рішень

Внутрішньомережевий конфлікт може бути подоланий на користь певної кліки, якщо остання має достатню підтримку в зовнішньому середовищі мережі. Розширення й урізноманітнення зв'язків серед учасників, незалучених до процесів вироблення рішень, а також тих, чиї інтереси не враховані в конкретних рішеннях, можуть переорієнтуватися на нові центри тяжіння в мережі. За умови появи нових хабів головним фактором стабілізації ситуації у мережі є збереження за кліками можливостей контролю з боку клік за внутрішньомережеві взаємодії. У публічній політиці подібна ситуація відбувається у конкурентній боротьбі панівної еліти і контреліти, коли остання під час політичної кризи отримує можливість прийти до влади, завдяки підтримці суспільства. Окреслений сценарій багато в чому залежить від характеру політичного режиму. Зокрема в умовах розвинутої демократії «існує можливість коректування небажаного розвитку подій в демократичне русло» (Півнева, 2014, с. 138).

Якщо ж учасники мережі, принаймні певні її кліки, не отримують достатньої довіри й підтримки з боку суспільства, а рішення, які в ній виробляються – громадської згоди, виникає ситуація подвійної легітимаційної кризи, що може перетворитися на легітимаційний розрив.

У цьому контексті надзвичайно важливо розуміти значення точок біфуркації – критичних моментів, за яких чутливість системи до початкових умов стає сильнішою, а її хаотичність виявляється в більш радикальній формі. Як тільки система досягає точок біфуркації, початковий порядок розривається, і вона стає обумовленою менш передбачуваними патернами поведінки (Vinnikova, 2017a, p. 38).

Оскільки мірою невпорядкованості системи є ентропія, чим менше її елементи підпорядковані певному порядку, тим вище її показник, що зменшує здатність системи до реалізації свого завдання. З точки зору мережевого аналізу, ентропія підвищується в умовах інкапсуляції вироблення рішень, ослаблення модульності й зниження згуртованості. Звуження форматів ухвалення рішень зменшує доступ зовнішніх учасників для можливості

делегування своїх інтересів у рішення й спричиняє фрустраційні процеси. Ослаблення модульності й згуртованості зменшує можливості клік здійснювати контроль за взаємодіями в мережі й порушує її конфігурацію. Досягнення ентропійного максимуму призводить до легітимаційного розриву.

Серед причин кризових явищ найчастіше виділяють соціальну, політичну та економічну нестабільність. Зауважимо, що ці чинники можуть бути наслідками конкретних рішень, які, на перший погляд, є темпорально і просторово не пов'язані з кризовими ситуаціями. В умовах транснаціоналізації і взаємозалежності світу легітимаційний розрив навіть в окремій державі є вкрай небезпечним явищем, оскільки створює стан турбулентності й спричиняє непередбачувані наслідки для багатьох акторів, їх внутрішньої і зовнішньої політики, а також для всієї міжнародної системи. На нашу думку, найбільш небезпечним є легітимаційний розрив у нинішньому стані глобального управління, оскільки може спричинити вибух конфлікту світового масштабу. Спробуємо оцінити стан перебігу сучасних суспільно-політичних процесів у глобальному вимірі шляхом екстраполяції вихідних теоретико-методологічних принципів теорії хаосу й мережевого аналізу.

У глобальному вимірі управління передумови легітимаційного розриву виявляються у таких тенденціях:

- поширенні та інтенсифікації використання клубних форматів вироблення рішень (Велика сімка, Велика двадцятка, БРІКС), зокрема неформальних утворень всередині міжнародних організацій, як-от Квінт (США, Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія) у НАТО;
- ущільненні політичних хабів транснаціональною бізнесовою елітою, відсутності механізмів підзвітності таких глобальних утворень;
- збільшенні делегованих повноважень з рівня державного управління до міжнародних структур, де у процедурах ухвалення рішень домінує вузьке коло учасників з найбільшими квотами голосів;
- делегітимації статусу наднаціональних і міжнародних форм влади в очах «незалучених», яка ослаблює модульність глобальних владних мереж.

Насамперед це стосується країн, економіка яких інтенсивно розвивається і впливає на перебіг глобальних процесів, однак вони позбавлені доступу до хабів вироблення рішень, хоч і потрапляють під вплив останніх;

- відсутності розвинутих механізмів представництва інтересів громадян у міжнародних структурах і зворотного зв'язку. Громадяни на індивідуальному рівні потрапляють під дію рішень, ухвалених у міжнародних структурах (наприклад, умов надання траншів і кредитів від міжнародних фінансових установ), проте, їхні можливості делегування інтересів, зворотного контролю обмежені національним рівнем урядування;

- поширенні мережевих мультиакторних форм урядування, зокрема через аутсорсинг, які підточують державну модель і не мають ані механізмів представництва широких суспільних інтересів, ані чітко визначених механізмів підзвітності;

- зниженні довіри до «традиційних» представницьких і виконавчих політичних інститутів влади повсюдно у світі, що свідчить про делегітимацію державної моделі урядування як такої;

- формуванні «прекаріату», чиї інтереси ідеологічно не структуровані та який не має визначеної політичної афільованості для делегування своїх інтересів у процесі вироблення політичних рішень. З позицій мережевого аналізу прекаріатні прошарки не мають стійких зв'язків між собою і з хабами вироблення рішень, отже, мережевим клікам їх важко контролювати;

- аномії прекаріату через невизначеність перспектив свого соціально-економічного майбутнього, що робить його джерелом соціальних фрустрацій, які виявляються у масових протестах на кшталт «жовтих жилетів», радикалізації політичних настроїв, що підштовхує прекаріїв до підтримки ультрапопулістських політичних сил;

- доступності онлайн-форм комунікації – соціальних мереж і месенджерів, що надає можливості для маніпулювання інформацією, миттєвого й масштабного поширення дезінформації і створює реальну загрозу стабільності міжнародного порядку;

- нерегульованості посткапіталістичних тенденцій розвитку світової економіки, у якій виробництво товарів і послуг деінституціоналізується й індивідуалізується (завдяки роботизації і розповсюдженню криптовалют) та яка не убезпечена від ризиків спекулятивних операцій на фінансових ринках. Зазначені характеристики глобальних суспільно-політичних і соціально-економічних процесів доводять, що поточний стан світового порядку характеризується невпинним зростанням кількості нерегульованих мікростанів. Інкапсуляція ухвалення рішень всередині глобальних владних мереж на тлі посилення соціальних фрустрацій за відсутності адекватних механізмів регулювання й амортизації ризиків, які несуть із собою сучасні тренди суспільного розвитку, збільшує ентропію стану світової системи.

Усе ж найбільш небезпечною, на нашу думку, є тенденція ослаблення згуртованості мережі світової політичної еліти, що виявляється під час ухвалення рішень з міжнародних питань. За останню декаду в геополітичному вимірі мережа світової політичної еліти конфігуративно оформилася у два потужні хаби вироблення рішень: євроатлантичний (США–ЄС, включно з деякими країнами з близькосхідного регіону) та євразійський (на основі російсько-китайської взаємодії). Найбільш наочно внутрішньомережеві конфлікти проявляються під час ухвалення рішень серед постійних членів Ради Безпеки ООН: США, Франція, Велика Британія vs Росія і Китай; у фракціоналізації всередині мережі європейських політичних еліт щодо визначення засадничих принципів функціонування Європейського Союзу, та найголовніше – у посиленні суперечностей у євроатлантичному хабі через гостроактуальні й водночас фундаментальні рішення із запобігання кліматичним змінам, дотримання прав людини в умовах міграційної кризи, ліберальних засад світової торгівлі. Зазначені суперечності щодо основних цінностей, на яких існує євроатлантична владна мережа, свідчать про наявність внутрішньої легітимаційної кризи. Згуртованість євразійського хабу базується на цінностях суто прагматичного змісту – економічно-ресурсного забезпечення країн, які до нього входять. Стійкість цього вузла залежить

імовірніше від узгодженості економічних стратегій його учасників, ніж від культурно-ідеологічних ціннісних факторів. На порядок денний виходить питання взаємопов'язаності політикотвірних процесів у світі. Як зазначає Ганна Музиченко, «сучасне людство знаходиться в точці біфуркації, що зумовлює системну невизначеність відповідних альтернатив» (Музиченко, 2014, с.175).

У комплексних динамічних системах дуже складно контролювати потенційні сценарії розвитку подій внаслідок ухвалення певних рішень, оскільки будь-яка їх комбінація може кардинально змінити ситуацію або не вплинути на неї взагалі. Вони є своєрідним джерелом «ефекту метелика»: невеликий рух на початку, навіть за оптимальних обставин, може викликати величезний резонанс, хоча за інших початкових умов можуть створюватися перепони для будь-яких спроб, націлених на вагомі зміни. Прикладом такої ситуативної модуляції є намагання впровадити інноваційні інструменти соціального розвитку (політичні й економічні реформи) у контексті традиціоналістської системи суспільних відносин. У теорії хаосу «ефект метелика» – це пояснювальний термін для опису розвитку подій, коли конкретний акт (рішення) у межах нелінійної системи в майбутньому може призвести до вагомих змін на пізніших стадіях. Розвиток подій в Україні восени 2013 – взимку 2014 р. продемонстрував, як відмова підписати Угоду про асоціацію України з Європейським Союзом на тлі низького рівня легітимності влади за часів режиму Віктора Януковича спочатку спричинила легітимаційну кризу, а згодом і легітимаційний розрив через рішення із застосуванням силових інструментів придушення протестів на Майдані Незалежності в Києві. Зазначене рішення не отримало повної легітимації всередині мережі, побудованої навколо родини Януковича, а навпаки, розкололо її: деякі ключові учасники мережі заявили про відмежування від силового сценарію (див. «Заява фракції Партії регіонів» Інтерфакс-Україна 2014) і своїм фактичним виходом прирекли панівний режим на незворотну делегітимацію.

Правителі, яким бракує легітимності, стикаються з опозицією до своєї влади, змушуючи вдаватися до примусу для підтримки свого правління. Самозміцнення призводить до насильства та нестабільності. Слабка легітимність провладних сил спричиняє несприйняття опозиції і застосування силових методів для підтвердження контролю. Як наслідок, конфлікт посилюється, що веде до подальшого послаблення легітимності. Отже, нелегітимність є як причиною, так і наслідком нестійкості, а також містить тенденцію до кризи в державі (Brinkerhoff, Wetterberg & Dunn, 2012, p. 275). Легітимаційний розрив спричинив збройне протистояння спочатку всередині країни, а згодом і військове втручання Росії, яка, скориставшись турбулентністю подій в Україні, анексувала Крим і ввела війська на територію Донецької і Луганської областей, у такий спосіб порушивши не тільки базові принципи міжнародного права, а й геополітичну рівновагу на світовій арені. Політична історія наповнена прикладами швидких і непередбачуваних змін, які стали наслідками легітимаційних розривів у політичних системах. Небезпеці поширення легітимаційних розривів сприяють сучасні механізми організації владних відносин, як-от: істотне зниження ролі представницьких органів влади, обрання членів парламенту за списками (коли персональна підзвітність представників розчиняється в контексті політичного бренду партії, а громадяни здебільшого не мають повної інформації про своїх обранців), комерціалізація політичних практик, виведення традиційних функцій держави в аутсорсинг, що сприяє зрощенню політичних і економічних еліт, і, як наслідок, ще більшій концентрації владних важелів. Отже, рухаючись від класичних інтерпретацій політичної легітимності до розкриття сучасних практик її забезпечення, ми довели, що процес легітимації політичного рішення відбувається передусім всередині мережі, у якій воно формується. Зворотний процес політичної делегітимації може набувати форми легітимаційної кризи, коли систематично втілюються очікування, які не можуть бути задоволені за допомогою наявних цінностей або навіть взагалі за допомогою системно-конформістських компенсацій. Така ситуація може бути

подолана шляхом легально-нормативного перезавантаження влади, за якого владна еліта поступається владою контреліті, але при цьому може зберігати внутрішню легітимність і цілісність своєї мережі, і врешті залишає їй шанс повернення до управління.

Радикальна форма делегітимації – легітимаційний розрив – зумовлена подвійною делегітимаційною кризою: між владою та суспільством і внутрішньомережевим конфліктом усередині панівних елітних кіл щодо ухвалюваних рішень. Легітимаційний розрив супроводжується стихійно-протестним соціальним вибухом, революціями, неконвенціональними практиками заміщення влади. Небезпека легітимаційного розриву полягає у тому, що він має потенціал біфуркаційного розвитку подій або «ефекту метелика».

Отже, використання мережевого аналізу дозволяє виявляти делегітимаційні загрози на попередніх стадіях процесів вироблення рішень. Зростання чисельності й активності неорганізованих суспільних рухів і мережевих об'єднань громадян (зокрема радикального релігійно-фундаменталістського напрямку) викликано, по-перше, системною тенденцією делегітимації національного рівня урядування як у країнах зі сталими демократичними традиціями, так й у т. зв. «нових» демократіях; по-друге, звуженням сфери державного суверенітету й безпрецедентним впливом глобальних акторів на сферу внутрішньої політики держави. Міжнародні події останніх років свідчать про те, що в умовах глобального розвитку багато сторонність у світових справах, на жаль, не є гарантією легітимності й демократичності ухвалених рішень, особливо в питаннях використання сили. Обмежена кількість учасників клубних форматів глобального управління знижує легітимність ухвалюваних ними рішень. Це проявляється особливо виразно, якщо коло учасників розглядається аутсайдерами як ексклюзивне і з геополітичної точки зору асиметричне в можливостях представництва інтересів. Навіть більше, бажана неформальність обов'язково асоціюється з недостатньою прозорістю, особливо серед тих, хто потрапляє під вплив

рішень. Зауважимо, що у внутрішній політиці клубні форми управління зазвичай посилюють виконавчу гілку влади й послаблюють законодавчу. Спільними факторами небезпеки легітимаційного розриву для державних і наддержавних форм влади є інкапсуляція процесу політичних рішень у мережах еліт і недостатня ефективність інституціоналізованих практик залучення громадян до вироблення політичних рішень або перетворення їх на «партисипаторне плацебо».

Мультиакторні мережі можна розглядати як розв'язання проблеми урядування у контексті глобалізаційних процесів. Водночас необхідно зважати на труднощі в управлінні політичними підходами, які не ґрунтуються на формальному міжурядовому співробітництві: рішення, ухвалені у мультиакторних мережах, все частіше замінюють зобов'язання, закріплені в міжнародному праві, що спричиняє проблеми їх легітимації. Амортизаційним механізмом проблем легітимації рішень, ухвалених у мультиакторних форматах урядування, може виступати посилення позицій суб'єктів громадянського сектора, зокрема шляхом збільшення кількісного і якісного представництва, забезпечення громадян правом та можливістю переглядати учасників, контролювати процеси та оцінювати результати рішень, ухвалених у таких мережах.

Висновки до розділу 5

У спекті різноманіття теоретико-методологічних підходів та емпіричних напрацювань з проблематики політичної легітимності фокус наукової уваги зосереджено переважно на процесах творення рішень. Аналіз дослідницького доробку з питань політичної легітимності виявив, що її концептуалізація ґрунтується на розкритті нормативних й перцептивних аспектів, які є взаємодоповнюваними, але непрямо залежними. Перцептивна складова є визначальною для легітимації політичних рішень, оскільки забезпечує стабільність перебігу полікотвірних процесів. Водночас нормативна

легітимація рішень (узаконоювання) не гарантує забезпечення їх перцептивної легітимності.

Для оцінювання легітимності політичних рішень з позицій мережевого аналізу необхідно зважати на легітимність суб'єктності мереж (тобто до якої міри ті, хто ухвалюють рішення, користуються довірою серед інших учасників мережі, а також у громадського загалу) і процесуальну легітимність, яка стосується обговорення, ухвалення та імплементації рішень, а також можливості зацікавлених сторін брати участь у цих процесах.

Амбівалентність кореляції транспарентності й легітимності політичних рішень зумовлена чинниками суспільної перцепції прозорості процедур, суб'єктності ухвалення політичних рішень і партисипації в цих процесах. Прозорість вироблення рішень позитивно впливає на їх легітимацію, коли громадяни за допомогою процедур і шляхом безпосереднього залучення можуть впливати на рішеннєві процеси, а також за наявності високої довіри до осіб, які ухвалюють рішення. В умовах низької довіри до суб'єктів ухвалення рішень, прозорість процедур і використання практик широкої партисипації не гарантують суспільної легітимації рішень. Довіра між учасниками мережі, більш, ніж довіра до них ззовні, є одним з визначальних факторів легітимності рішень, принаймні в її перцептивному аспекті.

Аналіз легітимаційних запитів до сучасних форм урядування виявив, що в умовах постдемократичного розвитку основою визнання або невизнання політичних рішень є перформативна легітимність, заснована на оцінюванні здатності політичної системи забезпечувати громадян належними благами й послугами.

Розщеплення державних повноважень між множинністю публічних і приватних стейкхолдерів субнаціонального і наднаціонального рівнів управління змінює структурну модульність легітимації політичних рішень. Відбувається фрагментація джерел легітимності, адже кожен учасник мережевого партнерства – державна установа, комерційна чи громадська організація або міжнародне об'єднання – можуть відрізнитися за

легітимаційними вимогами зовнішніх аудиторій й за власними стратегіями легітимізації політичних рішень. Найпотужніші стейкхолдери використовують стратегії, що забезпечують збереження контролю над рішеним процесом і його учасниками.

Загальносвітовий тренд спаду довіри до політичних інститутів національного рівня урядування, що супроводжується поширенням суспільно-політичних криз, як у країнах усталеної демократії, так і в державах, які знаходяться на шляху демократичних перетворень, зумовлений неспроможністю урядів виробляти збалансовані рішення, які б могли одночасно задовольняти преференції потужних міжнародних публічних і/або приватних стейкхолдерів та інтереси громадян. Відсутність у мультиакторних форматах урядування дієвих зворотних механізмів громадського контролю за ухвалюваними рішеннями зумовлює ефект відчуженості громадян від процесів полікотворення.

У контексті трактування мережевого аналізу чинниками делегітимації процесів творення політичних рішень є їх структурна та змістовна інкапсуляція, що на тлі послаблення щільності внутрішньомережевих зв'язків спричиняє трансформацію модульності мережі та ціннісну аномію серед її учасників.

Наслідки делегітимаційних процесів полікотворення можуть втілюватися у двох варіантах: *реверсивному* – шляхом перезавантаження влади, коли правляча еліта відмовляється від влади на користь контреліти для збереження цілісності мережі, щоб забезпечити можливість повернутися до управління; *легітимаційному розриві* – акті незворотної делегітимації встановлених владних взаємовідносин, спричиненому збігом внутрішньомережевого конфлікту щодо ухвалених рішень (правлячі еліти vs контреліти) та кризою легітимації рішень поза мережею (суспільство vs панівні еліти). Другий сценарій характеризується накопиченням високого рівня соціальної ентропії і супроводжується сплеском неконвенціональної партисипаторної активності аж до повалення правлячих політичних сил.

Такі фактори легітимації політичних рішень у контексті постдемократичних трансформацій, як-от її залежність від результативності урядування та фрагментарність у мультиакторних політико-управлінських форматах, за відсутності розвинутих інституційних механізмів підзвітності та громадського контролю не лише артикують проблему ерозії основоположних засад демократичного урядування, а й в умовах надзвичайної чутливості глобальної економіки до будь-яких, навіть найменших, дестабілізуючих впливів та її щільної взаємопов'язаності зі світовою політикою, зумовлюють небезпеку «легітимаційного розриву» на будь-якому рівні політичного управління.

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях Вінникова (2011а), Вінникова (2015г), Вінникова (2015и), Vinnykova (2017b), Вінникова (2019в), Вінникова (2019г).

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі представлено вирішення актуальної наукової проблеми переосмислення процесів творення політичних рішень в умовах трансформацій, яких зазнають сучасні форми і практики політичного урядування під дією глобалізації та масштабного впровадження цифрових технологій у різні сфери життя суспільства. Вплив, який здійснюють недержавні актори – міжнародні організації й транснаціональні компанії, наднаціональні установи, суспільні рухи і громадські організації, соціальні групи і навіть окремі індивіди – на процеси ухвалення і реалізації політичних рішень, зумовлює виклики усталеним ієрархічним моделям урядування. Неспроможність національних і міжнародних владних установ до ефективного регулювання й розподілу соціальних благ та невідповідність суспільним запитам спричиняє соціальні фрустрації і поширення політичних криз.

Ідейною основою розкриття факторів, що визначають процеси творення політичних рішень на поточному етапі суспільно-політичного розвитку, обрано ключові положення концепції постдемократії, яка найбільш комплексно висвітлює дисфункціональні прояви сучасних практик політичного урядування. Контекстуальний фрейм дослідження також включав концепції Четвертої промислової революції, посткапіталізму і прекаріату, що дозволило виявити супутні фактори постдемократичних трансформацій. Дослідження ґрунтувалося на відході від усталеного трактування політичних рішень як складової винятково державного управління, тобто його концептуальному «роздержавленні», та інтерпретації процесів творення політичних рішень на основі розуміння апріорної агональності політичного середовища.

Дослідницька стратегія дисертаційної роботи, метою якої було визначення детермінант процесів творення політичних рішень у контексті постдемократичних трансформацій, дозволила дійти таких висновків.

1. Шляхом розкриття суспільно-політичних, технологічних і соціально-економічних трендів крізь призму концепцій постдемократії, Четвертої промислової революції, посткапіталізму та прекаріату визначено взаємопов'язані фактори, які зумовлюють контекстуальні засади процесів творення політичних рішень, як-от:

- деєтатизація політичного урядування, яка відбувається внаслідок фрагментації державної влади між комерційними структурами, громадськими організаціями, міжнародними установами;

- девертикалізація політико-управлінських процесів через поширення практик вироблення рішень у мультиакторних мережевих форматах;

- діджиталізація політичного простору, що спричиняє амбівалентний ефект на процеси творення політики, розширюючи технічну доступність каналів комунікації і джерел інформації для пересічних громадян, водночас створює можливості маніпулювання як суспільною думкою, так і індивідуалізованими опціями ухвалення рішень шляхом використання технологій штучного інтелекту;

- трансформація організаційних моделей та принципів ринкового ціноутворення в умовах посткапіталістичної економіки, в якій виробництво товарів і послуг деінституціоналізується та індивідуалізується;

- соціальні структурні трансформації, пов'язані з виходом з ринку праці професій, які потрапляють під роботизацію; фрагментованістю сфери зайнятості на нові професійні групи, поширенням фрилансерства;

- маргіналізація робітничого класу й формування нового прошарку соціуму – прекаріату, – який не має чітко окресленої політико-ідеологічної афілійованості для представництва своїх інтересів у процесах творення політичних рішень.

2. На основі аналізу концептуально-методологічного доробку з проблематики політичних рішень виділено їхні базові параметри дослідження: цілепокладання, інтерес, участь, легітимацію. Водночас виявлено методологічні обмеження наявних концептуальних підходів у межах

політичної теорії, менеджеріальних концепцій та біхевіоризму, як-от: структурно-функціональна детермінованість інтерпретації політичних рішень (переважно в нормативно-інституційній матриці державного управління); монофакторність досліджень через фокусування уваги лише на окремих аспектах рішеннєвого процесу; нівелювання нелінійної динаміки контексту, в якому відбуваються політикотвірні процеси.

3. Обґрунтовано експланаційний потенціал та інструментальну валідність авторського концептуально-методологічного підходу на основі комбінування основоположних принципів мережевого аналізу й теорії хаосу в дослідженні політичних рішень. Розкрито переваги мережевого аналізу в дослідженні процесів творення політичних рішень, як-от: компліментарність усталеним у політичній науці інтерпретаціям політичного рішення, зокрема структурно-функціональній теорії політичних систем, теорії раціонального вибору, когнітивно-поведінковим концепціям; релевантність до будь-яких політико-режимних моделей політичного урядування, що дозволяє вийти за межі ідеологічного й нормативно-прескриптивного трактування політикотвірних процесів, а отже, з'ясувати цілі та інтереси учасників вироблення рішень як у формальній, так і в неформальній площині; методологічна гнучкість у можливості досліджувати динаміку рішеннєвих процесів в агональному середовищі політики.

Аргументовано доцільність екстраполяції основоположних принципів теорії хаосу на дослідження контекстуальних умов рішеннєвих процесів. На відміну від традиційних прогнозних моделей цей підхід не обмежує трактування розвитку подій на основі певного спектра варіантів із заздалегідь визначеними результатами, а заснований на інтерпретації апріорної відкритості й нелінійності майбутнього.

Ґрунтуючись на мережевому аналізі, як інструменті розкриття компонентів процесів творення політичних рішень, і теорії хаосу для виявлення причиново-наслідкових зв'язків рішеннєвих практик, запропоновано концептуально-методологічну платформу дослідження

трансформацій, яких зазнають структурно-процесуальні й нормативно-ціннісні аспекти творення політичних рішень у контексті сучасних трендів суспільно-політичного розвитку.

4. З'ясовано, що наочною тенденцією участі громадян у політикотворенні є інтенсифікація неконвенціональних партисипаторних практик. Цей тренд пов'язаний з ефектом «партисипаторного плацебо», спричиненого неефективністю застосування конвенціональних плебісцитарних механізмів політичної участі, зокрема референдумів. Останні все частіше використовують не як інструмент сприяння розвитку демократичних форм вироблення політичних рішень, а як засіб легітимізації партикулярних інтересів їхніх ініціаторів.

На основі розкриття типів плебісцитарних пасток («суспільного розколу», «російської рулетки», «популізму», «фасилітації проблеми», «автократії») продемонстровано використання форм прямої демократії, за яких громадяни із суб'єктів ухвалення рішень перетворюються на об'єкти політичного маніпулювання. Наявні конвенціональні механізми залучення громадян у процес творення політичних рішень, здебільшого обмежені етапом розробки або етапом ухвалення, однак не передбачають їхньої участі на етапі контролю за реалізацією або можливості зворотного зв'язку в разі неухвалення рішень.

5. Виявлено амбівалентний ефект впровадження електронних інструментів участі в ухваленні політичних рішень: від технологічної оптимізації партисипаторних практик до їх симуляції в розважальному форматі; від оприлюднення інформації державних установ для широкого користування до впровадження контролю за персональними даними громадян; від індивідуального продукування новин до масштабного маніпулювання масовою свідомістю, зокрема шляхом створення штучної інформаційної реальності. На основі компаративного аналізу ефективності конвенціональних форм е-партисипації, як-от онлайніві платформи офіційних установ, і неконвенціональних – соціальні мережі, блоги та мікроблоги – з'ясовано, що

за наявності ризиків і переваг в обох підходах до залучення громадян у рішєннєві процеси, більшим впливом на учасників і демократичністю у використанні, але й водночас більшою небезпекою застосування маніпулятивних технологій, характеризуються соціальні медіа.

6. Обґрунтовано релевантність концепції партикуляризму розкриттю проблеми цілепокладання й агрегації інтересів в ухваленні політичних рішень у контексті мережевого аналізу. Грунтуючись на розумінні політичного партикуляризму як домінуванні інтересів вузького кола учасників ухвалення рішень, розкрито його організаційно-процедурні практики в процесах полікотворення. З'ясовано, що, попри декларований універсалізм, міжнародним організаціям і наднаціональним установам притаманний партикуляризм в ухваленні політичних рішень, який посилюється через клубні формати творення політики або внаслідок фракціоналізації країн на альянси з метою лобіювання спільних інтересів і оптимізації власних зисків.

На основі виявлення вузлів концентрації владних ресурсів у мережі, а також ступеня її відкритості для широкого громадського залучення розкрито причиново-наслідкову природу партикуляризму політичного рішення: *конструктивну*, коли партикулярні інтереси не конфліктують з мережевими (колективним) і можуть стимулювати ухвалення рішень, що відповідають загальноновизначеній цілі, й *деструктивну*, коли окремі актори ставлять свої інтереси вище за інтереси мережі, а отже забезпечення інтересів окремих учасників шкодить інтересам загалу. Визначено деструктивні наслідки довготривалого домінування партикуляризму в ухваленні рішень: поширення тіньових схем розподілу суспільних благ і корупції, що може спричинити дезінтеграційні процеси аж до деконструкції політичної системи. Аргументовано, що партикуляризм можна збалансувати впровадженням поведінкових інтервенцій, а також активним залученням громадян у вироблення політичних рішень.

7. Встановлено, що чинні моделі політичного представництва не відповідають повною мірою мультиплікованості інтересів сучасних

суспільств. Можливість артикуляції соціальних інтересів стає зниженою внаслідок трансформації їх структури, спричиненої змінами у сфері зайнятості. Водночас традиційні канали агрегації соціальних інтересів, а саме політичні партії (особливо центристські) і профспілки, і механізми їхньої конвертації в ухвалення політичних рішень – парламенти, втрачають статус вузлів мультиплікованих зв'язків, через які учасники мереж (електорат і прихильники) делегують свої інтереси в ухвалення політичних рішень. Потенційні бенефіціари цифрової економіки, молоді освічені люди або висококваліфіковані мігранти, є найменш залученими до політикотвірних процесів, що виводить їхні інтереси на периферію репрезентаційної матриці. Набуває гостроти проблема субстантивного представництва суспільних інтересів, тобто спірної релевантності соціальних характеристик репрезентаріїв новим соціальним прошаркам. Вочевидь, мультиплікація інтересів потребує переосмислення традиційної інтерпретації політичного представництва в межах виключно правого і лівого ідеологічних спектрів.

8. Показано, що транснаціоналізація ухвалення рішень, з одного боку, посилює репрезентативні можливості учасників державного, приватного чи громадського секторів через їх залучення до політикотвірних процесів завдяки членству або донорству в різноманітних міждержавних і недержавних організаціях, а з іншого, чинні інституційні моделі й нормативно-процедурні механізми вироблення рішень у міждержавних організаціях закріплюють наявний дисбаланс ресурсної спроможності на користь обмеженого кола країн. Останні, маючи привілейовані позиції у міжнародних структурах шляхом більшої частки голосів, керівних посад або прерогатив ветовання використовують транснаціональні формати для лобіювання й посилення своїх національних інтересів. Відсутність чіткого нормативно-закріпленого розподілу влади в структурно-дифузному плюралістичному середовищі послаблює розмежування ролей, що обмежує здатність зацікавлених сторін безпосередньо піддавати таку владу демократичному контролю, а отже,

знижує легітимаційний потенціал ухвалюваних у міжнародних структурах рішень.

9. Доведено, що основою легітимації політичних рішень в умовах постдемократичного перебігу політикотвірних процесів є перформативна легітимність, яка досягається шляхом демонстрації результативності. Показано, що розщеплення державних повноважень між множинністю публічних і приватних акторів змінює структурну модульність легітимації політичних рішень. У мультиакторних форматах полікотворення відбувається фрагментація джерел легітимності, адже кожен учасник мережевого партнерства може відрізнятись за легітимаційними вимогами зовнішніх аудиторій й за власними стратегіями легітимізації політичних рішень. Найпотужніші стейкхолдери, як-от міжнародні організації або фінансово-промислові групи використовують стратегії легітимізації рішень, які призводять до узалежнення позицій урядів від регуляторних вимог або владних претензій. Відсутність у мультиакторних форматах урядування розвинутих інституційних механізмів підзвітності та контролю призводить до проблем публічної легітимації рішень і спричиняє почуття відчуженості в громадян від процесів полікотворення. Інститути державної влади, зокрема уряди, як суспільно-підзвітні стейкхолдери, опиняються у фокусі громадського невдоволення.

10. Встановлено, що чинниками делегітимації процесів творення політичних рішень є їхня структурна й змістовна інкапсуляція, наслідком чого є трансформація модульності мережі та ціннісна аномія серед її учасників. Делегітимація може набути *реверсивної* форми, коли внутрішньомережевий конфлікт долається на користь певної кліки, якщо остання має достатню підтримку в зовнішньому середовищі. У такий спосіб відбувається перезавантаження влади, коли панівна еліта відмовляється від владних повноважень на користь контреліти для збереження внутрішньої легітимності та цілісності своєї мережі. Актом незворотної делегітимації є *легітимаційний розрив*, коли внутрішньомережева криза легітимації політичних рішень (еліти

vs контреліти) збігається з кризою легітимації рішень поза мережею (суспільство vs еліти).

З'ясовано, що загальносвітове зниження довіри до політичних інститутів національного рівня урядування, що супроводжується поширенням суспільно-політичних криз, зумовлене неспроможністю урядів виробляти збалансовані рішення, які б могли одночасно задовольняти преференції потужних міжнародних публічних і/або приватних стейкхолдерів та інтереси громадян.

11. Постдемократичний перебіг суспільно-політичних процесів характеризується збільшенням ентропії і несе ризики дестабілізації світового порядку, що зумовлено такими контекстуальними факторами:

- інкапсуляцією ухвалення рішень всередині глобальних владних мереж, що наочно виявляється в поширенні клубних форматів вироблення політичних рішень, що спричиняє делегітимацію статусу наднаціональних і міжнародних форм влади в очах «аутсайдерів»;

- фрагментацією державних повноважень у мережевих мультиакторних форматах вироблення політичних рішень, які не мають ані механізмів представництва суспільних інтересів, ані чітко визначених механізмів підзвітності;

- делегітимацією державної моделі урядування, зумовленою дисфункціональністю інституційних механізмів забезпечення взаємодії влади й суспільства, їх взаємним відчуженням через вихолощення змістовної складової залучення громадян до процесів ухваленні політичних рішень, що проявляється в повсюдному зниженні довіри до традиційних політичних інститутів і поширенні неконвенціональних практик політичної участі, зокрема протестних

- неврегульованістю посткапіталістичних тенденцій розвитку глобальної економіки, що зумовлює її надзвичайну сенситивність до будь-яких дестабілізаційних факторів впливу;

- аномією прекаріату через невизначеність соціально-економічних перспектив робить його джерелом соціальних фрустрацій, радикалізації політичних настроїв;

- доступністю інформаційно-комунікаційних мереж та нормативною неврегульованістю використання технологій штучного інтелекту, зокрема в практиках політичної комунікації, що надає можливості для маніпулювання масовою та індивідуальною свідомістю, миттєвого й масштабного поширення дезінформації;

- ослабленням згуртованості мережі світової політичної еліти під час ухвалення рішень з ключових проблем міжнародних відносин і запобігання глобальним викликам.

Окреслені чинники є не лише об'єктивними характеристиками сучасних трендів розвитку суспільно-політичних процесів, а й одночасно наслідками неухвалених рішень, що вказує на їхній суб'єктивний аспект, а отже, припускає можливість врегулювання та запобігання потенційним загрозам. Дедалі більшого значення набуває відсутність консолідованих рішень щодо реорганізації міжнародних об'єднань та установ, чиї структурно-процедурні засади склалися у другій половині ХХ сторіччя. У контексті викликів сьогодення регулювання транснаціоналізованих і девертикалізованих процесів потребує відповідних мережевих організаційно-управлінських форм і нормативно-процедурних принципів, які б забезпечували ефективні механізми залучення громадян до вироблення політичних рішень і контролем за їх реалізацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева, О. (2015). Специфіка інформаційної складової концепту національної безпеки держави. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, 2(2), 135–140.
2. Арквілла, Дж. (2005). Ще раз про прихід мережної війни Арквілли, Дж. Ронфельдта, Д. (ред.); [пер. з англ. А. Іщенка]. *Мережі та мережні війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій*. Київ: Вид. Дім. «Києво-Могилянська академія», 13–36.
3. Бабкіна, О. (2014). Деякі теоретико-методологічні проблеми сучасного етапу політичної трансформації в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса*. Випуск 3, 36–50.
4. Бакуменко, В. Д., Руденко, О. М., Туча, В. В. (2015). *Механізми імплементації політичних рішень в державному управлінні*: монографія. Київ: АМУ.
5. Башук, А. (2016). Соціальні мережі у системі комунікацій державної влади. *Наукові записки інституту журналістики*, 3(64), 8–15.
6. Бебик, В. (2009). Технології, процеси, типи і правила ухвалення політичних рішень. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Випуск 1, 11–18.
7. Бек, У. (2011). *Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія*. Київ: Ніка-Центр.
8. Бєслюбняк, О. (2011). Типологія громадських організацій. *Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.
9. Бистрицький, Є. (2018). Екзистенційна істина і постправа. *Філософська думка*. 5, 54–71.
10. Бистрицький, Є. (2009). Легітимація як дієве філософське поняття. *Філософська думка*, 5, 49–59. Відновлено з <http://bystrytsky.org/legitym.htm>

11. Богуславська, К. (2007). Характеристика та інтерпретація параметрів політичних мереж для дослідження взаємодії політичних акторів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень, Вип. 36*, 18–27.
12. Бушанський, В. (2020). Інформаційний фактор суспільно-політичних процесів в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 22, (27), 61–68.
13. Висоцький, О. (2006). Легітимаційна політика: поняття і сутність *Політичний менеджмент*, 3, 3–20.
14. Відомості Верховної Ради України (2015). Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про звернення громадян” щодо електронного звернення та електронної петиції”» : [Прийнятий 02 липня 2015 року № 577-VIII], (№ 35. Ст. 341). Відновлено з <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/577-19>.
15. Відомості Верховної Ради України (2016). Закон України «Про звернення громадян» (№ 47. Ст. 256) 1404-19. Відновлено з <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>
16. Відомості Верховної Ради України (2016). Закон України «Про місцеві вибори»: [Прийнятий 1 січня 2016 року № 59519]. Відновлено з <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/59519>.
17. Вінникова, Н. (2010а). Політичне рішення в системі багаторівневого управління. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 17, 24–33.
18. Вінникова, Н. (2010б). Сутність політичного рішення: від традиції до новації. *Освіта регіону. Український науковий журнал «Політологія, психологія, комунікації»*, 4, 151–158.
19. Вінникова, Н. (2011а). Демократична легітимність нових форм урядування (європейський контекст). У Куц, Ю. (ред.). *Територіальна громада: знаннєвість, дієвість*. Монографія. Харків: «Апостроф», 83–98.

20. Вінникова, Н. (2011б). Інформаційні технології у процесі творення політичних рішень. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 984, 27–33.
21. Вінникова, Н. (2012а). Політико-творчі тренди у системі глобального управління. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, №1031, 156–164.
22. Вінникова, Н. (2012б). Партисипаторні практики інформаційної епохи: «мережа vs держава»? *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 1007, 24–30.
23. Вінникова, Н. (2012в). Політичні рішення в розрізі соціального мережного аналізу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 1013, 20–26.
24. Вінникова, Н. (2013а). Аксиологічні засади формування політичних рішень. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 1073, 41–47.
25. Вінникова, Н. (2013б). Вплив політичних мереж на прийняття політико-управлінських рішень. *Стратегічні пріоритети*, 1, 38–42.
26. Вінникова, Н. (2013в). «Демократія онлайн»: роль інформаційних технологій у формуванні інтерактивного простору територіальної громади. У Ю. Куц, О. Решеvecь (ред.) *Територіальна громада: управління розвитком*. Монографія. Харків : «Константа», 287–300.
27. Вінникова, Н. (2013г). Політичне рішення у спектрі сучасних моделей політичного управління. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 1060, 72–82.
28. Вінникова, Н. (2014а). «Гнучкі» форми політичного управління: між ефективністю та демократичністю. *Нова парадигма: журнал наукових праць*, 124, 94–102.
29. Вінникова, Н. (2014б). Клубні механізми формування політичних рішень. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*, 10(114), 89–94.

30. Вінникова, Н. (2014в). По той бік демократії: незмінність елітизму політичних рішень. *«Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць*, 87(8), 331–334.
31. Вінникова, Н. (2014 г, Листопад 14–15). Прерогативи «клубного» формату глобального управління. *Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (сс. 95–98). Одеса: Причорноморський центр досліджень проблем суспільства.
32. Вінникова, Н. А. (2015а). Глобальні рішення «Jus Manuatum?». *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць*, 13–14, 215–222.
33. Вінникова, Н. А. (2015б). Гетерархія. Хома, Н. (ред.) *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*, Львів: «Новий Світ – (2000)», 66.
34. Вінникова, Н. А. (2015в, Грудень 11–12). Інклюзивні форми громадянської партисипації в ухваленні політичних рішень. *Чорноморські політологічні читання*. Матеріали IV науково-практичної конференції (сс. 34–37). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія».
35. Вінникова, Н. (2015г). Ентропійні чинники в ухваленні політичних рішень. *Збірник наукових праць. Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*, 7, 145–152.
36. Вінникова, Н. (2015 г). Легітимація політичних рішень в умовах постдемократичного розвитку. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, соціологія, політологія*, 2, 80–89.
37. Вінникова, Н. (2015д). Гнучке управління. Хома, Н. (ред.) *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори), енциклопедичний словник-довідник*, Львів: «Новий Світ – (2000)», 73–74.
38. Вінникова, Н. (2015е). Мережеве управління. Хома, Н. (ред.) *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори): енциклопедичний словник-довідник*. Львів: «Новий Світ – (2000)», 218.

39. Вінникова, Н. (2015є). Постдемократія. Н. Хома (ред.) *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори): енциклопедичний словник-довідник*. Львів: «Новий Світ – (2000)», 302.
40. Вінникова, Н. (2015ж, Листопад 20–21). Політико-управлінські стратегії в контексті теорії хаоса. *Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (сс. 157–161). Херсон: «Гельветика».
41. Вінникова, Н. (2015з). Представництво соціальних інтересів у вимірі глобальних політичних процесів. *«Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць, 102 (11), 377–379*.
42. Вінникова, Н. (2015и). Проблема транспарентності політичних рішень. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, 17, 93–98*.
43. Вінникова, Н. (2015і). Творення політичних рішень у спектрі режимних характеристик політичного управління. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: збірник наук. праць, 1/2 (25/26), 51–57*.
44. Вінникова, Н. (2015к). Фракціоналізація ухвалення рішень в Європейському Союзі. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Вип. 1 (9). Ч. 2. 24–34*.
45. Вінникова, Н. (2015л, Листопад 26–27). Глобалізація vs демократія: проблеми ефективності механізмів політичної участі громадян у контексті глобального управління. *Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (сс. 51–53)*. Національний технологічний університет України «Київський політехнічний інститут», Київ: Талком.

46. Вінникова, Н. (2016а, Травень 24). Асиметрія політичного представництва в інституційній системі Європейського Союзу *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики*. Збірник наукових статей за матеріалами наукової конференції (сс. 140–145). Національний університет юридичний університет імені Ярослава Мудрого», Харків: Право.

47. Вінникова, Н. (2016б). До питання «дефіциту демократії» в Європі: практики громадянської партисипації і політичної репрезентації в ЄС. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*, 2(12), 32–44. DOI: 10.5281/zenodo.167240

48. Вінникова, Н. (2016в). Трансформаційні виклики радикалізації європейської системи політичного представництва. *Науковий журнал «Politicus»*, 2, 48–54.

49. Вінникова, Н. (2017а). Переваги та ризики референдної демократії (європейський досвід). *Вісник Національного університету «Юридична академія України Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. Харків: Право, 313–317.

50. Вінникова, Н. (2017б, Травень 24). Асиметрія політичного представництва в інституційній системі Європейського Союзу. *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики*. Збірник наукових статей за матеріалами наукової конференції (сс. 140–145). Національний університет юридичний університет імені Ярослава Мудрого», Харків: Право.

51. Вінникова, Н. (2018а, Лютий 23–24). Виклики «Епохи ЗП»: Посткапіталізм. Прекаріат. Постдемократія. *Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності*. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (сс. 15–19). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія».

52. Вінникова, Н. (2018б). Дисфункціональність сучасних партійних систем як форм політичного представництва. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць*,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2(16), 37–53. DOI: 10.5281/zenodo.2537746

53. Вінникова, Н. (2018в, Квітень 16–17). Мережеве управління в Європейському Союзі: можливості для України. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів*. Матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (сс. 359–361). ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород: «Гельветика».

54. Вінникова, Н. (2018г, 25 травня). Тенденції розвитку неконвенціональної партисипації у європейському політичному вимірі. *Європейські цінності та практики у політико-правовому дискурсі: Збірник матеріалів XXXI Харківських політологічних читань*. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 65–68.

55. Вінникова, Н. (2019а, Квітень 19). Електронна участь у політико-режимному вимірі політичного урядування. *Публічне управління: XXI століття: синтез науки і практики*. Збірник тез XIX Міжнародного наукового конгресу (сс. 426–429). Харківський регіональний інститут Національної академії державного управління при Президентові України, Харків: «Магістр».

56. Вінникова, Н. (2019б, Квітень 12). Мобілізація упередженостей як *modus vivendi* українського полікотворення. Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів. Матеріали Четвертої Всеукраїнської науково-практичної конференції (сс. 6–9). Одеса: ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Центр соціально-політичних досліджень «Politicus».

57. Вінникова, Н. (2019в). Парадокси політичних рішень в епоху постдемократії. Монографія. Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

58. Вінникова, Н. (2019г). Проблема легітимації політичних рішень у контексті деєтатизації політичного урядування. *Науковий журнал «Politicus»*, 1, 29–35. DOI: 10.24195/2414-9616-2019-1-29-35
59. Гаркавенко, З. (2011). *Форми впливу громадських організацій на суспільні процеси в умовах глобалізації та інформаційної революції. У Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія.* Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 497–517.
60. Гоббс, Т. (2000). *Левіафан або Суть, Будова і Повноваження Держави Церковної та Цивільної.* Пер. з англ. Київ: Дух і Літера.
61. Голіков, А. (2018). *Фабрикація порядку знання в конституюванні соціального: монографія.* Харків. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
62. Дашковська О. (2010). Референдум як інститут безпосередньої демократії: досвід зарубіжних країн. *Вісник Академії правових наук України*, 1, 235–240.
63. Дем'янчук, О. (2012, Листопад 24–25). Квазіпартійні учасники процесу ухвалення політичних рішень. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку.* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (сс. 505–516). Київ: ІПіЕНД.
64. Дерев'янюк, С. (2016). Електронні петиції до органів влади України як інструмент електронної демократії. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*, 10, 43–52.
65. Державне агентство з питань електронного урядування України. Відновлено з <https://www.e.gov.ua>
66. Дзвінчук, Д. (2016). Механізми демократії участі: суть та особливості застосування на місцевому рівні. *Теорія і практика публічного адміністрування*, 1(52), 1–9.
67. Драшкович, А. (2013). Особливості легітимації владного рішення в умовах демократичного переходу. *Актуальні проблеми політики*, 49, 141–148.

68. Зеленько, Г. (2016). Система державного управління в Україні: траєкторія змін 2014–2016 рр. *Наукові записки ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, Вип. 5–6 (85–86), 4–31.*

69. Інтерфакс-Україна (2009, Червень 15). Міжнародні організації відзначають зниження довіри населення України до органів влади. *Загальнонаціональні дослідження за період 2007–2009 років про стан корупції в Україні, підготовлені спільно «Менеджмент систем інтернешнл» і Київським міжнародним інститутом соціології.*
<https://ua.interfax.com.ua/news/general/15561.html>

70. Інтерфакс-Україна (2014, Лютий 23). *Відповідальність за події в Україні лежить на Януковичі і його найближчому оточенні – заява фракції Партії регіонів.* Відновлено з <https://ua.interfax.com.ua/news/political/192181.html>

71. Кастельс, М. (2016). *Власть комунікації.* Пер. с англ. Н. М. Тылевич; под науч. ред. А. И. Черных. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики.

72. Карась, Т. і Оксамитна, С. (2016). Гендерне квотування в Україні: Громадська думка та досвід застосування. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. Т. 187. 39–47.*

73. Качний, О. (2015). Електронне урядування як багатофункціональний інструмент державного управління в інформаційному суспільстві. *Інвестиції: практика та досвід, 12, 59–62.*

74. Київський міжнародний інститут соціології (2018). *Моніторинг електоральних настроїв українців 19 жовтня – 2 листопада 2018 року.* Відновлено з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=800>

75. Китаєв, В. (2004). Легітимність. У Горбатенко, В. Шемшученко, Ю. і Бабкін, В. (ред.). *Політологічний енциклопедичний словник.* 2-е вид.: доп. і перероб. Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Київ: Генеза, 304.

76. Коваль, О. (2015). Співвідношення понять «легітимність» та «легальність» державної влади як визначальних категорій функціонування суспільства. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*, 3, 18–22.

77. Колосок, А. (2015). Електронне урядування – шлях до формування соціально відповідальної держави. *Актуальні проблеми економіки*, 6, 417–421.

78. Крауч, К. (2010). *Постдемократія*. Пер. с англ. Н.В. Эдельмана. Москва: Изд. дом. гос. ун-та Высшей школы экономики.

79. Кресіна, І. і Кушнар'єв, І. (2019). Політична корупція: український вимір. *Бюлетень Мін'юсту України*, 9, 28–33

80. Круглашов, А. (2018). Європейська модель місцевого самоврядування: орієнтири для України. *Влада та управління. Збірник наукових праць*. За матеріалами IV Міжнародної наукової конференції «Муніципальні читання імені Антона Кохановського». 5, Чернівці: Букрек, 29–42.

81. Куцепал, С. (2005). Поняття «хаос» у постмодерній філософії. *Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. Вип. 8*, 93–99.

82. Мак'явеллі, Н. (2013). *Флорентійські хроніки. Державець*. Пер. А. Перепадя. Харків: Фоліо.

83. Маркітантов, В. і Нечитайло, В. (2015). Референдум як форма прямої демократії: зарубіжний і вітчизняний досвід. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 27. 69–74. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unir_2015_27_13

84. Маркітантов, В. і Нечитайло, В. (2015). Референдум як форма прямої демократії: зарубіжний і вітчизняний досвід. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 27, 69–74. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unir_2015_27_13

85. Мій Голос. Відновлено з <https://miygoslos.org.ua/>

86. Мірошниченко, Ю. (2006). *Демократичні механізми підготовки і прийняття державно-політичних рішень* [Текст]: дис... канд. політ. наук: 23.00.02; НАН України, Київ: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького.
87. Міхненко, А. (2011). Антикорупційна політика держави як передумова суспільного розвитку. *Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць. Вип. 3*, 179–182
88. Милосердна, І. М. (2014). Законодавче закріплення та функціонування інституту референдуму: світовий досвід. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. НУ «ОЮА»; Південноукр. центр гендерних досліджень. Одеса, 51, 185–195. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2014_51_25
89. Музиченко, Г. (2014). Глобалізаційні виклики для сучасної держави: політико-філософський аспект. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*, 11, 171–181
90. Нагорняк, М. і Стефурак, М. (2014). Механізм взаємодії та функціональна складова влади і опозиції на місцевому рівні. *«Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць*, 91, 361–364.
91. Наумкіна, С. і Трач, А. (2016). Перерозподіл політичних ресурсів сучасної України як відображення взаємодії політичних сил. *Політикус. Вип. 4*. 54–57
92. Нестеренко, Г. і Дідух, Г. (2011). Зміст основних етапів функціонування механізму реалізації влади громадських організацій. В. Бех (Ред.) *Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 519–550.
93. Нестерович, В. (2015). Інституційне утвердження електронних петицій в Україні в контексті зарубіжного досвіду. *Віче*, 22, 18–23.
94. Онищенко, О. С., В. М. Горючий, В. І. Попик, Ю. М. Половинчак, Т. Ю. Гранчак, О. В. Ворошилов, Л. М. Галаган, Л. А. Чуприна, С. В. Горова, Є. А. Кулик, С. Ю. Вербицький, Н. С. Вітушко (2014). *Соціальні мережі як*

інструмент взаємовпливу влади та громадянського суспільства. Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського.

95. Офіційне інтернет-представництво Президента України (2015). Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України. (Указ Президента України від 28.08.(2015). № 523/2015). Відновлено з [http:// www.president.gov.ua/documents/5232015-19384](http://www.president.gov.ua/documents/5232015-19384)

96. Пабст, Э.(2010). *Рыночное государство и постдемократия. Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века*. Москва: Изд-во «Европа», 231–245.

97. Парфенюк, І. М. (2017). Соціальні мережі інтернету як засіб комунікації політичного лідера (на прикладі соцмереж Президента України). *Соціальні комунікації*, 2, 58–65.

98. Панченко, Т. В. (2011). *Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку*. Харків. Майдан.

99. Петренко, Д. (2016). Воспроизводство и повторение: медиаобраз между эстетической идентификацией и режимами власти. *«Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. Вип. 114 (11)*, С. 225–228.

100. Петрушина, Н. Соболева, Г. Чепурко Т. (2016). Общественное мнение о роли науки в украинском обществе *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2, 81–101.

101. Півнева, Л. М. (2014). Політичні події в контексті прогнозування нестабільності в політиці: динаміка світу, який глобалізується. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, 2, 130–139.

102. Платформа «Розумне місто». Відновлено з [https://rozumnemisto.org/ project](https://rozumnemisto.org/project).

103. Поліщук, І. О. (2014). Політичні медіатехнології. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 2, 125–134.

104. Приходько, Х. і Ємельянова, А. (2018а). Висновки і рекомендації. У Лобойко С., Хуткий, Д. і Ємельянова, А. (ред.). *Індекс місцевої електронної демократії в Україні: пілотне дослідження*. Київ:

Центр розвитку інновацій. Відновлено з <http://cid.center/index.php/987520954/https://cid.center/wp-content/uploads/2019/02/Індекс-розвитку-електронної-демократії-на-локальному-рівні.pdf>

105. Приходько, Х. і Ємельянова, А. (2018б). Інструменти е-демократії в містах України. Лобойко, С.Хутикий, Д., Ємельянова А. (ред.). *Індекс місцевої електронної демократії в Україні: пілотне дослідження*. Київ: Центр розвитку інновацій. Відновлено з <http://cid.center/index.php/987520954/https://cid.center/wpcontent/uploads/2019/02/Індекс-розвитку-електронної-демократії-на-локальному-рівні.pdf>

106. Приходько, Х. Ємельянова, А., Лобойко, С., Хуткий, Д., Кушніренко, Т. (ред.) (2018). *Індекс місцевої електронної демократії в Україні: пілотне дослідження*. Київ: Центр розвитку інновацій. Відновлено з <http://cid.center/index.php/987520954/https://cid.center/wpcontent/uploads/2019/02/Індекс-розвитку-електронної-демократії-на-локальному-рівні.pdf>

107. Розанвалон П. (2009). *Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність*. Пер. з фр. Є. Марічева. Київ: Вид. дім «Києво-могилянська академія».

108. Романюк, О. (2017). Що таке «дефектні демократії» і якими вони бувають. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: політологія, 2, С. 114–123.

109. Ротар, Н. (2018). Управління публічним простором міста: перспективи адаптації європейських моделей бюджету участі для України. *Влада та управління. Збірник наукових праць*. За матеріалами IV Міжнародної наукової конференції «Муніципальні читання імені Антона Кохановського». 5, Чернівці: Букрек, 44–55.

110. Рубанов, В. (2012). *Теорія та методологія політичної аналітики*: монографія. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

111. Руссо, Ж.-Ж. (2001). *Про суспільну угоду, або Принципи політичного права*. Укр. пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal.

112. Рябов, С. (1999). Легітимація влади: до формулювання програми соціально-філософського дослідження. *Наукові записки. НаУКМА Том 12. Політологія*, 25–33.
113. Сергєєв, В. (2011). *Політичні мережі як форма взаємодії держави та громадянського суспільства*. Дніпропетровськ: Інновація.
114. Скрипнюк, О. (2015). Місцевий референдум як форма забезпечення реального народовладдя. *Вісник Національної академії правових наук України*, 1, 37–44.
115. Соловьев, А. (2009). *Принятие государственных решений*. Москва: КноРус.
116. Смола, Л. (2011). Використання методів інформаційно-психологічного впливу у формуванні переконань особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : збірник*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, Вип. 5, 88–93.
117. Соціологічна група «Рейтинг» (2018). *Четверте всеукраїнське муніципальне опитування*. Відновлено з http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/
118. Ставнійчук, А. (2015). Місцевий референдум – пріоритетна форма прямої демократії у місцевому самоврядуванні. *Юридична Україна*, 6, 24–28.
119. Степаненко, В. (2018). Объективность и ценности в эпоху пост-правды. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 11–14.
120. Стешенко, Т. В. (2014). Актуальні аспекти вдосконалення організації і проведення місцевих референдумів в Україні. *Проблеми законності*, 127, 28–32.
121. Талер, Р. і Санстейн, К. (2017). *Поштовх. Як допомогти людям зробити правильний вибір*. Пер. з англ. О. Захарченко. Київ: Наш формат.
122. Тоффлер, Е. (2009). *Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века*. Пер. с англ. Москва: АСТ.

123. Третьяк, О. (2013). Публічна сфера політики демократичного суспільства: між політичною теорією та громадською практикою. *Грані*. 8(100), 77–83.
124. Туленков, М. (2019, Квітень 18–19). Новітні тенденції в сфері зайнятості населення. *Проблеми розвитку соціологічної теорії: Спільноти: суспільна уява і практики конструювання. Матеріали XVI Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Спільноти: суспільна уява і практики конструювання»* (сс.151–155). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: Логос
125. Тур, М. (2006). *Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів*. Київ: ПАРАПАН.
126. Тур, М. (2009). Поняття легітимації: основні парадигми розуміння. *Філософська думка*, 5, 9–21.
127. Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова (2018). *Довіра громадян України до суспільних інститутів*. Результати соціологічного дослідження. Відновлено з <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-instytutiv>
128. Фисун, А. (2006). *Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации*. Харків: Константа.
129. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва (2017). *Громадська думка, грудень–2017: виборчі рейтинги і рейтинги довіри*. Відновлено з <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2017-gromadska-dumk4685>
130. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова (2018). *Громадська активність громадян. Підсумки-2018: громадська думка*. Відновлено з <https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukraini>
131. Хабермас, Ю. (2010). *Проблема легітимації позднего капитализма*. Пер. с нем. Л. В. Воропай. Москва: Праксис.

132. Хижняк, О. (2014). Громадська думка і розгортання колективних соціальних дій в контексті демократичних перетворень. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*: збірник наукових праць Євтух В. (ред.) 15, Київ: Фенікс, 65–72.
133. Хижняк, О. (2017). Колективна дія в оптиці соціології. Монографія. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
134. Хома, Н. (2015). Віртуалізація держави: Зміна функцій в добу цифромодернізму. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Випуск 16*, 64–69.
135. Хуткий, Д. (2017). *Е-петиції в Україні: формування народного порядку денного*. Аналітична записка. Київ. Відновлено з http://www.fulbrightcircle.org.ua/wp-content/uploads/2018/10/Dmytro_Khutkyu_E-petitions-Ukr.pdf
136. Центр «Соціальний моніторинг» (2019). *Настрої та оцінка загроз українцями*. «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка», «Центр «Соціальний моніторинг»» та Соціологічна група «Рейтинг». Відновлено з http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_3ua_monitoring_012019_press.pdf
137. Шамраєва, В. (2017). Передумови появи інформаційної війни як явища сучасних міжнародних відносин. *Міжнародний науковий журнал Інтернаука, 1(1)*, 61–66.
138. Шаповаленко, М. (2015). Криза традиційної демократії vs «контрдемократія». *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Випуск 18*, 31–36.
139. Шмитт, К. (2000). *Политическая теология: сборник*. Пер. с нем. А. Филиппова. Москва: КАНОН-пресс-Ц.
140. Шмитт, К. (2007). *Теория партизана*. Пер. с нем. Ю. Ю. Коринца. Москва: Праксис.
141. Шуліка, А. (2019). Політична прекарність в сучасному політичному процесі: монографія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя.

142. Юрійчук, Є. (2012). *Електоральна та референдна легітимація влади на пострадянському просторі: зовнішньополітичні аспекти*. Монографія. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

143. Afrobarometer (2016). Let the people have a say. *Afrobarometer highlights of round 6 survey findings from 36 African countries*. Retrieved from http://afrobarometer.org/sites/default/files/summary_results/ab_R6_afrobarometer_global_release_highlights3.pdf

144. Aiko, R., Akinochi, H. & Lekorwe, M. (2016). Job performance of MPs, local councillors: are representatives serving voters or themselves? *Afrobarometer Dispatch, 115*. Retrieved from http://afrobarometer.org/sites/default/files/publications/Dispatches/ab_r6_dispatchno115_mp_and_councillor_performance_in_africa.pdf

145. Alarcón, P., García-Espín, P., Welp, Y. & Font Fábregas, J. (2018). *Influencing politics with signatures? Models and experiences of local citizens' initiative*. Report. Barcelona: Ajutament de Barcelona Retrieved from <https://www.oidp.net/docs/repo/doc482.pdf>

146. Albert, I. (2009). Whose e-Governance?: A critique of online citizen engagement in Africa. *International Journal of eBusiness and eGovernment Studies. (IJELEG)*. 1(1). Retrieved from http://www.sobiad.org/JOURNALS/journal_IJELEG/archives/2009/03isaac_albert.pdf

147. Albrecht, M. (2013). Principle-based moral judgement. *Ethical Theory and Moral Practice*, 16(2), 339–354. DOI: 10.1007/s10677-012-9343-x

148. Aldrich, H. & Pfeffer, J. (1976). Environments of organizations. *Annual Review of Sociology*, 2(1), 79–105. DOI: 10.1146/annurev.so.02.080176.000455

149. Allard, G. J. & Martinez, C. A. (2008, March 27–28). The influence of government policy and NGOs on capturing private investment. *Paper. OECD*

Global Forum on International Investment. Retrieved from <http://www.oecd.org/investment/globalforum/40400836.pdf>

150. Allison, G. (1971). *Essence of decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. USA, Boston: Little, Brown.

151. Altman, D. (2010). *Direct democracy worldwide*. UK, Cambridge: University Press.

152. Amar, V. (2004). Adventures in direct democracy: The top ten constitutional lessons from the California recall experience. *California Law Review*, 92(3), 927. DOI: 10.2307/3481457

153. Anderson, J. & Rainie, L. (2020, February). *Many experts say digital disruption will hurt democracy*. Full report. Pew Research Center, 117 p. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/internet/2020/02/21/many-tech-experts-say-digital-disruption-will-hurt-democracy/>

154. Anderson, S. & Harbridge, L. (2010). Incrementalism in appropriations: Small aggregation, big changes. *Public Administration Review*, 70(3), 464–474. DOI: 10.1111/j.1540-6210.2010.02160.x

155. Ankersmit, F. R. (2002). *Political representation*. USA. CA: Stanford University Press.

156. Aragonès, E. & Sánchez-Pagés, S. (2009). A theory of participatory democracy based on the real case of Porto Alegre. *European Economic Review*, 53(1), 56–72. DOI: 10.1016/j.euroecorev.2008.09.006

157. Arnesen, S. & Peters, Y. (2018). The legitimacy of representation: How descriptive, formal, and responsiveness representation affect the acceptability of political decisions. *Comparative Political Studies*, 51(7), 868–899. DOI: 10.1177/0010414017720702

158. Arnesen, S. (2017). Legitimacy from decision-making influence and outcome favourability: results from general population survey experiments. *Political Studies*, 65 (1_suppl), 146–161. DOI: 10.1177/0032321716667956

159. Arrow, K. J. (1951). *Social choice and individual values*. USA, New York: John Wiley & Sons, Inc.
160. Atkinson, M. & Coleman, W. (1992). Policy networks, policy communities and the problems of Governance. *Governance*, 5, 154–180. DOI: 10.1111/j.1468-0491.1992.tb00034.x
161. Atilgan, A. H. (2017, April 28). Turkey: Official referendum results announced. *AA. Turkey Reports*. Retrieved from <https://www.aa.com.tr/en/turkey/-turkey-official-referendum-resultsannounced-/806935>
162. Audickas, L. N. & Dempsey, R. (2018). *Membership of UK Political Parties*. London: House of Commons Library, SN05125, 3. Retrieved from <https://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/SN05125>
163. Audickas, L., Dempsey, N. & Loft, Ph. (2019, August 9) Membership of UK political parties. *Commons Briefing papers SN05125*. Retrieved from <https://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summar/SN05125>
164. Hansard Society. (2019). Audit of political engagement 16. *The Annual health check on public attitudes towards politics in Great Britain*. Retrieved from <https://www.hansardsociety.org.uk/projects/audit-of-political-engagement>
165. Bacalso, C. (2016, November, 16). Participation Lab 1: how to give young people with fewer opportunities a voice? Conference “*How to ignite the spark? Understanding alternative and diverse forms of participation in democratic life and empowering multipliers to support them*”. Germany, Bonn. SALTO-Youth Partnership. DOI: 10.13140/RG.2.2.27177.85603
166. Bachrach, P. & Baratz, M. (1962). Two faces of power. *American Political Science Review*, 56(4), 947–952. DOI: 10.2307/1952796.
167. Bachrach, P. & Baratz, M. S. (1963). Decisions and nondecisions: An analytical framework. *American Political Science Review*, 57 (3), 632–642. DOI:10.2307/1952568
168. Bachrach, P. & Baratz, M. S. (1970). *Power and poverty. Theory and practice*. New York: Oxford University Press.

169. Ballot paper Referendum Greece July 5. (2015) Retrieved from <http://s.kathimerini.gr/resources/article-files/yhfodeltio-1.pdf>
170. Banerjee, S., Erçetin, Ş. Ş., & Tekin, A. (Eds.). (2014). *Chaos theory in politics. Understanding Complex Systems*. Springer Netherlands. DOI:10.1007/978-94-017-8691-1
171. Barber, B. (2003). *Strong democracy: Participatory politics for a new age*. CA University of California Press.
172. Baron, J. (2000). *Thinking and deciding*. New York. Cambridge University Press. Retrieved from http://assets.cambridge.org/97805218/62073/frontmatter/9780521862073_frontmatter.pdf
173. Bartels, D. M. et al. (2015). Moral judgment and decision-making. In G. Keren and G. Wu (Eds.) *The Wiley Blackwell Handbook of Judgment and Decision Making*. UK, Chichester: Wiley.
174. Bar-Tal, D. (1990). Causes and consequences of delegitimization: Models of conflict and ethnocentrism. *Journal of Social Issues*, 46(1), 65–81. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1990.tb00272.x>
175. Bayer, L., Smith-Meyer, B. & De La Baume, M. (2020, May, 19). Franco-Germany recovery deal meets resistance: EU's frugal faction fights back but some signs point to compromise. *POLITICO*. Retrieved from <https://www.politico.eu/article/franco-german-recovery-deal-meets-resistance/>
176. Bechara, A. & Damasio, A. (2005). The somatic marker hypothesis: A neural theory of economic decision. *Games and Economic Behavior*, 52(2), 336–372. DOI: 10.1016/j.geb.2004.06.010
177. Beetham, D. (2013). *The legitimation of power*. London: Macmillan.
178. Benner, Th., Streck Ch. & Witte, J. M. (Eds.). (2003). *Progress or peril? Networks and partnerships in global environmental governance. The post-Johannesburg agenda*. Berlin and Washington D.C: Global Public Policy Institute.
179. Bennet A. & Bennet D. (2008) The Decision-Making process in a complex situation. In: *Handbook on Decision Support Systems 1. International*

Handbooks Information System. Springer, Berlin, Heidelberg, 3–20
DOI: 10.1007/978-3-540-48713-5

180. Bennis, W. G. & Slater, Ph. E. (1968). *The temporary society*. New York: Harper & Row

181. Bernaciak, M., Gumbrell-McCormick, R. & Hyman, R. (2014). *Trade unions in Europe innovative responses to hard times*. Germany, Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung. Retrieved from <https://library.fes.de/pdf-files/id-moe/10688.pdf>

182. Berridge, G. R. (2015). *Diplomacy: Theory and practice* (3rd ed). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

183. Bexwell, M. (2014). *Global governance, legitimacy and (de)legitimation, globalizations*, 11(3), 289–299. DOI: 10.1080/14747731.2014.919744

184. Bianchi R. R. & Kossoudji. Sh. A. (2001). Interest groups and organizations as stakeholders. *Social Development Papers*. Paper Number 35. Retrieved from <http://documents1.worldbank.org/curated/en/295541468780869754/pdf/283220SDP135.pdf>

185. Binder, M. & Heupel, M. (2015). The Legitimacy of the UN Security Council: Evidence from recent General Assembly Debates. *International Studies Quarterly*, 59, 238–250 DOI: 10.1111/isqu.12134

186. Birkland, Th. A. (1997). *After disaster: Agenda setting, public policy, and focusing events*. USA, Washington, DC: Georgetown University Press.

187. Black, J. (2008). Constructing and contesting legitimacy and accountability in polycentric regulatory regimes. *Regulation & Governance*, 2(2), 137–164. DOI: 10.1111/j.1748-5991.2008.00034.x

188. Blanco, I., Castro, M. & Grau, M. (2010). Citizen participation in urban governance networks. *Causes and consequences of the regeneration policies of historical city centres in Madrid and Barcelona* joint sessions of workshops. Retrieved from https://www.academia.edu/24620027/CITIZEN_PARTICIPATION_IN_URBAN_GOVERNANCE_NETWORKS._Causes_and_consequ

ences_of_the_regeneration_policies_of_historical_city_centres_in_Madrid_and_B
arcelona

189. Blatter, J. (2003). Beyond hierarchies and networks: institutional logics and change in transboundary spaces. *Governance: An International Journal of Policy, Administration and Institutions*, 16(4), 503–526. DOI: 10.1111/1468-0491.00226

190. Blount-Hill, K.-L. (2017). Legitimacy in a decision-making. Increasing voter approval of municipal bonds. *Government Finance Review*. Retrieved from <https://johnjayrec.nyc/wp-content/uploads/2017/09/gfr081736.pdf>

191. Boogs, C. (2001). *The end of politics: corporate power and the decline of the public sphere*. USA, New York: Guilford Press.

192. Boltzmann, L. (1974). The second law of thermodynamics. In B. F. McGuinness (Eds.) *Theoretical Physics and Philosophical Problems: Selected Writings*, (pp. 13–32). Netherlands: Springer.

193. Bornschieer, S. (2009). *Cleavage politics in old and new democracies: a review of the literature and avenues for future research*. European University Institute. Retrieved from <http://hdl.handle.net/1814/11151>

194. Börzel, T. J. (1998). Organizing Babylon: On the different conceptions of policy networks. *Public Administration*, 76(2), 253–273. DOI: 10.1111/1467-9299.00100.

195. Börzel, T. & Heard-Lauréote, K. (2009). Networks in EU multi-level governance: concepts and contributions. *Journal of Public Policy*, 29(2), 135–152. DOI: 10.1017/S0143814X0900104

196. Boström, M. & Hallström, K. (2013). Global multi-stakeholder standard setters: how fragile are they? *Journal of Global Ethics*, 9(1), 93–110. DOI: 10.1080/17449626.2013.773180

197. Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. J. B. Thompson (Ed.); transl. by G. Raymond and M. Adamson. Cambridge: Polity Press in association with Basil Blackwell. Retrieved from https://monoskop.org/images/4/43/Bourdieu_Pierre_Language_and_Symbolic_Power_1991.pdf

198. Brand Z (2019). Top 100 most valuable global brands. Retrieved from <http://www.millwardbrown.com/brandz/rankings-and-reports/top-global-brands/2019>
199. Brannen, S. (2020, April 7). *Will Covid-19 end the age of mass protests?* Washington D.C. Center for strategic and international studies. Retrieved from: <https://www.csis.org/analysis/will-covid-19-end-age-mass-protests>
200. Brannen, S., Haig, C.S. & Schmidt, K. (2020, March 2) *The age of mass protests: understanding an escalating global trend*. A report of the CSIS and Foresight group. Washington D.C. Center for strategic and international studies. Retrieved from <https://www.csis.org/analysis/age-mass-protests-understanding-escalating-global-trend>
201. Braun, C. (2012). The captive or the broker? Explaining public agency-interest group interactions. *Governance*, 25, 291–314. DOI:10.1111/j.1468-0491.2012.01567.x
202. Bressers, H. & O’toole, L. (1998). The selection of policy instruments: A network-based perspective. *Journal of Public Policy*, 18(3), 213–239. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4007661>
203. Brewer, B. (2007). Citizen or customer? Complaints handling in the public sector. *International Review of Administrative Sciences*, 73(4), 549–556. DOI:10.1177/0020852307083457
204. Brinkerhoff, D. W., Wetterberg, A. & Dunn, S. (2012). Service delivery and legitimacy in fragile and conflict-affected states. *Public Management Review*, 14 (2), 273–293, DOI: 10.1080/14719037.2012.657958
205. Brown, L. D. (2008). *Creating credibility: Legitimacy and accountability for transnational civil society*. VA, Sterling: Kumarian Press.
206. Brown, T. (1996). Nonlinear politics. In Kiel, L. & Elliott, E. (Eds.), *Chaos Theory in the Social Sciences: Foundations and Applications* (pp.119–138). Ann Arbor: University of Michigan Press. Retrieved from www.jstor.org/stable/10.3998/mpub.14623.9

207. Browne, J., de Leeuw, E., Gleeson, D., Adams, K., Atkinson, P., & Hayes, R. (2017). A network approach to policy framing: a case study of the national aboriginal and Torres Strait Islander health plan. *Social Science and Medicine*, 172, 10–18. DOI: 10.1016/j.socscimed.2016.11.011
208. Buchanan, J. M. & Tullock, G. (1962). *The Calculus of Consent. Logical Foundations of Constitutional Democracy*. MI. Ann Arbor: University of Michigan Press.
209. Buchanan, J. M. (1980). Rent-seeking and profit-seeking. In J. M. Buchan, R. D. Tollison & Tullock G. (Eds.). *Toward a theory of the rent-seeking society* (pp. 3–15). College Station: Texas A&M University Press.
210. Burns T. R., Baumgartner, T. & DeVille, P. (1986). *Man, decision and society*. London: Gordon and Breach.
211. Burt, R. (1980). Models of network structure. *Annual Review of Sociology*, 6 (1), 79 – 141 DOI: 10.1146/annurev.so.06.080180.000455
212. Burt, R. (1992). *Structural Holes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
213. Burt, R. S., Kilduff, M. & Tasselli, S. (2013). Social network analysis: Foundations and frontiers on advantage. *Annual Review of Psychology*. 64, 527–547. DOI: 10.1146/annurev-psych-113011-143828
214. Butler, D. & Stokes, D. (1969). *Political change in Britain*. New York: St. Martin's Press.
215. Buzan, B. (1981) Negotiating by consensus: developments in technique at the United Nations. Conference on the Law of the Sea. *The American Journal of International Law*, 75, 324–348. DOI: 10.2307/2201255
216. Byeon Heyon, J. (2005). A systems approach to entropy change in political systems. *System Research and Behavioral Science*, 22, 223–231. DOI: 10.1002/sres.639
217. Cadet, B. (2018). Decision-making in complex dynamic and evolutive systems: The need for a new paradigm In García Márquez F.P., Marugán, A. P. & Papaelias, M. (eds.) *Decision Making*. DOI: 10.5772/intechopen.75098

218. Campbell, A., Converse, Ph. E., Miller, W. E., Stokes, D. E. (1960). *The American Voter*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
219. Campos Lima, M. da Paz (2013). *Portugal: dramatic decline in collective agreements and worker coverage*, EIR Online. Retrieved from <http://www.eurofound.europa.eu/eiro/2013/02/articles/pt1302029i.htm>
220. Carnes, N. (2012). Does the numerical underrepresentation of the working class in congress Matter? *Legislative Studies Quarterly*, 37(1), 5–34. DOI: 10.1111/j.1939-9162.2011.00033.x
221. Carreira, V., Machado, R. J. & Vasconcelos, L. (2016). Engaging citizen participation – a result of trusting governmental institutions and politicians in the Portuguese democracy. *Social Science*, 5(3), 40. DOI: 10.3390/socsci5030040
222. Carter, M. & Bouris, A. (2006). *Freedom for information: balancing the public interest*. London. The Constitution Unit. School of Public Policy. University College London. Retrieved from <https://www.ucl.ac.uk/political-science/publications/unit-publications/134.pdf>
223. Cartwright, D. & Harary, F. (1977). A graph theoretic approach to the investigation of system-environment relationships. *Journal of Mathematical Sociology*, 5(1), 7–111. DOI: 10.1080/0022250X.1977.9989866
224. Castells, M. (2000). *The rise of the network society. The information age: economy, society and culture, Vol. I*. UK, Oxford: Blackwell.
225. Cheneval, F. & Ferrin, M. (2016). *European Union and direct democracy: A possible combination?* Brussels: bEUcitizens.
226. Csermely, P. (2009). *Network Stability*. Berlin, Heidelberg, Springer DOI: 10.1007/978-3-540-31157-7_3.
227. Chong, D. (1996). Values versus interests in the explanation of social conflict. *University of Pennsylvania Law Review*, 144, 2079–2134. Retrieved from https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3528&context=penn_law_review

228. Chong, D. & Druckman, J. (2007). A theory of framing and opinion formation in competitive elite environments. *Journal of Communication*, 57, 99–111. DOI:10.1111/j.1460-2466.2006.00331.x
229. Christakis, N. A. & Fowler, J. H. (2009). *Connected: The surprising power of our social networks and how they shape our lives*. New York: NYBook.
230. Christensen, H. S., Jäske, M., Setälä, M. & Laitinen, E. (2017). The Finnish citizens' initiative: Towards inclusive agenda-setting? *Scandinavian Political Studies*, 40(4), 411–433. DOI: 10.1111/1467-9477.12096
231. Christensen, H., Karjalainen, M. & Nurminen, L. (2014). What does crowdsourcing legislation entail for the participants? The Finnish case of Avoin Ministeriö. Paper prepared for IPP2014: *Crowdsourcing for Politics and Policy*, University of Oxford.
232. Clements, K. P. (2014). What is legitimacy and why does it matter for peace? *An International Review of Peace Initiatives*, 24, 13–25. Retrieved from <http://www.cr.org/downloads/accord25web.pdf>.
233. Congleton, D., & Hillman, A. L. (2015). *Companion to the political economy of rent seeking*. UK Cheltenham-Northampton, USA, MA: Edward Elgar Publishing.
234. Council of Europe (2017, April 10). *Technological convergence, artificial intelligence and human rights*. Doc. 14288. Retrieved from <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-en.asp?FileId=23531>
235. Council of Europe (2017, September 27). *Guidelines for civil participation in political decision-making*. Adopted by the Committee of Ministers on 27 September 2017 at the 1295th meeting of the Ministers' Deputies. CM (2017) 83-final. Retrieved from <https://rm.coe.int/guidelines-for-civil-participation-in-political-decision-making-en/16807626cf>
236. Council of Europe, Secretariat General (2008, June 25). *Code of good practice on civil participation. Background paper prepared by the Secretariat for the meeting of the Civil Society and Democracy grouping*. The Conclusions of the Forum for the Future of Democracy in Stockholm. Retrieved

from https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=http%3A%2F%2Fudruge.gov.Hr%2FUserDocsImages%2FUserFiles%2FFile%2FBackground_paper_Civil_participation_en.doc

237. Council of Europe Secretariat General (2009). Code of good practice on civil participation in the decision-making process. *Adopted by the Conference of INGOs at its meeting on 1st October 2009*. Retrieved from <https://www.osce.org/odihr/39400?download=true>

238. Council of Europe (2009). Additional protocol to the European Charter of local self-government on the right to participate in the affairs of a local authority, CETS 207, Local Self-Government (Protocol), 16.XI. Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/conventions/fulllist/conventions/rms/090000168008482a>

239. Cohen, M., March, J. & Olsen, J. (1972). A garbage can model of organizational choice. *Administrative Science Quarterly*, 17(1), 1–25. DOI:10.2307/2392088. JSTOR 2392088.

240. Coicaud, J.-M. (2002). *Legitimacy and politics. A contribution to the study of political right and political responsibility*. Cambridge: Cambridge University Press.

241. Coleman S., Morrison D. E. & Yates, S. (2011). The Mediation of political disconnection. In: Brants K., Voltmer K. (eds). *Political Communication in Postmodern Democracy*. London: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1057/9780230294783_13

242. Coleman, S. (1975). *Measurement and analysis of political systems: A science of social behavior*. New York: John Wiley & Sons.

243. Colombo, A. (2012). *Subsidiarity governance: theoretical and empirical models*. New York: Palgrave Macmillan.

244. Competitiveness Rankings. (2018). Retrieved from <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/competitiveness-rankings/#series=UNPANEPARTIDX>

245. Condorcet, M. (1785). Essai sur l'application de l'analyse a la probabilité des decisions rendues a la pluralitédes voix. In M. Condorcet (Ed.), *Sur les élections et autres textes*. Corpus des Oeuvres de philosophie en langue Française. Paris: Librairie Arthème Fayard. (1986). Retrieved from <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k417181/f4.image>
246. Cone, E. & Lambert, J. (2019). How robots change the world. What automation really means for jobs and productivity. *Oxford Economics*. Retrieved from: <https://www.oxfordeconomics.com/recent-releases/how-robots-change-the-world>
247. Conrad, M. (2013). A small-states perspective on the European Citizens' Initiative. *Icelandic Review of Politics and Administration*, 9(2), 301–322. Retrieved from http://www.irpa.is/article/download/a.2013.9.2.3/pdf_287
248. Córdoba, M. (2010). Public interest in political philosophy. A necessary ethical and regulatory concept for territorial planning. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 53, 381–386. Retrieved from <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/3321108/2.pdf>
249. Cramer, F. (1993). *Chaos and order: the complex structure of living systems*. Weinheim & New York: VCH.
250. Crenson, M. (1971). *The un-politics of air pollution: A study of non-decision-making in the cities*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
251. Cronin, Th. (1989). *Direct democracy – The politics of initiative, referendum and recall*. Cambridge: Harvard University Press.
252. Crouch, C. (2018). *The Globalization backlash*. UK, Cambridge. Polity. John Wiley & Sons.
253. Crouch, C. (2017). *Can neoliberalism be saved from itself?* UK, London: Social Europe Edition.
254. Crowley, A. & Moxon, D. (2017, October). *New and innovative forms of youth participation in decision-making processes*. Council of Europe. Retrieved from <https://edoc.coe.int/en/youth-participation/7625-new-and-innovative-forms-of-youth-participation-in-decision-making-processes.html>

255. Cuesta-López, V. (2012). The Spanish agenda initiative and the reform of its legal regime: A new chance for participatory democracy. In M. Setälä & T. Schiller (Eds.), *Citizens' Initiatives in Europe: Procedures and Consequences of Agenda-Setting by Citizens*. (pp. 193–211). London: Palgrave Macmillan.
256. Curtice, J. A. (2015). Revolt on the right? The social and political attitudes of UKIP supporters. *British Social Attitudes*, 32, 17–31. Retrieved from http://www.bsa.natcen.ac.uk/media/38972/bsa32_fullreport.pdf
257. Dahl, R. (1961). *Who governs: Democracy and power in an American City*. New Haven: Yale University Press.
258. Dahl, R. (1984). Polyarchy, pluralism, and scale. *Scandinavian Political Studies*, 7(4), 226–239. DOI: 10.1111/j.1467-9477.1984.tb00304.x
259. Dahlberg, S., Linde, J., & Holmberg, S. (2015). Democratic discontent in old and new democracies: Assessing the importance of democratic input and governmental output. *Political Studies*, 63, 18–37. DOI: 10.1111/1467-9248.12170
260. Dalton, R. J. & Welzel, C. (2013). *The civic culture transformed: From allegiant to assertive citizenship*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9781139600002
261. Dalton, R. (2014). *Citizen politics: Public opinion and political parties in advanced industrial democracies*. 6th ed. Washington, DC: CQ Press.
262. Damasio, A. (2004). *Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain*. New York: Quill. Retrieved from https://ahandfulofleaves.files.wordpress.com/2013/07/descartes-error_antonio-damasio.pdf
263. Darcy, S. & Taylor, T. (2009). Disability citizenship: an Australian human rights analysis of the cultural industries. *Leisure Studies*, 28(4), 419–441. DOI: 10.1080/02614360903071753
264. Dati elezioni politiche 4 marzo 2018. (2018). Retrieved from <https://dait.interno.gov.it/elezioni/open-data/dati-elezioni-politiche-4-marzo-2018>
265. De Anna, G. & Martinelli, R. (Eds.) (2015). *Moral realism and political decisions: Practical rationality in contemporary public contexts*. Bamberg: University of Bamberg Press.

266. De Fine Licht, J. Naurin, D. & Esaiasson, P. & Gilljam, M. (2014). When does transparency generate legitimacy? Experimenting on a context-bound relationship. *Governance*, 27, 111–134. DOI: 10.1111/gove.12021.
267. De Fine Licht, J. (2013, October 24–26). The effect of transparency in decision making for public perceptions of legitimacy in different policy-areas. *Paper presented at the 3rd Global Conference on Transparency*, HEC Paris. Retrieved from <https://pdfs.semanticscholar.org/9ed9/edb236d19bb977edd0f22994f8e87b3d03ac.pdf>
268. De Fine Licht, J. (2011). Do we really want to know? The potentially negative effect of transparency in decision-making on perceived legitimacy. *Scandinavian Political Studies*, 34(3), 183–201. DOI: 10.1111/j.1467-9477.2011.00268.x
269. De Jong, S. (2016). Why the Dutch referendum on Ukraine is a joke. *EUOBSERVER*. Retrieved from <https://euobserver.com/opinion/132908>
270. Digital ID & Authentication Council of Canada. (2017). Digital ID & Authentication for citizen engagement. Towards an open, transparent, and authenticated democratic process. White paper DIACC Member PlaceSpeak. Retrieved from <https://diacc.ca/wp-content/uploads/2017/03/DIA-Citizen-Engagement-Final.pdf>
271. Deliberative democracy attempts in Estonia – Rahvakogu. Retrieved from <https://rahvakogu.ee/in-english/>
272. Della Porta, D. & Diani, M. (2006). *Social movements: An Introduction*. 2nd ed. UK: Blackwell Publishing.
273. Deloy, C. (2016). *A wide majority of Italians reject the draft constitutional reform put forward by the government of Matteo Renzi, who has now resigned*. *European Elections monitor*. Referendum in Italy 4 December 2016. Foundation Robert Schuman. Retrieved from <https://www.robert-schuman.eu/en/doc/oe/oe-1681-en.pdf>
274. Democracy 360 (2019). e Third Report Card on How Canadians Communicate, Participate, and Lead in Politics”. Toronto: The Samara Centre for

Democracy. Retrieved from <https://www.samaracanada.com/research/2019-democracy-360>

275. Berryhill, J., Heang, K. K., Clogher, R., McBride, K. (2019). Hello, World: Artificial intelligence and its use in the public sector, *OECD Working Papers on Public Governance, No. 36*, Paris, OECD Publishing DOI:10.1787/726fd39d-en.

276. Damasio, A. (2004). *Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain*. New York: Quill. Retrieved from https://ahandfulofleaves.files.wordpress.com/2013/07/descartes-error_antonio-damasio.pdf

277. Dancy, J. (2004). *Ethics without principles*. Oxford: Oxford University Press.

278. Diamond, L. & Gunther, R. (2001). *Political parties and democracy*. Baltimore: John Hopkins University Press.

279. Diamond, L. & Plattner, M. (2015). *Is democracy in decline?* Baltimore: John Hopkins University Press.

280. Diani, M. (1992). The concept of social movement. *The Sociological Review, 40*, 1–25. DOI: 10.1111/j.1467-954X.1992.tb02943.x

281. Dipartimento per gli Affari Interni e Territoriali. Retrieved from <http://elezioni.interno.it/referendum/scrutini/20161204/FX01000.htm>

282. Domhoff, W. (1979). *The powers that be: Processes of ruling-class domination in America*. New York: Random House.

283. Dommett, K. & Rye, D. (2017). Taking up the baton? New campaigning organisations and the enactment of representative functions. *Politics, 38*, 411–427. DOI: 10.1177/0263395717725934

284. Doherty, C., Kiley, J. & Johnson, B. (2017). *Public supports aim of making it 'easy' for all citizens to vote. Only one-in-five back mandatory voting*. Survey Report. Pew Research Center. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/politics/2017/06/28/public-supports-aim-of-making-it-easy-for-all-citizens-to-vote/>

285. Downs, A. (1957). *Economic theory of democracy*. Boston: Eddison-Wesley.

286. Dror, Y. (1964). Muddling through-science or inertia? *Public Administration Review*, 24 (3), 153–157. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/973640>
287. Dror, I., Basola, B. & Busemeyer, J. (1999). Decision-making under time pressure: An independent test of sequential sampling models. *Memory & Cognition*, 27(4), 713–725. DOI: 10.3758/bf03211564
288. Đukanović, D. (2014). *Populist parties in selected European countries*. Turku: University of Turku. Centre for Parliamentary Studies. Retrieved from <https://studylib.net/doc/8436029/populist-parties-in-selected-european-countries>
289. Dye, T. (2002). *Who's running America? The Bush restoration* (7th Edition). NJ, Upper Saddle River: Prentice-Hall
290. Easton, D. (1971). *The political system. An inquiry into the state of political science*. USA, New York: Knopf.
291. Easton, D. (1965). *A systems analysis of political life*. IL, Chicago: University of Chicago Press.
292. Economic and Fiscal Outlook (2019, March). *Office for budget responsibility*. Retrieved from https://cdn.obr.uk/March-2019_EFO_Web-Accessible.Pdf
293. Edelman Trust Barometer (2008). Retrieved from <https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2018-10/2008-Trust-Barometer-Global-Results.pdf>
294. Edelman Trust Barometer Global Report (2018). Retrieved from https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2018_10/2018_Edelman_Trust_Barometer_Global_Report_FEB.pdf
295. E-Government report (2005). *Estonian informatics centre's overview*. Retrieved from <http://www.riso.ee/en/information-policy/projects/e-government>
296. Eising, R. & Kohler-Koch, B. (1999). Network governance in the European Union. *The Transformation of Governance in the European Union*. London: Routledge.

297. Elections Ontario. Referendum statistical results. (2007). Retrieved from <https://www.elections.on.ca/content/dam/NGW/sitecontent/2014/historical-results/2007/Referendum/Statistical%20Results%20-%202007%20Referendum.pdf>
298. Electoral commission UK (2016). *EU referendum results*. Retrieved from <http://www.electoralcommission.org.uk/find-information-by-subject/elections-and-referendums/upcoming-elections-and-referendums/eu-referendum/electorate-and-count-information>
299. Environmental Systems Research Institut (2011). *7 Emerging trends in citizen engagement*. USA, Prinston: Environmental Systems Research Institute. Retrieved from <https://www.esri.com/~media/Files/Pdfs/industries/gov20/pdfs/7emerging-trends.pdf>
300. English Oxford Living Dictionaries. (n.d.) *Plebiscite*. Retrieved from <https://en.oxforddictionaries.com/definition/plebiscite>
301. E-Participation Index (2008). Retrieved from <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2008>
302. E-Participation Index (2018). Retrieved from <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Overview/E-Participation>
303. Essential Report. *Trust in institutions*. (2019, March). Retrieved from <https://essentialvision.com.au/trust-in-institutions-12>
304. Etzioni, A. (1978). *Policy research*. Leiden: Brill.
305. European center for not-for-profit law (2016). *Civil participation in decision-making processes. An overview of standards and practices in Council of Europe Member States*. Retrieved from <https://rm.coe.int/civil-participation-in-decision-making-processes-an-overview-of-standa/1680701801>
306. European Comission. (2012). *Let me vote*. The European Citizens' Initiative. Official register number ECI(2012)000006 11/05/2012 Retrieved from https://europa.eu/citizens-initiative/initiatives/details/2012/000006_en

307. European Commission. (2012). *One of us*. The European Citizens' Initiative. Official register number: ECI (2012)000005 Retrieved from https://europa.eu/citizens-initiative/initiatives/details/2012/000005_en

308. European Commission. (2012). *Stop vivisection*. The European Citizens' Initiative. Official register number: ECI (2012)000007 Retrieved from https://europa.eu/citizens-initiative/initiatives/details/2012/000007_en

309. European Commission. (2012). *Water and sanitation are a human right! Water is a public good, not a commodity!* The European Citizens' Initiative. Official register number: ECI (2012)000003 Retrieved from https://europa.eu/citizens-initiative/initiatives/details/2012/000003_en

310. European Commission. (2013). To hold an immediate EU Referendum on public confidence in European Government's (EG) competence. The European Citizens' Initiative. Current status: Registration refused. Retrieved from https://europa.eu/citizens-initiative/initiatives/details/54_en

311. European Commission. (2014). *A new EU legal norm, self-abolition of the European Parliament and its structures must be immediately adopted*. The European Citizens' Initiative. Current status: Registration refused. Retrieved from https://europa.eu/citizens-initiative/initiatives/details/64_en

312. European Commission. (2014). *The supreme legislative & executive power in the EU must be the EU referendum as an expression of direct democracy*. The European Citizens' Initiative. Current status: Registration refused. Retrieved from https://europa.eu/citizens-initiative/initiatives/details/62_en

313. European Commission. (2015). *Wake up Europe! Taking action to safeguard the European democratic project*. The European Citizens' Initiative. Official register number: ECI(2015)000005 Retrieved from <https://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/initiatives/obsolete/details/2015/000005>

314. European Commission. (2017). *Ban glyphosate and protect people and the environment from toxic pesticides*. The European Citizens' Initiative. Official register number: ECI(2017)000002. 25/01/2017 Retrieved from <http://ec.europa.eu/citizensinitiative/public/initiatives/successful/details/2017/000002>

315. European Commission. (2017). *Minority SafePack – one million signatures for diversity in Europe*. The European Citizens' Initiative. Official register number: ECI(2017)000004 Retrieved from https://europa.eu/citizens-initiative/initiatives/details/2017/000004_en

316. European Commission. (2018). *Draft Agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community, as agreed at negotiators' level on 14 November 2018*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/publications/draft-agreement-withdrawal-united-kingdom-great-britain-and-northern-ireland-european-union-and-european-atomic-energy-community-agreed-negotiators-level-14-november-2018_en

317. European Council meeting (2016, 15 December) – *Conclusions*. EUCO 34/16. Brussels. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/media/21929/15-euco-conclusions-final.pdf>

318. European election results (2019). *National results Italy*. Retrieved from <https://election-results.eu/national-results/italy/2019-2024/>

319. European Institute for Public Participation (2009). *Public participation in Europe an international perspective*. Retrieved from http://www.partizipation.at/fileadmin/media_data/Downloads/Zukunftsdiskurse-Studien/pp_in_e_report_03_06.pdf

320. European Parliament Committees (2019). European Parliament. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/parliamentarycommittees.html>

321. European Parliament. (2014). *Election results. Seats by political group and Member State* Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/seats-group-member-2014.html>

322. European Parliament. (2019). *European election results. Seats by political group and Member State* Retrieved from <https://election-results.eu/>

323. European Parliament. (2009). *European Election results. Seats by political group and Member State* Retrieved from

- <http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/election-results-2009.html>
324. European Parliament (2020a). The European Parliament after Brexit. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2020/642259/EPRS_ATA\(2020\)642259_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2020/642259/EPRS_ATA(2020)642259_EN.pdf)
325. European Parliament. (2020b). *Redistribution of seats in the European Parliament after Brexit*. Press Reliases. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/news/en/pressroom/20200130IPR71407/redistribution-of-seats-in-the-european-parliament-after-brexit>
326. European Social Survey. (2015). *Measuring and Reporting on Europeans' Wellbeing: Findings from the European Social Survey*. London: ESS ERIC. Retrieved from https://www.europeansocialsurvey.org/docs/findings/ESS16_measuring_and_reporting_on_europeans_wellbeing.pdf
327. Evans, M. (2014). Democracy, legitimacy and local government electoral reform. *Local Government Studies*, 40(1), 41–63. DOI:10.1080/03003930.2012.726199
328. Evans, D. (1994). Policy and pork: The use of pork barrel projects to build policy coalitions in the House of Representatives. *American Journal of Political Science*. 438 (4), 894–917. DOI: 10.2307/2111726
329. Falkner, G. (2000). Policy networks in a multi-level system: Convergence towards moderate diversity? *West European Politics*. 23(4), 94–120. DOI: 10.1080/01402380008425402
330. Farazmand, A. (2003). Chaos and transformation theories: A theoretical analysis with implications for organization theory and public management. *Public Organization Review*, 3(4), 339–372. DOI: 10.1023/b:porj.0000004814.35884.a3
331. Farnham, B. (1997). *Roosevelt and the Munich Crisis. A study of political decision-making*. USA, NJ, Prienston: Prienston University Press.
332. Fidrmuc, J. & Noury, A.G. (2003, August). Interest groups, stakeholders, and the distribution of benefits and costs of reform. Prepared for the

GDN Global Research Project: Understanding Reform. Retrieved from <http://www.fidrmuc.net/research/intgroups.pdf>

333. Fingerhut, H. (2018). *More Americans view long-term decline in union membership negatively than positively*. Pew Research Center. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/06/05/more-americans-view-long-term-decline-in-union-membership-negatively-than-positively/>

334. Fischer, P., Jonas, E., Frey, D., Kastenmüller, A. (2008). Selective exposure and decision framing: The impact of gain and loss framing on confirmatory information search after decisions. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44(2), 312–320. DOI: 10.1016/j.jesp.2007.06.001

335. Forbes. *The Youngest Billionaires*. Retrieved from <https://www.forbes.com/billionaires/#106bfa4d251c>

336. Ford, R. & Goodwin, M. (2014). *Revolt on the right: Explaining support for the radical right in Britain*. UK: Routledge.

337. Forum of Women Parliamentarians. *Inter-Parliamentary Union*. Retrieved from <https://www.ipu.org/about-us/structure/governing-council/forum-women-parliamentarians>

338. Forum of Young Parliamentarians. *Inter-Parliamentary Union*. Retrieved from <https://www.ipu.org/about-us/structure/governing-council/forum-young-parliamentarians>

339. Fossedal, G. (2005). *Direct democracy in Switzerland*. London: Transaction Publishers.

340. Foti, A. (2017). *General theory of the precariat. Great recession, revolution, reaction*. Amsterdam: Institute of Network Cultures. Retrieved from <http://networkcultures.org/wp-content/uploads/2017/09/ToD25-Precariat-AlexFoti.pdf>

341. Freeman, R. E. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Boston: Pitman.

342. Freeman, J. & Quirke, Sh. (2013). Understanding e-Democracy. JeDEM – Government-Led Initiatives for Democratic Reform. *eJournal of*

eDemocracy and Open Government (JeDEM) 5(2), 141–154.
DOI: 10.29379/jedem.v5i2.221

343. Frey, F. (1971). Comment: On issues and nonissues in the study of power. *American Political Science Review*, 65(4), 1081–1101.
DOI: 10.2307/1953499

344. Friedman, J. (Ed.). (1996). *The rational choice controversy: Economic models of politics reconsidered*. USA: Yale University Press. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/j.ctt32bp57>

345. Galasso, N., Feroci, G. N., Pfeifer, K. & Walsh, M. (2017). The rise of populism and its implications for development NGOs. *Oxfam Research Backgrounder Series*. Retrieved from <http://www.oxfamamerica.org/riseofpopulim>

346. Gallis, P. (2003). *CRS report for Congress: NATO's decision-making procedure*. Congressional Research Service. The Library of Congress. Retrieved from <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/crs/rs21510.pdf>

347. Gallup (2019). Congress and the public. Retrieved from <https://news.gallup.com/poll/1600/congress-public.aspx>

348. Garrett, E. (2004). Democracy in the wake of the California recall. *University of Pennsylvania Law Review*, 153(1), 247–249. DOI:10.2307/4150625

349. Gastil, J. (2014). Beyond endorsements and partisan cues: giving voters viable alternatives to unreliable cognitive shortcuts. *The Good Society*, 23(2), 145–159. DOI: 10.5325/goodsociety.23.2.0145

350. Gattinara, P. C. (2016). *The politics of migration in Italy*. Routledge. DOI:10.4324/9781315628677

351. Gaviria, A., U. Panizza, J. Seddon & Stein, E. (2004). Political institutions and growth collapses. Research Paper *Revista Latinoamericana de Desarrollo Económico*. Retrieved from http://www.scielo.org.bo/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S207447062004000100002

352. Gel'man, V. & Cameron, R. (2010). *The Politics of sub-national authoritarianism in Russia*. Ashgate Publishing, Ltd.

353. Gemmill, B. & Bamidele-Izu, A. (2002). *The role of NGOs and civil society in global environmental governance*. Retrieved from <https://environment.yale.edu/publication-series/documents/downloads/a-g/gemmill.df>
354. George, A. (1980). *Presidential decision-making in foreign policy. The effective use of information and advice* (Westview Special Studies in International Relations). Boulder, Colo.: Westview Press.
355. Gerschewski, J. (2013). The three pillars of stability: legitimation, repression, and co-optation in autocratic regimes. *Democratization*, 20(1), 13–38. DOI: 10.1080/ 13510347.2013.738860
356. Gilens, M. & Page, B.I. (2014). Testing theories of american politics: Elites, interest groups, and averagecitizens. *Perspectives on Politics*, 12(3), 564–581. DOI: 10.1017/ S1537592714001595
357. Gilley, B. (2006). The meaning and measure of state legitimacy: results for 72 countries. *European Journal of Political Research*, 45, 499–525. DOI: 10.1111/j.1475-6765.2006.00307.x
358. Ginsburg, T. (2009). Public choice and constitutional besign. John M. Olin Program in Law and Economics. *The Chicago Working Paper Series*. Working Paper No. 451. Retrieved from https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1394&context=law_and_economics
359. Giupponi, C., Camera, R., Fassio, A., Lasut, A., Mysiak, J. & Sgobbi, A. (2006). Network analysis, creative system modelling and decision support: The NetSyMoD approach, *Natural Resources Management Working Papers* 12148, Fondazione Eni Enrico Mattei (FEEM). Retrieved from <http://ageconsearch.umn.edu/record/12148/files/wp060046.pdf>
360. Gleckman, H. (2018). *Multistakeholder governance and democracy. Global challenge*. London: Imprint Routledge. DOI: 10.4324/9781315144740
361. Global Competitiveness Index 4.0. Competitiveness Rankings. Retrieved from <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/competitiveness-rankings/#series=UNPANEPARTIDX>

362. Global digital report. (2018). *We are Social*. Retrieved from <https://digitalreport.wearesocial.com/>
363. Global Justice Movement. (n.d.). Retrieved from <https://www.globaljusticemovement.org/index.php/about-us/the-mission>
364. Goddard, S. E. (2010). *Indivisible territory and the politics of legitimacy*. Cambridge University Press. DOI:10.1017/cbo9780511635533
365. Gomes de Sousa, W., E.R. Pereira De Melo, P.H. De Bermejo, S., Sousa, R.A. Farias & Gomes, A. O. (2019). How and where is artificial intelligence in the public sector going? A literature review and research agenda. *Government Information Quarterly in Press*, 36(4) DOI: 10.1016/j.giq.2019.07.004.
366. Goodin, R. & Dryzek, J. (2006). Deliberative impacts: The macro-political uptake of mini-publics. *Politics & Society*, 34(2), 219–244. DOI: 10.1177/0032329206288152
367. Granat, K. (2018). *The principle of subsidiarity and its enforcement in the EU legal order: The role of national parliaments in the early warning system*. UK. Oxford: Bloomsbury Publishing.
368. Granovetter, M. (1973, May). The strength of weak ties. *The American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. Retrieved from <https://www.cs.cmu.edu/~jure/pub/papers/granovetter73ties.pdf>
369. Green, J. E. (2008). *Max Weber and the reinvention of popular power*. Global Policy Institute. London Metropolitan University, 187–224. Retrieved from https://www.sas.upenn.edu/polisci/sites/www.sas.upenn.edu/polisci/files/WeberReinventionofPopularPower_1.pdf
370. Green, J. E. (2010). *The eyes of the people. Democracy in an age of spectatorship*. Oxford: Oxford University Press. DOI:10.1093/acprof:oso/9780195372649.001.0001
371. Grimes, M. (2006). Organizing consent: The role of procedural fairness in political trust and compliance. *European Journal of Political Research*, 45(2), 285–315. DOI: 10.1111/j.1475-6765.2006.00299.x

372. Guiso, L. & Herrera, H. & Morelli, M. & Sonno, T. (2017). Demand and Supply of Populism, *EIEF Working Papers Series 1703*, Einaudi Institute for Economics and Finance (EIEF), revised Feb 2017. Retrieved from: <http://www.eief.it/files/2017/02/wp-173.pdf>
373. Habermas, J. (1975). *Legitimation crisis*. Trans. Th. McCarthy. MA, Boston: Beacon Press.
374. Hanegraaf, M. (2015). Interest groups at transnational negotiation conferences: Goals, strategies, interactions, and influence. *Global Governance*, 21(4), 599–620. DOI: 10.1163/19426720-02104007
375. Hardt, M. & Negri, A. (2000). *Empire*. MA. Harvard University Press.
376. Hartig, H. (2018). *Democrats, Republicans give their parties so-so ratings for standing up for «traditional» position*. Retrieved from http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/05/16/democrats-republicans-give-their-parties-so-so-ratings-for-standing-up-for-traditional-positions/ft_18-0516_partisansparties_howdemocrats/
377. Haruta, C. & Radu, B. (2010). Citizen participation in the decision-making process at local and county levels in the Romanian public institutions. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 31E, 76–92. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/49586212_Citizen_Participation_in_the_Decision_Making_Process_at_Local_and_County_Levels_in_the_Romanian_Public_Instituitons
378. Hastie, R. & Dawes, R. (2010). *Rational choice in an uncertain world. Psychology of judgment and decision-making* (2nd. ed.). Los Angeles-London-New Delhi- Singapore-Washington D.C.: Sage Inc.
379. Hawksworth, J., Berriman, R. & Goel, S. (2018). *Will robots really steal our jobs? An international analysis of the potential long term impact of automation*. London: PwC. Retrieved from <https://www.pwc.co.uk/economic-services/assets/international-impact-of-automation-feb-2018.pdf>

380. Hay, C. (1998). The tangled webs we weave: The discourse strategy and practice of networking. In Marsh, D. (ed). *Comparing Policy Networks*, (pp. 33–51). Buckingham and Philadelphia, PA: Open University Press.
381. Heaney, T. M. & Mcclurg, S. (2009). Social networks and American politics. Introduction to the Special Issue. *American Politics Research – AM POLIT RES*, 37. 727–741. DOI: 10.1177/1532673X09337771.
382. Hechter, M. (2009). Legitimacy in the modern world. *American Behavioral Scientist*, 53(3), 279–288. DOI: 10.1177/0002764209338793
383. Hecl, H. (1978). Issue networks and the executive establishment. In A. King (Ed.), *The new American political system* (pp. 87–107). Washington, DC: American Enterprise Institute.
384. Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. New York: John Wiley and Sons.
385. Heywood, A. (2007). *Politics*. USA. New York: Palgrave Macmillan.
386. Hoffman, S. (2012). Mitigating inequalities of influence among states in global decision-making. *Global Policy*, 3(4), 421–432. DOI: 10.1111/j.1758-5899.2011.00153.x
387. Hollander, S. & Van Kessel, S. (2016). *The Dutch-Ukraine referendum: campaign, results and aftermath*. EPERN. Retrieved from <https://epern.wordpress.com/2016/06/20/the-dutch-ukraine-referendum-campaign-results-and-aftermath/>
388. Holmes, B. (2011). Citizens' engagement in policy making and the design of public services. *Politics and Public Administration*, 1(14). Retrieved from https://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/download/library/prspub/942018/upload_binary/942018.pdf;fileType=application/pdf#search=%222010s%22
389. Holsti, O. (1989). Crisis decision-making. In Ph. E. Tetlock, J. L. Husbands, R. Jervis, P. C. Stern, Ch. Tilly. (Eds). *Behavior, Society and Nuclear War*. (pp. 8–84). USA. New York: Oxford University Press. 1.

390. Horgan, T., & Timmons, M. (2007). Morphological rationalism and the psychology of moral judgment. *Ethical Theory and Moral Practice*, 10, 279-295. DOI: 10.1007/s10677-007-9068-4
391. Hunter, F. (1953). *Community power structure: A study of decision makers*. University of North Carolina Press.
392. Hurrelmann, A. (2017). Empirical legitimation analysis in International Relations: how to learn from the insights – and avoid the mistakes – of research in EU studies, *Contemporary Politics*, 23(1), 63–80, DOI: 10.1080/13569775.2016.1213077
393. Hutter, S., Kriesi, H. & Lorenzini, J.(2019). Social movements in interaction with political parties. In D. A. Snow, S. A. Soule, H. Kriese & H. J. Mccammon (Eds.). *The Wiley Blackwell companion to social movements (2nd Ed.)*. (pp. 322–337). Hoboken: John Wiley & Sons. Wiley Blackwell companions to sociology. DOI: 10.1002/9781119168577.ch18
394. IDEA (2008). *The International IDEA Direct Democracy Handbook*. International Institute for Democracy and Electoral Assistance. Sweden Stockholm. Bulls Graphics AB. Retrieved from https://www.idea.int/sites/default/files/publications/direct-democracy-the-international-idea-handbook_0.pdf
395. Inglehart, R. (2008). Changing values among Western publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31(1–2), 130–146. DOI: 10.1080/0140238070183474
396. Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranenetal. (eds.). (2014). *World Values Survey: Round Four – Country-Pooled Datafile Version*: Madrid: JD Systems Institute. Retrieved from <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV4.jsp>
397. Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.). (2014). *World Values Survey: Round Five – Country-Pooled Datafile Version*: Retrieved from <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV5.jsp>

398. Inglehart, R., & Norris, P. (2016). Trump, Brexit, and the rise of populism: Economic have-nots and cultural backlash. *SSRN Electronic Journal*. DOI: 10.2139/ssrn.2818659
399. International Federation of Accountants (2012). A Definition of public interest. *IFAC Policy Position 5*. Retrieved from <https://www.ifac.org/system/files/publications/files/PPP%205%20%282%29.pdf>.
400. International Institute for Democracy and Electoral Assistance. (2017). The changing nature of political parties and representation. In *The Global State of Democracy 2017: Exploring Democracy's Resilience*. Retrieved from <https://www.idea.int/gsod/files/IDEA-GSOD-2017-CHAPTER-4-EN.pdf>
401. International Monetary Fund (2020). *Members' Quotas and voting power, and IMF board of governors*. Retrieved from <http://www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.aspx>
402. International Monetary Fund (2017). *Fiscal monitor: Tackling inequality*. Washington, DC: IMF. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/FM/Issues/2017/10/05/>
403. International Organisation for Peacebuilding. (2015). *Effective advising in statebuilding and peacebuilding contexts – how public participation and citizen engagement*. Geneva: Interpeace-IPAT.
404. Internet users in the UK – Office for National Statistics (2016). Retrieved from <https://www.ons.gov.uk/businessindustryandtrade/itandinternetindustry/bulletins/internetusers/>
405. Inter-Parliamentary Union (2018). *Youth participation in National Parliaments (report)*. Retrieved from <https://www.ipu.org/resources/publications/reports/2018-12/youthparticipation-in-national-parliaments-2018>
406. Inter-Parliamentary Union (2020). *Women in politics*. Retrieved from <https://www.ipu.org/resources/publications/infographics/2020-03/women-in-politics-2020>

407. Inter-Parliamentary Union. (2015). Women in politics. Retrieved from <https://www.ipu.org/resources/publications/infographics/2016-07/women-in-politics-2015>
408. Inter-Parliamentary Union. *About us*. Retrieved from <https://www.ipu.org/about-us>
409. Irvin, R. & Stansbury, J. (2004). Citizen participation in decision-making: Is it worth the effort? *Public Administration Review*, 64(1), 55–65. DOI: 10.1111/j.1540-6210.2004.00346.x
410. Jacobs, K. (2018). Referendums in times of discontent. *Acta Politica* 53, 489–495 DOI: 10.1057/s41269-018-0116-y
411. Jakobsen, T. G. & Listhaug, O. (2013). Social change and the politics of protest. In Dalton, R.J. & Welzel, C. (eds). *The Civic Culture Transformed: From Allegiant to Assertive Citizenship*, (pp. 213–240). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9781139600002
412. Jagers, S. C., Matti, S. & Nordblom, K. (2016). How policy legitimacy affects policy support throughout the policy cycle. *Working papers in economics*, 681. Department of Economics. Retrieved from https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/50725/1/gupea_2077_50725_1.pdf
413. Jones, B. & Kiley, J. (2016). More “warmth” for Trump among GOP voters concerned by immigrants, diversity. *Pew Research Center*. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/06/02/more-warmth-for-trump-among-gop-voters-concerned-by-immigrants-diversity/>
414. Jonsson, M. (2015). Democratic innovations in deliberative systems – the case of the Estonian citizens’ assembly Process. *Journal of Public Deliberation*, 11(1). Retrieved from <https://www.publicdeliberation.net/jpd/vol11/iss1/art7>.
415. Judge, A. (1997). *The art of nondecision-making and the manipulation of categories*. Retrieved from <http://www.laetusinpraesens.org/docs/nondec.php>

416. Junki, K. (2006). Networks, network governance, and networked networks. *International Review of Public Administration*, 11(1), 19–34. DOI: 10.1080/12294659.2006.10805075
417. Kahneman, D. & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263–291. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/1914185>
418. Kamlage, J. H. & Nanz, P. (2017). Public participation and democratic innovations: Assessing democratic institutions and processes for deepening and increased public participation in political decision-making. *World Forum for Democracy 2017*. Institute for Advanced Sustainability Studies. Straßburg. Retrieved from <https://rm.coe.int/public-participation-and-democratic-innovations-assessing-democratic-i/168075f47b>
419. Karvonen, L. (2014). *Parties, governments and voters in Finland*. Colchester: ECPR Press.
420. Ke, L. & Hui-Jia, L. & Hao, W. (2015). Situation analysis of relationship in social networks based on link entropy. *Modern Physics Letters B*. 29. 1550061. DOI: 10.1142/S021798491550061X.
421. Kelley, S. & Mirer, T. (1974). The simple act of voting. *American Political Science Review*, 68, 572–91. DOI: 10.2307/2082427
422. Kelly, A. H. & McGoey, L. (2018). Facts, power and global evidence: a new empire of truth. *Economy and Society*, 47(1), 1–26, DOI: 10.1080/03085147.2018.1457261
423. Kenis, P. & Raab, J. (2003, October 9–10). Wanted: A good network theory of policy making. Paper prepared for the *7th National Public Management Conference Washington D.C.* Retrieved from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.586.7355&rep=rep1&type=pdf>
424. Kernell, S. (2010). *Parallel politics: Economic policymaking in Japan and the United States*. USA. Washington D.C. Brookings Institution Press.
425. Keyes, R. (2004). *The post-truth era: Dishonesty and deception in contemporary life*. New York: St. Martin's.

426. Kiel, L. D. & Elliott, E. L. (1996). *Chaos theory in the social sciences: Foundations and applications*. MI, University of Michigan Press. DOI: 10.3998/mpub.14623
427. Kiel, D. (2000). The evolution of nonlinear dynamics in political science and public administration: Methods, modeling and momentum. *Discrete Dynamics in Nature and Society*, 5. DOI: 10.1155/S1026022600000571.
428. Kilduff, M. & Landis, B. (2010). Ronald S. Burt: Neighbor Networks: Competitive Advantage Local and Personal. *Administrative Science Quarterly*, 55, 677–679. DOI: 10.2189/asqu.2010.55.4.677.
429. Kim, J., Kim J.-H. & Seo, M. (2014). Toward a person \times situation model of selective exposure: Repressors, sensitizers, and choice of online news on financial crisis. *Journal of Media Psychology: Theories, Methods and Applications*, 26(2), 59–69. DOI: 10.1027/1864-1105/a000111
430. Kim, S. & Lee, J. (2012). E-participation, transparency, and trust in local government. *Public Administration Review*, 72(6), 819–828. DOI: 10.1111/j.1540-6210.2012.02593.x
431. Klapp, O. E. (1986). *Overload and boredom: essays on the quality of life in the information society*. New York: Greenwood Press.
432. Klaukka, G., Van der Staak, S. & Valladares, J. (2017). The changing nature of political parties and representation. Chapter 4. K. Friel (Eds.) *The global state of democracy: Exploring democracy's resilience*. Sweden, Stockholm: IDEA, 98–123. Retrieved from <https://www.idea.int/gsod/>
433. Klein, G. A. (1993). A recognition-primed decision (RPD) model of rapid decision making. In G. A. Klein, J. Orasanu, R. Calderwood, & C. E. Zsombok (Eds.) *Decision-making in action: Models and methods*. (pp. 38–147). Westport, CT, US: Ablex Publishing.
434. Klijn, E. H. & Edelenbos, J. (2011, June 2–4). The influence of democratic legitimacy on outcomes in governance networks. Paper for the 11th conference of the Public management research association (PMRA). Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse, USA. Retrieved from <https://>

www.maxwell.syr.edu/uploadedFiles/conferences/pmrc/Files/klijn_The%20influence%20of%20democratic%20legitimacy%20on%20outcomes%20in%20governance%20networks.pdf

435. Knoke, D. (1994). *Political networks. The structural perspective*. Cambridge University Press. DOI: 10.1017/cbo9780511527548

436. Knoke, D. (1996). *Comparing policy networks: Labor politics in the U.S., Germany, and Japan*. Cambridge University Press.

437. Köchler, H. (2000). Decision-making procedures of the European institutions and democratic legitimacy. How can democratic citizenship be exercised at transnational level? *Concepts of democratic citizenship*. Council of Europe, 147–162.

438. Koliba, C., Meek, J.W. & Zia, A. (2011). *Governance networks in public administration and public policy*. Boca Raton, FL, CRC Press.

439. Kristinsson, G. H. (2001). Clientalism in a cold climate: The Case of Iceland, in Piattoni, S. (ed.) *Clientelism, Interests, and Democratic Representation: The European Experience in Historical and Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Studies in Comparative Politics), 172–192. DOI: 10.1017/CBO9781139175340.009.

440. Krueger, A. (1974). The political economy of the rent-seeking society. *American Economic Review*, 64(3), 291–303. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/1808883>

441. Kyriakos, D. (2012). Democracy in transition: Political participation in the European Union. *Springer Science & Business Media*. DOI: 10.1007/978-3-642-30068-4

442. Kyriakos, D. (ed.) (2015). *The European Union in crisis. Explorations in representation and democratic legitimacy*. Springer International Publishing. DOI: 10.1007/978-3-319-08774-0

443. Kyriazis, D. (2008). *Direct democracy in Telearea*. Greece. Athens: SOLON N.G.O.

444. La Riforma Costituzionale (2016). Testodi legge costituzional e pubblicato sulla Gazzetta Ucialen 88 del 15 April. Retrieved from <http://documenti.camera.it/leg17/dossier/pdf/ac0500n.pdf>
445. Lasswell, H. D. (1971). *The policy orientation of political science*. Lakshmi Narain Agagrwal.
446. Lasswell, H. D. (1977). *Psychopathology and politics*. (Reprint). University Chicago Press.
447. Lasswell, H. & Lerner, D. (1952). *The comparative study of elites*. CA, Stanford: Stanford University Press.
448. Lasswell, H. D. (1956). *The decision process: Seven categories of functional analysis*. College Park: Bureau of Governmental Research, College of Business and Public Administration, University of Maryland.
449. Latinobarómetro. Opinion Publica (2015). La confianza en América Latina 1995–2015. 20 años de opinion publica Latinoamericana. Retrieved from <http://www.latinobarometro.org/latNewsShow.jsp>
450. Latinobarómetro. Database. Retrieved from <http://www.latinobarometro.org/latNewsShow.jsp>
451. Lau, R. & Redlawsk, D. (2006). *How voters decide: Information processing during election campaigns*. New York: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/ CBO9780511791048
452. Laumann, E. O. & Knoke, D. (1987). *The organizational state: Social choice in national policy domains*. USA. WI. Universtity of Wisconsin Press.
453. Lawrence, E., Sides, J. & Farrell, H. (2010). Self-segregation or deliberation? Blog readership, participation, and polarization in American Politics. *Perspectives on Politics*, 8(1), 141–157. DOI: 10.1017/s1537592709992714
454. Leites, N. (1951). *The Operational Code of the Politburo*. The Rand Corporation. USA. McGraw-Hill Book Company Inc. Retrieved from <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a473408.pdf>
455. Leites, N. (1953). *A Study of Bolshevism*. USA. Glencoe: Free Press.

456. Levi, M., Sacks, A. & Tyler, T. (2009). Conceptualizing legitimacy, measuring legitimating beliefs. *American Behavioral Scientist*, 53(3), 354–375. DOI: 10.1177/0002764209338797
457. Lin, N. (2017). Building a network theory of social capital. In Lin, N. Cook, K.S., Burt, R. S (Eds.) by R. Dubos. *Social Capital: Theory and Research*. (pp. 3–28). NewYork: DOI: 10.4324/9781315129457-1.
458. Linares Lejarraga, S. (2017). Democracy, epistemic value, and political equality: A new model of epistemic participatory democracy. *Ethics & Politics*, XIX(2), 247–283. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10077/14815>
459. Lindblom, Ch. E. (1965). *The intelligence of democracy: Decision-making through mutual adjustment*. USA. New York: The Free Press.
460. Lindblom, Ch. E. (1959). The science of “muddling through”. *Public Administration Review*, 19 (2), 79–88. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/973677>
461. Linssen, R., Schmeets, H., Scheepers, P. & Grotenhuis, M. (2011, August 25–27). Trends in conventional and unconventional political participation in Europe between 1981– 2008. Paper presented to the panel “*The emergence of new types of political participation and its consequences*” at the 6th ECPR General Conference, Reykjavik. Retrieved from <https://ecpr.eu/filestore/paperproposal/0dc88569-f199-4f6e-b224-35fd2c3fd3e2.pdf>
462. Linstone, H. (1984). *Multiple perspectives for decision-making: Bridging the gap between analysis and action*. New York: North-Holland.
463. Lipset, S. (1959). Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 53(1), 69–105. DOI: 10.2307/1951731
464. Lipset, S. (1994). The social Requisites of democracy revisited: 1993 Presidential address. *American Sociological Review*, 59 (1), 1–22. DOI: 10.2307/2096130
465. Lorenz, Ed. N. (1995). *The essence of chaos*. UK: London: Taylor & Francis.

466. Lowen, M. (2015, July 11). Greek debt crisis: What was the point of the referendum? *BBC News*, Athens. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-33492387>
467. Luhmann, N. (1983). *Legitimation durch verfahren*, 6. Auflage, Suhrkamp. Frankfurt am Main. Retrieved from <https://epdf.pub/download/legitimation-durch-verfahren-german>
468. Luhmann, N. (2000). Familiarity, confidence, trust: Problems and alternatives. In D. Gambetta (Ed.) *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Chapter 6. Department of Sociology, University of Oxford, 94–107. Retrieved from https://www.nuffield.ox.ac.uk/users/gambetta/Trust_making%20and%20breaking%20cooperative%20relations.pdf
469. Lukes, S. (2005). *Power. A radical view* (2nd ed.). London: Palgrave Macmillan.
470. MacCrimmon, K. R. (1974). Managerial decision making. In McGuire J.W, ed. *Contemporary Management: Issues and View Points*. Englewoods Cliffs, NJ: Prentice Hall, 445–495.
471. Macdonald, K. & Macdonald, T. (2010). Democracy in a pluralist global order: Corporate power and stakeholder representation. *Ethics & International Affairs*, 24(1), 19–43. DOI: 10.1111/j.1747-7093.2010.00242.x
472. Maggetti, M. & Gilardi, F. (2014). Network governance and the domestic adoption of soft rules. *Journal of European Public Policy* 21(9), 1293–1310. DOI: 10.1080/13501763.2014.923018
473. Mair, P. (2013). *Ruling the void: The hollowing of western democracy*. London, Verso.
474. March, J. G. & Olsen, J. P. (1984). The new institutionalism: Organizational factors in political life. *The American Political Science Review*, 78 (3), 734–749.
475. Marien, S., Hooghe, M. & Quintelier, E. (2010). Inequalities in non-institutionalized forms of political participation. A multilevel analysis for 25

countries. *Political Studies*, 58(1), 187–213. DOI: 10.1111/j.1467-9248.2009.00801.x

476. Marks, G. & Hooghe, L. (2001). *Multi-level governance and European Integration*, Oxford. Rowman & Littlefield Publishers

477. Marquart, F., Öhman, S., & Rapp, E. (2016). Selective exposure in the context of political advertising: A behavioral approach using eye-tracking methodology. *International Journal of Communication* 10, 2576–2595. Retrieved from <http://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/4415/1667>

478. Marsh, D. (1998). *Comparing Policy Networks*. Buckingham: Open University Press.

479. Martini, M. (2012). Influence of interest groups on policy-making. *Transparency International Anti-Corruption*, 335. Retrieved from https://www.transparency.org/whatwedo/answer/influence_of_interest_groups_on_policy_making

480. Marxer, W. & Pállinger, Z. (2007). *Stabilising or destabilising? Direct-democratic instruments in different political systems – Liechtenstein and Switzerland compared*. Retrieved from <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/e5ea6fff-c6c6-482b-97f1-cf975aeba298.pdf>

481. Marks, G. & Hooghe, L. (2001). *Multi-level governance and European Integration*, Oxford.

482. Mason, P. (2019). *Clear bright future: A radical defence of the human being*. UK: Penguin.

483. Mason, P. (2016). *Post-capitalism: A guide to our future*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

484. Mattelaer, A. & Severs, E. (2014). A crisis of democratic legitimacy? It's about legitimation, stupid! *European Policy Brief*, 21, March 2014. Retrieved from <http://aei.pitt.edu/63549/1/EPB21-def.pdf>

485. Matsiyevsky, Y. (2018). Revolution without regime change: The evidence from the post-Euromaidan Ukraine. *Communist and Post-Communist Studies*, 51(4). 349–359. DOI: 10.1016/j.postcomstud.2018.11.001

486. Matyja, M. A. (2016). Is direct democracy in Switzerland dysfunctional? *Przeegląd Politologiczny*, 4, 19–26. DOI: 10.14746/pp.2016.21.4.2
487. Mazepus, H., Veenendaal, W., McCarthy-Jones, A. & Trak Vásquez, J. (2016). A comparative study of legitimation strategies in hybrid regimes. *Policy Studies*, 37(4), 350–369. DOI:10.1080/01442872.2016.1157855
488. Mazoue, A. (2019). *Yellow Vests, six months on: Unprecedented fury, uncertain future*. Retrieved from <https://www.france24.com/en/20190520-france-yellow-vest-protests-six-months-uncertain-future-european-elections-macron>
489. McAdam, D., & Paulsen, R. (1993). Specifying the relationship between social ties and activism. *American Journal of Sociology*, 99(3), 640–667. DOI: 10.1086/230319
490. Mccarthy, J. (2018). *Snapshot: U.S. congressional job approval at 18 %*. Gallup. Retrieved from <https://news.gallup.com/poll/232553/snapshot-congressional-job-approval.aspx>
491. McCoy, J. (2006). The 2004 Venezuelan recall referendum. *Taiwan Journal of Democracy*, 2(1), 61–67. Retrieved from <http://www.airitilibrary.com/Publication/alDetailedMesh?DocID=18157238-200607-2-1-61-79-a>
492. McGrew, A. G. & Wilson, M. J. (1982). *Decision-making: Approaches and analysis: a reader*. Manchester: Manchester University Press.
493. McKay, S. (2019). Building a better referendum: Linking minipublics and mass publics in popular votes. *Journal of Public Deliberation*, 15(1). Retrieved from <https://www.publicdeliberation.net/jpd/vol15/iss1/art8>
494. McLoughlin, C. (2015). When does service delivery improve the legitimacy of a fragile or conflict affected state? *Governance*, 28(3), 341–356. DOI: 10.1111/gove.12091
495. Meijer, A. (2013). Understanding the complex dynamics of transparency. *Public Administration Review*, 73(3), 429–439. DOI:10.1111/puar.12032

496. Mendez, F. & Mendez, M. (2017). *Referendums on EU matters: Study. Brussels: European Parliament: Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs*. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/571402/IPOL_STU\(2017\)571402_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/571402/IPOL_STU(2017)571402_EN.pdf)
497. Mendez, C, Wislade, F & Bachtler, J. (2012). *Negotiation boxes and blocks: Crafting a deal on the EU budget and cohesion policy*. 12 (4), Glasgow. Retrieved from http://www.eprc.strath.ac.uk/eorpa/Documents/EoRPA_12_Public/EoRPA%20Paper%2012-4%20Cohesion%20policy.pdf
498. Menon, A. & Salter, J.-P. (2016). Brexit: Initial reflections. *International Affairs*, 92(6), 1297–1318. DOI: 10.1111/1468-2346.12745
499. Merriam-webster.com. (2019). *Definition of PLEBISCITE*. Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/plebiscite>
500. Merton, R. (1957). *Social theory and social structure*. Glencoe (III): Free Press.
501. Merivaki, T. (2016). Initiative, referendum and recall. *American Governance*, 3, 71–76.
502. Michalowitz, I. (2007) What determines influence? Assessing conditions for decision-making influence of interest groups in the EU, *Journal of European Public Policy*, 14 (1), 132–151, DOI: 10.1080/13501760601072719
503. Milbrath, L. & Goel, M. (1977). *Political participation. How and why do people get involved in politics?* Boston: University Press of America.
504. Milgram, S. (1967). The small-world problem. *Psychology Today*, 1, 61–67. Retrieved from http://snap.stanford.edu/class/cs224w-readings/milgram67_small_world.pdf
505. Miller, A. H., Miller, W. E., Raine, A. S., Brown Th. A. (1976). A majority party in disarray: Policy polarization in the 1972 election. *American Political Science Review*, 70(3), 753–778. DOI:10.2307/1959866
506. Miller, R. E. & Jackson, J. S. (1973). *Split ticket voting: An empirical approach derived from psychological field theory*. Paper presented at the Southern Political Science Association, Atlanta.

507. Mills, C. W. (1999). *The power elite (2nd ed)*. New York: Oxford University Press.
508. Milner, H. V. & Mukherjee, B. (2010, December 4). *Democracy and Trade Policy in Developing Countries: Particularism and Domestic Politics with a Case Study of India*. DOI: 10.2139/ssrn.2182050
509. Mintz, A. & Geva, N. & Redd, S. & Carnes, A. (1997). The effect of dynamic and static choice sets on political decision-making: An analysis using the decision board platform. *American Political Science Review*, 91, 553–566. DOI: 10.2307/2952074.
510. Mintzberg, H. (1983). *Structure in fives: Designing effective organizations*. NJ: Prentice Hall.
511. Misra, A. K. (2012). A simple mathematical model for the spread of two political parties. *Nonlinear Analysis: Modelling and Control*, 17(3), 343–354
512. Mojzisch, A., Schulz-Hardt, S., Kerschreiter, R., Brodbeck, F. C. & Frey, D. (2008). Social validation in group decision-making: Differential effects on the decisional impact of preference-consistent and preference-inconsistent information. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44(6), 1477–1490. DOI: 10.1016/j.jesp.2008.07.012.
513. Morales Arroyo, J. M.(2017). La práctica de la iniciativa legislativa en el constitucionalismo español reciente”, *Revista Chilena de Derecho y Ciencia Política*,8(2), 87–104. DOI: 10.7770/rchdycp-v8n2-art1303
514. Moreno, J. (1953). *Who shall survive? Foundations of sociometry, group psychotherapy, and sociodrama*. NY: Beacon House.
515. Mori, N. (2010). Roles of stakeholders in strategic decision-making of microfinance organizations *International Business and Economics Research Journal*. 9 (7), 51–64.
516. Mottl, J. (2014). Twitter acknowledges 23 million active users are actually bots. *Tech Times*. Retrieved from <http://www.techtimes.com/articles/12840/20140812/twitter-acknowledges-14percent-users-bots-5-percent-spam-bots.ht>

517. Mukand, Sh. W. & Rodrik, D. (2016). *Ideas versus interests. A united political economy framework*. Retrieved from https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/daniodrik/files/ideasinterestsapr10sm_dr.pdf
518. Multiannual Financial Framework 2014-2020 and EU Budget (2014). *The Figures*. Retrieved from <http://bookshop.europa.eu/en/multiannual-financial-framework-2014-2020-and-eu-budget-2014-pbKV0413055/?CatalogCategoryID=mpgKABstFogAAAEjbiUY4e5K>
519. Mutz, D. C. (2002). The consequences of cross-cutting networks for political participation. *American Journal of Political Science*, 46(4), 838–855 DOI: 10.2307/3088437.
520. Neshkova, M. & Guo, H. (2011, June 2-4). *Explaining the patterns of public participation in agency decision-making*. Paper presented at the 11th Annual Public Management Research Conference, Syracuse University, New York. Retrieved from https://www.maxwell.syr.edu/uploadedFiles/conferences/pmrc/Files/Neshkova_Explaining%20the%20Patterns%20of%20Public%20Participation%20in%20Agency%20Decision-Making.pdf
521. Neustadt, R. E. & May, E. R. (1986). *Thinking in time: The uses of history for decision-makers*. Reviewed by G. Smith. New York: Free Press.
522. New Development Bank. (2019). Retrieved from <https://www.ndb.int/about-us/essence/mission-values/>
523. Newman, M. (2006). Modularity and community structure in networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 103 (23), 8577–8582. DOI: 10.1073/pnas.0601602103
524. Nimmo, D. (1975). Images and voters' decision-making processes. In M. J. Schlinger (Ed.). *Advances in Consumer Research*, 2, 771–782. MI Ann Arbor: Association for Consumer Research. Retrieved from <http://acrwebsite.org/volumes/5801/volumes/v02/NA-02>
525. Nurminen, L., Karkalainen, M. & Christensen, H. (2013). *Combining citizens' initiatives and deliberation – The case of open ministry*. Paper prepared for

the ECPR General Conference, Bordeaux. Retrieved from <https://ecpr.eu/filestore/paperproposal/106c7149-616a-4782-a892-64b111ed3f3a.pdf>

526. O’Neil, T. & Domingo, P. (2015). The power to decide. Women, decision-making and gender equality. *Shaping policy for development*. Retrieved from <https://pdfs.semanticscholar.org/efa5/a62f5c5b4093a76444284>

527. O’Toole, L. (1997). The implications for democracy in a networked bureaucratic world. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 7, 445–458. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/11451797.pdf>

528. Oesch, D. (2008). Explaining workers’ support for right-wing populist parties in Western Europe: Evidence from Austria, Belgium, France, Norway and Switzerland. *International Political Science Review*, 29(3), 349–373. DOI: 10.1177/0192512107088390

529. Office for budget responsibility (OBR) (July, 2019). *Fiscal risks report*. Retrieved from: https://obr.uk/docs/dlm_uploads/Fiscalrisksreport2019.pdf

530. Olson, M. (1965). *The logic of collective action: Public goods and the theory of groups*. USA, MA: Harvard University Press.

531. Organisation for Economic Co-operation and Development (2019a). *Better Life Index. Civic Engagement*. Retrieved from <http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/civic-engagement>.

532. Organisation for Economic Co-operation and Development (2019b). *Recommendation of the Council on Artificial Intelligence* OECD/LEGAL/0449 Retrieved from <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449>

533. Organisation for Economic Co-operation and Development (2018). Behavioural insights for public integrity: Harnessing the human factor to counter corruption, *OECD Public Governance Reviews*, OECD Publishing, Paris. DOI: 10.1787/9789264297067-en.

534. Organisation for Economic Co-operation and Development (2017a). Preventing policy capture: Integrity in public decision making. *OECD Public Governance Reviews*, OECD Publishing, Paris, DOI: 10.1787/9789264065239-en.

535. Organisation for Economic Co-operation and Development (2017b). Trust in government. In *Government at a Glance 2017*, OECD Publishing, Paris. DOI: 10.1787/gov_glance-2017-76-en
536. Organisation for Economic Co-operation and Development (2015, April) *Recommendations on enhancing the participation of associations in public decision-making processes from the participants to the civil society*. Supplementary Human Dimension Meeting on Freedoms of Peaceful Assembly and Association, Retrieved from <http://www.osce.org/odihr/185841?download=true>
537. Organisation for Economic Co-operation and Development (2016). The risk of automation for jobs in OECD countries. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*. DOI: 10.1787/5jlz9h56dvq7-en
538. Organisation for Economic Co-operation and Development. Stat (2016). *Trade Union*. Retrieved from <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=TUD>
539. Organisation for Economic Co-operation and Development (2009). Focus on citizens: Public engagement for better policy and services. *OECD Studies on Public Engagement*. Paris: OECD. DOI: 10.1787/20774036
540. Oxford Dictionaries (2016). Post-truth. *Word of the Year*. Retrieved from <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016>.
541. Pakhomov, A. & Sudin, N. (2013). Thermodynamic view on decision-making process: Emotions as a potential power vector of realization of the choice. *Cognitive Neurodynamics*, 7(6), 449–463. DOI: 10.1007/s11571-013-9249-x
542. Pállinger, Z. (2013). Direct democracy in Europe. Current discussions. *Iustum Aequum Salutare IX. 4. 27–40*. Retrieved from <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20134sz/02.pdf>
543. Pan, W. & Chen, Y-S. (2018). Network approach for decision making under risk. How do we choose among probabilistic options with the same expected value? *PLoS ONE* 13(4), 1–16 e0196060. DOI: 10.1371/journal.pone.0196060
544. Papakyriakopoulos, O., Hegelich, S., Shahrezaye, M., Medina Serrano J. C. (2018). Social media and microtargeting: Political data processing and the

consequences for Germany. *Big Data & Society*, 5 (2) DOI: 10.1177/2053951718811844

545. Parker, K., Morin, R. & Menasce Horowitz, J. (2019, March). *Looking to the future, public sees an America in decline on many fronts*. Pew Research Center. Retrieved from <https://www.pewsocialtrends.org/2019/03/21/public-sees-an-america-in-decline-on-many-fronts/>

546. Parkhurst, J. (2017). *The politics of evidence: From evidence-based policy to the good governance of evidence*. New York: Routledge. Retrieved from <http://eprints.lse.ac.uk>.

547. Pasour, E. C. Jr. (1987). Rent seeking: Some conceptual problems and implications. *The Review of Austrian Economics*, 1(1), 123–143. DOI: 10.1007/BF01539337

548. Passy, F. (2003). Social networks matter. But how? In M. Diani & D. McAdam. *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. OUP Oxford, DOI: 10.1093/0199251789.003.0002.

549. Peled, A. (2000). The new sciences, self-organization and democracy. *Democratization*, 7(2) 19–35. DOI: 10.1080/13510340008403658

550. Pedersen, H. H. & Binderkrantz, A. S. (2014, September 3–6). Are you influential? Interest group influence on political agendas and decisions. *ECPR General Conference*. UK. Glasgow, Corpus ID: 201693508

551. Pernice-Warnke, S. (2019, 4 December). *Demographic change and political participation – The European elections 2019*. Retrieved from <https://www.ageing.ox.ac.uk/blog/European-elections>

552. Peter, F. (2009). *Democratic legitimacy*. New York: Routledge. DOI: 10.4324/9780203401392

553. Peter, F. (2019). Political legitimacy under epistemic constraints: Why public reasons matter. In M. Knight, M. Schwartzberg (Eds.), *Nomos LXI Political Legitimacy*. (pp. 147–173). New York: New York University Press.

554. Peters, B. G. (2008). *The politics of bureaucracy* (6th. ed.). London: Routledge.

555. Piattoni, S. (2009). Multi-level governance: A historical and conceptual analysis. *European Integration*, 31(2), 163–180.
556. Piattoni, S. (2001). *Clientelism, interests, and democratic representation: The European experience in historical and comparative perspective*. UK: Cambridge University Press.
557. Pierre, J., Røiseland, A. & Gustavsen, A. (2011, November 24–25). *Legitimacy by performance in democratic systems? Preparing for empirical analysis*. Paper prepared for Nordisk Kommuneforskerkonferanse, Gothenburg, Sweden. Retrieved from https://www.pol.gu.se/digitalAssets/1350/1350024_legitimacy-by-performance-pierre-r--iseland-gustavsen.docx
558. Plaza y Font, J. Pere & Dandoy, R. (2006). Chaos theory and its application in political science. *IPSA-AISP World Congress* (Fukuoka, Japan, du 09/07/2006 au 13/07/2006). Retrieved from: <http://hdl.handle.net/2078.1/176425>
559. Plous, S. (1993). *The psychology of judgment and decision making* (McGraw-Hill series in social psychology). New York: McGraw-Hill Book Company.
560. Pofeldt, E. (2019, August 18) The top10 fastest growing freelance markets in the world. *Forbes*. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/elainepofeldt/2019/08/18/the-top-10-fastest-growing-freelance-markets-in-the-world/#284d4ad2733b>
561. Pomeroy, J.-Ch. (2012). *Decision making and action*. USA. NJ: John Wiley & Sons. DOI: 10.1002/9781118561690.biblio
562. Power, D. J. & Phillips-Wren, G. (2011). Impact of social media and web 2.0 on decision-making. *Journal of Decision Systems*, 20(3), 249–261. DOI: 10.3166/jds.20.
563. Putnam, R. D., Leonardi, R. & Nanetti, R. Y. (1994). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
564. Pye, L. W. (1963). Communications and civic training in transitional societies. In L. W. Pye (Ed) *Communications and political development*. (pp. 124–127). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

565. Qvortrup, M. (2017). *Referendums around the world* with a foreword by Sir David Butler. Palgrave Macmillan. Cham, Switzerland. DOI: 10.1007/978-3-319-57798-2

566. Rachwał, M. (2014) Citizens' initiatives in Switzerland. *Przegląd Politologiczny*, 3, 33–43. DOI: 10.14746/pp.201419.3.3.

567. Rajaeian, H. & Hyseni, N. (2011). *Prioritization of e-services in the decision-making process*. CFP Project. Örebro University. Swedish Business School. Retrieved from <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:456471/FULLTEXT02>

568. Rammelt, H. (2011). Strengthening ties between social capital, social movement and political culture. An integrative approach to social movements in countries with recent regime change. *Journal of Community Positive Practices*, 3, 128–138. Retrieved from <http://www.jppc.ro/reviste/JCPP%20Nr.%203%202011/articole/6.pdf>

569. Ramanna, K. (2015). *Political standards: Corporates interest, ideology, and leadership in the shaping of accounting rules for the market economy*. Chicago: University of Chicago Press.

570. Ranta, R. (2015). *Political decision making and non-decisions*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

571. Rapoport, A. (1998). *Decision theory and decision behavior*. UK: Houndmills Macmillan. DOI: 10.1057/9780230377769

572. Recommendations on enhancing the participation of associations in public decision-making processes from the participants to the civil society forum organized on the margins of the (2015). *Supplementary Human Dimension Meeting on Freedoms of Peaceful Assembly and Association*, April, 2015. Retrieved from <http://www.osce.org/odihr/185841?download=true>

573. Referendum costituzionale del 4 dicembre 2016 – Ministero dell'Interno. Retrieved from <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=A>

574. Rhodes, R. & Marsh, D. (1992). New directions in the study of policy networks. *European Journal of Political Research*, 21, 181–205. DOI: 10.1111/j.1475-6765.1992.tb00294.x
575. Rhodes, R. (2006). Policy network analysis. In R. E. Goodin, M. Moran, & M. Rein. *The Oxford Handbook of Public Policy*. (pp. 425–447). UK. Oxford: Oxford University Press,.
576. Rhodes, R. (1997). *Understanding governance. Policy network, governance, reflexivity and accountability*. Philadelphia, Buckingham: Open University Press.
577. Riegert, K. (2006). Introduction. In K. Riegert (Ed.). *Politicotainment: Television's Take on the Real*. New York: Peter Lang Publishing.
578. Riker, W. (1986). *The art of political manipulation*. New Haven: Yale University Press.
579. Rinke, B. & Schneckener, U. (2013). Informalisation of world politics? Global governance by clubs. *Global trends 2013: Peace–Development–Environment*. Development and Peace Foundation (SEF), Bonn. 21–35. Retrieved from http://www.globale-trends.de/fileadmin/Redaktion/Globale-Trends_2013/gt_2013_rinke_schneckener_en.pdf.
580. Rocabert, J., Schimmelfennig, F., Crasnic, L., & Winzen, T. (2018). The rise of international parliamentary institutions: Purpose and legitimation. *The Review of International Organizations*, 607–631. DOI: 10.1007/s11558-018-9326-3.
581. Rosanvallon, P. & Goldhammer, A. (2008). Introduction. In *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust* (The Seeley Lectures, pp. 1–28). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511755835.002
582. Ross, M. H. (1999). *What is political participation?* Retrieved from http://wps.prenhall.com/wps/media/objects/12330/12626747/myanthropologylibrary/PDF/NDS_99_Ross_108.pdf
583. Roughneen, D. (2017). *Humanitarian subsidiarity: A new principle?* UK: Cambridge Scholars Publishing.

584. Rowley, C. K., Tollison, R. D. & Tullock, G. (Eds.). (1988). *The political economy of rent-seeking*. Springer US. DOI: 10.1007/978-1-4757-1963
585. Ruelle, D. (2004). *Thermodynamic formalism* (2nd ed). Cambridge: Cambridge University Press. Retrieved from [https://www.math.u-psud.fr/~emme/gdt_gibbs/\[Ruelle\]_Thermodynamic_Formalism.pdf](https://www.math.u-psud.fr/~emme/gdt_gibbs/[Ruelle]_Thermodynamic_Formalism.pdf)
586. Rytel-Warzocha, A. (2012). Popular initiatives in Poland: Citizens' empowerment or keeping up appearances? *Citizens' initiatives in Europe*, 212–227. DOI: 10.1057/9780230369900_12
587. Saaty, T. & Vargas, L. (2006). *Decision-making with the analytic network process. Economic, political, social and technological applications with benefits, opportunities, costs and risks*. USA. New York: Springer. DOI: 10.1007/978-1-4614-7279-7
588. Santo, B., Sule Ercetin, S., Tekin, A. (Eds.). (2014). *Chaos Theory in Politics: Understanding Complex Systems*. Netherlands: Springer. DOI: 10.1007/978-94-017-8691-1
589. Saperstein, A. M. (1996). The Prediction of unpredictability: applications of the new paradigm of chaos in dynamical systems to the old problem of the stability of a system of hostile nations. In Kiel, L. D & Elliott, E. *Chaos Theory in the Social Sciences: Foundations and Applications*. (pp. 139–164). Ann Arbor, University of Michigan Press.
590. Sartori, G. (2005). *Parties and party systems: A framework for analysis*. UK. Colchester. ECPR Press.
591. Savaget, P., Chiarini, T. & Evans S. (2018). Empowering Political Participation through Artificial Intelligence. *Science and Public Policy*. 1–12. DOI: 10.1093/scipol/scy064
592. Scaturro, M. (2014). *Designing an operating system for democracy*. Retrieved from <https://www.theatlantic.com/international/archive/2014/07/designing-an-operating-system-for-democracy/374526/>
593. Schaffer, J. K. (2011). Legitimacy, global governance and human rights institutions: Inverting the puzzle. In A. Føllesdal, J. K. Schaffer & G. Ulfstein

(Eds.), *The legitimacy of international human rights systems*. Retrieved from <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/47849/Legitimacy+global+governance+and+international+human+rights+institutions-+inverting+the+puzzle.pdf>

594. Scharpf, F. (1997). *Games real actors play: Actor-centered institutionalism in policy research*. CL. Boulder: Westview press.

595. Scharpf, F. (2003). Problem-solving effectiveness and democratic accountability in the EU. *Working Paper 03/1*. Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10419/41664>

596. Scharpf, F. (2007). The joint-decision trap: Lessons from German federalism and European integration. *Public Administration*, 66, 239–278. DOI: 10.1111/j.1467-9299.1988.tb00694.x.

597. Schattschneider, E. (1960). *The semisovereign people: A realist's view of democracy in America*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

598. Schauer, F. (1993). *Playing by the rules: A philosophical examination of rule-based decision-making in law and in life*. Oxford-New York. Clarendon Press.

599. Schleifer, P. (2018). Varieties of multi-stakeholder governance: selecting legitimation strategies in transnational sustainability politics. *Globalizations*, 16(1), 50–66. DOI: 10.1080/14747731.2018.1518863

600. Schmidtke, H. (2019). Elite legitimation and delegitimation of international organizations in the media: Patterns and explanations. *The Review of International Organization*, 14, 633–659. DOI: 10.1007/s11558-018-9320-9

601. Schmitter, Ph. (2001). *What is there to legitimize in the European Union ... and how might this be accomplished?* IHS Working Papers. Wien, Institut für Höhere Studien, Political science series, 75. Retrieved from <https://www.eui.eu/Documents/DepartmentsCentres/SPS/Profiles/Schmitter/LegitimizeEU.pdf>

602. Schmitter, Ph. C., (2006). *A prolegomenon to a theory of interest politics: needs, interests, concerns, action and eventually, associability*. Central

European University. Budapest and European University Institute. Retrieved from https://www.eui.eu/Documents/DepartmentsCentres/SPS/Profiles/Schmitter/PCS_ProlegomenonJan06.pdf

603. Schoon, E., Joosse, A. & Milward, H. B. (2014). *Configuring legitimacy: A framework for legitimation in armed conflict*. University of Arizona. Retrieved from http://www.appam.org/assets/1/7/Configuring_Legitimacy_A_Framework_for_Legitimation_in_Armed_Conflict.pdf

604. Schout, A. & Jordan, A. (2008). The European Union's governance ambitions and its administrative capacities. *Journal of European Public Policy*, 15(7), 957–974. DOI: 10.1080/13501760802310355

605. Shulze, M. (2011). A new monotonic, clone-independent, reversal symmetric, and condorsetconsistent single-winner election method. *Social Choice and Welfare*, 26, 267–303. DOI: 10.1007/s00355-010-0475-4

606. Schumpeter, J. A. (1976). *Capitalism, socialism and democracy*. London: George Allen & Unwin (Publishers) Ltd.

607. Schwab, K. (2016). *The fourth industrial revolution: What it means and how to respond*. World Economic Forum. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/>

608. Schweller, R. L. (2010). Entropy and the trajectory of world politics: Why polarity has become less meaningful. *Cambridge Review of International Affairs*, 23, 145–163. DOI: 10.1080/09557570903456374.

609. Schweller, R. L. (2014, June 16). *The age of entropy. Why the new world order won't be orderly*. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2014-06-16/age-entropy>

610. Sciarini, P., Fischer, M. & Traber, D. (2015). *Political decision-making in Switzerland*. Palgrave Macmillan UK. DOI: 10.1057/9781137508607

611. Scully, B. (2016). Precarity North and South: A Southern critique of Guy Standing. *Global Labour Journal*, 7(2), 160–173. DOI: 10.15173/glj.v7i2.2521

612. Serna, A. (2015, May) Partido de la red and Democracyos. *Americas Quarterly*. Retrieved from <https://www.as-coa.org/articles/partido-de-la-red-and-democracyos>
613. Shaheen, K. (2017, April 10). Turkish referendum: All you need to know. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2017/apr/10/turkish-referendum-all-you-need-to-know>
614. Shannon, C. (1948). A mathematical theory of communication. *Bell System Technical Journal*, 27(3), 379–423. DOI: 10.1002/j.1538-7305.1948.tb01338.x
615. Shevchuk, D. (2017). The three-dimensional model of the political world: A philosophical interpretation. *PROBLEMOS*. 92, 7–22. DOI: 10.15388/Problemos.2017.92.10890
616. Sidjanski, D. (1973). *Political decision-making processes: Studies in national, comparative and international politics*. Amsterdam London New York Elsevier Scientific Pub.Co.
617. Simon, H. (1976). *Administrative behavior: A study of decision-making processes in administrative organization* (3rd ed.). New York: The Free Press.
618. Simon, J., Bass, T. & Boelman, V. (2017). *Digital democracy. The tools transforming political engagement*. London: Nesta. Retrieved from https://media.nesta.org.uk/documents/digital_democracy.pdf
619. Slaughter, A. M. (2016). Global complexity: Intersection of chessboard and web trends. *Notes Internacionals*. CIDOB. Retrieved from http://scholar.princeton.edu/sites/default/files/slaughter/files/16-slaughter-nota_internacional_147.pdf
620. Slaughter, A.-M. (2017). *The chessboard and the web. Strategies of connection in a networked world*. New Haven: Yale University Press.
621. Snyder, R., Bruck H. W., Sapin, B. (2003). *Foreign policy decision-making* (Revisited). USA. Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/9780230107526
622. Smith, G. (2009). Realising the goods of democratic institutions. In *Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation* (Theories

of Institutional Design, pp. 162 – 193). Cambridge: Cambridge University Press. DOI:10.1017/CBO9780511609848.007

623. Somer, E. (2012). *Direct democracy in the Baltic states: Institutions, procedures and practice in Estonia, Latvia and Lithuania*. Retrieved from <https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/95339>.

624. Sorens, J. (2014). *A Law of Political Entropy?* Retrieved from <https://pileusblog.wordpress.com/2014/04/19/a-law-of-political-entropy/>

625. Special Eurobarometer 471 (2017). *Fairness, inequality and intergenerational mobility*. Wave EB88.4 Retrieved from <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/surveyKy/2166>

626. Spivak, J. (2004). California’s recall: Adoption of the “Grand Bounce” for elected officials. *California History*, 82(2), 20–63. DOI: 10.2307/25161725

627. Standard Eurobarometer 70. (2008). *Public opinion in the European Union. First results* Retrieved from <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/832>

628. Standard Eurobarometer 83 (2015). *Public opinion in the European Union. First results*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2215>

629. Standard Eurobarometer 90 (2018). *Public opinion in the European Union. First results*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2215>

630. Standard Eurobarometer 92 (2019). *Public Opinion in the European Union. First Results*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2255>

631. Standing, G. (2017). *The Corruption of capitalism: Why rentiers thrive and work does not pay*. London. Biteback Publishing.
632. Standing, G. (2011). *The precariat: The new dangerous class*. London: Bloomsbury Academic 1 edition.
633. Standing, G. (2015). The precariat and class struggle. *Revista Critica de Ciencas Sociais. Annual Review*, 7, 3–16. DOI: 10.4000/rccsar.585
634. Stark, D. (2001). Heterarchy: Exploiting ambiguity and organizing diversity. *Brazilian Journal of Political Economy*, 21(1(81)), 21–39.
635. Statement by G7 nations on Ukraine (2014, March). Retrieved from http://www.g8.utoronto.ca/summit/2014sochi/ukraine_140302.html
636. Steets, J. (2010). *Accountability in public policy partnerships*. UK: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/9780230290617
637. Steinbruner, J. D. (1974). *The cybernetic theory of decision: New dimensions of political analysis*. NJ, Princeton: Princeton University Press. Retrieved from <https://pdfs.semanticscholar.org/885c/5385736a9655b13cc27b1f6091dd8c2ba89b.pdf>
638. Stokes, B., Wike, R. & Manevich, D. (2017). *Post-Brexit Europeans more favorable toward EU but many back empowering national governments on migration and trade, and they want their own vote on EU membership*. Retrieved from <http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/2/2017/06/06160636/Pew-Research-Center-EU-Brexit-Report-UPDATED-June-15-2017.pdf>
639. Suiter, J., & O'Malley, E. (2014). Yes, Minister: The impact of decision-making rules on geographically targeted particularistic spending. *Parliamentary Affairs* 64(4), 935–954. DOI: 10.1093/pa/gst004
640. Summary of Referendum Results (2005, May 17). *Statement of votes referendum on electoral reform. Canada*. Elections BC. A non-partisan Office for Legislature. Retrieved from: https://elections.bc.ca/docs/SOV-Refcomplete_r.pdf
641. Tallberg, J. & Zürn, M. (2019). The legitimacy and legitimation of international organizations: introduction and framework. *The Review of International Organizations*. 14, 581–606. DOI: 10.1007/s11558-018-9330-7

642. Tee, P., Wakeman, I., Parisi, G., Dawes, J., Kiss, I. Z. (2017). Constraints and entropy in a model of network evolution. *The European Physical Journal B* 90, 226. DOI: 10.1140/epjb/e2017-80185-5
643. Teegen, H., Doh, J., & Vachani, S. (2004). The importance of nongovernmental organizations (NGOs) in global governance and value creation: an international business research agenda. *Journal of International Business Studies* 35, 463–483. DOI: 10.1057/palgrave.jibs.8400112
644. Tesich, S. (1992, January). A government of lies. *The Nation*. 13, 12–14.
645. The Economist (2008). *Democracy index 2008*. The Economist Intelligence Unit. Retrieved from <https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>
646. The Economist (2018). *Democracy index 2018: Me Too?* The Economist Intelligence Unit. Retrieved from <https://www.eiu.com/topic/democracy-index>
647. The Economist (2020) Democracy Index 2019. A year of democratic setbacks and popular protest. The Economist Intelligence Unit. Retrieved from https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=democracyindex2019
648. The Federal Council (2019). *Popular vote*. Archive. The portal of the Swiss government Retrieved from <https://www.admin.ch/gov/en/start/documentation/votes.html>
649. The World Bank. (2020, May) *Voting powers. Allocation of votes by organization*. *International Bank for Reconstruction and Development*. Retrieved from <http://pubdocs.worldbank.org/en/329671541106474760/IBRDEdsVotingTable.pdf>
650. Theil, H. (1969). The desired political entropy. *The American Political Science Review*, 63(2), 521. DOI: 10.2307/1954705
651. Treaty of Lisbon (2007, December 7). *Amending the treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community*. Official

Journal of the European Union C 306/1 Brussels Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12007L/TXT&from=EN>

652. Tufekci, Z. & Wilson, C. (2012). Social media and the decision to participate in political protest: Observations from Tahrir Square, *Journal of Communication*, 62(2), 363–379, DOI: 10.1111/j.1460-2466.2012.01629.x

653. Tullock, G. (1980). Efficient rent seeking. In J. Buchanan, R. Tollison & G. Tullock (Eds.), *Toward a theory of rent seeking society*. (pp. 97–112). Texas A and M University Press, College Station.

654. Twomey, A. (2011). *The recall and citizens' initiated elections options for New South Wales*, 34(1), UNSWLJ, 41. Retrieved from <https://sydney.edu.au/content/dam/corporate/documents/sydney-lawschool/research/centres-institutes/recall-and-citizens-initiated-elections-options-nsw.pdf>

655. Tyson, A. & Maniam, S. (2016). *Behind Trump's victory: Divisions by race, gender, education*. Pew Research Center. Retrieved from <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/11/09/behind-trumps-victory-divisions-by-race-gender-education/>

656. U.S. Bureau of Labor Statistics. (2019). Union membership rate 10.5 percent in 2018, down from 20.1 percent in 1983. *The Economics Daily*. Retrieved from https://www.bls.gov/opub/ted/2019/union-membership-rate-10-point-5-percent-in-2018-down-from-20-point-1-percent-in-1983.htm?view_full

657. Uhlik, M. (2014). *Gladiators of today – political participation and its structural predictors in contemporary Europe*. Central European University. Budapest Hungary. Retrieved from http://www.etd.ceu.hu/2014/uhlik_matej.pdf

658. Ullrich, J. H. (2013, September 4–7). Frame resonance and lobbyingsuccess in EU consumer protection policy. *Paper prepared for the 7th ECPR General Conference*. Bordeaux. Retrieved from <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/509521c4-1932-4046-a01b-1eb92dacdae3.pdf>

659. UN E-Government Survey. (2018). Global trends in e-government. Chapter 5. *Economic and social affairs*. New York: United Nations.

Retrieved from https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey%202018_Chapter%205.pdf

660. UN Human Rights Council (2015). Equal participation in political and public affairs: resolution, A/HRC/RES/30/9. Retrieved from <https://www.refworld.org/docid/56b1c7464.htm>

661. UN Human Rights Council. (2014). *Factors that impede equal political participation and steps to overcome those challenges*: Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, A/HRC/27/29. Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/777756?ln=es>

662. Uitslag referendum Associatie overeen komst met Oekraïne (2016) Kies Kies Raad. Retrieved from <https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2016/04/12/uitslag-referendum-associatieovereenkomst-met-oekraïne>

663. United Nations Department of Economic and Social Affairs (2013a). *Developing capacity for participatory governance through e-participation: engaging citizens in policy and decision-making processes using ICTs*. Concept Paper UNDESA. Retrieved from <http://workspace.unpan.org/sites/internet/documents/CONCEPT%20PAPER%20eParticipation%2001.30.13.pdf>

664. United Nations Department of Economic and Social Affairs (2013b) Measuring and evaluating e-participation (METEP): Assessment of readiness at the country level *UNDESA Working Paper*. Retrieved from http://workspace.unpan.org/sites/Internet/Documents/METEP%20framework_18%20Jul_MOST%20LATEST%20Version.pdf

665. United Nations Department of Economic and Social Affairs (2014). E-participation. Chapter 3. In *UN e-government survey*, 61–74. Retrieved from <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/Chapter3.pdf>

666. United Nations (2014). *E-government for the future we want*. New York: United Nations. Retrieved from <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2014>

667. United Nations (2016). *World youth report on youth civic engagement*. Retrieved from https://issuu.com/undesa-dspd/docs/world_youth_report_civic_engagement
668. United Nations Publications. (2016). *United Nations E-Government Survey 2016*. New York: United Nations. Retrieved from <http://workspace.unpan.org/sites/Internet/Documents/UNPAN97453.pdf>
669. United Nations (2020). *World population ageing 2019*. Department of Economic and Social Affairs Population Division. New York. United Nations. Retrieved from <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Highlights.pdf>
670. Van Biezen, I. (2013). *The decline in party membership across Europe means that political parties need to reconsider how they engage with the electorate*. Retrieved from <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2013/05/06/decline-in-party-membership-europe-ingrid-van-biezen/>
671. Van Boetzelaer, K. & Princen, S. (2012). The Quest for Co-Ordination in European Regulatory Networks. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 50(5), 819–836. DOI: 10.1111/j.1468-5965.2012.02256.x
672. Van Biezen, I. Mair, P., & Poguntke, T. (2012). Going, going, . . . gone? The decline of party membership in contemporary Europe. *European Journal of Political Research*, 51(1), 24–56. DOI: 10.1111/j.1475-6765.2011.01995.x
673. Van Deth, J. W. (2001, April 6–11). Studying political participation. Towards a theory of everything? *Introductory paper prepared for delivery at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research Workshop “Electronic Democracy: Mobilisation, Organisation and Participation via new ICTs” Grenoble*. Retrieved from <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/c8b57aab-51d9-4aca-b65d-4510ccfc19a3.pdf>
674. Verba, S., & Nie, N. (1972). *Participation in America political democracy and social Equality*. New York: Harper & Row.

675. Vinnikova, N. (2017a). On the edge of chaos: Irreversible consequences of the power legitimacy rupture. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 22(4), 36–41.
676. Vinnykova, N. (2017b). Potential effects of power delegitimation: the attempt of methodological revision. *The European Journal of Law and Political Science*, 2, 63–66. DOI: 10.29013/EJLPS-17-2-63-66
677. Vinnykova, N. (2017c). Particularism in decision-making: Constractive or descructive? *Studies of Changing Societies: Comparative and Interdisciplinary in Focus, Vol.1*, 61 – 83 DOI: 10.2478/scs-2018-0099
678. Vinnykova, N. (2017d). Traps of plebiscitary decisions. *Evropsky Politicky A Pravni Diskurz*, 4(2), 21–30.
679. Volksabstimmung vom 29.11.2009 (2019). *Politische rechte*. Bk.admin. ch. Retrieved from <https://www.bk.admin.ch/ch/d/pore/va/20091129/index.html#>
680. Von Haldenwang, C. (2016). *Measuring legitimacy – new trends, old shortcomings?* Discussion Paper. 18. Bonn. German Development Institute. Retrieved from https://www.diegdi.de/uploads/media/DP_18.2016.pdf
681. Wagenaar, H. (2007). Governance, complexity, and democratic participation. *The American Review of Public Administration*, 37(1), 17–50. DOI: 10.1177/ 0275074006296208
682. Wang, Zh. (2013). Institutional trust in East Asia. Asian Barometer. Wave 3. 2010–2012. *A Comparative Survey of Democracy, Governance and Development. Working Paper Series: No. 92. Globalbarometer*. Retrieved from <http://www.asianbarometer.org/publications/abs-working-paper-series>
683. WATblog (2014). *Twop Charts Report suggests that 44 % of Twitter accounts have never sent a tweet*. Retrieved from <http://goo.gl/fb/S1fHt>
684. Watts, D. J. (2002, April). A simple model of global cascades on random networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 99 (9), 5766–5771. DOI: 10.1073/pnas.082090499

685. Weber, M. (1978). *Economy and society*. Berkeley. Business & Economics.
686. Wedel, J.R., Hussain, N.& Archer Dolan, D. Political Rigging. A Primer on Political Capture and Influence in the 21st century. *OXFAM America Research Backgrounder*. DOI: 10.13140/RG.2.2.26760.62728
687. Weigand, F. (2015). Investigating the role of legitimacy in the political order of conflict-torn spaces. Working papers. *Security in transition: An interdisciplinary investigation into the security gap*. Retrieved from <http://eprints.lse.ac.uk/62691/1/Investigating-Legitimacy-in-the-Political-Order-of-Conflict-torn-spaces.pdf>
688. Weisberg, H. F. (1998) Nonlinear models of electoral change: The implications of political time and chaos theory for the study of mass political behavior. *Electoral Studies*, 17 (3), 369–382.
689. Wellman, B. & Frank, K. A. (2017). Network capital in a multilevel world: getting support from personal communities. In Lin, N. Cook, K.S., Burt, R. S (Eds.) by R. Dubos. *Social Capital: Theory and Research*. (pp. 233–275). New York: Routledge.
690. Welp, Y. (2018). Recall referendum around the world: origins, institutional designs and current debate. In L. Morel & M. Qvortrup (Eds.): *Compendium on Direct Democracy*. Routledge.
691. Weymiller, M. M. & Larimer, Ch. W. (2019). Outcomes of political decision-making. *Politics*. DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.937
692. Whiteley, P. F. (2010). Is the party over? The decline of party activism and membership across the democratic world. *Party Politics*. 17 (1), 21–44. DOI: 10.1177/1354068810365505
693. Wike, R. & Castilio, A. (2018). *Many around the world are disengaged from politics*. Pew Research Center. Global attitudes and Trends. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/global/2018/10/17/international-political-engagement/>
694. Wike, R., Simmons, K., Stokes, B. & Fetterolf, J. (2017). Globally, broad support for representative and direct democracy. But many also endorse

nondemocratic alternatives. *Global Attitudes and Trends*. Pew Research Center. Retrieved from <http://www.pewglobal.org/2017/10/16/globally-broad-support-for-representative-and-direct-democracy>

695. Wihlborg, E. & Olausson, A. (2017, December 1–2). The legitimacy of political entrepreneurs in networks – lessons from local development projects in Swedish municipalities. *Conference Paperto XXVI Nordiska kommunforskarkonferensen in Reykjavik*. Retrieved from https://www.hi.is/sites/default/files/bgk/olausson_a._wihlborg_e._paper_norkom_2017.pdf

696. Williams, G. & Hume, D. (2010). *People power: The history and future of the referendum in Australia*. Sydney: UNSW Press.

697. Wolfinger, R. E. (1971). Nondecisions and the study of local politics. *American Political Science Review*, 65(4), 1063–1080. DOI: 10.2307/1953498

698. World government programs. *World government of world citizens*. Retrieved from <http://worldservice.org/programs.html?s=2>

699. World Economic Forum (2018). *The global risks report* (13th Ed). Switzerland. Geneva. Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_GRR18_Report.pdf

700. World Values Survey Wave 6 (2010–2014) (2015). *Crossings by country study, 906-WVS2010* v.2015.04.18. Retrieved from <http://dagobah.com.br/wp-content/uploads/2017/01/M6-World-Values-Survey-2010-2014-WVS.pdf>

701. Wright, M. (1988). Policy community, policy network and comparative industrial policies. *Political Studies*, 36(2), 593–612. DOI: 10.1111/j.1467-9248.1988.tb00251.x

702. Wynn, M. (2015). Organising freelancers: A hard case or a new opportunity? In *The handbook of research on freelancing and self-employment*. Chapter 10, 111–120. Retrieved from <http://crse.co.uk/sites/default/files/Organising%20Freelancers%20A%20Hard%20Case%20or%20a%20.pdf>

703. Xygalatas, D. (2010). Review of N. A. Christakis and J. Fowler (2009), *Connected: The surprising power of our social networks and how they shape our lives*. New York: Little & Brown. *Journal of Cognition and Culture*, 10, 401–407. DOI: 10.1163/156853710X531267

704. Ye, Ch., Wilson, R. C., Hancock, E.R. (2018). Network analysis using entropy component analysis, *Journal of Complex Networks*, 6 (3), 404–429, DOI: 10.1093/comnet/cnx045

705. Yearbook of International Organisations, 2019–2020. (2020). *20th Online Edition 2020 International organization bibliography and resources*. Brill. Retrieved from <https://uia.org/yearbook>

706. Yue, C. (2017). Entropy-based weights on decision makers in group decision-making setting with hybrid preference representations, *Applied Soft Computing*, 60, 737–749, DOI: 10.1016/j.asoc.2017.07.033.

707. Zachary, O. B. & Jared, O. O. (2015). Characterizing e-participation levels in e-governance. *International Journal of Scientific Research and Innovative Technology* 2(1), 157–166. Retrieved from https://www.ijssrit.com/uploaded_all_files/296506324_7_m15.pdf

708. Zarzalejos, A. J. (2017). Communication, journalism and fact checking. *The Post-truth era: Reality vs. perception. UNO. No 27*, 11–13. Retrieved from <https://www.uno-magazine.com/wp-content/uploads/>

709. Zolo D. (1992). *Democracy and complexity. A realist approach*. Cambridge: Polity Press in association with Blackwell Publishers.

ДОДАТОК 1.
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Монографія

1. Вінникова, Н. (2019). Парадокси політичних рішень в епоху постдемократії. Монографія. Харків. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. 424 с.

Статті в наукових фахових виданнях України

2. Вінникова, Н. (2010). Політичне рішення в системі багаторівневого управління. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 17, 24–33.

3. Вінникова, Н. (2010). Сутність політичного рішення: від традиції до новації. *Освіта регіону. Український науковий журнал «Політологія, психологія, комунікації»*, 4, 151–158.

4. Вінникова, Н. (2011). Інформаційні технології у процесі творення політичних рішень. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 984, 27–33.

5. Вінникова, Н. (2012). Партисипаторні практики інформаційної епохи: «мережа vs держава»? *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 1007, 24–30.

6. Вінникова, Н. (2012). Політичні рішення в розрізі соціального мережевого аналізу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 1013, 20–26.

7. Вінникова, Н. (2012). Політико-творчі тренди у системі глобального управління. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, №1031, 156–164.

8. Вінникова, Н. (2013). Аксиологічні засади формування політичних рішень. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 1073, 41–47.

9. Вінникова, Н. (2013). Вплив політичних мереж на прийняття політико-управлінських рішень. *Стратегічні пріоритети*, 1, 38–42.

10. Вінникова, Н. (2013). Політичне рішення у спектрі сучасних моделей політичного управління. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 1060, 72–82.

11. Вінникова, Н. (2014). «Гнучкі» форми політичного управління: між ефективністю та демократичністю. *Нова парадигма: журнал наукових праць*, 124, 94–102. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.

12. Вінникова, Н. (2014). Клубні механізми формування політичних рішень. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*, 10(114), 89–94.

13. Вінникова, Н. (2014). По той бік демократії: незмінність елітизму політичних рішень. *«Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць*. 87(8), 331–334.

14. Вінникова, Н. (2015). Проблема транспарентності політичних рішень. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 17, 93–98.

15. Вінникова, Н. (2015). Ентропійні чинники в ухваленні політичних рішень. *Збірник наукових праць. Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*, 7, 145–152.

**Статті в наукових фахових виданнях України,
що входять до міжнародних наукометричних баз, та
у закордонних наукових періодичних виданнях**

16. Вінникова, Н. (2015). Глобальні рішення «Jus Manuarium?». *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць*, 13–14, 215–222 (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. ICI Journals Master List 2015).

17. Вінникова, Н. (2015). Фракціоналізація ухвалення рішень в Європейському Союзі. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні*

науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Вип. 1 (9), Ч. 2, 24–34. (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. ICI Journals Master List 2015)

18. Вінникова, Н. (2015). Представництво соціальних інтересів у вимірі глобальних політичних процесів. «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць, 102 (11), 377–379 (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. ICI Journals Master List 2015).

19. Вінникова, Н. (2015). Творення політичних рішень у спектрі режимних характеристик політичного управління. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць, 1/2 (25/26), 51–57. (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. ICI Journals Master List 2015).

20. Вінникова, Н. (2016). До питання «дефіциту демократії» в Європі: практики громадянської партисипації і політичної репрезентації в ЄС. Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2(12), 32–44. DOI: 10.5281/zenodo.167240

21. Вінникова, Н. (2016). Трансформаційні виклики радикалізації європейської системи політичного представництва. Науковий журнал «*Politicus*», 2, 48–54. Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. ICI Journals Master List 2016).

22. Vinnikova, N. (2017). On the edge of chaos: Irreversible consequences of the power legitimacy rupture. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 22(4), 36–41. Canada, Ontario, Ottawa. (ADVANCED SCIENCES INDEX, INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL, European Reference Index for Humanities (ERIH) PLUS, RootIndexing).

23. Vinnykova, N. (2017). Potential effects of power delegitimation: the attempt of methodological revision. *The European Journal of Law and Political Sciences*, 2, 63–66. Austria, Vienna: Premier Publishing s.r.o.

24. Vinnykova, N. (2017). Traps of plebiscitary decisions. *Evropsky Politicky A Pravni Diskurz*, 4(2), 21–30. Czech Republic, Praha: Berostav Druzstvo (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL ICI Journals Master List 2017).

25. Вінникова, Н. (2018). Дисфункціональність сучасних партійних систем як форм політичного представництва. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*, 2(16), 37–53. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2537746> (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL. ICI Journals Master List 2018).

26. Вінникова, Н. (2019). Проблема легітимації політичних рішень у контексті деєтатизації політичного урядування. *Науковий журнал «Politicus»*, 1, 29–35. Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. DOI: 10.24195/2414-9616-2019-1-29-35 (INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL, ICI Journals Master List 2019, Scilit)

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

27. Вінникова, Н. (2014, Листопад 14–15). Прерогативи «клубного» формату глобального управління. *Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (сс. 95–98). Одеса: Причорноморський центр досліджень проблем суспільства.

28. Вінникова, Н. (2015, Листопад 20–21). Політико-управлінські стратегії в контексті теорії хаоса. *Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (сс. 157–161). Херсон: «Гельветика».

29. Вінникова, Н. (2015, Листопад 26–27). Глобалізація vs демократія: проблеми ефективності механізмів політичної участі громадян у контексті глобального управління. *Держава та глобальні соціальні зміни: історична*

соціологія панування та спротиву в епоху модерну: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (сс. 51–53). Національний технологічний університет України «Київський політехнічний інститут», Київ: Талком.

30. Вінникова, Н. (2015, Грудень 11–12). Інклюзивні форми громадянської партисипації в ухваленні політичних рішень. *Чорноморські політологічні читання*. Матеріали IV науково-практичної конференції (сс. 34–37). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія».

31. Вінникова, Н. (2016, Квітень 7–8). Виклики наднаціональності: політичні кліважі в системі європейського урядування. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи*: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (сс. 115–117). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці: Букрек.

32. Вінникова, Н. (2016, Травень 24). Асиметрія політичного представництва в інституційній системі Європейського Союзу *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики*. Збірник наукових статей за матеріалами наукової конференції (сс. 140–145). Національний університет юридичний університет імені Ярослава Мудрого», Харків: Право.

33. Вінникова, Н. (2017, Червень 16). Практики політичного партикуляризму. *Політичні та правові дисонанси в сучасних українських реаліях*. Збірник матеріалів. XXX Харківських політологічних читань (сс. 86–90). Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харківська асоціація політологів, Харків: «Право».

34. Вінникова, Н. (2018, Лютий 23–24). Виклики «Епохи ЗП»: Посткапіталізм. Прекаріат. Постдемократія. *Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності*. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (сс. 15–19). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія».

35. Вінникова, Н. (2018, Квітень 16–17). Мережеве управління в Європейському Союзі: можливості для України. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових*

глобалізаційних викликів. Матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (сс. 359–361). ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород: «Гельветика».

36. Вінникова, Н. (2018, Травень 25). Тенденції розвитку неконвенціональної партисипації у європейському політичному вимірі. *Європейські цінності та практики у політико-правовому дискурсі: Збірник матеріалів XXXI Харківських політологічних читань* (сс. 65–68). Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків: Право.

37. Вінникова, Н. (2019, Квітень 12). Мобілізація упередженостей як *modus vivendi* українського полікотворення. *Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів*. Матеріали Четвертої Всеукраїнської науково-практичної конференції (сс. 6–9). Одеса: ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Центр соціально-політичних досліджень «Politicus».

38. Вінникова, Н. (2019, Квітень 19). Електронна участь у політико-режимному вимірі політичного урядування. *Публічне управління: XXI століття: синтез науки і практики*. Збірник тез XIX Міжнародного наукового конгресу (сс. 426–429). Харківський регіональний інститут Національної академії державного управління при Президентові України, Харків: «Магістр».

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

39. Вінникова, Н. (2011). Демократична легітимність нових форм урядування (європейський контекст). У Ю. Куц (Ред.). *Територіальна громада: знаннєвість, дієвість*. Монографія. Харків: «Апостроф». 83–98.

40. Вінникова, Н. (2013). «Демократія онлайн»: роль інформаційних технологій у формуванні інтерактивного простору територіальної громади. У Ю. Куц, О. Решеvecь (Ред.) *Територіальна громада: управління розвитком*. Монографія. Харків: «Константа».

41. Вінникова, Н. (2015). Легітимація політичних рішень в умовах постдемократичного розвитку. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, соціологія, політологія*, 2, 80–89.
42. Вінникова, Н. (2015). Гетерархія. Н. Хома (ред.) *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*, енциклопедичний словник-довідник. Львів: «Новий Світ – (2000)», 66.
43. Вінникова, Н. (2015). Гнучке управління. Н. Хома (ред.) *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*, енциклопедичний словник-довідник, Львів: «Новий Світ – (2000)», 73–74.
44. Вінникова, Н. (2015). Мережеве управління. У Н. Хома (ред.) *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори): енциклопедичний словник-довідник*. Львів: «Новий Світ – (2000)», 218.
45. Вінникова, Н. (2015). Постдемократія. У Н. Хома (ред.) *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори): енциклопедичний словник-довідник*. Львів: «Новий Світ – (2000)», 302.
46. Вінникова, Н. (2017). Переваги та ризики референдної демократії (європейський досвід). *Вісник Національного університету «Юридична академія України Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. Харків: «Право», 313–317.
47. Vinnykova, N. (2017). Particularism in decision-making: Constructive or descruective? *Studies of Changing Societies: Comparative and Interdisciplinary in Focus. Vol.1*. 61–83. DOI: 10.2478/scs-2018-0099.